

निरुक्तम् ।

(निघण्टु-भाष्यम्)

अम्बुमार्गाश्रमवास्ति भगवद्गुरोर्वाच्यं विरचितया ।

अष्टज्योतीष्यटीकाया सहितम् ।

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिक्रमसाजाभ्यर्थनया व्ययेन च

काश्यधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्येण

सम्पादितम् ।

तृतीयो भागः ।

कलिकानागजधान्याम्

याज्ञिकमिश्रणदत्ते मुद्रितम् ।

शकाब्दः १८०८

अथ पञ्चमादि-चतुरध्यायानां सूची ।

प्रकरणम्	(विषयः)	४०
अथ पञ्चमाध्यायः	... (नैगमव्याख्या)	१
प्रथमः पादः	... (नैग० ४, २, १—३३)	१
द्वितीयः पादः	... (नैग० ४, २, ३४—४६)	४३
तृतीयः पादः	... (नैग० ४, २, ४७—६४)	७३
चतुर्थः पादः	... (नैग० ४, २, ६५—८४)	८८
अथ षष्ठाध्यायः	... (नैगमव्याख्या)	१२८
प्रथमः पादः	... (नैग० ४, ३, १—२२)	१
द्वितीयः पादः	... (नैग० ४, ३, २३—४१)	१५४
तृतीयः पादः	... (नैग० ४, ३, ४२—७०)	१८१
चतुर्थः पादः	... (नैग० ४, ३, ७१—१००)	२०८
पञ्चमः पादः	... (नैग० ४, ३, १०१—११६)	२३८
षष्ठः पादः	... (नैग० ४, ३, ११७—१३२)	२६१
अथ सप्तमाध्यायः	... (दैवतव्याख्या)	२८५
प्रथमः पादः	... (दैवतपरिचयः)	१
द्वितीयः पादः	... (दैवतसङ्ख्यादिनिर्णयः)	३२०
तृतीयः पादः	... (दैवतभक्त्यादिनिर्णयः)	३४४
चतुर्थः पादः	... (दै० ५, १, १ अग्निः)	३७८
पञ्चमः पादः	... (दै० ५, १, २ जातवेदाः)	३८३
षष्ठः पादः	... (दै० ५, १, ३ वैश्वानरः)	३८८
सप्तमः पादः	... (दै० ५, १, ४)	४१५
अथ अष्टमाध्यायः	... (अत्रैवाप्रौव्याख्या च)	४३८
प्रथमः पादः	... (दै० ५, २, १ द्रविणेदाः)	१
द्वितीयः पादः	... (दै० ५, २, २—११)	४५६
तृतीयः पादः	... (दै० ५, २, १२—१३)	४८५

अथ खण्डसङ्ख्यानिर्णयः ।

पञ्चमाध्यायस्य,—

मुद्रितसङ्ख्या *

मतान्तरीया †

प्रथमे पादे	६ (१—६) = ५ (१—५)
द्वितीये पादे	८ (७—१४) = ७ (६—१२)
तृतीये पादे	७ (१५—२१) = ७ (१३—१९)
चतुर्थे पादे	१० (२२—३१) = ९ (२०—२८)
सङ्कलनया	३१ एकत्रिंशत् = २८ अष्टाविंशतिः ।

षष्ठाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	५ (१—५) = ४ (१—४)
द्वितीये पादे	६ (६—११) = ५ (५—९)
तृतीये पादे	७ (१२—१८) = ७ (१०—१६)
चतुर्थे पादे	८ (१९—२६) = ६ (१७—२२)
पञ्चमे पादे	५ (२७—३१) = ६॥ (२३—२८॥)
षष्ठे पादे	८ (३२—३९) = ७॥ (२८॥—३६॥)
सङ्कलनया	३८ जनचत्वारिंशत् = ३६ षट्त्रिंशत् ।

सप्तमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	५ (१—५) = ४ (१—४)
द्वितीये पादे	३ (६—८) = ३ (५—७)
तृतीये पादे	१० (९—१८) = ६ (८—१३)
चतुर्थे पादे	५ (१९—२३)
पञ्चमे पादे	३ (२४—२६) } † = ७ (१४—२०)
षष्ठे पादे	८ (२७—३५) = ३ (२१—२३)
सप्तमे पादे	८ (३६—४४) = ८ (२४—३१)
सङ्कलनया	४४ चतुश्चत्वारिंशत् = ३१ एकत्रिंशत् ।

* क-प्रभृतिपुस्तकसम्प्रदायः । † क-प्रभृतिपुस्तकसम्प्रदायः खण्डसङ्ख्यानिर्णयस्य मतान्तरीया च ।

‡ क-प्रभृतिपुस्तकेषु चतस्रोः पादयोरैकमेव तदन्तर्गतस्याध्यायस्य पञ्चमः ।

अष्टमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	४ (१—४) = ३ (१—३)
द्वितीये पादे	१२ (५—१६) = १२ (४—१५)
तृतीये पादे	७ (१७—२३) = ७ (१६—२२)
सङ्कलनया	२२ त्रयोविंशतिः = २२ द्वाविंशतिः।

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्ड-प्रतीक-सूची ।

खण्डप्रतीका	ख०	पा०	ख०	पृ०
अग्निं नरो दीधितिभि०	५	२	५(१०)	५५
अग्निः पूर्वभिर्घृषिभिरीड्यो	७	४	३(१६)	३८४
अग्नि मौळे पुरोहितं	७	४	२(१५)	३८३
अजोहवीदश्विना*	५	४	३(-२१)	१०२
अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्तो	८	३	३(१८)	४८६
अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि*	७	६	८(-२३-)	४११
अथाकारचिन्तनं देवतानां	७	२	२(६)	३३१
अथात आप्रिय०	८	२	१(४)	४५६
अथातो दैवतं	७	१	१	३८५
अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः	७	४	१(१४)	३०८
अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त०*	७	६	७(-२३-)	४०८
अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो*	७	६	५(-२३-)	४०५
अथाप्यष्टौ दन्धानि*	७	१	५(-४)	३१३
अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको	७	३	३(१०)	३५२
अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोक०	७	३	४(११—)	३६०
अभिगुर्मन्तो भवति*	५	२	७(-११)	६०

शब्दप्रतीकाः	अ०	पा०	स०	श०
अपा मुपस्ये महिषा अगृह्णत ...	७	७	४(२६)	४२४
अपुरुषविधाः स्युरित्यपर मपि ...	७	२	३(७)	३३८
अभि प्रवन्त समनेव योपाः ...	७	४	४(१०)	३८६
अमत्रोऽमात्रो महान् ...	६	५	१(२३)	२३८
अय सेवाग्निर्द्रविणोदा इति* ...	८	१	३(—२)	४४६
अय सेवाग्निर्वैश्वानर इति* ...	७	६	६(—२३—)	४०८
अयं यो होता किरु ...	६	६	७(३५)	२७८
अरायि काणे विकटे ...	६	६	२(३०)	२६३
अरुणो मामरुद् वृकाः ...	५	४	२(२१—)	१००
अनादृणो वल इन्द्र ...	६	१	३(२)	१३५
अयं हि भूरिदावत्तरा ...	६	२	६(८)	१७८
अमद्यन्ती भूरिधारे ...	५	१	२	८
असुर्त्ते सुर्त्ते रजसि निपत्ते ...	६	३	६(१५)	१८८
असि हि वः मजात्यं ...	६	३	५(१४)	१८३
अग्ना इदु प्र भरा ...	६	४	५(२०)	२२५
असो ते वन्धुः ...	६	२	३(७)	१६२
आजामः पूषणं न्ये ...	६	१	५(४)	१४४
आशुङ्गान ईशो वन्द्या० ...	८	२	५(८)	४६८
आधव आधवगात्* ...	६	६	१(—२८)	२६१
आ नो यज्ञं भारती त्वय मे० ...	८	२	१०(१५)	४७८
आपान्तमन्युमृषणप्रभर्मा ...	५	२	८(२२)	६६
आविश्यो वर्द्धते चारुरासु ...	८	२	१२(१५)	४८३
आ सुखयन्ती यजते उपाके ...	८	२	८(११)	४७४
इतीमा देवता अनुक्रान्ताः* ...	७	३	१०(—१३)	३०२
इन्द्र आग्नाभ्यस्परि ...	६	१	२(१)	१३२
इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं मातु० ...	७	४	५(१८)	३८०

षष्ठप्रतीका.	ख०	पा०	ख०	पृ०
इन्द्रासोमा समधंस मम्यधं	६	३	२(११)	१८२
इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे	७	१	२(२—)	२८८
उतासि मैत्रावरुणो	५	३	२(१४)	७७
उद् दृष्ट रक्तः सहमूल मिन्द्र	६	१	४(३)	१३७
उपलप्रक्षिप्युपलेपु	६	२	१(५)	१५४
उपाव सृज त्वन्या समञ्जन्	८	३	२(१७)	४८५
उर्वश्वसरा	५	३	१(१३)	७३
उष्णिगुत्स्राता भवति*	७	३	७(-१२-)	३६८
एकया प्रतिधा पिवत्	५	२	६(११—)	५६
एतेष्वेव स्यान्व्युद्देव्युत्तु०*	७	३	५(—११)	३६२
एषांलोकानां रोहेण*	७	६	४(-२३-)	४०३
कदा मर्त्त मराधसम्पदा	५	३	५(१७)	८२
कारुरहं ततो भिष०	६	२	२(६)	१५५
किं ते क्षणन्ति कीकटेषु	६*	६	४(२२)	२७२
कि मित्ते विष्णो	५	२	३(८)	५०
क्षण्य पाजः प्रसितिं	६	३	३(१२)	१८४
क्षणं नियानं हग्यः	७	७	१(२४—)	४१५
गायन्ति त्वा गायत्रिणः...	५	१	६(५)	३५
जगती गततमं कुन्दो०	७	३	८(१३—)	३७१
जातवेदसे सुनवाम*	७	५	२(०)	३८४
जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद	७	५	१(१८)	३८३
जीवान्नो अभि धेतना०	६	५	४(२७)	२५१
तद्येनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु	७	१	४(४—)	३०६
तनूनपात् पथ कृतस्य यानान्	८	२	३(६)	४६४
तन्नस्तुरीप महुतं	६	४	६(२१)	२२८
तां अध्वर उशतो	६	३	४(१३)	१८८

सप्तप्रतीकाः	च०	पा०	ख०	ष्ट०
तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता०	७	२	१(५)	२२०
तिस्र एव देवता इत्युक्तं	७	३	१(८)	२४४
तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे	६	४	३(१८)	२२०
तुविचं ते मुक्तं	६	६	५(२३)	२७६
त्व मग्ने द्युभिस्त्व०	६	१	१(१—)	१२८
देवेभ्यो वनस्पते हवींषि	८	३	४(१८)	४८८
दैव्या होतारा प्रथमा	८	२	८(१२)	४७६
द्रविणोदाः कस्माद्	८	१	१	४३८
द्रविणोदा द्रविणसो	८	१	२(२—)	४४०
धेनुं न रूपं पिब्वत†	६	५	-५(२८)	२५५
न पापासो मनामहे†	६	५	-२(२५)	२४६
न यस्य द्यावापृथिवी	५	१	३	१८
नराशंसस्य महिमान मेघा०	८	२	४(७)	४६६
निराविध्यद् गिरिभ्य आ	६	६	६(३४)	२७७
नि यद् वृणक्षि	५	३	४(१६)	८७
पत्नीवन्तः सुता इम०	५	३	६(१८)	८४
परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च†	७	१	-३(३)	२८६
पवित्रं पुनातेः	५	२	१(६)	४३
पुरु त्वा दायान्	५	२	२(७)	४७
पूपा त्वेतश्चावयतु	७	३	२(८)	३५०
पृथक् प्रायन् प्रथमा	५	४	७(२५)	११५
प्र तत्ते अद्य	५	२	४(८)	५२
प्र नूनं जातवेदस मयं	७	५	३(२०)	३८४
प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं	७	६	३(२३—)	४०१
प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च...	८	३	७(२२)	४८७
प्र वावृजे सुप्रया	५	४	१०(२८)	१२३

खण्डप्रतीकाः	ख०	पा०	ख०	पृ०
प्र वोऽच्छा जुजुषाणामो	६	३	७(१६)	२०३
प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या०	८	४	६(८)	४७०
प्रीणीतायान् हितं जयाय	५	४	८(२६)	११८
घतो वतासि यम	६	५	५(२८, २९-)	२५४
वृहती परिवर्हणात्*	७	३	८—(२९)	३७०
मन्त्रा मननाच्छन्दांसि क्वादनात्	७	३	६(१२—)	३६७
मा त्वा सोमस्य गल्दया	६	५	२-(२४)	९४४
मा नः समस्य दूढ्यः	५	४	५(२३)	१०८
मूर्द्धा भुवो भवति	७	७	५(२७)	४२७
मेघन्तु ते वज्रयो	८	१	४(३)	४५३
य इन्द्राग्नी सुतेषु	५	४	४(२२)	१०५
य इमे द्यावापृथिवी जनित्री	८	२	११(१४)	४८०
यत्रा वदेते श्रवरः परश्च	७	७	८(३०)	४३२
यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो*	७	१	३-(२, ३)	२८५
यदा ते मर्तो अनु*	६	२	५(—८)	१७४
यदेदेन मदधुर्यज्ञियासो	७	७	७(२८)	४३०
यवं वृकेणाश्विना वपन्तेपं	६	५	३(२६)	२४८
यावन्मात्र मुपसो न प्रतौकं	७	७	८(३१)	४३४
यो अस्मै घ्नं उत वा	६	४	४(१८)	२२१
वनस्पतिर्याख्यात०	८	३	१(१६)	४८५
वनस्पते रश्मनया नियूय	८	३	५(२०)	४८०
वराहो मेघो भवति	५	१	४(४—)	२७
वामं वामं त आदुरे	६	६	३(३१)	२६७
वृकश्चन्द्रमा भवति	५	४	१(२०)	८८
वैश्वानरः कस्माद्	७	६	१(२१)	३८८
वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम	७	६	२(२२)	३८८

खण्डप्रतीका	अ०	पा०	ख०	पृ०
वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवती०*	७	७	२(—२४)	४१८
व्यचखतीरुर्विया वि श्रयन्तां	८	२	७(१०)	४७२
आयन्त इव सूर्यं	६	२	४(८—)	१७१
स इत्तमोऽवयुनं ततश्चत्	५	३	३(१५)	८८
सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ०	८	३	६(२१)	४८४
समान भेतदुदक०*	७	६	८(—२३)	४१४
ससिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे	८	२	२(५)	४५८
सच्चि मविन्दचरणे नदीनाम्	५	१	१	१
सुगुरयत् सुहिरण्यः	५	३	७(१८)	८६
सुदेवो असि वरुण	५	४	८(२७)	१२१
सृप्रः सर्पणादिद मपीतरत्	६	४	१(१७—)	२०८
योमानं स्वरणं कृणुहि	६	३	१(१०)	१८१
स्त्रिया आपो भवन्ति*	६	४	२(—१७)	२१५
सोमेन हि दिवि देवासे	७	७	६(२८)	४२८
स्यूरं राधः शतायं*	६	४	८(—२२)	२३७
स्वमराण्यहानि भवन्ति*	५	१	५(—४)	३२
हविषा जारो अपां	५	४	६(२४)	११२
हविष्यान्त मजर स्वर्विदि	७	७	३(२५)	४२३
हिनेता नो अध्वरं	६	४	७(२२—)	२३२
हिमेनाग्निं घंस मवारयेथां	६	६	८(३६)	२८०

रक्षाध्यायाङ्काः सर्वपुस्तकसम्प्रदायाः, पादाङ्कानुसङ्ग-प्रभृतिपुस्तकविषया अपि क प्रभृति पुस्तकसम्प्रदायाः, खण्डाङ्काय तथैवात्र मुद्रितास्तथैव प्रदर्शिताः, सम्बन्धीचिह्नानुसङ्गतास्तु ते ऋ-प्रभृतिपुस्तकानुसङ्गतभेदवैधिकाः । * एतच्चिह्नितप्रतीका प्रत्यध्यायावसानश्रुतप्रतीक मङ्गलवाक्यविषयाः । † एतच्चिह्नेन च तस्य प्रतीकत्वे ऋ प्रभृतिपुस्तकानां मेव सम्प्रति-र्षोऽर्थः । (—१९—) अङ्काभयत एवैतच्चिह्नेन तस्य अङ्काङ्कखण्डस्य तत्त्वानारब्धत्व मसमाश्रित्यस्य बोध्यम् (—११—) अङ्कादावेतच्चिह्नेन तस्य तत्त्वानारब्धत्व मेव, तथा (११—) अङ्का-कालवेतच्चिह्नेन तस्य तत्त्वसमाश्रित्यस्य ।

अथ द्रष्टव्यपदानां सूची ।

—००००००—

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
अंशुम्	५०।८	अजरम्	४९१।१
अंसवकीशम्	११८।४	अजास'	१४४।६
अंसवम्	११५।१०	अजीगः	१०४।१६
अंहतिः	१०८।१०	अजीजनन	४९८।१
अंहस्वान्	९५१।८	अजोहवीत्	१०९।१
अंजरः	९५१।६	अञ्जलि	४८६।१८
अंजरणम्	९५१।६	अणुः	९२०।१२
अकपोत्	१८।१०. १२५।८	अतसानि	६०।६
अकण्ठत	११५।१	अतिक्रामन्	१८५।६
अक्तो'	१२२।१०	अतिथिदेवत्यम्	२००।२
अक्तः	९१०।८	अत्याः	१८।१२
अकष्वान्	९१२	अदन्नकः	९६०।२०
अकस्यक्तो	९८६।१२	अदेवताः	२००।४
अक्षाः	१८।११	अधिराजः	४४०।२
अक्षितयः	५०।६	अध्ययनम्	९४०।९
अक्षितिम्	५०।६	अधोपथा'	१५५।१४
अगृह्यत	४२४।१८	अभिगुः	६०।१५, १० ६१।१.
अग्निः	२०८।२—८	अध्वरे	१८८।१४
अग्निकर्म	२४४।०	अध्वर्युः	२९०।१४
अग्निकर्मणा	४१९।९	अनर्वा	९२८।१६. ९४०।९
अग्निभक्तोनि	२४४।२	अनशंरानिः	९२८।१५
अग्नो	२८४।१५	अनवन्नवः	९६१।१२
अपम्	१२०।८ २०२।५	अनवायम्	१८२।५
अपथीः	२०८।२	अनादिष्टदेवता	२०६।१८
अप्रिया	२०२।२	अनार्यनिवासः	२०२।१
अधम्	१८२।१	अनित्यदर्शनम्	१८।५
अधर्मसम्	१८२।१६	अनिर्वचनम्	४१८।१५
अघायतः	११०।४	अनु	१५५।८
अङ्गुः	१२४।०	अनुकथति	९६२।४
अङ्ग	८२।११	अनुदात्तप्रकृति	११०।१
अचेतनानि	२२८।१४	अनुयाजाः	४८०।२, ६, ०, ८, १०, ११.
अच्छ	१२४।५	अनुलेपनम्	२०२।६

पदम्	शृ०।पं०	पदम्	शृ०।पं०
अनुष्टुप्	२६८।१५	अरायि	१६२।१
अनूय	१८।११	अरिः	४०।१२, १२
अन्तरिक्षस्थानः	२२०।१२	अरुणः	१०।२
अन्ध	२।२	अरेणुपौस्ये... ..	१८२।१
अन्ध (स)	१।१४	अर्कः	२२।१६, १६, २२।१
अन्धम् (!)	२।२	अर्कम्	२२।१
अपः (स)	४२०।१४	अर्कैः	२४०।४
अपरम्	४८०।१८, ८, १०	अर्थः... ..	२५५।१०
अपानः	४८०।८	अर्थम्	४८८।१०
अपारे	१२२।१२	अर्दनवेधिनौ	२०६।०
अपिगत्	४८०।६	अर्थः	५२ १० ५२।२
अपुरुषविधाः	२२८।१२	अर्थमा	२६०।१५
अप्रतिष्कृतः	२०२।१०	अलक्ष्मीः	२६२।११
अश्वा	१८५।८	अलालक्षणः	१२५।६
अश्वः	०३।११, १२	अवतः	११८।२
अश्वराः	०२।११	अवमृष्ट्यः	८४।११
अभरत्	४२४।२०	अवभेत्	४०१।८
अभिधेतन	२५१।१	अवधनम्	०८।१०
अभिप्रीः	२८८।१०	अवीराम्	२६८।२
अभूत	२०२।२	अश्रोति	१८।११
अभ्यर्क्षयन्ता	१५५।१८	अश्वचक्रम्... ..	१२८।२
अभ्यापादम्	४२५।८	अश्वानः	१२८।६
अघे	२६।१	अश्वानोः	४४०।८
अग्रि	१८५।८	अश्ववम्	१०८।१०
अग्रम्	२२८।१२	अग्रिमदु	२२८।१५
अग्रान्	१।१५	अश्लीलम्	२२८।१५
अमा	१८४।१५	अग्रिनाः (परिचयः)	२८२।१
अमिन्	१।१६	असक्राम्	२५५।१२
अमिनात्	२०२।१४	असभ्यभासनात्	१०।२
अमीवा	५२।६	असद्यन्तौ	८।१०
अमुद्या	१८५।४	असामि	२४०।४
अमूर	२५।१४	असिन्वतौ	१४४।१४
अम्यक्	१०५।२	असुसमाप्तः... ..	२५५।१०, १०८।२
अरणी	१८८।१४	असुसमाप्तम्	२४० ५
अराधसम्	५५।१०	असुर्ने	१८८।१२
	८२।८	असुधीयुः... ..	१२८।१

पदम्	शृ०पं०
अक्षयः	११८।१२
अक्षयः	११।१
अक्षे	१११।१—०
अक्षुब्धः	१४८।११
अक्षुब्धः	१४१।१२
अक्षुब्धः	८०।१२
अक्षुब्धः	८०।१०
आ	१५।१८
आ	११।१
आकारचिन्तनम्	१४१।४
आलये	११५।८
आख्यानम्	१०१।१२
आख्यानसमयः	११८।१
आगमिता	८०।१२
आगन्	१०।१२
आग्निमासते	४०१।१
आग्नेयम्	१८५।१२
आग्नेयाः	४८४।१० ४८०।५,५,१२
आष्टिः	५०।५
आरूपः	११।१
आचारः	१००।१२
आचार्याः	१८८।१४
आचिख्यासा	१८१।८
आजुष्टान्	४१८।०
आशिः	१०२।८
आपडो	१०२।०
आत्	१०४।१५
आत्मजन्तः	१११।११
आत्मदेवता	४८०।१०
आत्मा	१११।८—१२ ४८०।११
आनेयम्	४८०।१५
आदिनेयम्	४२१।१
आदित्यकर्म	११०।५
आदित्यकर्मणा	४११।११
आदित्यभक्तौनि	११०।११

पदम्	शृ०पं०
आदुति	११०।१०
आधयः	१११।११
आध्यात्मिकाः	१८१।१
आध्यात्मिकः	१८८।८
आध्वर्यवे	१८१।५
आनट्	१०४।१५
आनुयक	१८२।११
आपानामन्युः	११।१२
आयम्	१८२।११
आग्नीदेवताः	४८४।८
आग्नीहोत्रानि	४८०।१४
आम्नायवचनान्	४११।०
आरितः	८०।८
आरुहम्	११५।१
आर्यः (इक्षरपुत्रः)	१४८।१०
आवह	११८।१
आवापिकानि	४११।१४
आविः	४८२।१२
आविष्टाः	४८२।१२
आशाः	१११।११, ०.
आशिरम्	१०२।१५, १०२।१०
आशीः	१०२।१४ १८१।१२
आशीर्वादः	१८१।१२
आशु	११८।८
आशुशुचिः	११८।०
आशुक्तः	४२१।१०
आशुमेधिक	१११।१२
आशुव	११८।१२
इत्	५०।११ ११८।११, १०८।१५
इत्	१०१।११ ११५।१२ १११।८
इत्तरैतरजन्तः	१११।१०
इत्तरैतरप्रलनय	१११।११
इत्या	१५ ११० ११०।११
इत्तरम्	१८।१०
इदं	११८।४

પદમ્	પ્રાપ્તિ	પદમ્	પ્રાપ્તિ
દધા	૪૫૬ ૧૦, ૧૧	અભયવન્તિ	૪૮૦ ૧૬
દન્દ્રકર્મ	૪૫૭ ૮	અભયવિધા:	૪૮૮ ૧૧
દન્દ્રપાનમ્	૪૪૦ ૧૦ ૪૪૦ ૪	અભયસ્ય	૪૮૯ ૧૨
દન્દ્રમત્તોનિ	૪૫૭ ૫	અભયાનિ	૪૯૬ ૧૨
દન્દ્રસંચિમિ	૮૦ ૬	અમે	૪૮૨ ૭
દમેન	૧૮૪ ૧૬	અરણ:	૧૦૫ ૪
દલા	૪૬૬ ૧૪	અરાણ:	૧૧૦ ૮
દલા	૪૭૮ ૧૮	અરામથિ	૧૦૫ ૪
દલોવિશસ્ય	૧૧૧ ૮	અરણ્યા	૧૧૦ ૪
દપિત:	૪૬૮ ૧૨, ૪૮૦ ૭	અરણ્યતિ:	૧૧૦ ૪
દંદ્રિ:	૪૬૬ ૧૪	અર્વશી	૭૨ ૧૦
દંવા:	૪૮૪ ૧૧ ૪૬૮ ૭	અર્ચિયા	૪૭૧ ૧૦
દંમ્	૧૧૪ ૫	અર્ણવમ્	૧૦૮ ૮
દંર્મ	૧૧૫ ૮	અર્ણત	૧૮૮ ૧૪
દંલતે	૪૪૦ ૪	અર્ણત	૮૪ ૮
દંલે	૪૮૨ ૧૧	અર્ણિક	૧૮૧ ૧૧
અત	૧૦૮ ૧૦	અપાસાનક્તા	૪૭૨ ૫ ૪૭૪ ૧૬
અકથપાવાણિ	૫૭ ૧	અર્ણિક	૪૬૮ ૧૨
અધાવૈ:	૧૮૬ ૧૪	અર્ણીપમ્	૪૬૮ ૧૪
અતરે	૪૨૪ ૧૪	અર્ણિક:	૧૮ ૧
અદકેચન	૪૦૮ ૫	અર્ણિક:	૧૧૧ ૧, ૪.
અદાતમ્	૧૫૫ ૮	અર્ણિક	૪૭૨ ૨
અદારત્	૪૮૦ ૨	અર્ણિક	૪૮૦ ૨
અદૌષિપ્રથમસમાદ્યતે	૪૦૮ ૧૬	અર્ણિક	૪૮૦ ૧
અદ્વાતા	૪૧૦ ૧૪	અર્ણિક	૧૦ ૫
અદ્વૈત	૪૭૦ ૫	અર્ણિક:	૪૮૨ ૨
અપરક	૧૧૫ ૧૧	અર્ણિક	૧૦૮ ૧૫
અપમાનસ્ય	૪૨૪ ૬	અર્ણિક	૧૬૨ ૫
અપલપ્રતિષ્ઠી	૧૫૪ ૧૪ ૧૫૫ ૧૨	અર્ણિક	૪૪૪ ૮
અપસિ	૧૫૫ ૧૫	અર્ણિક	૪૦૨ ૧૪
અપસાપામ	૪૬૬ ૮	અર્ણિક	૪૫૫ ૧
અપચ્છે ૪૧૪ ૧૮ ૪૮૨ ૭ ૪૮૦ ૧		અર્ણિક	૧૧૮ ૧૨
અપાકે	૪૦૪ ૧૬	અર્ણિક	૬૬ ૧૦
અપેચિતચમ્	૪૧૦ ૧૮	અર્ણિક	૬૬ ૧૬, ૬૦ ૧

पदम्	शृ०।पं०	पदम्	शृ०।पं०
पञ्ज	११८।१६	षोत्तमिकानि	४११।१६
पञ्जुनीती	११८।१६	षोपमन्यव ४३।१८	१६२।२५
पटञ्जति	११८।१५	षोर्णवाभ	१८८।१५
पटणे	११५।३	षोशिज	१८१।११
पटनव	४८०।०	षोयधम्	१२४।८
पटनस्य १२९।० ४६४।१९	४८८।११	कसम्	४०८।१६
पटताष्टती	४८५।८	ककुप	१६८।१४
पटतुया	४८५।०	कक्षीवान	१८२।११
पटतुदेवता	४८०।०	कक्ष्यावान	१८१।११
पटतुधाजेयु	४४०।८	कटकिन्वा	१२।९
पटतेयु	४८०।५	कण	१६२।५
पटदूदर	१४४।१०	कणति	१६२।४
पटदूपे १४४।१९ १०६।५	१०६।९	कण्डाय	१५६।९
पटदूधधा	४६४।११	कत्	१५१।१
पटन्वत	१०८।८	कान्ययम्	१२०।११
पटबीधम्	१०८।१५	कपना	१४४।१५
पटबीधे	१०।६	कपूरम्	११९।१४
पटपिपुष्या	१२१।०	कम्	४९९।९
पट्या	१८०।१०	करखी	१०८।१८
एकम्	५६।१४	ककलती	१६४।१६ १६०।१०
एकया	४८४।१४	कर्मजन्मान	११२।११
एके	१२९।११	कर्मस्थयत्कात्	११०।१४
एधमानद्विट	१२४।६	कर्मात्मान	१२८।१
एनम्	१२४।६	कला	१५५।१६
एना	१२४।६	कवचम्	११५।११
एयात्	१२४।८	कवय	१५१।८
रेचयम्	४४६।१६	कवासख	११९।६
ओज ... १०१।१२ १४०।५	१८०।९	कवितमस्य	११८।०
ओजमा	१०१।१२	काकुदम	११८।०
ओदमम् १०३।८ १०३।६	१६२।२	काण	१६२।२
ओमना	१४५।६	काणुका	५६।१६
ओमास	१०८।८	कात्यव्य	४५८।११
		४५४।१५ ४०२।४ ४८५।११	
		कामदेयता	१००।९
		काव	१५५।८

पदम्	पृ०।प०	पदम्	पृ०।प०
कारु...	४०६।१०	क्राता...	२४८।१२
कालकर्णोपेत...	१६२।११	क्रव्यम्...	१८२।४
काशिः...	१२९।८	क्रव्यादे...	१८२।१०
काष्ठाः...	४०१।२४	क्रिविर्देती...	२६२।१०
किः...	२०८।२	क्रीतापतिम्...	१०८।२
कितयः...	१०६।१	क्रूरम्...	२२०।१५
किमीदिने...	१८२।६	क्रौष्टिकिः...	४४०।६
कियेधाः...	२२५।६	चणिः...	१२८।८
कौकटाः...	२०३।१	चयः...	४८०।४
कौवत...	१२०।६	चयन्तम्...	५२।१८
कुटवेः...	२६२।६	चरतिनिगमः...	१८।१२
कुटस्य...	११९।१०	स्थितिनिगमः...	१८।१२
कुणारम्...	२२२।१२	चोणस्य...	१५६।१
कुत्तिताधीयम्...	४०।१८	चुम्पम्...	८०।१२
कुञ्जः...	२६८।१५	गणः...	२८०।१०
कुशः...	२२०।१४	गध्यतिः...	८०।९
कुवह (राजा)...	२२०।१४	गध्यम्...	८०।११
कुलम्...	२२०।१६	गमनवेधिनौ...	२०६।०
कुलिगः...	२१५।११	गदमान्...	२८०।१२
कुशिकाः...	२८८।८	गक्ष्यम्...	२१५।८
कूरम्...	२२०।१५	गदय्या...	२४४।११
कूलम्...	१२९।१२	गहदा...	२४४।१५
कणुदि...	१८१।८	गायत्री...	२६०।४
कणुध्वम्...	११८।१६	गार्हमदम्...	४८०।१५
कभिः...	१०५।११, १२	गिरा...	२४४।१४
कभिवासा...	१०५।१२	गिर्धणाः...	१८४।९
कधु...	१२८।९	गीत्या...	२४४।१४
कपा...	१०५।६	गुणः...	२८०।१०
कमिः...	१८५।५	गुर्वाक्षा...	२८०।१४
कपिप्रमंसा...	२८६।१२	गोः...	१२५।०
केपय...	११२।१४, ११५।१२	गोपयत्यम्...	१।१२
कोकुवा...	११८।८	गोपाः...	२५०।४
कोकूयते...	११८।८	गोमान्...	१८।११
काशः...	११८।५, ६	गमिष्ठः...	१०४।१५
कापयति...	२०८।५	गावस्तुतिः...	२२८।१०, २१
कोरयाशः...	८०।४		

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
घर्मम्	१०३।२	जवाह	११५।०
घृतम्	४१६।२	जमदग्नय'	४१८।०
घृतस्य	२८६।१२	जघाय	११८।१६
घृतेन	४१६।२	जरुयम्	११५।८
घोरचक्षुः	१८२।४	जलदुर्गम्	२८४।१२
ग्रंथः	१२२।१	जघदवाः	१४६।१८
ग्रंथम्	१४५।६. २८०।१४	जवति	१।८
घनः	२०२।८	जा	१०८।४
चरणे	२।१०	जानः	४८४।४
चरण्ये	१२५।५	जातवेदसम्	२८५।२
चरिण्यु	४२०।१६	जातवेदसनाम्	२८५।२
चरु'	१८२।२	जातवेदसी'	२८५।५
चरुणिः	११२।१०	जातवेदसे	२८५।५
चम्कन्द	०३।१५	जातवेदाः	२८२।१—६
चाकन	२५५।०	जामाता	१०८।४
चातमामसि	२६३।२	जारः	११२।८
चान्द्रमस्य'	५०।४	जारयायि	१८८।२
चादः	४८२।२	जालम्	२५१।५
चिकित्वा	४५८।१०	जिगर्तिः	१०३।१०
चित्	२५।१५	जिघर्ते	४१६।२
चेतनावत्	२२१।६. २२८।१४	जिग्वतिः	२२०।१०
चेतयन्ती	४०८।१८	जिह्वम्	४८२।२
चोदयन्ता'	४०६।१०	जिह्वा	११८।८
चोष्णमाशः	१२२।१०	जीवात्	२५१।१
चन्द्रांसि	२६०।२. ४८०।६. ०	जुजुषाणासः	२०२।२
चान्द्रोमिकम्	४०६।८ ४१८।६	जूर्णि.	१४५।५
जगती	२०१।११	ज्यातिषी	२८४।१५.
जज्जती'	२०२।१६	२८०।१५. २८५।५. ८. ४२४।१४.	
जनमाने	१०१।८	जीषयाकम्	१०२।८ १०५।०
जनय	४०९।१०	मत'	१५५।१०
जनप्रियम्	१४४।८	तनद्यु	२५१।८
जनिषी	४८०।६	ततनष्टिम्	१२१।१०
		ततन्वत्	०८।१८
		ततुरिम्	१२०।१६
		तनू.	४५८।१२

पदम्	शुभाप०	पदम्	शुभाप०
तनूनपान्	४५६।११	तन्वा	४८५।५
तनूनपालन्ति	४६०।१०	निष्ठुप	४७०।६
तनूशुभम्	४९९।६	वेधाभावाय	४९६।५
तन्व	४५६।१५	तच्छते	४७६।४
तप	४७७।९	तष्टा	४७६।९. ४८०।११
तपिष्ठे	१८५।९	तष्टारम्	४८०।७
तपु	१८२।९	तिथे	४७६।४
तपुविम्	१९०।६	दधिथे	११५।१०
तम	०६।१८	दन	९६८।१
तवण्ति	८।१०	दध्मन्ति	९०।७
तसम्	११६।११	दमतथीयु	९४४।८ ९६५।६
तत्पारोक्ष्यम्	९५१।१०	दम्यते	४०१।१९
तवम्	४६।९	दस्यु	४०१।१९
तष्टा	१००।९	दद्या	९४८।५
तस्त्रिम	१५५।१९	दाक्षिणायाः	१०६।९
तान्त्रावि	४६६।१४	दानकमे	९४७।९
तानु	११६।१०	दाष्टिविषयिकम्	९४४।६
तिमनिपुम्	९९१।५	दिधिषा	४६०।९
तिष्ठः	४८०।१	दिविष्टिषु	९७९।१
तिष्ठ	९९०।११ ९४४।९	दिद्य	९६०।१९
तिष्ठ-देवीः	४७७।४ ४७८।१६	दिग्गता	४७७।१
तुष्टा	९१५।१५	दिग्मा	४७७।१
तुष्टेतुष्टे	९९०।९	दोषिम	१०१।८
तुष्टेवि	१६४।१	दोषप्रयम्	८।१९
तुष्टिम्	९०६।९	दुरितानि	१८५।७
तुष्टम्	११५।८	दुरोषे	४५६।६
तुष्टजान	९९५।९	दुर्नामा	१८५।७
तुष्टम्	१०।१ ४७८।१८	दुर्मिते (नय हतय)	१५४।१५
तुष्टोपम्	९९८।११	दुष्कृतस्य कर्मण } (१)... ९५१।११	
तुष्टाणम्	८७।११	पुनःपुन मेवाम् }	
तुष्टिं	४९७।१०	दुष्टा	११५।१
दुष्टप्रभम्	९९।१९	दुष्ट	८।१४. १०६।१०
दुष्टी	१८५।१	दुत	१।८. ९२०।१६
मेदिदि	१९९।५	दूरेदम्	११।१६
ताद	४४।९	दृष्टा	९९९।८
तोरेषाय	८०।५		

पदम्	प्रमाणं	पदम्	प्रमाणं
एवम्	११०।२	धनात्	४८०।१
एव	२८२।४—५	धन्य (न)	१८।१० २५।१०
एवना	२८२।४	धन्यनि	४५।११
मत्तावत्	४००।४	धननय.	२४५।१४
देवतोपपरीक्षा	२८५।८ २०६।१८	धनन्तो	१२५।१०
देवता	४८०।१९	धर्मणे	४२२।९
देवदेवत्वम्	२००।४	धानाः	६०।९
देवयज्ञा	२२९।४	धामन्त्यद्	४१६।४
देवयन्ता	४८६।१८	धामभि	८।१८
देवयज्ञतय	११५।४	धियन्ता	४६६।१०
देवाद्या	१०५।५	धियणा	४५५।२
देधेतमसम्	४८०।१६	धिण्या	४५४।३
देवतम्	२८५।६	धुनि	६६।१४
देव्यादीतारा	४२९।१८ ४०५।६	धूमकेतु	१४५।९
देवेन मधुना	४०६।१६	धेनन	२५२।१
द्युभि.	१२८।०	धेना	२१०।३
द्युमान	२२१।१०	ध्यायेत्	४८०।१०
द्युयम्	२६।०	न	४२४।९
द्युपान	२२०।१२	नञ्ठा	४००।५,६
द्युतनिन्दा	२८६।१२	नद्यत्रयम्	१००।४
द्रष्ट	००।४	नद्यदाभम्	१२०।१४
द्रवति	१।८	नद	१०।३
द्रविणम्	४८०।१९ ४४०।१	नदस्य	१०।४
द्रविणम्	४२८।५ ४४०।५	नदीमृति	२२८।१८
द्रविणादा	४४६।१०	नना	१५५।१०
द्राविणोदकम्	४४०।८ ४४०।१	नपात्	४५८।१२
द्राविणोदमा	४४०।८ ४४६।११	नरराष्ट्रम्	२२१।२
द्रोणम्	११८।१	नरा	१।०
द्रोणाश्वम्	११८।१	नराशम्	४६४।१४
द्रुगो	२१०।५	नयम्	१०८।८
द्रादशकपाल	४०५।४ ४१८।११	नमति	२८०।१
द्रार.	४००।११ ४००।३	नमन्ता	२८६।१०
द्रिमा	१८।६	नानाभिः	१५५।८
द्रिवादा	२१०।४	नामा	२१८।१३

धावनः, 'पश्यन्' स्त्रौति, 'गौतमः' * । तदेतन्न योजनमचेति । अचे-
तिर्गत्यर्थः ; अञ्चतेर्गत्यर्थस्य सारूप्यात् । एवमत्र प्रकरणे मरुतो
वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः । मरुतादयो हि सर्व एव माध्यमका
देवगणा वराहव उच्यन्ते † । तेषां शाखान्तरेषु स्मृत्या निगमाः ।
निगमानुपलब्धौ च "माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते"—एतद्
बहुवचनं मरुत्स्वेव योज्यम् ; तेषां सप्तसप्तका गणा ब्राह्मणे हि श्रूयन्ते ;
—"ते सप्तसप्त मरुतां गणाः"—इति, तस्मादेव मध्युपपद्यते ।

एवं बहुवचनं भाष्यकारस्य एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद् वराह-
शब्दो भवत्येव, तदप्युपेक्षितव्यम् । तद्यथा,—“दिवो वराह मरुपं
कपर्दिनम्”—इति ‡ रुद्र उक्तः ॥ ४ ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वर्य सारीण्यपि वा स्वरा-
दित्यो भवति स एनानि § सार्यति । उक्ता इव
स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । शर्या अङ्गुलयो भवन्ति
(सृजन्ति कर्माणि ॥) शर्या द्वयवः शरमय्यः शरः
शृणातेः शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो
भवत्यर्को देवो भवति यदेन मर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति

* “अथातो मध्यस्थाना देवगणाः । तेषां मरुतः प्रथमगभिर्नो भवन्ति”—इत्यादयो
द्रष्टव्याः । प्र० दे० का० ५, २, १ ।

† मूलपाठस्तु 'गौतम'—इति ।

‡ अ० घं० १, ८, ५, १ ।

§ “एनानि” क, ख, ग ।

॥ बभ्रवीचिकान्तगतपाठोऽयं दृश्यते क-ख ग पुस्तकेभ्येव ।

यदनेनार्चन्त्यर्क* मन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो
भवति संवृत्तः † कटुकिम्बा ॥ ५ (४) ॥

“स्वसराणि(११)” — इति ‡, अनवगतम् । “स्वयं सारौणि” — इत्य-
वगमः । “अहानि” — इत्यभिधेयवचनम्; तानि हि स्वय मेव सरन्ति
गच्छन्ति । अपि वा “स्वर् आदित्यः” अत्र उच्यते । “स एनानि सार-
यति” तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते । “विश्वेदेवामो० — ० स्वसरा-
णि” § । मधुच्छन्दस आर्षम् । अग्निष्टोमे प्रउगे शस्त्रे गायत्रे त्वचे
वैश्वदेवे शस्यते । हे ‘विश्वेदेवाः !’ ‘अमरः’ कर्म प्रति त्वरमाणाः; ते
हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तुं त्वरन्ते । अतएव मामन्यत्रे ‘सुतम् आगन्त’
अस्माभिः अभिपुत मेतं सोमं प्रति ‘आगन्त’ आगच्छत ।
हे ‘तृणयः’ त्वरणशीलाः ।। कथं पुनरागच्छत ? ‘उस्मा इव स्वस-
राणि’ । यथा ‘उस्माः’ रश्मयः, ‘स्वसराणि’ अहानि प्रति, शीघ्र
मागच्छन्ति, एव मागच्छत ॥ एव मस्मिन् रश्मिस्त्वन्धात् “स्वसराणि”
— इत्यहानीत्युपपद्यते ॥

“शर्याः(१२)” — इति §, अनवगतम् । “शरमयः” — इत्यवगमः ।
“इयवः” अभिधेयाः । “शरः, शृणुतेः” हिंसार्थस्य (क्र्या० प०); हिंस्यन्ते

* “यदनेनार्चन्त्यर्क” क, ख, ग ।

† “संवृत्तः” क, ख, ग । “संवृत्तः” ख ।

‡ १ भा० ४०८ प्र० ८ पं० ।

§ “विश्वेदेवामो अमरः सुत मागन्तुं त्वचे य । उस्मा इव स्वसराणि ॥” — इति
अ० घं० १, १, १, १ ।

॥ १ भा० ४०८ प्र० ११ पं० ।

दृश्यते । अभ्र आ अपः । अमे आ अपोऽपोऽमेऽधीति*
द्युमं द्योततेर्यशो वा अनं वा† । अस्मे द्युम मधि रत्नं
च धेहि । अस्मासु द्युमं च रत्नं च धेहि ॥ ६ (५) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५, १.

यथा तावदेवोऽर्कशब्देन उच्यते, तथैष निगमः ;— “गायन्ति
त्वा गायत्रिणो—०—०येमिरे”‡ । मधुच्छन्दस आर्षम् । अनुष्टुप् ।
ऐन्द्री । हे भगवन्निन्द्र ! ‘गायन्ति त्वा गायत्रिणः’ स्तुवन्ति त्वां
सामगाः, सामभिः । ‘अर्चन्त्यर्कं मर्किणः’ पूजयन्ति त्वाम् ष्टाग्नः
होतारो मन्त्रिणः । एव मनेन प्रकारेण सर्व एते “ब्राह्मणाः”
याज्ञे कर्मणि हे ‘शतक्रतो !’ । ‘उदंश मिव येमिरे’ उद्येमिरे
वंश मिव त्वां स्तुतिभिः हविर्भिद्य ; यज्ञेषु तवैव महिमानं वर्द्ध-
यन्तौत्यर्थः ॥ “वंशो वनशयो भवति” ; वने शयित इवास्ते ।
“वननाच्छ्रूयत इति वा” सम्भजनाद् वा वलिभिः ॥ एव सच देवः
“अर्क”-शब्देनोच्यते ॥

मन्त्रस्यार्कशब्दवाच्यत्वे “अर्चन्त्यर्कं मर्किणः” —इत्येष एव निगमः
(३५५०४ पं०) ; अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः ॥

वृत्तस्तु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति ॥

* “अध आ अपोऽधेऽध्यप इति” क, ख, ग ।

† “येशो यात्रं वा” ड, च ।

‡ “गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कं मर्किणः” । इत्येषस्ता शतक्रतो उदंश मिव
येमिरे” —इति ख० घ० १, १, १८, १ ।

“पविः^(१५)”—इति*, अनवगतम् । “रथनेमिर्भवति”—इत्य-
भिधेयवचनम् । “यद् वि पुनाति भूमिम्”; सा हि विपुनाति भूमि-
मिति पविः ॥ “उत स्म ते० —० भिन्दुन्योजसा”† । श्लावाश्व-
स्येय मार्षम् । हे मरुतः । येषां वः तिरोभवितु माविर्भवितुं च
काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् ‘उत स्म’ अपि च कस्मिंश्चन काले
‘शुन्ध्यवः’ मद्भावं इव ‘परुण्यां’ नद्यां, माध्यमिकायां वा विपर्व-
वत्यां यूय मेव ‘शुन्ध्यवः’ शोधयितारः ‘ऊर्णाः’ चित्राः, तिरोहिताः
‘वसथ’ एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके । ‘उत’ अपि च ; कस्मिंश्चिद्भ्युद्गमन-
काले प्राप्ते युष्माकं ‘रथानां पव्याः’ या रथनेमयः, ता एव ‘अद्रिम्’
एवं ‘भिन्दन्ति’ ‘ओजसा’ बलेन, किं सुत यूय मित्यभिप्रायः ॥
एव सेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेमिरभिसम्बन्ध्यते । वा-
ह्मण मपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मास्येषु सान्तपनं हविरधिरुत्य
‘देवा वै वृचस्य मर्म नाविदंस्—“तं मरुतः चुरपविना व्ययु.”
सान्तपनं सन्तपंस्तस्मात् सान्तपनाः”—इति । एतस्मिन्नपि च
वाह्मणे चक्रनेमिः चुरधाराकृतिस्त्रीच्छापविरित्युच्यते, तस्मादुपपद्यते ।
अल्पप्रयोगविषयत्वादुदाहरणद्वयम् ॥

“वचः^(१६)”—इति‡, व्याख्यातम् । “उपो अदर्शि शुन्ध्यवः”—
इत्यच॥ ॥

* १भा० ४०८ पृ० १८ प० ।

† “उत स्म ते परुण्या मूर्ध्ना वसत शुन्ध्यवः । उत पव्या रथाना मद्रि भिन्द-
न्योजसा”—इति ऋ० स० ४, १, ८, ४ ।

‡ १भा० ४१० पृ० १५० ।

§ १भा० (४११ पृ०) ४ अ० १ पा० ८ ख० ।

“धन्व^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “धन्वन्ति”—इत्यवगमः ।
 “अन्तरिक्षम्”—इत्यभिधेयवचनम् । “धन्वन्त्यस्मादापः”—इति नाम-
 प्राप्तिरिति निर्देशः ;—“यः परस्माः०—०दति द्विपः”† । अग्नि-
 पुत्रस्य वत्सखेय मार्षम् । व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽह्न्याग्निमारुतस्य
 शस्त्रस्य जातवेदस्ये सुक्ते निविद्वान्नीये शस्यते । ‘यः’ अग्निरादित्या-
 त्मनावस्थितः, ‘परस्माः परावतः’ परस्मा मपि परावति वर्त्तमानः,
 ‘तिरः’ तीर्णतम सेतन्महदन्तरिक्षं ‘धन्व’ स्वेन प्रभावेन दीप्सा
 ‘अति’ अतीत्य, अस्मान् प्रति ‘रोचते’ एव, प्रकाशत एव । अने-
 नैव मतिमहतापि तिरोधीयत इत्यभिप्रायः । तस्य किम्? इत्यु-
 च्यते,—‘स न.’ सोऽस्माकं ‘पर्यत्’ ‘अति’ सर्वतः सादयतु नाशयतु
 ‘द्विपः’ द्वेष्टुन् इत्यर्थः ॥ एव मस्मिन्नादित्यस्तुतिसम्बन्धात् “धन्व”
 शब्दोऽन्तरिक्षाभिधान मित्युपपद्यते ॥

“सिन्म^(११)”—इति‡, अनवगतम् । “सिनाति”—इति शब्दयुक्तिः ।
 “अन्नं भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “सिनाति भूतानि” वधा-
 तीत्यर्थः ; अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि वध्यन्ते । “इमा उ वां ०—०
 सखिभ्यः॥” विश्वामित्रखेय मार्षम् । तार्तीयमवनेषु उक्त्यपर्यायेषु

* १भा० ४१० ४० ६ प० ।

† “य परस्मा परावतस्तिरो धन्वाति रोचते । स न पर्यदति द्विपः ॥”—
 इति ऋ० सं० ८, ८, ४५, ९ ।

‡ १भा० ४१० ४० ८ प० ।

§ “इमा उ वा भूमयो मन्यमाना युषार्यते न तुष्णा अभूवन् । क १—त्यदिन्द्रा-
 वधया यमो वा येन स्मा सिन् भरेष्ट सखिभ्यः ॥”—इति ऋ० सं० ९, ४, ८, १ ।

स्तोमाभिः संसने मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता । हे 'इन्द्रावरुणौ !'
 'इमा उ वां' युवयोः 'भूमयः' स्तुतयः यायास्त्वैस्त्वैस्तोऽभिर्ददौ रथा-
 महे, तां पुनरेता अस्मै 'युवावते' युष्मदते, भवद्वां तदते यज-
 मानाय 'न' यथा पूर्वं 'तुज्या' दानायाभिमताना मर्यानाम् 'अभूवन्'
 बभूवुः । यतो ब्रवीमि ;—हे 'इन्द्रावरुणौ !' 'क्व त्यत्' क्व तत्,
 युवयोः 'यशः' माहाभाग्यं गतम् ? 'येन' माहाभागेनैताभिः
 स्तुतिभिः अभिष्टुतौ सन्तौ 'सिनम्' अन्नं 'भरय' 'सखिभ्यः' समान-
 ख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ अन्नं मेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत
 इति "सिन"—शब्देनात्रान्नमभिधीयन् इत्युपपत्तिः । व्यभिचारि-
 त्वादभिधानानां "सिनम्"—इत्यादीनि स्वेस्वेऽभिधानवर्गे पठिता-
 न्यपि * सन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समाम्नाता ह्येतस्मिन्नैकपदिके
 प्रकरणेऽनवगतसंस्काराभिप्रायेण, कानि चिदनेकार्याभिप्रायेण ॥

"इत्या(१८)"—इति †, एष निपातः ; "अमुया"—इत्यनेन व्या-
 ख्यातोऽष्टमेऽध्याये ‡ ॥

"सचा(१०)"—इति §, अप्रतीतिरार्था निपातः । "सह"—इत्यर्थ-
 प्रतीतिः । "अग्निनेन्द्रेण० —० मयिना" ॥ । श्यावाश्वस्त्रेय मा-
 र्पम् । त्रिष्टुप्, ज्योतिष्मती । हे 'अश्विनौ !' एताभिः अन्यादिभिः
 देवताभिः 'सचा भुवौ' सच्चितौ भूत्वा, 'सजोषभौ च' सहप्रौतौ, इमं

* "सिनम्"—इति नि० १५० ० खण्डेऽष्टम पदम् (१भा० १०१ २०) ।

† १भा० ४१० २० १०५० ।

‡ याम्कीयवृत्तौ इति भावः । १भा० १५० १पा० ४ख० (२१० २०), द्रष्टव्यः ।

§ १भा० ४१० २० १० पं० ।

॥ 'अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यैर्द्रव्यैर्बुधैः सचा भुवा । सजोषभा उवसा
 ह्यर्थे च सोमं पिबत मयिना ॥'—इति ऋ० धं० १, २, १४, १ ।

‘सोमं’ ‘पिबतम्’ । पीत्वा चैतन्नामास्ताक मर्थं मभिप्रेतं कुरुत मि-
त्येव माशीर्योज्या ॥ एव मिहाग्न्यादिदेवताभिमन्त्रणात् “सचा”—
इत्येष सद्ययोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ॥

“चित्”^(११)—इति*, एष “निपातः” ; “अनुदात्तः” । तद्यथा,—
“सद्यश्चिद् यः श्रवमा पञ्च कृष्टीः”—इति † । स “पुरस्तादेव व्याख्यातः”
चिदित्येषोऽनेककर्मा—इत्यत्र ‡ । “अथापि” अयं मेव “उदात्तः”
आद्युदात्तो भवति, ततः “पशुनाम भवति” । तद्यथा,—“चिद-
मि मनामि धीरमि—इति राजक्रयणी४ गोस्तुतौ । सैवोच्यते ;—
“चिदमि मनामि”—इति॥ । अतः पुनरेतद् ब्राह्मणे व्याख्यायते,—
“चिदमीति यद्वाव विचिकित्सते”—इत्येव मादि आध्वर्यवे ॥

“आ^(११)—इति** , आकार उपसर्गः ; पुरस्तादेव व्याख्यातः”—
“आ इत्यर्वागर्थे”—इति †† । “अथाप्युपमार्थे दृश्यते” निपात-
त्वेन “जार आ भगम्”—इति ‡‡ । “अथापि” कदाचित् “अध्यर्थे
दृश्यते”,—“अधीत्युपरिभाव मध्यर्थे वा”—इति । यथाय मध्यर्थेऽपि
भवति, तथा “अभ्र आ अपः”—इत्येष निगमः । “कटु प्रियया

* १भा० ४११ प्र १५० ।

† अ० सं० ८, ८, ११, १ ।

‡ १भा० ४८ प्र० १५० १पा० १५० ।

४ राजक्रयणी = सीमक्रयणी, यथा गवा सोमः श्रोतो भवति, “सीमो वै राजा”—इति जुतेः (१, ५, १. रे० प्रा०) ।

॥ य० वा० सं० ४, १८ इत्यत्र ।

॥ य० प्रा० १, १, ४, १—१० ।

** १भा० ४११ प्र० ०५० ।

†† १भा० ४१ प्र० १५० १पा० ५५० ।

‡‡ १भा० ४१० प्र० १५० १पा० ४५० ।

धाम्ने०—० वित॒नेति॑ मा॒यिनी॑”* । अधुना पदविभाग मस्य भाष्य-
कारः करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम्,—“अभ्रे, आ, अपः”—
इति । अधुना “आं”—इत्यस्यार्थं ब्रवीति,—“अपोऽभ्रेऽधीति”
यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति “अभ्र आं अपः”—इति । प्रतिभानो
रात्रेयस्येय मार्षम् । वैश्वदेवस्य प्रथमैव । जगतौ । अत्र पुनः प्रायै-
णापः स्तूयन्ते । “आपो वै विश्वेदेवाः, सर्वा एव वा देवताः”—
इत्यनेन† ब्राह्मणदर्शनेनापां विश्वेदेवत्वमुपपद्यते । तत् पुनः सुक्तं
अभिप्रवस्य षड्विंशस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्ते शस्यते ।
“कदु॑ प्रियाय॒ धाम्ने॑ मनामहे॒” । ‘कत् उ प्रियाय’ सुखाय प्रियाय च
‘धाम्ने’ स्थानाय वैश्वदेवाय, तत्प्राप्त्यर्थम् । तानेव च विश्वान् देवान्
यो ‘मनामहे’, त एव ह्युपास्यमानाः तत् स्थानं प्रापयितुं समर्था
इत्यर्थं मनामहे । स्थानविशेषणान्येवोत्तराण्यपि स्वत्तत्वादीनि । ‘स्वत्त-
त्वाय’ च धाम्ने स्वबलायेत्यर्थः । यत्र स्वमेव बलं भवति, न तत्र
परकीयं बलं भागास्यते ; यथेह लोके । ‘स्वयशसे’ यत्र स्वमहिम-
कृतमेव यशो भवति, न सांयौगिकद्रव्यकृतम् । ‘महे’ महते
धाम्ने । मत्-प्राप्त्यर्थमेव ‘वयं’ मनामहे ; मत्त्वा चोपास्यते इत्यभि-
प्रायः । ‘अमेन्यस्य’ मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र ; तस्य । ‘रजसः’
रजो लोकः, अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः ; तस्य । ‘आं’ उपरि । ‘यद् अभ्रे’
यो मेघः ; तत्र । या आपः अवस्थिताः, ताः ‘अपः’ । ‘वृणाना’

* “कदु॑ प्रियाय॒ धाम्ने॑ मनामहे॒ स्वत्तत्वाय॒ स्वयशसे॑ मह॒ वयम् । अ॒मे॒न्यस्य॒ रज॑-
सो यद् यद् यद् आपो वृणाना वित॒नेति॑ मा॒यिनी॑” —इति अ० सं० ४, १, १, १ ।

† “आपो वै सर्वा देवताः”—इति ऐ० ब्रा० १, १, १ । “विश्वेदेवाः = सर्वे देवाः”
—इति च प० दै० का० १, ४, ५ ।

सम्भजमाना 'वितनोति' विसृणोति वर्णभावेन । 'मायिनौ' प्रज्ञावती,
माध्यमिका वाक् । ताः 'अपः' 'वयम्' एवमादिगुणयुक्ताः, तामा मेव
सर्वगतस्य धाम्नः प्राप्त्यर्थं 'मनामहे' याचामहे ॥ अत्रे एव हि अधि
आपः वर्तन्ते इति आद्ध्यर्थ इत्युपपद्यते ॥

अथ चैव मन्यथास्य मन्त्रस्थार्यः सात्,—'कदु प्रियाय' सुखाय
प्रियाय चैतस्मै 'धाम्ने' स्थानाय, यत्र वयं वर्त्तामहे । कथं नामैतत्
स्थानं सुखं च प्रियं च स्वचक्षुष्य स्वमहत्त्वस्य स्यादित्येव मर्थं विश्वान्
देवान् मनामहे । "मदेमहि, मनामहे"—इति याज्ञाकर्मसु पठि-
तम्* । कतमाः पुनरप्यो याचामहे? इति उच्यते;—'आसेन्यस्य
रजसः' अभिसुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदभ्रं सुपरि
वर्त्तते, तस्मिन्नभ्रे 'अपः' 'वृणाना' सम्भजमाना 'मायिनौ' माध्यमिका
वाक् 'वितनोति' वृष्टिभावेन, ताः 'मनामहे' याचामहे ॥

"द्युन्मन्^(११)"—इति†, अनेकार्थम् । "यशो वा अन्नं वा"—इत्यभि-
धेयवचनम् । "शतं ते शिप्रिन्नूतयः ०—० रत्नं च धेहि"[‡] । वसिष्ठस्या-
र्थम् । त्रिष्टुबेव । महाप्रते महदुक्थे दक्षिणे पक्षे शस्यते । हे 'शिप्रिन् !'
इन्द्र । 'शतं' 'ते' तव 'ऊतयः' आगमनानि सन्तु । क? 'सुदासे'
सुदाने कल्याणदाने, एतस्मिन् यजमाने, तथैव मनुगृह्णाण, यथा
नित्ययाज्येवायं यजमानः स्यादित्यभिप्रायः । आगतस्य च सतः तव
'महत्त्वं शंसा' बह्वनि स्तोत्राणि सन्तु । 'उत रातिः अस्तु' अपि च

* १भा० १५१४० १५० १८४० (१५), (१९) ।

† १भा० ४११४० १९५० ।

‡ शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सुदस्यं शंसा उत रातिरस्तु । ऊहि वधं वृन्मन्त्रो
मर्त्येऽस्यास्ते द्युन्मन्त्रि रत्नं च धेहि ।"—इति ऋ० स० ५, १, ८, १ ।

हविर्दत्तिरस्त्वित्येतदेवानुवर्त्तते । एवञ्च त्व मागत उपसृष्टः सन् शृणु,
 यत् कुरुस्व । हे 'वधः' वधयितः । 'वनुषः मर्त्यस्य', योऽस्मान् हन्तु
 मिच्छति मर्त्या मनुष्यः; तस्य । यद् वीर्यम्, तत् 'जहि' । हत्वा च
 तस्य वीर्यम्, निरुक्तं मकृत्वा 'अस्मे' अस्मासु 'द्युम्नम्' "अन्नं यशो वा"
 'रत्नं च' 'धेहि' देहीत्यर्थः । 'रत्नं' धनम् । एव सेतस्मिन् शत्रुवधसम्ब-
 न्धात् "द्युम्न"-शब्देन "यशो वा अन्नं वा" उच्यत इत्युपपत्तिः; इते
 हि शत्रौ यशोऽन्नं वा भवतीति ॥ "द्युम्नं द्योततेः"—इति, अन्नमेव हि
 भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति । द्युम्नं द्योतयित्वा च, यशस्तु दीप्तिं प्रकाश-
 स्वभावादिति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः पवित्रं मुच्यते । येन देवाः
 पवित्रेणात्मानं पुनर्ते सदैत्यपि निगमो भवति । रश्मयः
 पवित्रं मुच्यन्ते । गभस्तिपूत इत्यपि* निगमो भवत्यापः
 पवित्रं मुच्यन्ते । शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्वहुर्दकाः ।
 अग्निः पवित्रं मुच्यते वायुः पवित्रं मुच्यते सोमः पवित्रं
 मुच्यते सूर्यः पवित्रं मुच्यते इन्द्रः पवित्रं मुच्यते । अग्निः

* "गभस्तिपूतो ह्यभिरद्भिभिः पुन इत्यपि"—इति रु, च ।

पुविचं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पुविचं
ते मा पुनन्वित्यपि निगमो भवति । तोदस्तुद्यतेः
॥ १ (ई) ॥

“पुविचम्^(१४)”—इति*, अनेकार्थम् । “पुनातेः”—इति धातु-
निर्देशो निर्वचनाभिप्रायः । “मन्त्रः पुविच मुच्यते”—इत्यभिधेय-
वचनम् । “येन देवाः ०—० पुनन्तु नः”† । मन्त्रस्य पुविचत्व-
प्रस्थापको नियमः । पुविचस्य वसिष्ठसंहितस्य वा श्रार्षम् । पावमानो
सौमी । ‘येन’ ‘पुविचेण’ मन्त्रेण ‘देवाः’ ऋत्विग्-यजमानाः ‘आत्मानं
पुनते’ ‘सदा’ सततं सेव । प्रस्तुते कर्माणि यस्य मन्त्रस्य तत् सामर्थ्यम्,
‘तेन’ मन्त्रेणैवं वीर्यवता ‘सहस्रधारेण’ बहुप्रवरेण प्रविरलेन
‘पवमानः’ पूयमानः, सोमो मां पुनातु ॥ मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्-
यजमाना आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वमिति ; न हि
इतरेषां देवानां पापमस्ति, यत् पूयेत । “न च वै देवान् पापं गच्छ-
ति”—इति विज्ञायते । तस्माद्देवशब्देनात्र ऋत्विग्-यजमाना उच्यन्ते ।
ते हि हविषां दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां
देवत्वम् ॥

“रश्मयः पुविच मुच्यन्ते” ; ते हि स्पर्शनेनैव पावयन्ति । “वाचस्प-
तये पवस्व दृष्ट्वा अश्रुभ्यां गृभस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व

* १भा० ४११४० १४५० ।

† “येन देवाः पुविचेणात्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमानो पुन-
न्तु नः ॥”—इति सा० सं० उ० आ० ५, १, ८, ५ ।

येषां भागोऽसि”†—इत्येषा उपांशुग्रहग्रहग्रहणे विनियुक्ता । हे सोम ! वाचस्पतिरिन्द्रः, त्वां पश्यतीत्येत मर्थं पुरस्कृत्य ‘वृष्णः’ वर्षितुः, अग्नौ प्रास्ताज्जत्या वृष्टिं कर्तुरादित्यस्य ‡ चार्थे ‘पवस्व’ पूयस्व ; यावेतावन्तर्द्धितौ सन्तौ सकलयज्ञं व्याप्नुवानौ निषिच्यमानस्यैव ताभ्यां पवस्व । अपि च त्वं प्रागप्यभिषवात् ‘गभस्तिपूतः’ एव रग्निपूतः । किञ्च ; ‘देवः’ त्वं दानादिगुणयुक्तः । देवानां मेव दानादिगुणयुक्तानां पवित्रं ममि पावयितामि । किं सर्वेषां मेव ? नेत्युच्यते,—‘येषां भागोऽसि’ ये त्वा मभिषवादिप्रक्रियया भजन्ति ऋत्विग्-यजमानाः ; ते ह्यत्र देवत्वेनाभिप्रेताः पावनसम्बन्धात् ; न हीतरेषां देवानां पापं मस्ति । पूर्ववत् किञ्चित् ॥

“पवमानं मद्गर्णो—०धन्वसि” * । एतं मन्त्रं ध्याचक्षते । ऋषिगणैरकृष्टमायादिभिर्व्यस्तैः समस्तैश्च त्रिभिः “प्र तं आश्रवः”—इत्येतस्याष्टाचत्वारिंशद्ब्रह्मस्य सूक्तस्य † चत्वारिंशता मृचां दशदशर्षो दृष्टाः ; तत्रैषा चतुस्त्रिंशत्तमी ‡ । हे ‘पवमान’ पूयमान ! सोम ! ‘अव्ययानि’ ‘पथ्या’ पविमयेन, और्णेन पवित्रेण पूयमानः, त्वम् ‘महि’ ‘अर्णः’ उदकम्, उदकत्वेनाभिसम्पन्नः, तत्स्वभावमुपगतः,

* य० वा० स० ७, १ ।

† “अग्नौ प्रास्ताज्जतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।”—इति म० १५० ०१ खो० ।

‡ ऋ० स० ७, १, १८, ४—८, ५, १, २४ ऋ० ।

§ ऋ० स० ८, ५, १८० ।

॥ “पवमानं मद्गर्णो वि धावसि सूर्यो न चित्रो अव्ययानि पथ्या । गभस्तिपूतो ऋत्विर्द्धिभिः सुतो सुचे याजाय धन्वसि ॥”—इति ।

निर्घञीषः, स्वर्च्छा भूत्वा ततो द्रोणकलशं प्रति 'वि धावसि' ।
 कीदृशः पुनः पूर्वं भूत्वा एतां रसावस्था मापद्यसे त्वम्? इति,
 उच्यते;— पूर्वं तावदरण्येऽवस्थितः, 'गभस्तिपूतः' रश्मिपूतः सन् ।
 ततः आहृत्य क्रीत्वा सोमस्वरूप-विक्रय-विधानेन, 'नृभिः' चत्विग्यज-
 मानैः 'अद्रिभिः' यावभिः 'सुतः' अभिषुतः । ततो 'महे' 'वाजाय'
 अन्नाय 'धन्वसि' हत्स्वं जगद्धारयित्रेऽर्थाय । कथं नाम हत्स्व-
 जगदुपकारित्व मभिनिय्ययेत, दृष्टिनिमित्तेनेत्येत मर्थं पुरस्कृत्य रस-
 भाव मापन्नो द्रोणकलशं प्रति 'धन्वसि' प्राप्नोषीत्यर्थः? 'सुरो न
 चित्रः' सूर्य इव पूजनीयः ॥ एव मस्ति "गभस्तिपूतः"—इत्येत-
 स्मात् पावनसम्बन्धाद्गम्भीनां पवित्रत्वमुपपद्यते ॥ कैश्चित् "पवित्रवन्तः
 परि वाचं मासते"—इति*, एष निगमो विधीयते ॥

"आपः पवित्रमुच्यन्ते"; ता अपि हि पावयन्ति । "शतपवित्राः
 स्वधया०—० जुहोत"† । अश्वेदेवत्या । त्रिष्टुप् । वसिष्ठस्यार्षम् । 'शत-
 पवित्राः' षड्जपावयिष्यः, याः देव्यः, 'स्वधया' अन्नेन सहिता
 भूत्वा 'मदन्तीः' 'देवीः' दानादिगुणयुक्ताः, 'देवानां' दानादि-
 गुणयुक्तानां मेव 'पायः' पानं सोमाख्यम्, 'अपि यन्ति' अपि
 गच्छन्ति । ताः, एवंलक्षणा आपः, 'इन्द्रस्य न मिनन्ति' न हिंसन्ति
 च तानि कर्माणि? येनाभ्रवधानन्तर मविलम्बमाना वर्षभावेन प्रचर-
 न्तीत्यभिप्रायः । या एताः, एवङ्गुणयुक्ता आपः, ताभ्योऽद्भ्यः 'सिन्धुभ्यः'

* अ० सं० ७, ९, १८, १ ।

† "शतपवित्रा स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानां मयि यन्ति पायः । ता इन्द्रस्य न
 मिनन्ति नृतानि सिन्धुभ्यो द्रव्यं घृतं जुहोत ॥"—इति ५, ४, १४, १ ।

स्यन्दमानाभ्यः 'हव्यं' हविः, 'घृतवत्' घृतमिश्रम् 'जुहोत' हे ऋत्विजः ।
अर्हन्ति ता हविरित्यभिप्रायः ॥ एव मन्त्रापः "पवित्र"-शब्देनोच्यन्ते,
अद्भैवतत्वादस्य मन्त्रस्य ॥

अग्न्यादयोऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते; तेऽपि हि सर्व एव
पावयन्ति । "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः
पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥"—"इत्यपि निगमो भवति" । निगदप्रसिद्ध
एवैष निगमः (१) ॥

"तोदः(१४)"—इति *, अनवगतम् । "तुदः"—इत्यवगमः ।
"तुद्यतेः" व्ययनार्यस्येति (तु० उ०) धातुनिर्देशः । भूमेर्विलं तोद
इत्युच्यते; तद्धि तुन्नं भवति दीर्घत्वात् । कूप इत्येके ॥ २ (६) ॥

पुरु त्वा दाश्वान् वोचेरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्येव
शरण आ महस्य ॥ बहुदाश्वान्स्त्वा मेवाभिह्वयाम्यरिर-
मिच कृच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या
अग्नावाहुतयो ह्वयन्त इत्येतद् द्वैव मवक्ष्यत् । तोदस्येव
शरण आ महस्य । तुदस्येव शरणेऽधि महतः स्वच्चाः
सु अश्चनः । आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वच्चा इत्यपि निग-
मो भवति । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्दे नामनी
भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः ॥ २ (७) ॥

"पुरु त्वा दाश्वान् वोचे० —० महस्य" । दीर्घतमम्

* १पा० ४१९ प्र० ०५० ।

† "मवक्ष्यत्" क, ख, ग ।

‡ ख० सं० १, १, १८, १ ।

आर्षम् । उष्णिक् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'पुरु त्वा दाश्वान्'
 वज्र दानवान् अहं भूत्वा हे अग्ने । त्वा महं 'वोचे' त्वा माङ्गया-
 मीत्यर्थः । किं पुनः कारण मन्या देवता उत्सृज्य त्वा माङ्गयामि ?
 इति, उच्यते ;— यस्मात् 'अरिः अग्ने । तव स्त्रित् आ'—इत्येतद्
 विवचार्यं सुचिरमपि विचार्य तवाह मरिरेव सोमाना मुच्चारणे ।
 अर्थः ईश्वर एव, समर्थोऽहं माङ्गयामि त्वां सोतुं वज्रं च दातुं
 मित्यभिप्रायः । किं पुनः कारण मन्या देवता उत्सृज्य त्वा मेवाङ्ग-
 यामि ? इति, उच्यते—इतः ;— यस्मात् 'तोदस्य इव शरणे आ
 महस्य' तुन्नस्येव विदीर्णस्य कस्य चिच्छत्रस्य कूपस्योपरि । आङ्
 अर्थः । 'महस्य' महत इत्यर्थः । 'शरणे' विले । "शु" हिंसायाम्
 (क्र्या० प०), तस्य शरणं विलम्, तद्विदारितं भवति ; तथाहि शब्दे
 विले कस्मिंश्चिद् वज्रा आपो गच्छन्ति, न च तस्य शब्दस्य महतो
 ग्रहणशक्तिपरिहाणं भवति, एवं तवानेकाद्यानेकदेवताश्चाज्जती-
 रस्माभिः प्रदत्ताः प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाणं मस्ति, अतो देवतानां
 मस्माकं त्व मेवातिविशिष्टोपकारे प्रयत्नः, अतः त्वा मेवाङ्गयामि ॥
 एव मन्त्र शब्दसारूप्यादुपमार्थोपपत्तेश्च "तोद"-शब्दस्य भू-प्रदेश-
 स्थाभिधायकत्वमित्युपपद्यते । तथा चोक्तम्, "तोदमध्ये निर्हृत्यार्द्ध-
 चतुर्दशशङ्कु निखन्यात्"—इति * सदसो निर्माणे ॥

स्त्रिया अपि च अमत्-प्रदेशः † तोद इत्युच्यते । तस्मादेतदपि
 तुन्नस्य भू-प्रदेशस्थाभिधायक मित्युपपद्यते ॥

* "द्योऽस्या मिति निवपति पूर्वार्द्धे शङ्कुसहितम्"—इति का० ५, २, १८ ।

† अमत्कथनं मेवातिवित्यस्माकम्, "प्रजापतेर्मुखमेतद् द्वितीयम् (म० प्रा० १५०
 १४० १५०)"—इत्यादिभ्यः ।

“अरिः, अमित्रम्; चच्छतेः”—इति निगमप्रसक्तम् । चच्छतेः
 हिंसार्थस्य (भृ० प०) । “ईश्वरोऽप्यरिः एतस्मादेव” धातोः । यदन्य-
 देवत्या अग्नावाहुतयो ह्वयन्ते, यस्मादन्यदेवतास्य अन्यदेवताश्चा-
 परमिह्या अग्नावाहुतयो ह्वयन्ते; न चाग्नेस्तासां ग्रहणशक्तिपरि-
 हाण मस्ति; न च ज्ञायते श्वभ्रे विल इव निषिका आपः कापि
 गच्छन्ति, ता आहुतय इत्येतत् सामान्यं दृष्ट्वैव मवोचन्मन्त्रदृक्;—
 “तेदस्येव शरण आ महस्य”—इति; “तुदस्येव शरणेऽधि महतः”—
 इत्यर्थः ॥

“स्वधाः^(११)”—इति*, अनवगतम् । “सु-अञ्चन.”—इत्यव-
 गमः । “सं भानुना०—० मेत्याह”† । अत्रेराषम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।
 यस्य यजमानस्य नित्यपापयुक्त्वात् तेषु तेषु कर्मसु ज्वलितः अग्निः
 ‘आ जुह्वानः’ आह्वयमानः, अभिह्वयमानो वा, ‘घृताक्तपृष्ठः’ घृताक्तपृष्ठः,
 ‘स्वधाः’ शोभनगमनः, स्वेन प्रकाशेन ‘भानुना’ सता सूर्येण ‘संय-
 तते’ सङ्गच्छते, संस्पृहते वा; सूर्येण अतिदीप्तत्वात् । तस्य यजमानस्य
 किम्? इति, उच्यते;—‘तस्मै’ एव ‘अमृधा.’ अमृताः, अमृताणाः,
 ‘उषस.’ ‘व्युक्त्वा’ विभान्तीत्यर्थः । यस्यैव मभिह्वयमानोऽग्निः
 नित्यकालं मेव सूर्येण संयतते, तस्यैव पुण्यकृतः सुप्रभाता रात्रयो
 भवन्ति, नेतरस्य यज्जनः इत्यभिप्रायः । अपि च य एवम् ‘आह’
 अयज्वापि शुद्धादितौयो दरिद्रः कश्चित् ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘सुन-

* १ भा० ४११३० ११ पं० ।

† “सं भानुना यतते सूर्येऽस्याङ्गुलीनो घृताक्तपृष्ठः स्वधाः । तस्मा अमृधा उषसो
 नु-इत्यन्य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥”—इति अ० सं० ४, १, ८, १ ।

वाम' अभिषुणुमः सोमम् 'इति', तस्यापि कल्याणाभिव्याहारिणः
सुप्रभाता एवोपसः,—किं सुत यः सुनोतीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्मिन्
“सूर्येण संयतते”—इत्यनेन सम्बन्धात् “स्वचाः = स्वञ्चनः” अञ्चतेः
(भू० प०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्युपपद्यते ॥

“शिपिविष्टः, विष्णुः”—“इति”, एते “विष्णोः” एव “द्वे नामनी
भवतः” । अत्र “शिपिविष्टः^(१०)”—इति*, एतद् गुणपद मनवगतम्;
पक्षेण चानेकार्थम् । शिपिविष्टः, शेष इव निर्वेष्टित इत्यर्थप्रतीतिः ।
अस्य सम्बन्धाच्च “विष्णु^(१०)”—शब्दः† समान्नातः । यथा “अचाः”—
इत्यस्य सम्बन्धात् “सोम”—शब्दः “सोमो अचा”—इति‡ । न ह्यत्र
प्राधान्येन विष्णु-शब्दः समान्नातः, देवतापदत्वात् ? । अनयोर्द्वयो-
रपि नाम्नोः यत् “पूर्व”, तत् “कुक्षितार्थीयं भवति”—“इति”
“आपमन्यवः” आचार्यो मन्यते । यथा च कुक्षितार्थीयं तथोदा-
हरणार्थं मेव निर्बुवन् दर्शयिष्यति ॥ ॥ २ (७) ॥

किं मिते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यद्ववक्षे शिपि-
विष्टो अस्मि । मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः
समिथे बभूथ ॥ किं ते विष्णोऽप्रख्यात मेतद्भवत्यप्रख्या-
पनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्न-

* १भा० ४१९ पृ० १९पं० ।

† १भा० ४१९ पृ० १९पं० ।

‡ १भा० ४०९ पृ० ४अ० ९ख० (१९) ।

§ वक्ष्यति च प० दै० का० १, १, ७, ८ ।

॥ इत उक्तमिदमेव लब्धम् ।

रश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णोः
प्रख्यात मेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूये शिपिविष्टो-
ऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैरा-
विष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदपि गूह एतत् । वर्ष इति
रूपनाम वृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिधे सङ्ग्रामे भ-
वसि संयतरश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ (८) ॥

“किं मित् ते”, “प्रतर्त्ते अद्य—इति” । वसिष्ठस्यैते आर्षे । विष्णोः
शिपिविष्टस्यान्वारम्भरणीये चरुः, तस्यैते याज्यानुवाक्ये; वाजपेये च
सप्तदशे शस्त्रे शस्यते; सोमातिरेकशस्त्रे च तृतीयमवने च किं रूपः
त्वम्? इति पृष्ठः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते; “किं मित्
ते विष्णोः”—इति † । किं मेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं ‘परिवर्त्त्य’
परिध्याख्यापनीयं भवति, नान्यानि रूपाणि तत्र सन्ति, येनेवं “प्र
ववत्ते” पुनःपुनर्ब्रूये । अस्माकं मयतः “शिपिविष्टः अस्मि”—इति,
“शेष इव निर्विष्टितोऽस्मीति”; “अप्रतिपन्नरश्मिः” हि सूर्यः, उदय-
काले निर्विष्टितः शेष-स्वरूपो भवति, तस्य तद्रूपगुणयोगित्व
मकुत्सितार्थं मित्युपपद्यते । “अपि वा” “प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्”
प्रशंसायुक्तगुण मेवैतन्नाम स्यात् “शिपिविष्टः”—इति । आह—
कथम्? इति, उच्यते;—“शिपयः”, “अत्र” अस्मिन् प्रशंसापत्रे
“रश्मयः उच्यन्ते” । स च सूर्यो मुहूर्त्ततः “तैः” शिपिसञ्ज्ञैः वाल-

रश्मिभिः “आविष्टः”, तस्मात् “शिपिविष्टः”—इत्युच्यते* । एव मेतद् व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति ; नाश्लीलोपमासम्बद्ध मित्यभि-
प्रायः । हे ‘विष्णो !’ किं मेतदेवैकं रूपं तव ‘परिचक्ष्यं’ “प्रख्याप-
नीयम्” अस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु नान्यानि
रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति । “यदुत” एवं “प्रब्रूये—शिपिविष्टो-
ऽस्मौति प्रतिपन्नरश्मिः” प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति । विजानीमस्त-
वैतद्रूपद्वयम् । अतो ब्रूमः ;—“मा वर्षो[†] अस्मादपेगूह एतत्” । ‘मा’
एतद् ‘वर्षः’ रूपम् ‘अस्मात्’ अस्माक मगतः प्रख्यापय । किं तर्हि ?
‘अप गूह एतत्’ संयतं कुरुष्वैतद् “शिपिविष्ट”-शब्दवाच्य मुपमेय
रूपम् ; अयं वा वालरश्मिसंयुक्तम् । किं तर्हि ? “यदन्यरूप.”
येनान्येन रूपेण ‘समिधे’ “सङ्ग्रामे” “बभूव” “भवसि”[‡] । “संयत-
रश्मिः” सम्बद्धानेकरश्मिजालः, तदेव नो माध्यन्दिनं रूपं मनेक-
रश्मिविकचं प्रकाशयस्वेत्यभिप्रायः । तद्वनाष्ट्यं सङ्ग्रामेषु भवति ॥
“तस्य” एवार्थस्य प्रकृतस्य यथा प्रशंसानामैतदिति, “उत्तरा”
अगस्या एव प्रकृताया ऋचः “भूयसे निर्वचनाय” ; अत्र हि
स्वशब्देनैवास्त्र प्रशंसानामत्र मुच्यते ॥ ३ (८) ॥

प्र तर्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्थः शंसामि वयुनानि
विद्वान् । तन्वा गृणामि तवस् मतव्यान् क्षयन्त मस्य

* ऋ० स० ५, ९, २४, ७ अग्न्याख्यायां सा० भा० एव मेव ।

† ‘पुरा खलु विष्णु स रूपं परित्यज्य हविम रूपान्तरं धारयन् सङ्ग्रामे वशि-
ष्ठस्य साहाय्यं चकार । जानमृषिरनया प्रत्याचष्टे ।”—इति अस्या एव ऋचो आख्या-
रम्भे सायण ।

रजसः पराके ॥ तत्ते ऽद्य* शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसा-
म्यर्थोऽह मस्मीश्वर स्तोमाना मर्यस्त्व मसीति वा तन्त्वा
स्तौमि तवस मतव्यांस्तवस इति महतो नामधेय
मुदितो भवति निवसन्त मस्य रजसः पराके पराक्रान्त
आघृणिरागतहृणिः । आघृणे संसंचावहै । आगतहृणे
संसेवावहै । पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिना-
दायुर्दस्योः प्रामाययदायुर्दस्योः ॥ ४ (६) ॥

“प्र तत् ते अद्य”—इति † । हे ‘शिपिविष्ट !’ विष्णो ! ‘तत्’ ‘ते’
तव ‘नाम’ ‘प्रशंसामि’ तत्प्रशंसार्थीय मेव पश्यामि ; यदन्ये कृत्विता-
र्थीयं पश्यन्ति । ‘वयुनानि’ युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि ‘विद्वान्’
जानानः । किञ्च ; “अर्थोऽह मस्मि” यस्मादीश्वरः स्तूतीना मुदीरणे,
युष्मद्गुणाभिज्ञः, तस्मादहं प्रशंसामि । अथ “वा” “अर्यस्त्व ममि”
अर्य ईश्वरः, मदनुग्रहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि । तत्ते नामेति
विस्फुटतर प्रशंसानामत्र मिति । यस्त्वं सर्वगुणमम्पन्न ईश्वरः, ‘तं’
‘त्वा’ त्वा महं ‘गृणामि’ स्तौमि । ‘तवसं’ मंहान्तम् । ‘अतव्यान्’
अमहानहम् ; आत्मनिन्दया सूयते । क वर्त्तमानं निवसन्तम् ? ‘अस्य
रजसः’ अन्तरिक्षलोकस्य ‘पराके’ पराक्रान्ते स्थाने, दूराद् दूरतरे
निवसन्तं स्तौमि ॥

“आघृणिः (१८)” — इति †, अगवगतम् । “आगत-हृणिः” — इत्य-

* “तमे अद्य” — इति क, ख, ग ।

† अ० ४ ५, ६, १५ ५ ।

‡ १ भा० ४१९ ४० ६५० ।

वगमः । आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः । “एहि वां विमुचो०
—०नो भव” * । भरद्वाजस्येय भार्गवम् । गावत्री । पौष्णे सूक्ते ।
‘एहि’ आगच्छ । हे ‘विमुचः’ विमोचयितः । प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषन् ।
सूर्य्य । ‘नपात्’ नप्तः । अद्भ्योऽग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः—इत्यनया-
पेक्षया नपान्वं सूर्य्यस्य । अथ वा मनुष्याणां मेव नप्ता स्यात् ; नृभ्य
ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्य्यो जायते ; यदुक्तं
मन्युपस्थाने,— “एष प्रातः प्रसुवति”—इति † । ‘आघृणे’ आगत-
दीप्ते । ‘सं सचावहै’ “संसेवावहै” । ‘वाम्’ आवां परस्परतः ।
‘रथीन् ऋतस्य’ रंहयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यज्ञस्य ‘नः’
‘भव’ । तदुदयप्रतीच एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे । यत् त्वं मुदिहि,
त्वय्युदिते प्रोत्सर्पता मयं यज्ञ इत्यभिप्रायः । स एव मयं मत्र सूर्य्य-
सन्वन्धात् “आघृणि”—शब्दो दीप्तिवाचकः । दीप्ति-कर्मसु च पठित
एवायं “हरः(८), हृणिः(१०)”—इति ‡ । क्रोधोऽपि हृणिरित्युच्यते,
—“हेळुः(१), हरः(२), हृणिः(१)”—इति § ; तदपि प्रकरणवशादुपे-
क्षितव्यम् ॥

“पृथुजयाः(४०)” —इति ॥, अनवगतम् । “पृथुजवः”—इत्यवगमः ।

* ‘एहि वा विमुचा नपादाघृणे सं सचावहै । रथीन् ऋतस्य नो भव ॥’—इति
ऋ० सं० ४, ८ ११, ११ ।

† ‘अग्नि मादित्य’ साय प्रविशति, तस्मादग्निर्दूराग्नस्तं ददृशे । उमे हि तेजसी
सम्ययेते, उदन्तं वादित्यं मग्निरनु समारोहति, यस्माद्भूम एवाग्निर्दिवा ददृशे ॥”—
इति तित्तिरित्युति (य० वा० सं० १, ८ टी०) ।

‡ १भा० १५८४० १५० १० ख० (८), (१०) टी०पन्यास ।

§ १भा० १२१४४० १५० १२४० (१), (१), (१) टी०पन्यासम् ।

॥ १भा० ४१२४० ८ पं० ।

“यं नु न किः पृतनासु०—० दायुर्दस्योः”* । विश्वामित्रस्य मार्षम् ।
 त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सुक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे
 शस्यते । ‘यं नु न किः’ य मिन्द्रं न कश्चिदपि ‘पृतनासु’ सङ्ग्रामेषु
 ‘स्वराजम्’ अपराधीनराज्यं ‘द्विता’ द्विविधेनापि बलेन सांयोगिकेन
 औरसेन च, ‘तरति’ जयति; सर्वथा योजेतुं न शक्यत इत्यर्थः ।
 अथवा; ‘द्विता तरति’ द्विधैकधा वा, वज्रधा वा वर्त्तमानं ‘पृतनासु’
 ‘यं नु न किः’ यं न कश्चित् हन्तुं शक्नोति ‘नृतमं’ मनुष्यतमं ‘हरिष्ठां’
 हर्ष्योः स्यातारम् । ‘द्वनतमः’ ईश्वरतमस्य यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः, ‘सत्वभिः’
 यो ह शूषैः’ अनेकसत्वसंयुक्तैः हस्यश्वरथपदातिलक्षणैः सांयोगिकैः
 बलैः, शूषैश्च बलविशेषैरेव । अथ वा; सत्वशब्दविशेषणमेव “शूष”-
 शब्दः स्यात्,—सत्वयुक्तैः शूषैः बलैरिति । ‘पृथुञ्जयाः’ विस्तीर्णजवः
 ‘अमिनात् आयुः’ । कस्य ? ‘दस्योः’ मेघस्य, असुरस्य; त मंहं स्तौमि ।
 स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यात् वधाधि-
 काराच्च “पृथुञ्जयाः = पृथुजवः”—इत्युपपद्यते ॥ ४ (६) ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रश-
 स्तम् । दूरे दृशं गृहपति मथर्युम् ॥ दीधितयोऽङ्गुलयो
 भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्यूत एने अग्निः समरणा-
 ज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं
 दूरे दर्शनं गृहपति मत्तनवन्तम् ॥ ५ (१०) ॥

* “यं नु न किः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम् । द्वनतमः
 सत्वभिः ह शूषैः पृथुञ्जया अमिनात् दायुर्दस्योः ॥”—इति ख० स० १, १, १२, १ ।

“अथर्युम्^(१८)”—इति*, अनवगतम् । “अतनवन्तम्”—इत्यव-
 गमः ॥ “अग्निं नरो०—०मथर्युम्”† । वमिष्ठस्यार्धम् । विराट्चिपुप् ।
 महाव्रते आग्नेये सूक्ते प्रथमैवेयम्‡ । बृहस्पत्यस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि
 आग्निमादते शक्ते जातवेदस्य सूक्ते च प्रथमैव § । ‘नरः’
 मनुष्याः ‘दीधितिभिः’ अङ्गुलिभिः योक्तं परिगृह्य, उत्तराणि च
 ‘हस्तच्युती’ हस्त-प्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः ‘अरण्योः’ सकाशा-
 दग्निं ‘जनयन्त’ । ‘प्रशस्तं’ प्रशस्य मित्यर्थः । ‘दूरेदृशं’ दूरे दर्शनम्
 ‘गृहपतिम्’, ‘अथर्युम्’ “अतनवन्तम्” गमनवन्त मित्यर्थः ॥ एव मत्र
 अततेः गत्यर्थस्य (भृ० प०) मारुष्यादग्न्यधिकाराद्यापि “अथर्युः”
 अतनवानित्युपपद्यते । “दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति”; ता हि “धी-
 यन्ते” “कर्मासु” अनुष्ठीयमानेषु । “अरणी” “प्रत्युतः” प्रतिगतः ।
 “एने”, “अग्निः” वा स्यात् “समरणज्जायते—इति वा”; अरण्योः
 हि ‘समरणात्’ समागमनादग्निर्जायते ॥ ५ (१०) ॥

एकया प्रतिधा पिवत्सार्कं सरांसि त्रिंशत् । इन्द्रः
 सोमस्य काण्डुका ॥ एकेन प्रतिधानेनापिवत्सार्कं सहे-
 त्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काण्डुका कान्तकानीति वा
 कान्तकानीति (वा कृतकानीति ॥) वेन्द्रः सोमस्य कान्त
 इति वा कण्ठे घात इति वा कण्ठे हतः कान्तिहत-

* १भा० ४१६ पृ० ६१५० ।

† अ० सं० ५, १, २२, १ ।

‡ “आज्यप्रउमे विश्वजित्”—इति ऐ० आ० ५, १ ।

§ “अग्निमर इत्याग्निमादतम्”—इति आ० ८, ८ ।

॥ वन्तनीधिकात्मैत मेतस्य इत्येव च-पुरुके ।

स्तच्चैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने
 सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधा-
 नेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहो-
 रात्रा त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य
 आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति
 तथापि निगमो भवति । य मक्षिति * मक्षितयः पिब-
 न्तीति । तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो
 भवति । यथा देवा अंशु माप्याययन्तीति ॥ ६ † ॥

“काणुका(११)” — इति ‡, अनवगतम्, अनेकायं च । “कान्त-
 कानीनि वा, क्रान्तकानीनि वा, छतकानीति वा” — इत्येवमाद्याः
 शब्दममाधयः । “एकया प्रति० — ० काणुका” § । काण्वस्य कुरुसुतेरिय
 मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । ‘एकया प्रतिधा’ एकेन प्रतिधानेन, सकृ-
 त्प्रतिहितेनैव चेतसा ‘पिबत्’ पिबतीन्द्रः ‘साकं’ सहेत्यर्थः । कानि पुनः
 पिबति ? ‘सरांसि’ । कियन्ति ? ‘त्रिंशतम्’ । कस्य पूर्णानि पिबति ?
 ‘सोमस्य’ । किङ्कुणयुकानि ? ‘काणुका’ “कान्तकानि”, प्रियाणीत्यर्थः ।
 अथ “वा” सोमस्य “क्रान्तकानि”, अखिलं सरांसि सोमस्य पूर्णा-
 नीत्यर्थः । अथ “वा” “छतकानि” मंछतानि, चट्विंशतिः इन्द्रार्थ
 सेव । अथ “वा” “इन्द्रः” यस्मात् “सोमस्य कान्तः” तस्मादपि-

* “य मक्षिति” — इति च पाठो दृष्टित्युक्तः । ५८ २० १८ पं० द्रष्टव्यम् ।

† नाचैकादशखण्डसमाप्ति ङ-च-पुस्तकयोः ।

‡ १भा० ४१९ २० १९पं० ।

§ ५८० सं० १, ५, १८, ४ ।

वत् । अन्यथेन्द्रविशेषण मेव स्यान्न सरोविशेषणम् । आद्य, कथम् ? इति, उच्यते,—“आघातः इति वा” आ कणे घातं पिवतीति यावत्, कणे हन्यत इत्यर्थः ; “कणे हतः”=“कान्तिहतः”—इत्यर्थः । कामः, प्रार्थना, कणे,—इति समानार्थाः* ; कामे योऽभिहतः, स “कणे हतः”—इत्युच्यते, हतपानाभिलाष इत्यर्थः । एव मेतत् काणुकेति सरो-विशेषण मिन्द्रविशेषणं वा ? पानविशेषणं वा ? सर्वेषां मस्तिन्नान्ते प्रकृतत्वात् । एवं चास्य विकल्प्यमानस्थानेकार्थतापि दर्शितैव भवति ॥

यदेतदुक्तं मस्तिन्नान्ते “सरांसि विंशतम्”—इति, अस्याभिधेय-विषयप्रख्यापनप्रसक्तं मिदं सुच्यते ;—“तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते” तत्रै-तस्मिन् विंशच्छब्दे एतदभिधेयं मर्थवस्तु याज्ञिकाः ‘वेदयन्ते’ कथ-यन्ति । “विंशदुक्कपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि”—इति ; तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्त्यपर्यायाः त्रयोऽप्येन्द्रा एव भवन्ति, त्रिष्वपि चैतेषु दशां चमसाः†, तदभिप्रायेण विंशत्-सरांसौत्युक्तं मन्त्र-दृशा । ते ह्येन्द्रस्य “सरकाः” अभिप्रेताः ‡ । सौधु-सरका इवेतरस्य कस्य चित् त्रिचयस्य यानि तान्युक्त्यमम्बद्धानि च सोमपात्राणि “एकेन” प्रतिधानेन “पिबन्ति” पीयन्ते, “तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते”—

* “कनति”—इत्यस्य कान्तिकर्मसु पाठात् । १भा० १८९ प्र० द्रष्टव्यम् ।

† “प्रहोष्य” वा एतत् प्रसङ्गं नव प्रातर्प्रह्ना गृह्णाते । नवभिर्वेदिष्यवमाने सुषवे ; सुते सोमे दशमं गृह्णाति ।”—इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

‡ चमसा पक्षाः इति पर्यायवचनम् । ‘यद् विमं पक्षेयं गृह्णात, तद् पक्षाणां प्रचलम् ।’—इति रे० ब्रा० १, १, ८ ।

§ सरक = मद्यपानपात्रम् । तथा हि—“सरकोऽप्यनुतर्पणम्”—इति च० को० १, १०, ४१ । सौधु, इष्ठादिजन्यो मद्यविशेष (Vinegar) । तथा हि द्विचर्धं सौधु माद, —“जेय जीतरस सौधुरपक्वमधुरद्रवैः । मिदं पक्षरस सौधु सम्यक्-मधुरद्रवैः ।”—इति । “मधुरद्रवैरचुरसादिभिः”—इति चा० वि० सू० ७ अ० ।

इत्येष याज्ञिकानां मभिप्रायः । “त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्राः, त्रिंशत्-
पूर्वपक्षेति नैरुक्ताः” । “तत्” तत्रैवं सति “याः एताः” “चान्द्र-
मस्यः” चन्द्रमसि भवाः चान्द्रमस्यः, “आगामिन्यः” प्रतिपद्-
द्वितीयाद्यास्तु तिथिष्वागच्छन्तीति । किं तासाम् ? इति, उच्यन्ते ;
—“रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति” । यथा चैतदेवं “तथापि” तथैष
“निगमः” ;— “य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति”—इति । चन्द्रमस
मपरपक्षे पीत्वा ते सूर्यरश्मयः “पूर्वपक्षे” प्राप्ते पुनः “आप्याययन्ति”
आ-पूरयन्ति । यथा चैतदेवं “तथापि” तथैष “निगमः” ;—“यथा
देवा अंशु माप्याययन्ति”—इति ॥

“यथा देवा अंशु माप्याययन्ति, य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति ।
तेन च इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥”—
इति । राजयज्व-गृह्योक्तस्य वैश्वदेवस्य र्निर्णयते, तत्र प्राक् खिद्युक्तो
ऽनेन याज्याहुतिर्हयते । ‘यथा’ येन प्रकारेण, ‘देवाः’ सूर्यरश्मयः
‘अंशु’ सोमम् ‘आप्याययन्ति’ पूर्वपक्षे । एव मनेन प्रकारेण हे
यजमान ! त्वाम् ‘इन्द्रः’, ‘वरुणः’, ‘बृहस्पतिः’ च एते ‘भुवनस्य’
भूतजातस्य ‘गोपाः’ गोपारः । ‘आप्याययन्तु’ आयुषा धनेन च ।
किञ्च ; ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अक्षितिम्’ अक्षीणं सोमम्, ‘अक्षि-
तयः’ सूर्यरश्मयः ‘पिबन्ति’, तथा त्वा मपि हविर्दातारं सन्तं
पिबन्तु, उपजीवन्तु एते देवाः इति । येषान्तु “य मक्षितिम्”—इति
पाठः, तेषां य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति, स च त्वा माप्याययन्ति-
—तेन योज्यम्* ॥

आह ;—“एकया प्रतिधापिवत्”—इत्येतस्मिन्मन्त्रे * “सरांसि चिंशतं मिन्दुः” पिवतीत्युक्तम् । नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,—“तद् या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयः, ता अपरपक्षे पिवन्ति”—इति ; तदेतद्रश्मिषु पादेषु, चन्द्रमसि च पीयमाने, सर्वं मेवेदं मसम्बद्धं भवति ?—इति, “एकया प्रतिधापिवत्”—इत्येतस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात् । इतरस्मिन् “अचिति मचितयः पिवन्ति”—इति रश्मिणां पान-सम्बन्धादादित्य उच्यते ; आदित्योऽपि हि इन्द्र-शब्देनोच्यते एव —“अमावादित्य इन्द्रः”—इति विज्ञायते । तदवयवभूताश्च रश्मयः, आदित्येन सह समासव्यासस्तुतिभाजः † । सरः-शब्दः खल्वपि उदके एव वर्तते ; “पयः(१०), सरः(१८), भेषजम्(१९)”—इत्युदकनामसु पठितम् ‡ । तत्रैवं सति यानि तान्युदकानि सरांसि पञ्चदशाह-सम्भृतानि साकं मवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्यः = इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिवतीति । एव मेतत् सर्वं सुपपद्यते एव नैरुक्तपक्षे ॥ ६ ॥

अधिगर्मन्तो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रशसनं नैवाभिप्रेतं § स्यात्तच्छब्दवत्त्वादधिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वं मधिगवित्यग्निरप्यधिगुरुच्यते । तुभ्यं श्वोतन्यधिगो शचोवः । अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रो-

* पु० ५९ प्र० १४ पं० ।

† “तासां भक्तिमाश्चर्यं व्याख्यास्यामः”—इत्यादि । प० दे०का० ०, १, १—४ ।

‡ १भा० ८१ प्र० १५० १९ ख० (१०) टीप्पण्याम्, (१८), (१९) ।

§ “प्रमसानामैवाभिप्रेतं” + इति क, ख, ग ।

ऽप्यधिगुरुच्यते । अधिगव आह मिन्द्रायेत्यपि निगमो
भवति । आङ्गूप* स्तोमं आघोषः । एनाङ्गूपेण वय
मिन्द्रवन्तः । अनेन स्तोमेन वय मिन्द्रवन्तः ॥ ७(११) ॥

“अधिगुः^(११)”—इति †, अनवगतम्, अनेकार्यञ्च । “अधिगुर्मन्त्रो
भवति” । आह, किं कारणम्? उच्यते;— “गवि अधिकृतत्वात् ।
सोय मधिगुः सन् अधिगुरित्यर्थः । गवि योऽधिकृतो मन्त्रः स
अधिगुः । “अपि वा” गोरनित्यत्वात् “प्रशासन मेव” एतत् “अभि-
प्रेतं” स्यात् । अधिगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता, तस्यैतत् प्रशासनं
स्यात्, सम्प्रेषण मित्यर्थः ‡ । किं कारणम्? “तच्छब्दवत्त्वात्” । तथा
ह्यस्य मन्त्रस्य अधिगुशब्दवत्त्वं यदेतदुक्तं सुपपद्यते । तदनेनैव निगमेन
“अधिगो शमौध्वम्”—इति § । हे ‘अधिगो !’ सर्व्व एव यूयं ‘शमौ-
ध्वम्’ “शमयध्वम्” एनं पशु मिति । “दैव्याः शमितार आरभध्वम्
०—० आशामाना मेधपतिभ्यां मेधम् ०—० नेदस्तोके तनये
रवितारवच्छमितारः ०—० अधिगो शमौध्वम्”—इति ॥ प्रैषः । हे

* “भवत्याङ्गूप”—इति क, ख ।

† १भा० ४१४ श्र० ५ पं० ।

‡ “अग्निर्वै देवानां होताऽऽसीत्, स एनं वाचा अगादु; वाचा वा एनं होता
मिश्रसि”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ७ ।

§ ऐ० ब्रा० १, १, ७ ।

॥ “दैव्याः शमितार आरभध्व मुन मनुष्याः * * * उपनयत मेध्या दुर आश-
साना मेधपतिभ्यां मेधम् * * * प्राच्या अग्निं भरत * * * सुणीत वदिं * * *
अन्वेनं माना मन्यता मनु पितानु भाता सगर्भोऽनुसृष्टा सयूयः * * * दीचीना
मस्य पदो निष्पाता सुयं चचुर्गमयतादु वार्तं प्राण मन्ववसृजतादन्नरिच मर्त्यं
दिश शीर्षं शयिवी शरोरम् * * * एकधास्य त्वव माच्छतात् परा नाभ्या अपि-

‘दैव्याः !’ ‘शमितारः !’ अपि च हे ‘मनुष्याः !’ ‘आग्नेध्वम्’
‘उपनयत’ च एनं पशुम् । एताः ‘मेध्याः’ * ‘दुरः’ यज्ञगृहद्वार
इत्यर्थः । ‘आशासानाः’ प्रार्थयमानाः, ‘मेधपतिभ्याम्’ † आभ्या मग्नी-
षोमाभ्यां मेधम् एनं पशुं शमयितुम् । किञ्च ; ‘प्र अस्मै अग्निं
भरत’ प्रभरतास्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय अग्निं सुखसुकम्, पुरस्ताद्वार-
यतेत्यर्थः ‡ । किञ्च ; ‘सृणीत वर्हिः’ अस्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय,
उपाकरणं मेनं दर्भं मपास्यतेत्यर्थः § । किञ्च ; ‘अन्वेनं माता मन्यताम्’
एनं सञ्ज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम् । ‘अनु’ मन्यतां ‘पिता’ । ‘भ्राता
सगर्भ्यः’ ‘अनु’मन्यतां सहगर्भीयः, सहोदर इत्यर्थः । ‘अनुमन्यतां’
चैनं ‘सखा मयूयः’ सहयूयचारी ; ‘अनु’मन्यता मेन मेभिः सञ्ज्ञपयते-
त्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘उदौचीनाम् अस्य पदो निधत्तात्’ उदक्-
पाद मेनं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः । किञ्च ; सूर्यप्रभव मस्य चतुः, ततः ‘सूर्यम्’

शयो वपा सुतृषिदतादन्नरेवोपाणं वारयध्वात् * * * श्येन मस्य वत्तं कृष्णतात्
प्रमसा बाहू शला दोषणी कम्पपेवांसाऽच्छिदे श्रीणी कवपोऽक्षकपर्णाठौवन्ता पङ्क्तिं
शतिरस्य वङ्कयस्ता अन्नद्वीयावयतादु गात्र गात्र मस्यानूनं कृणुतात् * * * कव-
भ्यगोचं पार्श्वे खनतात् * * * ॥ १ ॥ अस्मा रक्षः संरक्षतात् * * * वनिष्ठु मस्य
मा राविष्टोक्तं मन्यमाना नेदुस्तोके तनये रवितारवच्छमितार. * * * अग्निगो
शमौध सुशभि शमौध शमौध मभिगो * * * ॥ ७ ॥” —इति रे० ब्रा० १, १ ।

* “पशुर्वै मेध” —इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

† “यज्ञमानो मेधपतिः”, * * * यज्ञमानं मेधं तत् स्वेन मेधेन समर्पयति, अथो
खल्पाद् यस्यै वाव कस्यै च देवताये पशुरास्यते सैव मेधपतिरिति । स यदेक-
देवतः पशुः स्यात् ‘मेधपतये’ —इति ब्रूयाद् यदि द्विदेवत्यो ‘मेधपतिभ्याम्’ —इति,
यदि बहुदेवत्यो ‘मेधपतिभ्यः’ —इति, एतदेव स्थितम्” —इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

‡ “आग्नेयो वाव सर्वं पशुरग्निं हि सोऽन्नप्राप्यतेति तस्मादस्याग्निं पुरस्ताद-
रति” —इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

§ “ओषध्यान्ना वै पशु, पशु मेव तत् सर्वान्मानं करोति” इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

एव 'गमयतात्' । 'वातम्' अनु 'प्राणम्' 'अन्ववसृजतात्' । 'असुं' शरीरविधारकं प्राणम् 'अन्तरिक्षम्' अन्ववसृजत । 'दिशः' 'ओचम्' अन्ववसृजत । किञ्च; 'उपाकरणेन' दर्भेण 'सह' साकम् 'एकधास्य त्वचम्' 'आच्छादतात्' आच्छातेत्यर्थः । ततोऽनन्तर मेव 'पुरा' 'नाभ्या अपि शसः' तस्माच्छसः प्रशस्तात् प्रदेशाद् 'वपाम्' 'उत्खिदतात्' उद्धरत । किञ्च; 'अन्तरेव' अभ्यन्तरत एव, 'उन्नाणम्' अस्य शम्यमानस्य 'वारयध्वात्' । 'श्येन मस्य' श्येनाकृति श्येनवर्षं वा पाकेन 'वच.' उरः 'कुरुत' । 'प्रशमा बाहू', 'शला दोषणी'—इति बाह्वोरेवैतदभिधानम् अवयवशः; अत्र बाहु-शब्दः प्रायेणांसयोः वर्तते, आ आरत्निसन्धानौ बाहू प्रशस्तौ कुरुत । स्वधित्याकृती,—इत्येकः । शलाशब्दः अरत्या मेव वर्तते । तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ प्रशस्तौ कुरुत । शलाकाकृती निर्माणौ कुरुतेत्येके । "श्येन-शला-कश्यपा-कवपा-स्त्रेकपर्णेष्वैकविधेष्वपि वचनसिद्धसाधनं स्यात्"—इति हि नैयायिकाः पठन्ति । 'कश्यपेवांसा' कश्यपाविव अंशौ कुरुत । किञ्च; 'अच्छिद्रे ओणी' अविकले कुरुत । 'कवषोरू' कवषे गति-समर्थे कुरुत; कवतिर्गत्यर्थः, "च्यवते, कवते, गवते"—इति गति-कर्माणः* । पिण्डिकाख्ये उरू अच्छिद्रे एव कुरुतेत्यर्थः । 'स्त्रेकपर्णा' करवीरपत्राणौव 'अष्टौवन्ता' अस्त्रिमयुक्तौ कुरुत । 'षड्विंशतिरस्य वड्क्रयः†, ता अनुष्ठयोच्चावयताद्' या एता वड्क्रयः पर्ववः‡, ता अनुष्ठया अनुष्ठानक्रियया प्रच्यावनसमर्थयेव प्रच्यावयत । किञ्च;

* १भा० २२६४० २ख० १४ख० (२६), (२०), (२८) ।

† "षड्विंशतिरस्य वड्क्रयः"—इति कौपि० ब्रा० १०, ४ ।

‡ "पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्यौनि वड्किगन्धवाचानि"—इति मञ्जी० (य० वा० २४, ४) ।

‘गात्रम्’ ‘अग्न्य’ ‘अनूनम्’ अविकलं ‘कृणुतात्’ कुरुत । किञ्च ;
 ‘ऊवध्यगोहम्’ ऊवध्यं यः पार्यिवो गर्त्तः, प्रकृष्टं संवृणोति, तम् *,
 उत्तरञ्चात्वालस्य ‘खनतात्’ । ‘अन्ना रचः संसृजतात्’ असृग्भाञ्चि रचांसि
 कुरुतेत्यर्थः । किञ्च ; ‘वनिष्टुम्’ दृष्ट्वा ‘मा राविष्ट’ मा शब्दं करि-
 थयाः । ‘उरूकं मन्यमाना’ उलूकवन्तं वनिष्टुं मन्यमानाः ; उलूको हि
 भयङ्करत्वात् दृष्ट्वा जनैः विराज्यते,—अयं सुलूकोऽयं सुलूक इति ।
 तदाशङ्कया उलूकमारूप्यादनिष्ठोर्मा राविष्टेत्युच्यते । हे शमितारः !
 ‘नेदस्लोके तनये रमितारवच्छमितारः’ नैतत् कर्म कुर्वतां रवितारवत्,
 पुत्रेषु पौत्रेषु वः स्थातुः ; अग्रवणशीलं वः पुत्र-पौत्रं भविष्यती-
 त्यभिप्रायः । हे ‘अग्निगो’ । ‘शमीध्वम्’ एनं पशु ‘सुशमि शमीध्वम्’
 यथा चायं सुशमितः स्थातृत्वेन ‘शमीध्वं’ हे ‘अग्निगो !’ मा प्रमादं
 करिष्यथ ॥ एव मेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुः अग्निगोः† प्रशमन मित्येत-
 दुपपद्यते, तस्य सम्बोध्यत्वादस्मिंश्च प्रैषे‡ यथामन्त्रं प्रशमनानि
 द्रष्टव्यानि ;—“प्राप्ता अग्निं भग्न”-इत्येवमादौनि ॥

“अग्निरप्यग्निगुरुच्यते” अष्टतममनोऽसावित्यग्निगुः । “तुभ्यं श्रोत-
 न्य०—०मेधिर” ॥ । कुशिरुपुचस्वार्थम् । विराट् । पाश्चिष्ट-

* “ओषध वाऽऊवध्य मिथं वा ओषधीनां प्रतिष्ठा”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ९ ।

† “अग्निगुर्वै देवानां शमिता पापो निप्रमिता शमितश्चैवेन तं निप्रमोदय्य च
 समुपच्यति”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ७ ।

‡ प्रैष = अतिजां प्रेषणं कार्यम् । तथा श्रोतरेयश्रुतिः,—“प्रैषं मेच्छन् तत् प्रेषा-
 या प्रैषत्वम्”—इति ९, १, ८ । ‘प्रैषेभि’ प्रैषाणाम्नाति (य० वा० १८, १८,)—
 इत्यादयश्च द्रष्टव्याः ।

§ ऐ० ब्रा० ९, १, ९ । पु० ११४० ११५० (टीप्पन्याम्) ।

॥ “तुभ्यं श्रोतन्यग्निगो शचीव सृ कामा अग्ने मेदेवा घृतस्य । कृद्विगुस्तो वृष-
 ता भानना आगा हव्या ऊपध्व मेधिर ॥”—इति ऋ० सं० ९, ११, ४ ।

सोक्ते* सुक्ते विनियुक्ता । हे 'अभिगो' अष्टतगमन ! 'शचीवः' कर्मवन् ! 'तुभ्यं' त्वदर्थं मेते 'स्तोकासः' विन्द्वो वपा मतीत्य श्रोतं चरन्ति । 'मेदसः' च 'धृतस्व' च । यस्य तवैतद्वर्त्तते, स त्वं 'कविशस्त्राः' प्रचरणेप्रचरणे कविभिरभिषुतः, 'वृद्धता' महता 'भानुना' 'भासा' 'आगाः' आगच्छ । आगत्य चेमानि 'हव्या' हवींषि यानि स्तोकाख्यानि, त्वदर्थं मेव चरन्ति 'जुषस्व' संसेवस्व । हे 'मेधिर' यज्ञवन् ! इत्यर्थः । एव मत्र "अभिगो"—इत्यभिगुक्तः, तस्मादग्रेरभिगुत्व सुपपद्यते ॥

"इन्द्रोऽप्यभिगुक्ष्यते" । तस्यापि न कश्चिद् गमनधारयितास्ति "अस्मा इदु०—राततमा"† । नोधस इय मार्षम् । अहीन-सुक्ते शस्यते । 'असौ' इन्द्राय 'प्र हर्मि' प्रभरामि 'स्तोमम्', 'प्रयो न' प्रय इव, अन्नं मिव ; यः स्तोमः तृप्तिं करोति, तं प्रभरामि । 'तवसे' महते 'तुराय' त्वरमाणाय 'माहिनाय' महनाय हेत्वे । किञ्च ; 'शचीवमाय' शक्स्वमाय, स्तुतिसमाय ; यावती स्तुतीरुदीर्यते तावानेवासौ भवति, माहाभाग्यात् । 'अभिगवे' अष्टतगमनाय, अप्र-तिहतगमनाय, एवंलक्षणाय 'इन्द्राय', 'ओहम्' अहं प्रापयामि 'ब्रह्माणि' हवींषि 'राततमा' दातव्यतमानि यान्यपावेवार्हन्ति, तानीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्मिन्नभिगुशब्दे इन्द्र-विशेषणत्वादिन्द्राभि-धानं मित्युपपद्यते ॥

* यमौ स्तोकानुवचन इदं सूक्तम् । आ० २, ४ ३० ।

† अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोम माहिनाय । शचीवमायाभि गव ओह मिन्द्राय ब्रह्माणि दाततमा ॥—इति आ० स० १, ४, २०, २ ।

“आङ्गूषः^(४४)”—इति *, अनवगतम् । “स्तोमः” अभिधेयः ।
 “आघोषः”—इति शब्दसमाधिः ॥ “एनाङ्गूषेण^१—० उत द्यौः” † ।
 त्रिष्टुप् । कुत्सस्य चितस्य वा कूपे पतितस्यार्घम् । वैश्वदेवस्य चरोर्भाह-
 व्यवतो याज्यैषा । ‘एनेन’ अनेन ‘वयम्’ ‘आङ्गूषेण’ आघोषणीयेन
 स्तोमेन ‘इन्द्रवन्तः’ इन्द्रसंयुक्ताः ‘स्याम’ वयम् । ‘तत्’ ततो विद्ये
 ‘सर्वे’ एव अनवखण्डिताः सन्तः, सर्वान् भाहव्यान् ‘अभि’ भवेम ।
 तदेतत् ‘नः’ सर्वं मपि ‘मित्रः’ ‘वरुणः’ च ‘मामहन्त’ पुनःपुनर्मह-
 यन्तां पूजयन्तु । ‘अदितिः’ च पूजयतु । ‘मित्रः’ च पूजयतु ।
 ‘श्रियवी’ च पूजयतु । ‘उत द्यौः’ पूजयत्वित्येतदेवानुवर्त्तते ॥ एव
 मत्र स्तोमोऽयम् “आङ्गूष”-शब्देनोक्तः, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥
 ७(११) ॥

‘आपातमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमा
 ऋजुपी । सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रति-
 मानानि देभुः ॥ आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी (क्षिप्रप्रहा-
 री स्तृप्रप्रहारी †) सोमो वेन्द्रे वा धुनिर्हूनातेः शिमीति
 कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्ज्जीपी सोमो यत्सोमस्य
 पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजुप मपार्जितं भवति तेन-

* १भा० ४१४ प्र० १३ पं० ।

† “एनाङ्गूषेण वयं मित्रवन्तोऽभि याम हजन्ते सर्वे वीरा । तत्रा मित्रो वरुणो
 मामहन्ता मदितिः मित्रं श्रियवी उत द्यौः ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १२, ४ ।

‡ यन्मनीषिज्ञानागतं तेन तत्र दृश्यते क ख ग-पुस्तकेषु । “क्षिप्रप्रहारी”—इति
 रोश-सम्पादित M-पुस्तकपाठः ; “क्षिप्रहारी”—इति रोश-सम्पादित A-पुस्तक-
 पाठः । “क्षिप्रहारी क्षिप्रहारी”—इत्येव द्वि-सम्पादित पाठः ।

ज्जीषी सोमोऽथाप्यैन्द्रो निगमो भवति* । ऋज्जीषी
 वृज्जीति । हर्योरस्य स भागो धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे
 हिता भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा । वृद्धां ते † हरीं
 धाना उप ऋज्जीषं ‡ जिघ्रता मित्यपि निगमो भवत्या-
 दिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा
 सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि
 दद्भुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दद्भुवन्त्यर्वागे-
 वैन § मप्राप्य विनश्यन्तोतीन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं
 सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरं श्मशा शु अश्रुत इति वा
 श्माश्रुत इति वा । अथ श्मशा रुध्वाः । अवारुधच्छ्म-
 शा वारिति ॥ ८ (१२) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५, २.

“आपान्तमन्युः (५)” — इति ॥, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् ।

“आपातितमन्युः” — इत्यवगमः । “आपान्तमन्युः” — इति ॥ । वैशा-
 मित्रस्य रेणो रिय माषम् । त्रिष्टुप् । सूर्यस्तुत्यैकाहे निष्केवत्ये वि-
 नियुक्ता । आपादितदीप्तिः, उत्पादितमन्युर्वा शत्रुभिः संग्रामे, ‘तपल-
 प्रभर्मा’ ‘तपह्वरी क्षिप्रह्वरी, सोमो वेन्द्रो वा’ । ‘धुनिः’ धूजयिता

* “भवति” — इत्यशुद्ध एव च-पुस्तके ।

† “वृद्धां रात्रे” ख ।

‡ “ऋज्जीषि” क, ख । “ऋज्जीषिन्” ग ।

§ “दद्भुवन्त्यर्वागेवैन” क, ख ।

॥ १ भा० ४१४ श्र० १० पं० ।

॥ ५० पं० ८, ४, १४, ५ ।

कम्पयिता शत्रूणां पाचाणाम् । 'शिमिवान्' स्वाधिकारविहितेन कर्मणा कर्मवान् । 'शरुमान्' हिंसावान् । 'अज्जीपौ' यदि सोमोऽभिप्रेतः, तस्य अज्जीपित्वं सुपपद्यते ; अथेन्द्रोभिऽप्रेतः, तस्य तयोरश्वयोः अज्जीवभागाः * इत्यनयापेक्षया अज्जीपित्वम् । एव मय मर्द्धर्धः सोमस्येन्द्रस्य वा ; यस्मिंस्तु पक्षे सौम्य एषोऽर्द्धर्धः, तस्मिन् पक्षेऽयं द्वितीयः पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः,— य एवङ्गुणयुक्तः 'सोमः', स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपचीणानि 'वनानि' उदकानि, इतराणि वा वनानि वनस्पत्याख्यानि, स्वेन महिम्ना व्याप्नोति ; स हि तेषां मधिपतिः । एव मेते त्रयोऽपि पादाः सौम्या भवन्ति । उत्तर ऐन्द्र एव,—“नार्वोगिन्द्र” प्रतिमानानि देभुः”—इति । नैनम् इन्द्रं प्रतिमानानि, यैः प्रतिमीयन्ते स्तोत्राणि, न तानि दक्षुवन्ति, नाभिभवितुं शक्नुवन्ति । किन्तर्हि ? अर्वागेव तान् पुनात्येव । तस्मादिन्द्राद् भूत्वा “एनम्” इन्द्रम् “अप्राप्य” एव “विनश्यन्ति”, नोपमार्थं कुर्वन्ति ; स हि तेषां विनाशः । एव मेघ पाद ऐन्द्रः । एव सुभयप्रधानत्व मस्या अक्षः ॥

अथ वैव मन्यथास्या अक्ष उभयप्रधानत्वम् । द्वौ प्रथमौ पादौ वैन्द्वत्वेन व्याख्यायेते, द्वितीयपादं सुल्लभ्य चतुर्थः पादः आद्याभ्यामभिसम्बन्धयितव्यः । योऽयं मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, आपादितमन्युः तृप्रहारौ, धुनिः, शिमिवान्, शरुमान्, अज्जीपौ च ; त मेन मिन्द्र मेवम्प्रभावं न प्रतिमानानि दक्षुवन्ति । किन्तर्हि ? अर्वागेवैनमप्राप्य वर्त्तमानानि विनश्यन्ति । एव मेते त्रय ऐन्द्राः पादाः ;—द्वा-

* “अज्जीर्धं नीरयं सोमस्यतापूषम्”—इति मन्त्रो (य० वा० य० १९, ७९) । नीरयं पावभिर्निष्काशितरसमित्यर्थः ।

वाद्यौ चतुर्थश्च । अयं तृतीयः सौम्यः,—“सोमो विश्वान्यतसा वनानि”
—इति । यः “सोमः, सर्वाण्यतसानि वनानि” मदिह्ना व्याप्नोति,
यश्च “इन्द्रं न प्रतिमानानि दद्मवन्ति” तौ सोमेन्द्राविदं नाम कुरुता
मित्याशीर्योज्या ॥

“एके” पुनः “इन्द्रप्रधाना” एवेय मृक् “इति” एवं मन्यन्ते ;—
“नैघण्टुकम्” अस्यां “सोमकर्म”—इति ; तेषां मियं योजना,—य इन्द्र
आपातितमन्युः ; त्वप्रहारी, धुनिः, शमीवान्, शरुमान्, ऋजीषी च,
स सोम इव अतसानि वनानि ददं सर्वं व्याप्नोति ; न चैनं प्रतिमानानि
दद्मवन्ति । किन्तर्हि ? एन मिन्द्र मप्राप्यैव विनश्यति । एव मिन्द्रप्रधानैव
भवति । एव मस्या ऋचः त्रिधा समासार्था बोद्धव्यः । तथाहि
भाष्यकारेण दर्शितम् । सोमस्य ऋजीषित्वोपपादनार्थं माह भाष्य-
कारः *,—“यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते” रसादन्यदसार मति-
रिच्यते, “तदृजीषम्”—इत्युच्यते । तद् “अपार्जितम्” अपवर्जितं
“भवति”, कल्कभूतत्वात् “तेन” संयोगाद् “ऋजीषी सोमः” उच्यते ॥
“अथ” यस्मिन् पठे “ऐन्द्रः” अर्द्धर्चा भवति, एतस्मिन्
पठे इन्द्रस्य ऋजीषित्वाभिधायकः एषः “निगमः भवति” । इन्द्रस्य
ऋजीषित्वं मनुपपन्नं मन्यमानो निगमं पठति ;—“ऋजीषी वृज्जी
वृषभः—मदितुन्द्रः” † । अत्रेरिय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ऋजीषेण

* यास्तः (निघण्टु-भाष्यकारः = निघण्टुकारः) ।

† प्रावभिः पिष्टत्वादिति भावः । तथा हि,—“द्रव्यं मार्षं शिलापिष्टं शृङ्गं वा
सज्जलं भवेत्”—इत्यादि कटकलक्षणम् । आ० वि० सू० १ अ० ।

‡ “ऋजीषी वृज्जी वृषभजुः राषाट् ऋजी राजा वृचरा सोमपावा दृक्ता हरिभ्या
मुप यासदुर्वाङ् माधन्दिने सर्वने मत्सदिन्द्र ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, ११, ४ ।

तद्वान् 'अजीपी', वज्रेण तद्वान् 'वज्री', 'उपभः' वर्षिता कामा-
नाम, 'शुभी' बलवान्, 'राजा' अधिपतिः, 'उचहा' शत्रुहा,
'सोमपावा' सोमस्य पातेत्यर्थः। य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, स 'युक्ता'
'हरिभ्याम्' अद्याभ्यां रथं तम् अधिरुद्ध 'उपयासत्' उपागच्छत्।
'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन, 'माध्यन्दिने सवने' एतस्मिन् प्राप्ते 'उप'
उगम्य च 'मत्सत्' माद्यताम्, अस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः॥

एव सेतस्मिन् मन्त्रे 'अजीपी' इन्द्र उक्तः। तत्पुनरेतदृजीपित्व
मिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेनेत्यतस्तदुपपादनार्थं माह,—
“ह्यौरस्य स भागः”—इति। ह्यौरैवाश्वयोरस्येन्द्रस्य स भागो यदृ-
जीपम्। “धानाश्च”। प्रमद्वादच धाना उक्ताः*। तदुक्तम्,—“ह्यौ-
र्हाना हरिवतोः”—इति†। तेन हरिसंयोगेन अजीपेण ललित-
लक्षणाया इत्या इन्द्रस्य अजीपित्वम्॥

आह ;—“धानाः” कस्मात्? उच्यते ;— ता हि “भाष्ट्रे हिताः”
भवन्ति‡ ; अथ “वा” भाष्ट्रादवतार्य “फले” फलके “हिताः”
निहिताः “भवन्ति”। तत्र हि ता विसार्यन्तेति दाहभयात्। यथा
अजीपं धानाश्च ह्यौरस्ययोरिन्द्रस्य च भागस्तथैव निगमः ;— बभ्यां ते
हरी धाना उप अजीपं जिघ्रताम्—इति। अत्र 'बभ्याम्'—इत्ये-
तस्मिन्पदे य एषः “वभस्तिः” धातुः, “अत्तिकर्मा” भक्षणार्थं §। सः

* “धाना कर्तुम् सक्तवः परीक्षायाः प्रयो दधि। सोमस्य रूपं हविषं आ-
मिक्षा वाजिन् सधु” —इति य० या० सं० १८, ११।

† “हरिवतो ह्यौरस्याध धाना” —इति ऋ० सं० १, १, १८, १।

‡ “धाना भट्टयवे श्लिष” —इति अ० को० १, ७, ४७।

§ १ भा० ११४४० १ पं० द्रष्टव्यम्।

“आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते” आदावभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते, धकारेण निमित्तभूतेन उपधा मकार मादत्ते, लुप्ति । “घमिभसोर्हलि च (पा० ६, ४, १००)” — इत्यकारलोपः, ततो धत्वे कृते, जश्त्वे च कृते, बभ्रा मित्येतद्रूपं भवति ॥ “धानाः सोमाना मिन्द्राद्धि च पिव च बभ्रां ते हरौ धाना उप ऋजीषं जिघ्रता मा- रथचर्षणे मिञ्चस्व । यत्वा पृच्छाद् द्यपन् पन्नी कामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने तस्मै कि मरास्याः सुष्ठु सुवीर्यं यजस्यागुर उद्रुचं यद्यदचीकमतां तत्तथाभूद्धोतर्यज” । हारियोजनास्यायं प्रैषः । हे इन्द्र ! ‘अद्धि’ भवय ‘धानाः’ । ‘सोमानाम्’ एतेषाम् स्वभूतं रसम् ‘पिव च’ अस्य हारियोजनस्य सोमस्य * । किञ्च ; ‘बभ्राम्’ भवयतां ‘ते’ तव एतावद्यौ ‘हरौ’ एताः ‘धानाः’ ; ‘उप ऋजीषं जिघ्रताम्’ उपजिघ्रता मृजीपञ्च । ‘आ रथचर्षणे मिञ्चस्व’ जठरे सोम मेनम् हे ‘रथचर्षणे’ रथगमन ! आमिञ्चस्व । किञ्च ; ‘यत्वा पृच्छात्’ यदि त्वां पृच्छेत् गृह मनुप्राप्त मस्मद्यजात् हे ‘द्यपन्’ वर्पितः ! ‘पन्नी कामीमदथाः’ क पीतवांस्त्वम् ? अतो ब्रूयाः,— त्व मस्य यजमानस्य नाम गृहीत्वा ; ‘अस्मिन्’ ‘सुन्वति’ सोम मभिपुण्यति ‘यजमाने’ । ततः सा यदि पुनरपि पृच्छेत् ‘तस्मै’ परितुष्टः त्वं ‘कि मरास्याः’ किं दत्तवानसि ? ततः तां प्रति ब्रूयाः,— ‘सुष्ठु’ ‘सुवीर्यं’ शोभनं वीर्यम् अह मस्मै दत्तवान् । ‘यजस्य आगुर उद्रुचम्’ यदसावनेन

* “हारियोजन केतुसञ्ज्ञक धानामिदितम्”— इति भा० भा० (च० भ० १, ८१ ४) । किञ्च ; “हर्षोरथचर्षाजान यस्मिन् ये च तथोक्तः, तस्य स्वाभिवेन मस्यग्री हारियोजनः । हे ‘हारियोजन !’ इन्द्र !”— इति च भा० भा० (च० सं० १, ११, १९) ।

यज्ञेन आगूर्णवान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वं महं मदाम्;
 'यज्ञस्य' चोत्सृष्टां रुचं दीप्तिं महं मदा मस्यै । किं वज्रना, 'यद्यत्
 'अचीकमताम्' यद्यत्कामितवानयं यजमानः फलमस्य कर्मणः, 'तत्'
 सर्वं मेतत् 'तथा' प्रार्थितं मेव 'अभूत्'; न कश्चिदस्य मृषा कामो
 बभूवेत्यभिप्रायः । हे 'होतः' त्वमपि योऽयं मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः,
 तं सहरिभ्यां 'यज *—इति ॥ एवमत्र "हरी उपजिघ्रताम्"—इत्ये-
 तस्माद् विशेषलिङ्गात् ऋजौपितृ मन्त्रयोः; अश्वयोगाच्च ऋजौपितृ
 सत्तिलक्षणाया इन्द्रस्योपपद्यते ॥

“शशा”(४९)—इति, अनवगतम्† । “शशिनी”, “शशाशिनी”
 —इति वावगमः । शशिनी = शीघ्राशिनी = शीघ्रव्यापिनी कुल्या,
 नदी वा । शशाशिनी पुनर्नाडी; सा हि शं शरीरं व्याप्नोति ।
 एव मेतदिह विगृह्यमानं मनेकार्थंमपि भवत्येव ॥ “कुदा वसे
 स्तोत्रं०—०वाताप्याय”—इति‡ । कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्यार्थम् । उष्णि
 क् । ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमेवेयम् । हे 'वसे' वसुमन् ! इन्द्र ! 'कदा'
 कस्मिन् काले 'स्तोत्रम्' एतन्मयोदीरितम् 'अस्य' यजमानस्य
 'हर्यतः' कामयतः, कामान् प्रार्थयतः, त्वाम् 'रुधद्' उपरोत्स्यति ।
 'शशा' इव 'वाः' कुल्येवोदकं विसर्पमाणम्; नाडीव वा, अथवा

* “यजेति ध्याकूपम्”—इति य० वा० सं० १८, १४ । तत्रैव “यजेतिशब्दो
 ध्याया रूपम्; निष्केवत्ये स्तोत्रिधानुरूपयोरनन्तरं ध्याया शस्यते यजेतिशब्दो
 ज्ञेयः”—इति मञ्जीधरः ।

† १भा ४१५, ४० ५५० ।

‡ “कुदा वसे स्तोत्रं हर्यतु शशं शशा रुधद्वाः । दीपं स्रुतं वाताप्याय ॥”—
 इति ऋ० सं० ८, ५, १९, १ ।

आध्यात्मिकौ नाडी, शरीराश्रितं रसम् । आह, कतमत् सीत्रम् ?
इति, उच्यते ;—यदेतत् ‘दीर्घं सुतं’ सोमं सत्राख्यं सुतं मभिपुतं
प्रवर्त्तते, ‘वाताप्याय’ उदकार्यम् ॥ एव मेतस्मिन् “गृशशा”—इत्ये-
तत् नाड्यभिधानं कुल्याभिधानं वा शब्दोपपत्तेः, अर्थोपपत्ते-
श्चेति । ८ (१२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्रुत ऊरुभ्या मश्रुत उरुर्वा वशो-
ऽस्या अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्सा-
तेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शना-
येति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिन-
स्तद्रा भवति रूपवती तदनयान्न मिति वा तदस्यै दत्त
मिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्दं तद-
भिवादिन्येपगर्भवन्ति ॥ १ (१३) ॥

“उर्वशी” (४०)—इति *, अनवगतम् । “अप्सराः”—इत्यभिधेय-
वचनम् । “उर्वभ्यश्रुते”—इति व्युत्पत्तिः । उरु, महद् यशोऽभि-
व्याशेति । अथ वा “ऊरुभ्यां” मैथुने धर्मे पुरुषम् “अश्रुते” व्या-

प्रोतीति उर्वशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । अथ “वा” “उरुः” महान् “अस्याः” “वशः” कामः, मेय सुखशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । एताः शब्दसमाधयः ॥

अधुना “अप्सराः”—इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्ब्रवीति । आह;—“अप्सराः” कस्मात्? उच्यते;—सा हि “अप्सारिणी” भवति, अपः प्रति नित्यं मेव सरति; तत्प्रभवत्वात् तदेव तस्याः प्रियं सुद-
कम्, तस्मादप्सराः । अथ वा अद्भ्यः सृतेत्यप्सराः । “अपि” चैव मन्यथा स्यात्;—“अप्स.—इति” एतत् “रूपनाम” । “अ-प्सातेः” प्रतिषेधपूर्वस्य प्सातेः भक्षणार्थस्य (अदा० प०); तद्धि “अ-प्सानी-
यम्” अनदनीयं “भवति”; न हि तद्गच्छते, किन्तर्हि? “आदर्शनीयं” तदाभिमुख्येन स्थित्वा द्रष्टव्यं मेव भवति चक्षुषा; न पुन-
र्मुखेन भक्षयितव्यं मित्यर्थः । “व्यापनीयं वा” व्यापनं मर्हति । “आप्तृथाप्तौ (स्वा० प०)”, तस्य वा अप्सः; तद्धि नायनेन रश्मिना आत्मनः प्रत्ययाधानार्थं व्यापयितव्यं भवति । “स्पष्टं दर्शनायेति” “शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते; न ह्येतदस्पष्टं दर्शनाय, किन्तर्हि? स्पष्टं मेवेत्यर्थः । “यदप्सः—इत्यभक्षस्य” पुरस्तादुक्तम्,—“अपि वाप्स इति रूपं नाम, अप्सातेः”; न हि तद्गच्छते, किन्तर्हि? दृश्यते तदिति । तत्र “अभक्षस्य” अप्सः-शब्दवाच्यत्वप्रख्यापक एष निगमः;—“यदेन^१सहृम यदप्सश्च^२कृमा वयम्”—इति । “यद्गामे यदरण्ये यत्तुभायां यदिन्द्रिये । यदेन^१सहृमा वयं यदप्सश्च^२कृमा वयं यदेक-
स्यापि धर्माणि एनस्ततोऽवयजनं ममि स्वाहा”—इति * । वरुणप्रधा-

सेषु करम्भपावहवने पत्नीयजमानयोर्मन्त्रः; 'यद्गामे' 'वयं' किञ्चित्
 'एनः' चक्षुः, 'यत्' च 'अरण्ये', 'यत् सभायाम्', 'यत्' च 'इन्द्रिये'
 प्रजनने निमित्तभूते सति, 'यत्' च अन्यत्रापि क्वचिद्गामादिभ्यो
 'वयम्', 'एनः' 'चक्षुः' कृतवन्तः, 'यत्' च 'अप्सः' 'चक्षुः' यदभक्ष्य-
 भक्षणं कृतवन्तः, 'वयं' किञ्चिन्नेवानेकप्रकार मेकैकस्यापि आवयो-
 स्येतसि निमित्तभूतं उत्पन्नं किञ्चित्, 'यदेकस्यापि धर्मणि' तदनेक-
 प्रकार मेकस्यावयोः कर्मणि निमित्तभूतम्,— यच्च महत् कृतम्,
 यच्च पृथक् कृतम्, यच्च मानसम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य एनसो-
 ऽस्माकं अपनयनं कृत्वा ततः 'श्रवयजन मसि' महतां हे हविः ।
 करम्भपात्राख्यं प्रघासान् हवामहे । "महत्तः"—इत्येतो विशेष-
 लिङ्गान्मारुतत्वं मस्यावसीयते ॥ यद् "अप्सः"—इत्येष शब्दः अभ-
 क्ष्यस्याभिधायको दृष्टः, तस्मात्साधूकं "अपि वाप्स इति रूपनामा-
 षातेः"—इति (७३ पृ० ११ पं०) ॥

अधुना यदुक्तं "व्यापनीयं वा"—इति (७३ पृ० १२ पं०), "आप्सु व्याप्तौ
 (स्वा० पं०) इत्येस्य वाप्स इति तस्यार्थस्य व्यापकं निगमं ब्रवीति;—
 "अप्सो नामेति व्यापिनः"—इति । यथा आप्नोतिः अभिव्याप्त्यर्थः,
 तस्या इत्येतदुपनाम भवति, तथैव निगमः;—"पृथिव्याः पुरीष
 मस्यप्सो नाम, तां त्वा विद्ये अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्टा घृतवती-
 सौद प्रजावदसौ द्रविणा यजस्त्राश्विनाधूर्यु मादयता मिह त्वा" —
 इत्यग्निचयने द्वितीयायां चितावाश्विन्यो नामेष्टकाः, तामा मेकस्या
 मय सुपधानमन्त्रः । 'पृथिव्याः' 'पुरीष मसि' पूरमिच्छामि । हे इष्टके !

‘अप्सो नाम’, ‘तां’ ‘त्वाम्’ एवङ्गुणयुक्ता सती ‘विश्वे’ सर्वे ‘अभि
गृणन्तु’ अभिगृवन्तु ‘देवाः’ । किञ्च ; सा त्वं स्तोमपृष्ठादेव उदीरितेन
स्तोमेन स्पृष्टा ‘धृतवती’ उदक-संक्षेपिता ‘इह’ अग्निचयने ‘आसीद्’ ।
किञ्च ; ‘अश्विना’ अश्विनौ देवौ ‘अध्वर्यू’ ‘सादयताम् इह त्वाम्’ ;
तौ हि सञ्जानीतौ यथा त्वं सादयितव्येत्यभिप्रायः । एव मन्त्रापे-
क्ष्याप्यर्थस्याप्स इत्युपपद्यते, इह लक्षणार्थासम्भवात् ॥

एवं तावदप्सरा इत्यस्याभिधानस्याप्स इत्ययं मेकदेश उपपादित ;
अधुना ‘रा’—इत्येकदेश उपपादयिष्यन्नाह ;—“तद्रा भवति रूप-
वती” । रौ मत्वर्थे, तेनाप्सश्चद्वाच्यत्वेन रूपेण तद्वती सा भवत्यप्सराः
तद्रा भवतीत्येव मुक्तेऽपि सति रेफस्य मत्वर्थता न गृह्यत इति मन्य-
मानो भाष्यकारः, स्पष्टमेव मत्वर्थं माह ; यदुक्तम् रूपवतीति रूप-
संचयतेत्यर्थः । तस्या एव सर्वयोषिज्ञः प्रति विशिष्टं रूपं मित्यभिप्रायः ।
अथ “वा” एव मन्यथा स्यात्,—“तदनया” अप्स-शब्दवाच्यं रूपम्
“आत्तं” गृहीतं मेव कुतश्चित् । एतस्मिन् पक्षे ‘रा’—इत्ययं मादा-
नार्थः । अथ ‘वा’ एव मन्यथा स्यात्,—“तत्” अप्सश्चद्वाच्यं रूपं
मतिरिक्तं मिव “अस्मै” “दत्तम्” विधात्रा । तथाहि ते तस्मादति-
शयेनानयापि च लक्ष्यते । एतस्मिन् ‘रा’—इत्ययं दानार्थः* ॥

“तस्याः” एवङ्गुणविशिष्टाया उर्वस्या अप्सरसो “दर्शनात्”
“मित्रावरुणयोः रेतः”† “चस्कन्द” स्तन्नम् । “तत्” तस्यार्थस्य
“अभिवादिनी” “एषा ऋग् भवति”—१(१३) ॥

* १ भा० ६५५ पृ० ६ अ० १० ख० (४) ।

† “मैत्रावरुण प्रगाथे शंसत्यध्वै मित्रो राविर्वरुणः”—इति ऐ० ब्रा० ४, १, ४ ।
उदकनामसु (१भा० १०४ पृ०) ‘रेतः’ द्रष्टव्यः ।

उतासि^१ मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि-
जातः । द्रुषं स्कुन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे
त्वाददन्त ॥ अयसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्म-
न्मनसोऽधिजातो द्रुषं स्कुन्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रुषः
संभृतः प्तानीयो* भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधार-
यन्त पुष्कर मन्तरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजा-
करं पूजयितव्य मिद मपीतरत् पुष्कर मेतस्मादेव पुष्करं
वपुष्करं वा पुष्यं पुष्यतेर्वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा
वा ॥ २ (१४) ॥

“उतामि^१ मैत्रावरुणः”—इति † । वसिष्ठस्य सपुत्रस्येय मार्षम् ।
तस्यैव सतिरिन्द्रस्य वा । ‘उत’—इति, अयम् ‘अपि’-शब्दार्थे वर्त्त-
मानोऽधस्ताया मृचि ये जन्मनौ वसिष्ठस्योक्ते, ते सम्भावयति । सा
पुनरिय मृक् ;— “विद्युतो ज्योतिः०—०जुभार” ‡ । ‘विद्युतः’
विशेषेण, द्योतते देदीप्यते इति विद्युत् = उर्वशी—इति ; अस्मात् ।
‘ज्योतिः’ प्रकाशः । तस्मात् ‘परि’ परितोऽधिकं ‘सञ्चिदानम्’ उत्ति-
ष्ठन्तम्, जायमान मित्यर्थः । ‘मित्रावरुणौ देवौ’ ‘यत्’ ‘अपश्यतां’ ‘त्वा’

* “संभृतप्तानीयो”—इति क, ख ग, च । “संभृतप्तानीयं”—इति ङ । परं
ख-ग-पुस्तकयोः “संभृत. प्तानीयो”—इत्येव शोधिततया दृश्यते, दृष्टिपाठस्यैव सेव ।

† ख० सं० ५, २, १४, १ ।

‡ “विद्युतो ज्योतिः परि सञ्चिदानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा । तत्र जन्मो-
त्तेकं वसिष्ठस्यो यत् त्वा विश्वं यजुभार” ॥”—इति ख० सं० ५, २, १२, ५ ।

§ मित्र. — प० दे० १०, १, ८ । वदणः — प० दे० १०, १, १ ।

त्वाम् 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ' ! 'उत' अपि च 'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश्व आजभार" 'अगस्त्यः' ऋषिः 'विश्वः' मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहतवान्, 'तत्' 'ते' तव द्वितीयं जन्म ॥

'उतासि' अपि चासि 'मित्रावरुणः' हे 'वसिष्ठ' ! कथं पुनर्मित्रावरुणयोस्तत्पन्नोऽसि—किं सङ्घर्षेण ? न, इत्युच्यते,—'उर्वशी' सकाशात् । हे 'ब्रह्मन्' ! 'मनसोऽधिजातः' न सङ्घर्षेण । किञ्च ; निर्वीज एवासि, मनोऽभिधानमात्रादुत्पन्नः ? न, इत्युच्यते । किन्तुहि ? 'द्रुषं' शुक्रम्, उर्वशी-दशेनात् 'स्कन्नं' मित्रावरुणयोः । 'ब्रह्मण' 'दैव्येन' देवानां स्वभूतेन, ऋग्यजुःसामाख्येन सुवन्तः 'वियेदेवाः' मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भस्योपरि 'पुंकरे' उदके, अन्तरिक्षे वा 'त्वा' त्वाम्, तेन शुक्लेण सङ्केता मुपगतम् 'अददन्त' अधारयन्तेत्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् "द्रुषं स्कन्नम्"—इत्यादिना सम्बन्धेन "उर्वशी"-शब्देन "अप्सराः"—इत्युपपद्यते ॥

"ऐन्द्रेण किल तेजसा निदधे वसिष्ठः, मित्रपरिगृहीताया सुर्वशा मुत्पन्नो वरुणतेजसो जातः"—इति पुराणात् श्रूयते, तदप्युपेक्षितव्यम्* ॥

अनेकविधो मन्त्राणां विषयः ; वसिष्ठस्यैव मार्थं युष्मदस्यात्र प्रयोगः,—“उतासि”—इति ; तदेतद्विरुद्धार्थं सुपलक्ष्यते ? नैतद्विरुद्धम्, नित्यत्वान्मन्त्राणां भवति† ॥

* "उर्वशी वा अप्सराः पुरुरवाः पति"—इत्यादि "उर्वशी वा अप्सराः पुरुरवस्य मैत्रं चकमे"—इत्यादि च श० ब्रा० ३. ४. १, ११; ११. ५, १, १ ।

† वसिष्ठेत्यादिगोचनमेति स्वीकारे वा का खानि ?

आह ; रेतः कस्माद् “द्रष्टाः”—इत्युच्यते ? स हि रेतः-सञ्ज्ञको रसः, पुरुषस्याङ्गादङ्गात् “समृतः”, स्त्रीयोनेः “स्नानीयो भवति” भक्षणीयो भरणैयश्च । एवं स्नातेः (अदा० प०) भरतेश्च (भू० उ०) यथासम्भवं “द्रष्टाः”—इत्येष शब्दो द्रष्टव्यः ॥

पुष्करशब्देऽनेकार्थः, तं मिह प्रसक्तं व्याचष्टे;—“पुष्कर मन्तरिक्षम्”; तद्धि “पुष्पाति भूतानि” अवकाशदानेनोपकुर्वत् । “उदकम्” अपि “पुष्करम्”; तेन हि पूजा क्रियते, पूजाकरत्वात् पुष्करम् । अथ वा “पूजयितव्यम्” पूजनार्हं मात्मन एवेति पुष्करम् । “इदम्” “इतरत्” पद्मम् “एतस्मादेव” कारणात् “पुष्करम्”—इत्युच्यते; तदपि हि पूजाकरं पूजयितव्यम् शोभनत्वात्तस्य । अथ “वा” “पुष्करं” तदिति “वपुष्करम्”; व्यवहृते हि तस्मिन् वपुश्चान् भवति ॥

पद्म-प्रसङ्गात् पुष्प-शब्दं निराह;—“पुष्पं पुष्पतेः”—इति । पुष्पतिः विकसनार्थः (दि० प०); तद्धि विकसितं भवति ॥

“वयुनम्^(५८)”—इति *, अनेकार्थम्, अनवगतम् । “वेतेः”—इति धातुनिर्देशः; वेनम्—इति न्यायम् । “कान्तिर्वा” अभिधेया “प्रज्ञा वा” ॥ २ (१४) ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार । स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार वाज-पत्न्यं वाजपतनम् । सुनेम् वाजपत्न्यमित्यपि निगमो भवति । वाजगन्धं गध्यत्युत्तरपदम् । अश्यामवाजगन्ध

मित्यपि निगमो भवति । गध्यं गृह्णातेः । ऋज्वा वाजं न
 गध्यं युयूप्नित्यपि निगमो भवति । गध्यतिर्मिश्री-
 भावकृत्स्मा । आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति ।
 कौरयाणः कृतयानः पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि
 निगमो भवति । तौरयाणस्तूण्यानः । स तौरयाण उप
 याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्रसखिभिः सुजोषा इत्यपि निगमो
 भवत्यहयाणोहीतयानः । अनुष्ठुया कृणुह्यहयाणेत्यपि
 निगमो भवति । हरयाणो हरमाण्यानः । रजतं हर-
 याण इत्यपि निगमो भवति । य आरितः कर्मणि-
 कर्मणि स्थिरः । प्रवृत स्तोमान् व्रन्दी व्रन्दतैर्मृदूभाव-
 कृत्स्मणः ॥ ३ (१५) ॥

स इत्तमोऽवयुनः—०स्वधावः” * । भरद्वाजस्यार्घम् । त्रिष्टुप् ।
 ऐन्द्रे सृक्ते व्यूढस्य दशराचस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्त्रेते ।
 यस्त्व मेवद्गुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र । यथागुणं त्वा मवोचाम । ‘सः’
 लम् ‘इत्’ एतत् शर्वरं ‘तमः’ ‘अवयुनम्’ अ-प्रज्ञानलक्षणं ‘ततन्वत्’
 स एव तं सर्वं मेवेनं लोकं स्वेन प्रकाशाख्येन सन्तनोति ‘सूर्य्येण
 वयुनवत्’ “प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्य्य उदेति, प्राणाद्वा एष उदेति,
 प्राणेऽस्तमेति”—इति ह्युक्तम् † । तस्यात्प्राण इन्द्रः, सूर्य्यस्योदयहेतुः,

* “स इत्तमो—०स्वधावः । कदा ते मर्ता अमृतस्य धामे यंचन्तो न भिनन्ति
 स्वधावः ॥”—इति अ० स० ४, ९, ११, १ ।

† “उद्यन्तु खलु वा आदित्य सर्वाणि भूतानि प्रणयन्ति, तस्मादेनं प्राण इत्या-
 चक्षते ।”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ५, ५, ९ ।

स तं सूर्यं मुद्रमयत् । तेन 'सूर्येण' 'वयुनवत् चकार' एतज्जगत्
 ज्ञानवत् करोति । तस्मात् स एवेन्द्र एव मुच्यते ;— सूर्येण त्व
 मेतज्जगद्वयुनवत्प्रज्ञानत् चकार कृतवानसीत्यर्थः । यस्त्व मेवम्प्रभावः
 तस्य 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्ताः' मरणधर्माणां मनुष्याः 'अमृतस्य'
 अमरणधर्म्मिणः 'धाम' स्थानं 'द्वयक्षन्तः' यष्टु मिच्छन्तः 'न मिनन्ति' ।
 न श्रयन्ति हे 'स्वधावः !' । अत्र च न सर्वदैवतं चापरिक्लिष्टं स्थानम्,
 कृतावकाशस्त्वं यज्ञेऽस्त्वित्यभिप्रायः ॥ एव मिह "तमः ततन्वत् सूर्येण",
 "वयुनवत् चकार"—इति अनेन सम्बन्धाद् "वयुन"—शब्देन प्रज्ञान
 मित्युच्यत इत्युपपत्तिः । कान्यर्थत्वं मपि कचिदुपेक्ष्यम् ; इहैव वा
 पक्षेण योज्यम् ॥

"वाजपत्यम्^(४९)"—इति *, अनवगतम् । "वाजपतनम्"—
 इत्यवगतम् । "तं सखायः पुरोरुचम्—०वाजपत्यम्" † । पाव-
 मानौ सौमी । अम्बरीष ऋजिश्वा च सूक्तं ददृशतुः, तत्रैषा ।
 'तम्' एनं सोमं हे 'सखायः !' ऋत्विजः ! 'पुरोरुचम्' अग्रतो
 दीप्तम्, 'यूयं वयं च' सम्पृक्ताः सन्तः, हे 'सूरयः !' मेधाविनः !
 'अश्वाम' व्याप्नुयाम वयम् 'वाजगन्धम्' प्रति विशिष्टान्नसमान-
 गन्धम् ; अथ वा वाजग्रहीतारम् ; अथ वा वाजसस्मिश्चितारम् ।
 किञ्च ; 'सनेम' सम्भजेमहि "वाजपत्यम्" वाज मन्त्रम्, तदस्माक मिति
 मन्त्रमानः सन्तो य माभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स

* १भा० ४१९ प्र० १ पं० ।

† "तं सखायः पुरोरुच यूयं वयं च सूरयः । अश्वाम वाजगन्धं सनेम वाज-
 पत्यम् ॥"—इति अ० सं० ७, ४, १५, १ ।

वाजपत्यः सोमः, तं नित्यकालं मेव वयं भजेमहि ॥ एव मघ
शब्दमारूपादर्थापपत्तेश्च “वाजपत्य”-शब्देन सोम उक्तः ॥

“वाजगन्धम्^(५०)”—इति *, एतदपि पदं मेकस्मिन्नेव निगमे[†]
निरुक्तम्, केवलं समाम्नायानुक्रमविपर्यासः,—“वाजपत्यम्, वाज-
गन्धम्”—इत्येष समाम्नायानुक्रमः[‡]; निगमे पुनः “अश्वात्
वाजगन्धम्, मनेम् वाजपत्यम्”—इति § ॥

“गन्धम्^(५१)”—इति ॥, अनवगतम् । ग्रहणीयं मित्यर्थप्रतीतिः ।
“यासि कुत्सेन०—०पार्याय भूषात्” ॥ । वामदेवस्यार्पम् । ऐन्द्री ।
चिष्टुप् । अहीनसूक्ते चतुर्विंश उक्ते माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्येयं
शस्त्रे शस्यते । हे भगवन्निन्द्र । ‘यासि’ ‘कुत्सेन’ ऋषिणा स्तूयमानः,
अथ वा ‘कुत्सेन’ वज्रेणाभ्युद्यतेन, ‘सरथं’ समानगमनम्, अभिवहन-
रयं भारुह्य, अथ वा ‘सरथं’ रथमयुक्तं परानीकम् । ‘अवस्युः’
रिरचिपुः आत्मीयान्, ममर्दिपुश्च परकीयान् । ‘तोदः’ तुन्न इव
केनचिद् ‘वातस्य’ जवेन यासि । तथापि च गच्छन् ‘हर्याः’ अश्वयोः
‘ईशानः’ ईश्वरो न धावति त्वयि अन्यत एव त्वा मूहतुः । स त्वं
भज ‘ऋक्षा’ ऋजुनैव मार्गेण न काश्चिदन्तां गतिं धावमानः;
‘वाजं न गन्धम्’ वाजं मिव ग्रहणार्हं भोक्तुं माभिमुख्येन । ‘युष्टुपन्’

* १भा० ४१९ पृ० ५ पं० ।

† पु० ८१ पृ० ११ पं० ।

‡ १भा० ४०४ पृ० ४ पं० १ पं० (४८), (५०) ।

§ ऋ० सं० ७, ४, १५, १ ।

॥ १भा० ४१९ पृ० ८ पं० ।

॥ “यासि कुत्सेन सरथं मघसुस्रोहो वातस्य हर्योरीशान । ऋक्षा वाजं न
गन्धं युष्टुपन् कविर्यदहन् पार्याय भूषात् ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १८, १ ।

पुनः पुनः समिश्रयिष्यन्, आत्मानं शत्रुभिः युद्धे । 'कविः' कान्तदर्शनः ।
 'यदहन्' यस्मिन्नहनि 'पार्याय' पारणाय शत्रूणां मुपरि चेतः
 करोषि; पारयितव्यायैत इति वा, तस्मिन्नेवाहनि तान् सर्वान्
 'भूषात्' अतिक्रम्य वर्त्तसे इत्यर्थः । पर्यगृह्णात्, पर्यरुहन्, अत्यक्रामन्
 —इत्येते भूषतेरर्थाः ॥ एव मेतस्मिन् शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च
 "गध्यम्"—इत्येव शब्दे "गृह्णातेः"—इत्युपपद्यते ॥

"गध्यति." (५२) —इति *, अप्रतीतिार्थः । स पुन रोप—"मिश्री-
 भावकर्मा" । "आग^१धिता परि^१गधिता०—भोज्या श्रुता"† ।
 भावयव्यस्यार्थम् । 'आगधिता' आगृहीता आमिश्रिता च । 'परि-
 गधिता' च परिमिश्रीकृता वाङ्मयां मया परिख्यतेत्यर्थः । 'या'
 'कशीकेव' प्रतिकशं कशीकेव; सा हि नकुलजातिः का चिद्
 कशा मिति श्रूयतेऽयमेधे ‡ । सा यथा मदकाले प्रतिकश मति-
 तरां परिख्यजति; स हि तस्याः परिख्यजनस्वभावः । एवं याम्
 'आ जङ्गहे' परिगृह्णाति वाङ्मयाम् । परिगृह्य च 'ददाति' । 'या-
 दुरीया' आदरवती; अथ वा यादसा रेतःसेकेन तद्वती । "यादः"
 —इत्युदकनामसु पठितम् ? । आह; किं ददाति 'मद्यम्'? इति,
 उच्यते,—'याशूनां' मैथुनाख्यानां 'श्रुता' श्रुतानि वज्रज्ञ इत्यर्थः । या
 एवम्प्रकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र मैथुन-
 सम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "गध्यतिः" मिश्रीभावकर्मेत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१९ श० १२५० ।

† "आग^१धिता परिग^१धिता या कशीकेव जङ्गहे । ददाति मद्यं यादुरीया
 याशूनां भोज्या श्रुता ॥"—इति ज० सं० २, १, ११, १ ।

‡ "कशी दिग्य."—इति य० वा० सं० २४, १९ ।

§ १भा० ८१४० २९५० १२५० १२४० (४८) वा० ।

“कौरयानः^(११)”—इति*, अनवगतम् । “कृतयानः”—इत्य-
गवमः । “यं मे दुरिन्द्रो^{१०}—० धावमानम्”† । मैथ्यातिथेः काण्व-
स्वार्धम् । यान मनया प्रशस्यते । ‘यं’ ‘मे’ मम ‘दुः’ दत्तवन्तः, ‘मरुतः’
‘इन्द्रः’ च । ‘पाकस्यामा’ विपक्वप्राणः, ‘कौरयाणः’ संकृतयानः
‘विश्वेषां त्मना’ सर्वेषां मपि यानानां अन्यप्रतिग्रहीतृ-शक्तानां मध्ये
आत्मना तदेव ‘शोभिष्ठं’ शोभनतमम् ; अनेकरत्नविचित्रत्वात्
‘दिवि इव’ ज्योतिश्चक्रम् ‘उपधावमानं’ दृश्यते ॥ एव मत्र शब्द-
सारूपादर्थोपपत्तेश्च “कौरयानः = कृतयानः”—इत्युपपद्यते ॥

“तौरयानः^(१२)”—इति†, अनवगतम् । “तृर्थयानः”—इत्यगवमः ।
“जातं यत् त्वा परि देवा अभृषन्महे भराय पुरुहत् विश्वे । स
तौरयाण उपपाहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ॥”
—इति ‡ । ‘जातं’ जातमात्रं विश्वेदेवाः ‘यत्’ ‘त्वा’ त्वां ‘ययभृषन्’
परिगृहीतवन्तः, ‘महे’ महते ‘भराय’ भरणाय, महान्त मसुरैः
सह सङ्ग्रामं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण । ‘सः’ त्वं हे ‘पुरुहत् !’
इन्द्र ! ‘तौरयाणः’ त्वरितयानो भूत्वा ‘उपपाहि’ उपगच्छैनं ‘यज्ञम्’,
मरुद्भिः ‘सखिभिः’ सह ‘सजोषाः’ सम्प्रीयमाणः । उपागत्य च
अस्माक माशिषः समर्द्धयेत्यभिप्रायः ॥ एव मचागमनसम्बन्धात् “तौर-
यानः = तृर्थयानः”—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१६ प्र० १८ पं० ।

† “यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्यामा कौरयाणः । विश्वेषां त्मना शोभिष्ठं मुपेव
दिवि धावमानम् ॥”—इति श्व० सं० ५, ०, १६, १ ।

‡ १भा० ४१० प्र० १८ पं० ।

§ श्व० सं० ६, १, १६, १४० ।

“अह्नयानः(५५)” — इति *, अनवगतम् । “अह्नीतयानः” — इत्य-
वगमः । “त्वया वयं० — ० कृणुह्यह्नयाण” † । वामदेवम्यार्पम् ।
त्रिष्टुप् । अग्नये रक्षोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र स्विष्टकृतः पुरोऽनुषाक्यैषा,
मैत्रायणीयके । हे भगवन् ! मे ‘त्वया वयं’ ‘सधन्यः’ समानधनिनः
यदेतदस्मद्गृहे धन मेतदावयोः तत्सहेत्यभिप्रायः । यत एव मतो
घ्नूमः ; — ‘लोताः’ त्वयैव रचिताः सन्तः, ‘तव’ ‘प्रणीती’ प्रणीत्या
तवैव प्रणयेन ‘अग्नाम वाजान्’ प्राप्नुयामोऽन्नानि । किञ्च ; ‘उभा
शंसा’ उभावपि शंसितारौ, — यश्चाग्रतो नः पापानि शंसति, यश्च
पृष्ठतः, तावुभावपि ‘सूदय’ जहि । हे ‘सत्यताते’ यज्ञतनितः । किञ्च ;
‘अनुष्टुया’ अनुष्ठानेन ‘कृणुहि’ कुरु कर्मणैतत्सम्पादय यदहं प्रवीमि ।
हे ‘अह्नयाण !’ अलज्जितयानेत्यर्थः ॥ एव मत्र “अह्नयाणः” —
इत्यनेन अह्नीतयानोऽग्निरुच्यते । उपपद्यते हि देवताया अलज्जित-
यानत्वम् ॥

“हरयानः(५६)” — इति †, अनवगतम् । “हरमाणयानः” — इत्य-
वगमः । “हृज्ज मुत्तुण्णायने० — ० सुपामणि” — इति ‡ । विद्य-
मनसो वैद्यश्चक्षेय मार्यम् । उष्णिक् । यान मनसा स्तुयते ।
‘हृज्जम्’ हृज्जुगामिनम ‘रथम्’ ‘रजतम्’ रजतमयं रजतविकृतं

* १भा० ४१० ३० १५० ।

† “त्वया वयं सधन्य १ स्वीतास्तु प्रणीत्याग्नाम वाजान् । उभा शंसा सूदय
सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुह्यह्नयाण २” — इति ऋ० सं० १, ४, १५, ४ ।

‡ १भा० ४१० ३० १०५० ।

§ “हृज्ज मुत्तुण्णायने रजतं हरयाणे । रथं यत्त ममनाम सुपामणि ३” — इति
ऋ० सं० १, १, १५ १ ।

वा, 'युक्तम्' अर्थैः । 'अमनाम' लब्धवन्तो वयम् । क पुनर्लब्धवन्तः ?
 'उत्तण्यायने' । उत्तण्यायन इति कश्चिदासीत् ; तस्मिन् यजमाने,
 'हरयाणे' "हरमाणयाने", नित्यकाल मेवाभिप्रस्थितयाने, सुपा-
 मणि' शोभनं सामास्य सुपाभा ; तस्मिन् यजमाने । तादृशः स
 दत्तो दातेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दमाख्यादर्थोपपत्तेस्तु "हरयानः
 = हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"आरितः^(१०)"—इति *, अनवगतम् । प्रतीत्यस्य स्थाने आङ्;
 "प्रतृतः"—इत्यर्थप्रतीतिः । "यो अश्वानां०—० हवामहे" † ।
 कुत्सयेय मार्षम् । यूदस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे
 निविह्वानीये सुक्ते शस्यते । 'यः' इन्द्रः 'अश्वानां' 'गवां' च 'गोपतिः' ।
 किञ्च ; 'यः' 'आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः' आरितः सर्वान् स्तोमान्
 प्रति योऽवस्थितः । केन ? देवतारूपेण सर्वेषु स्तोमेषु चावस्थानात् । यः
 'कर्मणि' अग्निहोत्रादौ 'स्थिरः' नित्यः ; य मृते न किञ्चन कर्म
 प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः । 'वीडोश्चित्' संस्तवस्यापि दर्पितस्यापि 'यः'
 इन्द्रः 'अ-सुन्वतः' अभिषव मकुर्वाणस्य 'वधः' वधयिता । त मेवङ्गुण-
 युक्तं 'मरुत्वन्तं' मरुत्वहितम्, इन्द्रम, 'सख्याय' सखिभावाय
 एतस्मिन् कर्मणि 'हवामहे' आह्वयाम इत्यर्थः ॥ एव मयम् "आरित"-
 शब्देऽर्थोपपत्त्या "प्रतृतः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१० ४० १३५० ।

† "यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः ।
 वीडोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं मुख्याय हवामहे ॥"—इति अ० ६०
 १, ७, १९, ४ ।

“व्रन्दौ^(५८)”—इति *, अनवगतम् । “व्रन्दतेर्दुभावाथस्य” ;
धातुरेवाय मप्रतीतः ॥ ३(१५) ॥

नि यद् वृणक्षि[†] श्वसनस्य मूर्ध्नि[‡] शुष्णस्य चिद् व्रन्दि-
नो रोरुवदना । निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्ध्नि शब्द-
कारिणः शुष्णस्यादित्यस्य (च†) शेषयित् रोरुयमाणो
वनानीति वा वधेनेति वा । अव्रदन्त वीलितेत्यपि †
निगमो भवति वीलयतिश्च § व्रीलयतिश्च ॥ संस्तम्भक-
र्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निष्पपी स्त्रीकामो भवति वि-
निर्गतसपः सपः सपते ॥ स्पृशतिकुर्मणः । मा नो मधेव
निष्पपी परा दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा
नस्त्वं तथा परादाः । तूणीश ** मुदकं भवति तूणी
मश्रुते †† । तूणीशं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति ।
क्षुम्प सहिच्छचकं ‡‡ भवति यत् क्षुभ्यते ॥ ४ (१६) ॥

* १भा० ४१८४० ३पं० ।

† नास्तेतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡, §, ॥ अथ सर्वत्रैव ल-खाने ड-पाठो च-पुस्तके ।

¶ एव एव पाठो वृत्तिकता प्राधान्येन स्वीकृतः पुरस्तात् (१भा० ४१८४०), सायण-
सम्मतश्चैव एव । इह तु एषो “विनिर्गतपमाख्यग स्पृशते”—इति पाठो लक्ष्यते ; एव
च क-ख-पुस्तके । “विनिर्गतपमाः स्पृग स्पृशते”—इति ग । “विनिर्गतपम
पमः सपते”—इति ल । “विनिर्गतपमा । पम सपते”—इति च ।

** “परादास्तूणीश” क, ख, द ।

†† “तूणे मश्रुते.” क, ख, ग ।

‡‡ ‘सहिच्छचकं’ ख ।

एष एवं निगमः;—“नियद् वृणक्षि०—०स्वापरि” * ।
 सव्यखेय मार्षम्; आङ्गिरसखेयम् । जगती । ऐन्द्रौ । स पुन
 रिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्व मापन्नं ‘निवृणक्षि’ निवर्णयसि । ‘यत्’
 यस्त्व हे भगवन्निन्द्र । मेघं हत्वा ‘असनस्य’ “शब्दकारिणः” वायोः
 ‘मूर्द्धनि’ उपरि ‘शुष्णस्य चित्’ “शोपयितुः” अपि भगवतः
 “आदित्यस्य”, ‘व्रन्दिनः’ मृदुभावकर्तुः ; आदित्येन हि परिपच्यमानं
 संस्तु मपि च दरतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ व्रन्दौ ।
 तस्याप्येव कर्मकारिणो मण्डलं प्रत्यूर्ध्वं ‘रोरुवत्’ स्तनयितु-शब्दं
 कुर्वाण । ‘वना’ “वनानि” विचिपसि । ऊर्द्धं मधश्च “वनानि”
 उदकानि विचिपतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः । यस्मिंस्तु
 पक्षे “वधेन”—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे ‘वना’—इत्येष शब्दो
 मेघ-वधेनेति योज्यः । उदकशब्दश्च तस्मिन् पक्षेऽध्याहार्योऽभिवर्जन-
 सम्बन्धात् । ‘प्राचीनेन’ प्रागञ्चितेन, अदीनेन, तस्मिन् कर्मण्याभि-
 मुखेन, ‘मनसा’, ‘वर्हणावता’ हिसावता । ‘यत्’ ‘अद्या चित्’ अद्यापि
 त्वं कर्म ‘कृणव’ करोत्येव, अ-सुकर मन्यैः ; तस्माद्भवामि;—‘कः
 त्वा परि’ ? कोऽन्यस्त्वा उपरि वर्त्तते, त्व मेव सर्वभूतानि परिगृह्य
 वर्त्तस इत्यर्थः ॥ एव मत्र “व्रन्दि”—शब्देनादित्य उक्तः । तत्पुनरे-
 तदस्पष्ट मृदुभावकरणादादित्यस्य व्रन्दित्व मिति । अतो व्रन्दि-
 शब्दस्य मृदूभावार्योपपिपादयिषया त्रौडयतिना संस्तुमार्थवाचिना
 सह सम्बद्धोऽत्र व्रन्दते. प्रयोगः ॥

* “नि०—०वमा । प्राचीनेन मनसा वर्हणावता यद्वा चित् कृणव कदा
 परि ॥”—इति ऋ० श० १, ४, १०, ५ ।

ततो निगमात् व्रन्दतेर्हि मृदूभावार्थता स्पष्टतरेति दर्शयति;
—“अव्रदन्त वीडितेत्यपि निगमो भवति” । अपि पूर्वोऽप्ययं
स्पष्टतर इत्यपि शब्दः “वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च” एतौ दावपि
“संस्तम्भकर्माणौ”, “पूर्वेण” अनेनैव अनन्तरेण व्रन्दिना, यस्मात्
समानवाक्यता मुपगतौ “प्रयुज्येते” । तस्माद् व्रन्दि-शब्दस्य मृदू-
भावार्थत्व मुपपद्यते । “तद्देवानां० —० व्यचक्षयत्स्वः” * । गृह्य-
सदस्यार्थम् । जगती । वार्हस्पत्ये सूक्ते । ‘तत्कर्त्तुं’ तत्कर्म ‘देवानां’,
‘देवतमाय’ देवतमस्य वृहस्पतेः, यत् ‘अश्रयत्’ श्रयान्यभवत्, ‘दृढा’
दृढान्यपि सन्ति मेघवृन्दानि । किञ्च ; ‘अव्रदन्त’ मृदून्यभवन् ।
कानि पुनस्तानि मृदून्यभवन् ? इति, उच्यते ;—‘वीडिता’ यानि
वीडितानि व्रीडितानि सन्नद्धानि दर्पितानि, असुरकुलानि ; अन्यानि
वा यानि कानि चित्, तानि मृदून्यभवन्निति । किञ्च ; ‘उद् गाः
आजत्’ उदाजद् गाः, उदगमयदपः । ‘अभिनद्’ ‘वलम्’ मेघम्,
‘ब्रह्मणा’ स्तूयमानः । किञ्च ; ‘अगूहत्’ अनाशयत् ‘तमः’ वैद्युतात्मना ।
किञ्च ; ‘व्यचक्षयत् स्वः’ व्यदर्शयत् आदित्यम् ॥ अव्यवधानकरणेन
व्रीडयतिना सह प्रयोगाद् व्रीडितेरर्थवैपरीत्येन व्रन्दतेर्मृदुतार्थत्व
मुपपद्यते नमसः ॥ एव मन्त्राव्रदन्त वीलितेति व्रन्दतेः, व्रीडयते-
र्वन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कश्चित् द्रष्टव्यः † ॥

* “तद्देवानां देवतमाय कर्त्तुं मय्यग्नन् हृत्वाव्रदन्त वीडिता । उद् गाः आज-
दभिगूहद् ब्रह्मणा वलम् मगूहत् तमो व्यचक्षयत् स्वः ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १, १ ।

† ऋ० सं० १, ४, १०, ४-५ अर्चो द्रष्टव्यो ।

“निष्पपी(५८)” — इति *, अनवगतम् । “विनिर्गत-पसाः” — इति † शब्दसमाधिः । “स्त्री-कामः” पुञ्चलोऽभिधेयः ‡ ; स हि नित्यं निर्गत-शेष एव भवति ? । “स्पृश स्पृशतेः” ॥ “स्पृशतिकर्मणः” स्पृशत्यर्थे वर्तमानस्य, — शेषः ; तेन हि स्त्री स्पृश्यते ॥ । “प्रति यत् स्या० — परा दाः” ** । कुत्सस्यार्घम् । ऐन्द्री । विष्टुप् । हे भगवन्निन्द्र । ‘यत्’ यस्मात् ‘प्रत्यदर्शि’ प्रतिपश्यतीव, ‘स्या’ सा ‘नीया’ स्तुतिः । “नीयाविदेा जरितारः” — इत्येतस्मान्निगमात् स्तुतिर्नीयेति प्रतीयते †† । ‘दस्योः’ शत्रोः दासयितुस्तुव ‘ओको न’ ओक इव, निवास मिव । ‘अच्छ’ अभिमुख्येन, हृदय मनुप्रविश्य । ‘सदनं’ स्थानम्, यत्र तथा नीयया स्तुत्या स्मर्त्तव्यम्, — यस्तुवाभिमतो गुणः ; अनेन यदि नाम मा मेप स्तोता स्तुत्यात्, साधु स्यादिति, त मर्थ मनुप्रविश्यैव भवतो हृद्गतम् ; तेनार्थेनात्मान मभिसम्बन्धयित्वा

* १भा० ४१८ प्र० ६५० ।

† “विनिर्गतसपः” — इत्यपि पाठो वृत्तिहस्तसम्मत एव (१भा० ४१८ प्र० ।

‡ पुञ्चली = स्त्रैरिणौ, — इति तु योगात् प्रतीयत एव पर पुञ्चल शब्दस्य स्त्रै-
वाचकत्वेनेतद्वृत्तिप्रव्याप्तेवेति सम्भाव्यते ।

§ “निष्पपी = विनिर्गतसपो विनिर्गतशेषो यथेष्टाचारी दासीपति ।” — इति सा० भा० (अ० स० १, ७, १८, ५) ।

॥ “सपः सपते” — इत्यपि पाठो वृत्तिहस्तसम्मत एव (१भा० ४१८ प्र०) ।

॥ “निष्पपी । यप समवाये । सपति समवेति योऽन्या सकृच्छत इति सप शेष पचायच । निर्गतो नित्योद्धत सप शेषो यस्य स स्त्रीयसनो निष्पप । वर्षेयापत्या ईकार” — इति सा० भा० (अ० स० १, ७, १८, ५) ।

** “प्रति यत् स्या नीयादर्शि दस्योराको नाष्टा सदन जाननी गात् । अर्थ स्या नो मधवच्छलतादिन्मा नो मधवे निष्पपी परा दा ॥ — इति अ० स० १, ७, १८, ५ ।

†† अ० स० १, १, ११, ५ ।

एतन्मम सदन मित्येवं 'जानती' च तदेव 'अगात्' नित्यकाल मेवा-
 गच्छति । अतएव मतः सुत्युदीरितारो वयं भवतः । 'अध' एतस्मात्
 कारणात् वयं ब्रूमः ;— हे 'मघवन् ! 'चर्हतात्' पुनःपुनः क्रियमाणात्
 एतस्मात् कर्मणः, आत्मसुत्याश्रयभृतात्मान मस्मान् 'परा दाः'
 पराङ्मुखान् दधीथाः ; उपनामय तत् कर्मसाधनानि । कथं च पुनः
 कर्मसाधनानि ? कथं च पुनर्मा परा दाः ? 'मघेव निष्पपी' स यथा
 धनानि नित्यविनिर्गतश्रेयो विनाशयति । एवम् 'नः' अस्मान् त्वम्
 'मा' अवमादयिष्टाः धनभृतास्तु वयं मतो रक्षेत्यभिप्रायः ॥ एव
 मच शब्दमारुष्यादर्थोपपत्तेश्च धननामसम्बन्धात् निष्पपी" निर्गत-
 पमाः, स्त्रीकाम इत्युपपद्यते ॥

"तृष्णाशम्(१०)"—इति *, अनवगतम् । "उदकं भवति"—इत्य-
 मिधेयवचनम् । "तृष्णाशं" हि क्षिप्रम्, तत् "अश्रुते" व्याप्नोति,
 तृष्णाशन मिति प्राप्तम् । अपठितं चैतदुदकनामसु ; तेनाप्रती-
 तार्थम् । प्रति श्रुताय०—०मूतये † । मेधातिथेरार्थम् । गायत्री ।
 ऐन्द्री । रात्रिपर्याये शस्यते । मैत्रावरुणस्य प्रथमे शस्त्रे विनियुक्ता ।
 हे ष्वत्विग्यजमानाः ! यन्मया प्रतिश्रुत मार्विज्य सुपगच्छता अह
 मिन्द्रं सुतिभिराहयिष्यामीति, तस्मै 'प्रतिश्रुताय' 'वः' युष्माक
 सुपकरणार्थं मेतस्मिन्कर्मणि 'धृपत्' धृष्टं प्रगल्भम् । 'ऊवे' आह्वये ।
 'सुशिप्रं' सुहनुं सुनसं वेन्द्र महम् 'ऊतये' तर्पणाय ; अथ वा

* १भा० ४१८५० १४ पं० ।

† "प्रति श्रुताय वो धृपत् सूते" न मिरेरधि । ऊवे सुशिप्रं मूतये ॥"—रति
 ४० पं० १, २, १, ४ ।

भवता मात्मनश्च रक्षणायेति स्यात् । कथमुनगाहयामि ? “तृष्णांशुं
न गिरेरधि” । यथा ‘तृष्णांशम्’ ‘गिरेः अधि’ सेधस्योपरि वर्त्तमान
माह्वयन्ति वर्षार्थिनो जनाः । एव माह्वयामीति ॥ एव मत्र
गिरिसम्बन्धात् “तृष्णांशम्” उदक मित्युपपत्तिः ॥

“क्षुम्प^(१)”—इति *, अनवगतम् । “अहिच्छत्रकं भवति”—
इत्यभिधेयवचनम् । “यत्” यस्मात्तत् स्पृष्टमात्रं “क्षुभ्यते” चलति,
तस्मात् क्षुपं क्षोभण मिति न्याय्यम् ॥ ४ (१६) ॥

कदा मर्त्तं मराधसम्पदा क्षुम्पं मिव स्फुरत् । कदा
नः शुश्रूवद् गिर इन्द्रो अङ्ग । कदा मर्त्तं मनाराधयन्तं
पादेन क्षुम्पं मिवावस्फुरिष्यति† कदा नः शृणोति‡
च गिर इन्द्रो अङ्गाङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चित मेवाङ्कितं
भवति निक्षुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन
प्रीणाति ॥ ५ (१७) ॥

“कदा मर्त्तं मराधसं०—० इन्द्रो अङ्ग” १ । गोतमस्येय भार्यम् ।
उष्णिक् । ऐन्द्री । तार्क्षीयसवनिकेषु उक्थपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः
शस्त्रे विनियुक्ता । ‘कदा’ कस्मिन्काले ‘मर्त्तं’ मनुष्यम् ‘अराधसम्’
अनाराधयन्तम्; य. त मित्रं नाराधयति, स्तुत्या हविषा च, तम् ।

* १भा० ४१८ प्र० १ पं० ।

† “मिवावस्फुरसि” ख, ग । “मिवावस्फुरिष्यति” ड, च ।

‡ “शृणोति” ड, च ।

§ १२० सं० १, १, १, १ ।

‘पदा’ पादेन ‘स्फुरत्’ अवस्फुरिष्यति, अभिर्द्धिमिष्यति स इन्द्रः ।
 “स्फुरति^(१५), स्फुलति^(१६)”—इति वधकर्मसु पठितम्* । किञ्च ।
 ‘कदा नः’ कदा अस्माकं परिचरणमानानां स्तुतिभिर्धविर्भिष्य ‘शु-
 अवत्’ श्रोष्यति ‘गिरः’ स ‘इन्द्रः’, ‘अङ्ग’ क्षिप्र मित्यर्थः । कदास्माकं
 परिचरित्वा मिन्द्रः श्रोष्यति गिरः, श्रुत्वा च समर्द्धयिष्यत्याशिषः ।
 अनाराधयितृंश्च कदा पादेनाभिर्द्धनिष्यति ? कदा अनाराधयित्रा-
 राधयित्रोर्विशेषं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः । स्वरूपेण तावदेषोऽस्य मन्त्र-
 स्यार्थो मया लक्ष्यते ; भाष्यं पुनरत्र लोकः “पादेन क्षुम् मिवा-
 वस्फुरमि” †—इत्येव मधीते ; तथा च,—“कदा नः शृणोति
 गिरः” ‡—इति ; तदेतत् “क्षुम् मिवावस्फुरमि”—“शृणोति गिरः”
 —इत्यनयोर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषो वैलक्षणात् दुर्योज्यो मन्त्रार्थ
 इति “गिरः अवस्फुरमि”—इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्षतल्लक्ष-
 णाभिसम्बन्धी । मन्त्रस्य “कदा नः शृणोति च गिरः”—इत्येतत्
 परोक्षतः । एव मेतद्भाष्यं दुर्योज्यम् ; यद्येष भाष्यस्य सम्यक्
 पाठः ? अथ पुनरसम्यक् पाठः ? सम्यक्पाठोऽन्वेष्टव्यः । अहन्तु
 लक्षये,—यथैष मया मन्त्रो व्याख्यातः, स एव सम्यक् पाठः स्यात् !
 —“पादेन क्षुम् मिवावस्फुरिष्यति”—“श्रोष्यति च गिरः”—इति ;
 तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते ॥ स्रक्तेऽपि वास्मिन् काचित्

* १भा० १८१ पृ० १५० १८ पृ० ।

† “मिवावस्फुरिष्यति”—इत्येव तु पाठो दृश्यते क-च-पुस्तकयोः ।

‡ “कदा नः श्रोष्यति च गिरः”—इत्येवं पाठो दृश्यते तत्र क-च-पुस्तकयोः ।

§ क-च पुस्तकयोरेव मेव दृश्यते पाठः । तथा च एतस्य दृष्टिप्रत्यक्षानुरोधत एव
 मया तादृशः पाठः कल्पितः, क-च-पुस्तकौ च दृष्ट्यनुसारत एव लिखिताविनि ।

परोक्षता च, काश्चित् प्रत्यक्षताः । अतोऽपि दुरवधार्योऽस्य
भाष्यस्याभिप्रायः । अदिच्छन्नकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं शीर्यते ।
तथात्रानाराधयितुर्विनाशोऽभीष्ट इति । “क्षुम्प”-शब्देनादिच्छन्न मभि-
धीयते ॥

“निक्षुम्पणः (११)”-इति *, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “निक्षु-
म्पणः सोमो भवति”-इत्यभिधेयवचनम् । “निक्षान्तपृष्ठः”-इति
शब्दसमाधिः । स हि निक्षान्तो भजितः “प्रीणाति” ॥ ५ (१७) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उग्रन्तो यन्ति वीतये । अपां
जग्मिर्निक्षुम्पणः ॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्घ्रिः सोमाः
कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निक्षुम्पणः
समुद्रोऽपि निक्षुम्पण उच्यते निचमनेन पूर्यत अवभृथो
ऽपि निक्षुम्पण उच्यते नीचैरस्मिन् कणन्ति नोचैर्दध-
तीति वा । अवभृथ निक्षुम्पणेत्यपि निगमो भवति ।
निक्षुम्पण निक्षुम्पणेति च पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते ॥
॥ ६ (१८) ॥

“पत्नीवन्तः सुता इमे०—० निक्षुम्पणः । कचो नाम आङ्गिरसः,
तस्येय मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्यायेषु मध्यमे पर्याये
होतुः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘पत्नीवन्तः’ पत्नीभिः अङ्घ्रिः, तदन्तः ।

‘सुताः’ अभिषुताः । ‘इमे’ सोमाः । ‘उग्रन्तः’ “कामयमानाः” इव
 ‘यन्ति’ देवान् प्रति, ‘पीतये’ * कथं नामास्मान् देवाः पिबेयु-
 रित्येव मथं कामयमाना इव यन्ति । किं मेतदेव ? नेत्युच्यते ।
 पुनःपुनरेष ‘निचुम्पुणः’ सोमः “अपां” वीर्येण सहितः, तासु
 तासु क्रियासु प्रदीयमानः अस्माभिर्देवान् प्रति ‘जग्मिः’ एव भवति,
 गन्तैव भविष्यति ॥ एव मिह सोमाधिकारात् “निचुम्पुण”-शब्देन
 सोम उच्यत इत्युपपद्यते ॥

“समुद्रोऽपि निचुम्पुणः”—इति “उच्यते” । स हि “निच-
 मनेन” उदकेन “पूर्यते” ; उदकं हि निचम्यत इति निचमनम् ।
 मृगयोऽव निगमः ॥

“अवमृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते” । “नीचैरस्मिन् कणन्ति”
 शब्दं कुर्वन्ति । तत्र ह्युक्तं अवमृथेऽप्योपांश्वेव चरन्तीति निचुम्पुणः । अथ
 “वा” “नीचैः” अस्मिन् यज्ञपात्राणि “दधतीति” निचुम्पुणः ;
 तानि हि तत्राप्सु निधीयन्ते । “अवमृथ निचुम्पुण निचेरुरसि” †
 —इत्यनेनाभिसाद्याप्सु प्रक्षीयन्ते सोमपात्राणि । हे ‘अवमृथ’
 अवमृथदेव ! हे वरुण ! नीचकणन ! ‘निचेरुरसि’ नीचैश्चरणशीलो-
 ऽसि । निचुम्पुणो नीचकणनो भूत्वा गृहेगृहे यज्ञगृहेऽवतिष्ठसे । स
 त्वं मेवङ्गुणविशिष्टः “अव देवैः देवकृतम् एनः यासिषम्” अव-
 यचि नः देवैः सहितो देवकृतं देवनिमित्तम् देवापराधम् ; त

* “पीतये”—इति मूलपाठः ।

† “अवमृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतं मेनो यासिषम्
 मय मर्तमैककृतं पुरुरास्ये । देवतिपसाहि ॥”—इति य० वा० सं० १, ४८ ।

परोक्षकृता च्चः, काश्चित् प्रत्यक्षकृताः । अतोऽपि दुरवधार्योऽस्य
भाष्यस्याभिप्रायः । अहिच्छत्रकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं शीर्यते ।
तथात्रानाराधयितुर्विनाशोऽभीष्ट इति । “क्षुम्”-शब्देनाहिच्छत्र मभि-
धायते ॥

“निचुम्पुणः(१९)”-इति*, अनवगतम्, अनेकार्यञ्च । “निचु-
म्पुणः सोमो भवति”-इत्यभिधेयवचनम् । “निचान्तपृणः”-इति
शब्दसमाधिः । स हि निचान्तो भवितः “प्रीणाति” ॥ ५ (१७) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उ॒शन्तो॑ यन्ति वी॒तये॑ । अपां
जग्मि॑र्निचुम्पुणः ॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्गिः सोमाः
कामय॑माना यन्ति वी॒तये॑ पानायापां गन्ता निचुम्पुणः
समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यत अवभृथो
ऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् कणन्ति नोचैर्दध-
तीति वा । अव॑भृथ निचुम्पुणेत्यपि नि॒गमो॑ भव॑ति ।
निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते ॥
॥ ६ (१८) ॥

“पत्नीवन्तः सुता इमे०—० निचुम्पुणः । कचो नाम आङ्गिरसः,
तस्येव भार्गवम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्यायेषु मध्यमे पर्याये
होतुः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘पत्नीवन्तः’ पत्नीभिः अङ्गिः, तद्वन्तः ।

मेनः । 'अव' यच्च 'मर्त्तैः' सहितो 'मर्त्यकृतम्' मनुष्यकृतम्,
एनः ; 'पुररावणः' पुरोः महतोऽपि 'देवरिपः' देवरोपणादस्मात्
पाद्भिः ॥ एव मत्र "नितुम्पुण"-शब्देनावभ्यथ उच्यते ॥

नितुङ्कुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ॥

"पदिः(११)"—इति*, अनवगतम् । "गन्तु" एष निर्देशः कृतो
"भवति" । "यत् पद्यते" यस्मादभौ पद्यते गच्छतीत्यर्थः । अभि-
धेयः पद्यी ; स हि नित्यकाल मेव पतितो भवति ॥ ६(१८) ॥

सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वो वृहदस्मै वय इन्द्रो
दधाति । यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव
पदि मुत्सिनाति ॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो† मह-
च्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तं मन्त्रेण प्रातरागा-
मिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदि मुत्सिनाति । कुमारो मु-
क्षीजा मोचनाच्च शयनाच्च‡ ततनाच्च पादुः पद्यतेः ।
आविः स्वः कृणुते गूहते वुसं स पादुरस्य निर्णिजो न
मुच्यते । आविष्कुरुते भास मादित्यो गूहते वुसम्बुस
मित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्पन्
पातयत्युदकं§ रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते ॥ ७ (१६) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यास्य तृतीयः पादः ॥ ५, ३.

* १भा० ४१८ २० १५ पं० ।

† "सुहिरण्य स्वश्वो" ग, ड ।

‡ "शयनाच्च" ख, च । "मोचनाच्च ततनाच्च समन्नाच्च" ड ।

§ "यद्वर्पन् पातयत्युदकं" क, ख, ग । "यद्वर्पन्पातयत्युदकं" ड ।

—सुगुरं सत्०—० मिनाति”० । कक्षीवत आर्यम् । य एव
 ‘सुगुः’ भवति, शोभनगुः । स एव ‘सुहिरण्यः’ भवति । स एव
 ‘स्वयः’ भवति । ‘दृष्टत्’ च मद्यच्च ‘असी’ ‘वयः’ ‘इन्द्रः’ ‘दधाति’
 ददाति । आह, तस्य किम् ? इति । उच्यते ;— “यस्त्वा ऽऽयन्तं
 वसुना प्रातरित्वः” । प्रातरागामित्रतिथे ! स हि प्रातःप्रातरन्यानि
 गृहाण्यभ्येति, तेमेव मामग्न्यते — ‘प्रातरित्वः !’— इति । ‘आयन्तम्’
 अध्वानं ‘वसुना’ अग्नेन सुधाविप्रशनेन प्राणरक्षणेन । ‘मुक्षीजयेव
 पाशयेव, “कुमारः” ‘पदिं’ पतितारं पक्षिणम् ‘उत्सिनाति’
 उद्गम्य सिनाति, बभ्राति, प्राणांस्त्वपि मन्त्रियच्छतीत्यर्थः । यथा
 हि— अतिधिरध्वगो भवति, स पतन् सुधितोऽन्नमंयोगेन कस्य-
 चिद् गृहिणो गृहेऽवतिष्ठते, एव मेतत् स्यात् ॥ एव मत्र पक्षी
 “पदि”—शब्देनोच्यते ; स हि अतिक्रममाणः पाशया बध्यत
 इत्युपपद्यते ॥

“मुक्षीजा मोक्षनाश” सा हि अवमुच्यते पक्षिणः पादे । “मय-
 नाश” मीयते बध्यते हि तथा पक्षी । “तननाश”† सा हि पक्षिणो
 बधार्थं तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं “मुक्षीजा”—इत्येतद-
 भिधानं भवति ॥

“पादु(१०):”—इति‡, अनवगतम् । “पद्यतेः”—इत्यर्थप्रतीतिः ।
 सा ते जीवातु०—० मुच्यते” १ । वसुक्रस्तेय सार्यम् । ऐन्द्रौ ।

* ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

† ऋ-पुस्तकारिष्ठेषु सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु “तननाश”—इत्येव पाठः ।

‡ १भा० ४१८४० १८५० ।

१ “सा ते जीवातुद्वयं तस्य विद्धि सा ज्योतिराद्वयं गृह्य, समर्थं ।०—० मुच्य-
 ते ॥”—इति ऋ० सं० ७, ७, १८, ४ ।

त्रिष्टुप् । महाव्रते मरुत्वतीये शस्यते । हे यजमान ! 'सा' 'ते' तव
 'जीवातुः' जीविका, या भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशवृद्ध्यास्तम-
 यरसादानादिलक्षणा प्रवृत्तिः, अनेन सौर्येण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं
 जीवसि इत्यभिप्रायः । यत एव मथैतस्मात् कारणात् ब्रवीमि ;—
 'तस्य' सूर्यस्य 'विद्धि' विजानीहि ; यस्त्वया स्तुतिहविर्दानादिल-
 क्षणः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः । 'मा' त्वम् 'अस्मै' सूर्याय, 'एतादृक्'
 एतादृश सुपकारम् 'अपगूहः' मा संवृतं कार्षीः । प्रत्युपकारायास्मै
 त्वं मभ्युद्यच्छेत्यभिप्रायः । अपि च 'समर्थे' सङ्ग्रामे एतस्मिन्,
 मृत्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम्; अथ अद्य वा मृयेथाः, को
 हि तद् वेद ?—कस्य कदा मृत्युरिति । स त्वं तत्कृतानि शोभनका-
 र्याणि मन्यमानः, शीघ्रं प्रत्युपकुर्व्वास्मै सूर्यायेत्यभिप्रायः । आह,—
 का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः ? इति । “आविः स्वः क्षुणुते
 गूहते वुसम्” । ‘आविष्कुरुते’ प्रकाशीकरोति स्वभासा सर्वं मिदं
 सुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, ‘स्वः’ आदित्यः । ‘गूहते’ संवृणोति
 रश्मिभिः ‘वुसम्’ उदकम् । किञ्च ; ‘सः’ ‘पादुः’ तत्पदनं तद्गमनं
 मवभासनेन चरणदानादिकर्तुः ‘अस्य’ सूर्यस्य ‘निर्णिजः’ उपनिर्णेज-
 यतुः तमः-पङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव
 करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य निर्णिजः । ‘न मुच्यते’
 नापरमतीत्यर्थः । अत एव मय मद्य च तवोपकारे प्रवृत्तः ।
 अतः प्रत्युपकुर्व्वास्मा इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दार्थोपपत्तेः
 “पादुः=पदनम्”—इत्युपपद्यते ॥ “वुस मित्युदकनाम” * । “ब्रवीतेः”

शब्दार्थसं (अदा० प०); तद्धि शब्दवद्भवति । “भंगतेवा” तद्धि भग्यते (दि० प०) मेघात् । “यद् वर्षन् पातयत्युदकम्” आदित्ये, “तद्” “रश्मिभिः प्रत्यादत्ते”—इति समासतो भाव्यकारेणाय मस्यार्द्धर्चस्यार्थ उक्तः ॥ ७ (१८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ५, ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विवृत-
ज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥ १ (२०) ॥

“वृकः(१५)” —इति *, अनवगतम्, अनेकार्थश्च । “वृकः” तावत् “चन्द्रमा भवति”; स हि “विवृतज्योतिष्कः” प्रकाशितज्योतिष्को भवति, तस्माद्वृकः । अथ “वा” “विवृतज्योतिष्कः”—इति वृकः; तद्धि तस्य विवृतं ज्योतिः, शीतत्वात्; इतराणि उष्णानि ज्योतीर्षि सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य † । अथ “वा” विक्रान्तज्योतिष्कः वृकः; तस्य हि विक्रान्तं ज्योतिः, इतरेभ्यो ग्रहनक्षत्रतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सका-
शात् । एते शब्दसमाधयः ॥ १ (२०) ॥

* १भा० ४९० पृ० १८ पं० ।

† सूर्यस्योष्णमेव ज्योतिरचापतितं शीतं भवति, तत एव विवृतं मुक्तम् । “यथा च गोरमन्वत्”—इत्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (१भा० ४०३०) ।

अरुणो मासकृद् दृक्ः पथा यन्तं ददर्श हि । उज्जि-
हीते निचाय्या तष्टैव पृष्ठ्यामयी * वित्तं मे अस्य
रोदसो ॥ अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां (चार्द्ध-
मासानां †) च कर्त्ता (भवति ‡) चन्द्रमा दृक्ः पथा
यन्तं ददर्श नक्षत्रगण मभिजिहीते निचाय्य येनयेन
योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णवन्निव पृष्ठरोगी
जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपि दृक् उच्यते
यदादृक्ते ॥ २ ॥

“अरुणो मासकृद्—०रोदसौ” ॥ । वित्तस्य मासस्य कूपे
पतितस्य, कुत्सस्य वा आर्षम् । पङ्क्तिः । वैश्वदेवी । ‘अरुणः’ “आरो-
चनः” आभिमुख्येन सर्वस्य जगते रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया ।
‘मासकृत्’ “मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता” । मासशब्दसम्ब-
न्धादर्द्धमासशब्दोऽप्याहृतः ; तानपि ह्यसौ निर्मिमीत इति ॥
“चन्द्रमा” ‘दृक्ः’ । आह ;—किं करोति ? इति, उच्यते ;—“पथा
यन्तं ददर्श हि” नक्षत्रमण्डलस्याधोऽवस्थितः ‘पथा’ स्वेन मार्गेण
‘यन्तं’ ‘ददर्श’ पश्यति “नक्षत्रगणम्” ;— न मा मन्थकूपे पतितं

* ‘दृष्ट्यामयी’ च ।

† नैतद् दृश्यते क-ख-पुस्तकयोः ।

‡ नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ नात्र खण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः, खण्डप्रतीकवाक्यविषया चैषा ।

॥ अ० सं० १, ७, ९२, ९ ।

॥ सूर्यस्यैव मासकर्त्तृत्वं न तु चन्द्रस्येति सन्धाने भाष्यकारो मासानां मित्यस्यैव
व्याख्यानं सर्वमासानां मित्यादित्युक्तम् ।

पश्यति, यदि नाम पश्येत् कश्चिदवगम्य मस्यास्त्रायेतापदो मा
मित्यभिप्रायः * । किञ्च ; “उज्जिहीते निचाय्या तथैव पृथ्यामयी
वित्तम्” । यथा कश्चित् ‘तथा’ तथा “पृष्ठरोगी”, कश्चिद्वृत्तं
“तच्छुण्वन्” उच्छेदनास्पदे वयं योज्या न वा ?—इत्यनेनेत्कटो भूत्वा
‘निचाययति’ पश्यति, एवं “चन्द्रमाः” अणुज्जिहीते “येन” नच-
त्रेण “योक्ष्यमाणः”,—अमुना मयाद्य योक्तव्य इति । एवं ‘निचाय्य’
“तथा” स्वेन दृष्टात् दर्शनेन । ततस्तदेव “अभिजिहीते”, तेनैव
सहेदेतीत्यर्थः । एव मस्य येनार्थः, त मय मादरेणोद्धृक्कायो हि
भूत्वा पश्यति † ; मया ‡ त्वस्यार्थो नास्तीति मा न पश्यत्यधोवर्त्त-
मानम् । एव मतो ब्रवीमि ;—अपि तावत् हे ‘रोदसी !’ ‘वित्तं’
विजानीतं ‘अस्य’ चित्तस्थार्त्तिप्रलापस्य योऽर्थः । विदित्वा उत्तरतं
मा मस्मात् कृपात् इत्यभिप्रायः ॥ एव मच्च अरुण-शब्दात् मामहच्छ-
ब्दाच्च “वृकः=चन्द्रमाः” । चन्द्रमःशब्दाच्च नचत्रगणेऽध्याहृतः, तथार्थो-
पपत्त्यविरोधात् ॥

येषां तु शाखिनां “मा सकृत्”—इत्येतत् पदद्वयं भवति ॥
तेषां सकृत् मां ददर्श चन्द्रमाः, यदि पुनःपुनः पश्येदवगम्य मोक्षयेदस्या
आपदः ; पथा तु यन्तं नचत्रगणं पुनःपुनः पश्यति न मा मित्येव-
मादि योज्यम् ॥

“आदित्योऽपि वृक उच्यते” । “यद् आवृक्ते” यस्मादसौ तम
आवृक्ते, तस्माद्वृकः ॥ २ ॥

* कृपपन्नितस्य चित्तैरिति शेषः ।

†, ‡ पश्यति चन्द्र ; मया चित्तेनेति बोध्यम् ।

§ तत्पदकारपाठतस्तथैव स्वरश्रुतेरिति भावः ।

अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वा मासो यत्सो ममुञ्चतं
 वृकस्य । आह्वयदुषा अश्विना * वादित्येनाभिग्रस्ता
 ता मश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं † श्वापि वृक उच्यते
 विकर्त्तनात् । वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिः । उरण-
 मथिः । उरण जर्णावान् भवत्यूर्णा पुनर्वर्णोतेरूर्णोते-
 र्वा । वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते । शतं मेयान् वृक्ये चक्ष-
 दान मृज्जाश्वं तं पिताम्यं चकारेत्यपि निगमो भव-
 ति । जोषवाक मित्यविज्ञातनामधेयं ‡ जोषयितव्यं
 भवति ॥ ३ (२१) ॥

“अजोहवीदश्विना०—०विषेण” १ । कक्षीवत आर्षम् । अश्वि-
 नी । चिद्युप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘अजोहवीत्’ ‘आह्व-
 यत’ आह्वतवती ‘उषाः’ । हे ‘अश्विनौ !’ युवाम् । वर्त्तनशीला
 ‘वर्त्तिका’ । कदा पुनराह्वयत् ? इति, उच्यते ;—‘आम्रः’ आस्याद्यदैनां
 ‘वां’ युवाम् ‘अमुञ्चतम्’ । ‘वृकस्य’ आदित्यस्य । उषाः किल “आ-
 दित्येनाभिग्रस्ताश्विनौ” आह्वतवती, “ता मश्विनौ प्रमोचितवन्तावि-
 त्याख्यानम्”—एतस्मिन्नर्थे वेदयन्ते निदानविदो बह्वृचाः, तदप्युपे-

* “आह्वयदुषाश्विना” क, ग ।

† “प्रमुमुचतुरित्याख्यान” ग, ड ।

‡ “जोष इत्यविज्ञातनामधेयं”—इति क-ख-ग-पुस्तकेषु । हप्ताविधैव मेयः ; परं
 नैषष्टके “जोषवाकम्”—इत्येव व्याख्यातम् (१भा० ४१०४० १८५०), निगमेऽप्येव मेयः ।

§ “अजोहवीदश्विना०—०वृकस्य । वि ऋगुषा यद्युः सान्वेद्रं शतं विद्याधि-
 अहृतं विषेण ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १९, १ ।

चित्तं मन्त्रार्थनिर्णयाय * । एतच्च युवयोर्माहाभाग्यम् । किञ्चान्यत् ।
 “विजयुषा यययुः सान्वद्रेः” । ‘विजयुषा’ विजय मिच्छन्तौ युवां
 ‘यययुः’ गच्छयः, ‘सानु’ समुच्छितम् ‘अद्रेः’ मेघस्य शिखर मासृह्य ।
 किञ्च ; युवा मेव ‘जातम्’ उपद्रवं दुर्भिक्षाख्यं कृत्स्नस्य जगतः, ‘वि-
 श्वाचः’ विश्वगच्छन्तौ ; सर्वतो गतौ भूत्वा,—मेघजालेनेदं सर्वं मभि-
 प्रच्छाद्य, ततः ‘श्रहतं’ हतवन्तौ स्यः ; ‘विषेण’ उदकेनेत्यर्थः ॥
 यथाऽस्मिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽख्यानादुपेक्षितव्यम् † ॥

“आपि वृक उच्यते”, “विकर्त्तनात्” विविध मसौ कृन्तति
 तस्माद्वृकः । “वृकश्चिदस्य०—० चित्रया धिया” ‡ । प्रगाथपुत्रस्य
 कलेरार्षम् । सतोवृक्षती । महाप्रते त्वचाशैतिषु विनियुक्ता । ‘वृक-
 शित्’ वृकोऽपि, ‘आ’ सारमेयोऽस्येन्द्रस्य विद्यत एव । ‘वारणः’ वार-
 यिता शत्रूणाम् । किं सुान्यानुपकरणानि ? ‘उरामयिः’ “उरण-
 मयिः” ; उरान् मेपान् यो मध्याति स उरामयिः । स पुनरस्येन्द्रस्य
 ‘आभूषति’, ‘वयुनेषु’ प्रज्ञानेषु ; यदैवासौ विजानीते आभूषत्वयं
 शत्रूनि, तदैवासौ आभूषति । यस्य तवैवं सर्वोपकरणसम्पन्नत्वम्,
 हे ‘इन्द्र !’ ‘सः’ त्वम् ‘इमम्’ ‘नः’ अस्माकं ‘सोमम्’ उपश्रुत्य ‘आगच्छि’
 आगच्छेमं यज्ञं ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘चित्रया’ चायनीयया कमनीयया
 ‘धिया’ बुद्ध्या ॥ सरमा हि देवशुनी श्रूयते ? । तत्पुत्रनष्टमिष्य देवानां

* ‘आसौ वृकस्य वृत्तिका मसौके’ युव नरा नासत्यामुमुक्तम् ।”—इति (श्र० सं०
 १, ८, १०, ४), एतद्भाष्यं च सायणीयं द्रष्टव्यम् ।

† श्र० सं० १, ८, १०, ४ ; १९, १.—एतादृशौ पर्यालोच्यवित्यर्थः ।

‡ “वृकश्चिदस्य वारुण उरामयिरा वयुनेषु भूषति । सेमं नू. सोमं जुजुषाण आ
 महीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥”—इति श्र० सं० ९, ४, ४८, १ ।

§ “किं मिच्छन्तौ मरमा (श्र० सं० ८, ९, ५, १)”—इत्यादौ द्रष्टव्यम् ।

भवितव्यम्, तस्मात् अपि वृक उच्यते इत्युपपद्यते ; इतरेषा मारुत-
काणां परिरहाभावात् अस्य मन्त्रस्य पूर्वाऽर्द्धः परोक्षकृतः ;—वृकश्चि-
दस्येत्यस्मात् षष्ठीयोगात् । उत्तरस्तु प्रत्यक्षकृतः ;—आगहीन्नेत्यस्मान्म-
ध्यमपुरुषयोगात्, सम्बोधनाच्च । देवता किल परोक्षा स्तुयमाना
प्रत्यक्षीभवति । तदेतत् सर्वेष्ट्वेवञ्चक्षणेपु मन्त्रेधूपेक्षितव्यम् ॥

निगमप्रसक्तं सुच्यते ;— “उरणः = ऊर्षावान्” ऊर्षया तद्वान्
“भवति” । “ऊर्षा पुनर्दृणोतेः” । इति विग्रहप्रसक्तम् । ता
अपि शीतत्राणार्थं विम्रियन्ते । “ऊर्षोतेर्वा” आच्छादनार्थं स्यात्,
तामिराच्छन्न उरणो भवति ॥

“वृद्धवाग्निपि वृक्युच्यते” येषा वृद्धं वाग्मते,—शिवा, सापि
वृक्युच्यते ; विकर्त्तनादेव । “शतं मेपान् —० भिषजावनर्वन्”* ।
अजोहवीदित्यनया समानार्थ्यम् । ‘शतं मेपान्’ ‘वृक्ये’ शिवायै,
तदा वाशिते मति परितुष्टः ‘वृक्त’ व्यादिष्टवान् ‘दानम्’ । येय
मेवं शोभन मभिप्रस्थिताना मस्माक मर्थमिद्वये वाग्मते, तस्यै, शतं
मेपाणां दीयता मित्येव माज्ञापितवान् । ‘वृज्जाश्वम्’ वृज्जाश्वो नाम
राजपुत्रः, तम् । ‘तं च’ पुनरेवं व्यादिष्टवन्त मतिसाहसिकोऽय-
मिति ‘पिता’ कुपितः, शापेन ‘अन्धं’ ‘चकार’ कृतवानित्यर्थः ।
‘तस्यै’ एव मन्वीभृताय पितुरभिशापेन, ‘अक्षी’ अक्षिणी, ‘नामत्यौ’
अश्विनौ देवौ, ‘विचक्षे’ विगतदर्शनाय ‘आधत्तम्’ । ‘दक्षौ’ दर्शनीयौ
अश्विनौ । ‘भिषजौ’ देवभिषजौ । भयसादयितारौ, ‘अनर्वन्’ वृक्तुः

* “शतं मेपान् वृक्ये वृक्तुः दानं वृज्जाश्वं तं पिताम्ब चकार । तस्मा अक्षी
नामत्या विचक्षे आधत्तं दत्वा भिषजावनर्वन् ॥”—इति अ० सं० १, ८, ११, १ ।

अधत्तम् अनाश्रित मन्यत्र क्वचित्, स्वप्रधान मित्यर्थः ॥ एव मत्र
मेघमन्वन्धाद्, व्याख्याने च तथार्थतोपपत्तिदर्शनात् “वृद्धवाशिनी
वृक्षुच्यते”—इत्युपपद्यते ॥

“जोषः(११)” —इति *, अनवगतम् । “अविज्ञातनामधेयम्”—
इत्यभिधेयवचनम् । “जोषयितव्यं भवति”—इति शब्दसमाधिः ।
जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै तद्भवत्यस्पष्टत्वात् ॥ ३ (१२) ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवन्नेष्टृतावृधा । जोषवाकं
वदतः पञ्चहोपिण्णा न देवा भुसथश्चन ॥ य इन्द्राग्नी
सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याग्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं
वदति विजञ्जपः प्रार्जितहोपिण्णौ न देवौ तस्याग्नीथः
कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा† । महीव कृत्तिः शरणा
त इन्द्र । सुमहत्त इन्द्र शरण मन्तरिक्षे‡ कृत्तिरिवेतीय
मपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूच मप्युपमाथे० वा । कृत्ति-
वासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति§ ।
श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रित॥ भवति ।
कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने कृत मिव श्वघ्नी

* १भा० ४१० प्र० १८ पं० “जोषवाकम्”—इति ।

† “यशो वाङ्गं वा” इ, च । इतौ तु “यशोऽन्न वा”—इत्येव ।

‡ “मन्तरिक्षं” क, ख, ग ।

§ “कृत्तिं वमान् वा चर पिनाकं विधृदा गह्वीत्यपि निगमो भवति”—इति
इ-च-पुष्कयोः ; परं इतिविषयः ।

॥ “पुनराकृतं” क, ख, ग । “पुनराकृतं” इ ।

विचिनेति देवने कितवः किं तवास्तीति शब्दानुवृत्तिः
 कृतवान्वाशीर्नामकः * सम मिति परिग्रहार्थीयं सर्व-
 नामानुदात्तम् ॥ ४ (२२) ॥

“य इन्द्राग्नी सुतेषु वां०—०भसयश्च न” † । भरद्वाजस्येय
 मार्पम् । बृहती । हे ‘इन्द्राग्नी !’ ‘यः’ यजमानः ‘सुतेषु’ अभिपु-
 तेषु सोमेषु ‘वां’ युवां ‘स्तवत्’ “स्तौति” ‘तेषु’ कर्मसु ‘वृता-
 वधा’ सत्यवर्द्धयितारौ, यज्ञवर्द्धयितारौ वा । “तस्य” युवाम् “अग्नी-
 यः” स युवयोः वज्रमत इत्यभिप्रायः । “अथ” पुनः “योऽयम्”
 “जोषवाकम्” अविज्ञातं किमपि उपांशु “वदति” “विजज्ञपः”
 केवल सुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा जपनशील एव ; न कर्मकारीत्य-
 भिप्रायः । तस्य ‘जोषवाकं वदतः’ । ‘पञ्चदोषिणा’ हे “प्रार्जितदो-
 षिणौ !” प्रभूतयागौ ! “यदिन्द्रश्च अग्निश्च भृयिष्ठभाजौ देवतानां
 तस्माद् ब्राह्मणश्च राजा च भृयिष्ठभाजौ मनुष्याणा मिति ह विज्ञा-
 यते” । ‘देवा’ हे “देवौ !” ‘नं भसयश्चन’ न कदाचिदपि तस्य
 हवींषि भक्षयथः ; तेन युवयोर्नासौ वज्रमत इत्यभिप्रायः । अत्र
 “जोषवाकं वदतः”, “न भसयः”—इत्येतद् दृष्ट्वा यः सुतेषु सोमेषु
 स्तौति, तस्य न भसय इत्येतदध्याहृतं भाव्यकारेण ॥ एव मत्रं
 विजज्ञपस्य भक्षयितव्याभावाज्जपस्य चोपांशुस्वाभावात् “जोषवाक”-
 शब्दोऽविज्ञातनामधेय मित्युपपद्यते ॥

* “कितवान्वाशीर्नामकः”—इत्येव मेव पाठः सर्वत्र ह-पुस्तकान्तरिक्षेषु ; इतो
 तु ह-पुस्तकानुसारत एव ।

† अ० सं० ४, ८, २५, ४ ।

“कृत्तिः(१०)” — इति *, अनवगतम्, अनेकार्यञ्च । “कृत्ततेः” — इति धातुनिर्देशः । “यशोऽन्नं वा” — इत्यर्थवचनम् । कर्त्तन मिति न्याय्यम्; यशो हि द्विषतां मर्माणि कृत्तति, अन्न मय्यम्यगुपयुक्त मायुरेव कृत्तति । “त सुत्वा नून० — नो अश्रवन्” † । नृमेधमः प्रियमेधमश्चेय मार्पम् । सतोवृहतौ । ऐन्द्रौ । चतुर्विंशादिषु सात्रिके-
 खहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छसिनः शस्त्रे स्त्रोत्रियानुरूपवर्गे विनि-
 युक्ता । ‘तम् उ त्वा’ हे ‘असुर’ प्रज्ञावन् । ‘प्रचेनमं’ विट्द्रुप्रज्ञानं
 ‘राधः’ धनं स्व मित्र पित्र्यं ‘भागम्’ उत्पन्नप्रणयत्वाद् ‘ईमहे’
 तत्रोदेहि स्थिरशरीराणां तदेतदस्तु नः । किञ्च ; ‘महीव कृत्तिः’
 महदिव यशः, महद् वा अन्नम ‘शरणा’ शरणम्, गृहम् । ‘ते’ तव
 हे ‘इन्द्र !’ यद् “अन्तरिक्षलोके”, तदहं ‘प्राश्रवम्’ । किञ्च ; ‘ते’
 तव ‘सुन्ना’ सुन्नानि वलमम्बन्धानि सुखानि, तद्भोग्यानीत्यर्थः । यद्वा ;
 सुन्नानि, सुखसाधनानि ; अप्सरःप्रभृतीनि प्राश्रुया महम् । तदहं
 सोमं सुन्वानः तस्याभिषवकर्मणो माहाभाग्येन, येन त्वत्सायुज्य
 मश्रुयाम, देहपातोत्तरकाल मिह चासुत्र चैतत् न. फलद्वय मस्तु
 त्वत्त इत्यभिप्रायः । यशो हि विस्तीर्णं भवति, तेन हि गृहस्योपमान
 सुपपद्यते । यदनुपविष्टानाम् असनापिपासे न स्त, तदहं तव गृहम्
 प्राश्रुया मित्येव मन्त्रेणाप्युपपद्यते ॥

“इयम् अपि इतरा कृत्तिः एतस्मादेव” । सूत्रमयी कथ्येति या

* १भा० ४११ पृ० १५० ।

† “त सुत्वा नूनं मसुर प्रचेनसु राधो भाग मित्रमेहे । महीव कृत्ति शरणा
 मे इन्द्र प्र ते सुत्वा नो अश्रवन् ॥” — इति ऋ० सू० १, १, १२, १ ।

प्रसिद्धा, सायेतन्मादेव कृन्तते, सा हि वस्त्रावयवै स्तृचैर्यथिता* भवति । “उपमार्थे वा चर्मापि कृत्तिरित्युच्यते । तयेतरा सूत्रमयी उपमीयते, विकर्त्तनमामान्यात् । कृत्तिरिव कृत्ति कन्या । “कृत्ति-
वासा पिनाकहस्तोऽततधुन्वा”—इति । व्याख्यातोऽय मष्टमेऽध्याये निगम † ॥

“श्रुत्वा(५८)”—इति, अनवगतम् । “कितवो भवति”—इत्यभि-
धेयनचनम् । “स्व कृन्ति”—इति शब्दव्युत्पत्ति । स्वहा इति न्याय्यम् ।
विग्रहप्रसक्तं सुच्यते,—‘स्व पुनराश्रित भवति’; तद्धि स्वामिन
माभिमुख्येन श्रित भवति स्वत्वेन । “कृत न श्रुत्वा वि चिनेति०
—० नूतन” ॥ । कृष्णस्याङ्गिरसस्येय मार्धम् । ऐन्द्री । जगती ।
तान्त्रैयसवनिकेषु उक्त्यपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छसिन शस्त्रे विनियुक्ता ।
यथाच कृतादीना दायाना मध्ये कितव ‘कृत विचिनेति’, ‘देवने’
आस्तारे; अपि नामाच कृत यस्मात् ततो जयेय मह मित्येवम् ।
‘मघवा’ इन्द्र ‘सवर्गम्’ उदकसवर्जयितारम्, अन्तरिक्षे, बह्वर्णा मेधाना
मध्ये, विचिनेति,—कनमस्त्रेषां मेधाना मुदकदाने समर्थ ? इति, त
विज्ञाय यदजहत् । ‘सूर्यम्’ सुष्टु ईरयितार मपाम । ‘न’ ‘तत’, ‘ते’

* ‘कृत्तिर्यथिता’—राष्ट्र सम्पादितशक्तिपुस्तकपाठ ।

† यास्कीयवृत्तौये इतियावत् । १भा० २५६ प्र० ८५० — २५८ प्र० २५० द्रष्टव्य ।

‡ इ च पस्तकधोर्नेप निगमा दृश्यते, तत्र त्वथ मलि — ‘कृत्ति वसान् (य० वा०
सं० १४, ५१)” — इत्यादि ।

§ १भा० ४९१ प्र० ७५० ।

॥ “कृत न श्रुत्वा वि चिनेति दवन सवर्गं यन्मघवा स्तृचं जयत । न ततो
कन्या यन् वीर्यं शक्यं पुत्राणा मघवन्नात नूतन ”—इति ऋ० सं० ७, ८,
१४ ५ ।

तत्र 'अन्यः' कश्चिद् 'अनुवीर्यं शकत्' । तद् वीरकर्म तावकम्, अन्यः कश्चिदनुकर्तुं मशक्तः । 'न' अपि 'पुराणः', 'न उत' नापि 'नूतनः' नत्र इत्यर्थः । न पूर्वं चक्रुः, नापरे करिष्यन्तीत्यभिप्रायः । कृतसम्बन्धाद् देवसम्बन्धाच्च "शस्त्री = कितवः"—इत्युपपद्यते ॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धार्धः परोचकृतः, स एव विपरिणमयितव्यः ; अत्र चोक्तः समाधिः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ;—"कितवः"—इत्यस्य शब्दस्य "किं तवास्तीति" एषा "शब्दानुकृतिः"; स हि नित्यकालमेव दिदेविषुः प्रतिदेविदृभिः, कितवैः पृच्छते,—किं तवास्तीति, तस्माच्छब्दानुकरणात्कितव एवासौ बभूव । अथवा "कृतवान्" अयं यथा स्यादित्येवमसौ आशास्यते सुहृद्भिरन्यैः कितवैः ; स हि तस्मादेव माशासनात् "आशीः"—निमित्त—"नामकः" कितव एवासौ बभूव ॥

"समम्(१८)"—इति *, एतत् "परिग्रहार्थीयं सर्वनाम" । तत् पुनरेतद् "अनुदात्तम्"; "त्वत्त्वमसिमेत्यनुचानि"—इति छुक्रम् । विप्रतिपन्नस्वरत्वाच्च भाष्यकारेण स्वरोऽवष्टनः, पक्षेण चाप्यनेकार्यताप्यस्य भवतीत्येतत् प्रदर्शितं भाष्यकारेण ॥ ४ (२२) ॥

मा नः समस्य दूढ्यः १ परिद्वेषो अंहतिः । जुर्मिर्न नाव मा वधीत् ॥ मां नः सर्वस्य दुर्द्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषो अंहतिरुर्मिरिव नाव मावधीदूर्मिरु-

* १भा० ४११७० १११० "समस्य"—इति ।

† कि० सू० ४पा० ८ ।

णोतेनैः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा तत्कथ मनुदात्त-
प्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्यं तु भवति । उतो समस्मि-
न्नाशिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां शिशीतिर्दानकर्मा ।
उरुष्या णौ* अघायतः समस्मादिति पञ्चम्या मुरुष्य-
तिर'कर्मकः† । अथापि ‡ प्रथमावहुवचने । नभन्ता
मन्युके संमे ॥ ५(२३) ॥

“मा नः‡ सनस्य० —०मा वधीत्” । विरूप आङ्गिरस एता
माग्नेये सृक्ते ददर्श । गायत्री । आग्नेयी । दशरात्रस्य तृतीयोऽहनि
प्रातःश्वने आद्ये सृक्ते विनियुक्ता । हे भगवन् अग्ने ! युष्मत्प्रसादात्
‘मा नः’ मास्मान्, ‘सनस्य’ सर्वस्यैव, ‘दूष्य’ दुर्धियः पापधियः,
‘परिदेषसः’ सर्वतो देटुः, स्वभृतः, ‘अंहतिः’ वध इत्यर्थः । ‘जर्मिन’
जर्मिरिव, ययोर्मिर्नाव माभिमुख्येन गत्वा वधयति ; मैव मंहतिर-
स्मान् द्वेयप्रहितोऽवधीदिति ॥ एव मत्र सर्वस्मादेव देटुर्वधानभीष्ट-
त्वात् “सनस्य”—इत्येतत् सर्वनामेत्युपपद्यते ॥

“जर्मिः, उर्णोतेः” आच्छादनार्थस्य ; सा ह्याच्छादयति तीर
मुदकमध्ये वा यदन्यद् भवति । “नैः प्रणोत्तव्या भवति” पारगम-
नाय ; “नमतेर्वा” स्यात् ; सा हि प्रक्रीभृतेव भवति, पारगमनाय ॥

* “०कुर्मौरुष्याणो” इ ।

† ‘मुरुष्यतो रसाकर्मा’ इ, च ।

‡ “रसाकर्माद्यापि” इ ।

§ इ० ६० १, ५, १५, ४ ।

आह ; यदेतत् सम मिति शब्दरूपम् “अनुदात्तप्रकृति” अनु-
दात्तस्वभावम्, “तत् कथं नाम स्यात् ?” अनुदात्तप्रकृतयो हि निपाताः,
उदात्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीति । उच्यते ; — “द्रष्टव्यं तु”
एतद्, यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मान्नामैवैत् “भवति” ॥

आह ; क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? इति, उच्यते ; — “उतो सम-
स्मिन्ना शिशौहि नो वसो—इति सप्तम्याम्” व्ययो दृष्टः । “विद्या
सखिल मुत० — ० गोमति” * । सौभरेरार्षम् । सतोवृहती । ऐन्द्री ।
आख्याने विनियुक्ता । ‘विद्म’ विजानीमो वयं ‘सखिलं’ सखिभावम् ।
‘उत’ अपि च । हे ‘शूर’ वज्रिन् ! इन्द्र ! ‘भोज्यं’ भोग्यम्
अंशोपजीव्यत्वं मित्राणाम्, यतो वयं ‘आ ईमहे’ अभिमुख्येन
स्थित्वा याचामहे,— ‘ते’ तव यानि धनानि । किञ्च ; ‘उतो’
अपि च ‘समस्मिन्’ सर्वस्मिन् ‘शिशौहि नः’ देहि अस्माकं हे
‘वसो’ वसुमन् ! इन्द्र ! । क पुनराशिशौहि नः ? इति,— ‘वाजे’
अन्ने इत्यर्थः । हे ‘सुमित्र’ हे सुनस !, अथवा हे सुहने !
‘गोमति’ गोभिस्तदति अन्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः ॥ एव मत्र
समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययो दृष्टः ॥

“उह्य्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्” व्ययो दृष्टः ।
“स नो बोधि०—० समस्मात्” † । श्रुतबन्धोरार्षम् । आग्नेयी ।

* “विद्या सखिल मुत शूर भोज्य१ सा ते ता वज्रिनीमहे । उतो समस्मिन्ना-
शिशौहि ते वसो वाजे सुमित्र गोमति ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १, १ ।

† “तं त्वा०—० सखिभ्यः । स ना बोधि युधी इव मुह्य्याणोऽघायत सम-
स्मात् ॥”—इति य० वा० सं० २, २१ ।

द्विपदा । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता । यः त्वमेवम्प्रभावः, यथा-
प्रभावं त्वां वयं भवोचाम । ‘सः’ त्वं हे भगवन्नग्रे ! ‘बोधि’
बुध्यस्व ‘नः’ अस्माकं मभिप्रायम् । ‘श्रुधी’ शृणु च ‘ह्वम्’
आह्वानं मिदम् । आह्वतश्च ‘उरुस्थानः’ उपगम्यास्तान्, ‘अघायतः’
पापं मिच्छतः ‘समस्मात्’ सर्वस्मात् पाहि । एवमत्र समस्मादिति
पञ्चम्यां व्ययो दृष्टः ॥

तस्मात् व्ययदर्शनादृष्टानुविधिच्छन्दसि भवतीति कृत्वाऽनुदात्त-
प्रकृतित्वेऽपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते * ॥ ५ (२३) ॥

हविषा जारो अपां पिपर्त्ति पपुरिर्नरा । पिता
कुटस्य चर्षणिः ॥ हविषापां जरयिता पिपर्त्ति पपुरि-
रिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता
कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः शम्ब इति वज्रनाम शम्-
यतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रा-यः शम्बः पुरुहूत तेनेत्यपि
निगमौ भवति । केपयः कपूया भवन्ति कपूय मिति
पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पूयं भवति ॥ ६ (२४)† ॥

“कुटस्य(००)”, “चर्षणिः(०१)” — इति †, एते अनवगते । “कृतस्य”,
“चायिता” — इत्येतौ शब्दसमाधी । एक एव निगमः । — “हविषा
जारो० — ० चर्षणिः” — इति ‡ । प्रस्कलनार्थम् । आश्विनी । प्रात-

* अथापीत्यादि मूलं मया ख्यातं मेव स्थितम् ।

† एतदन्त एव चतुर्थे पादः केपुचिद् रोच्यमदृष्टपुस्तकेषु (रोच्यं मु० ११०४०) ।

‡ १भा० ४२१४० १८ प० ।

§ अ० म० १, २, २२, ४ ।

रनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे 'नरा' नरौ ! अश्विनौ ! युवाम् ।
 एषः "आदित्यः", 'पिता' पाता, कृत्स्नस्य जगतः । 'कुटस्य'
 "कृतस्य कर्मणः" सार्वभौमस्य साध्वसाधुनः । 'चर्षणिः' "चायिता"
 द्रष्टा, बुद्ध्याधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वभूतानाम् । 'अपां जारः'
 अपां सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणभावेनावस्थिता* जरयिता, शोषयिता ।
 'पपुरिः' च पूरयिता च । प्राप्ते काले 'हविषा' उदकेन 'पिपर्त्ति'
 पूरयति वा प्रीणयति वा । यौ युवा भेवङ्गुणयुक्तेनादित्येन पूर्येथे,
 प्रीणेथे वा, तौ युवा मिमां नामास्माकमाशिषं समर्द्धयत मित्येव
 माशीर्येय्या ॥ एव मत्र "कुटस्य-चर्षणिः"—इत्येते कृतस्य चायिते-
 त्येव सुपपद्येते ॥ नरावच द्यावापृथिव्यावभिप्रेते†, तथोऽदोदकेना-
 दित्यः पूरयिता । तस्मादादित्यविषययिता चर्षणिशब्दस्य ; तस्य
 च बुद्ध्याधिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्व सुपपद्यते ॥ 'पिपर्त्ति'-
 'पपुरिः'—इत्येव भेतौ निगमस्यौ शब्दौ "पृणात्यर्थे वा प्रीणय-
 त्यर्थे वा" ॥

"शम्बः(०९)"—इति‡, अनवगतम् । "वज्रनाम"—इत्यभिधेय-
 वचनम् । "शमयिता वा शातयिता वा"—इति शब्दसमाधी ।
 "आराच्छ्व०—०वाजरत्नाम्" § । कृष्णस्याङ्गिरसस्यार्घम् । त्रिष्टुप् ।

* "उद्यद्गु खलु वा आदित्यः सर्वेऽपि भूतानि प्रणयति, तस्मादेनं प्राण इत्याच-
 क्षते ।"—इति ऐ० ब्रा० ५, ५, ६ ।

† "तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके"—इति प० दै० का० ६, १, १ ।

‡ १भा० ४१९ प्र० १ पं० ।

§ आराच्छ्व० मर्षं बाधस्व दूरं सुप्रो यः शम्बं पुबल्लत तेन । अस्मे धेहि यवमद्
 गोमदिन्द्रं क्षुधी धियं जरिषे वाजरत्नाम् ॥"—इति ऋ० सं० ७, ८, १९, १ ।

माध्यन्दिने सवने स्तोमातिशंसने ब्राह्मणाच्छ्रमिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
 हे 'पुरुहूत' वज्रभिगहृत । 'य.' एषः, 'आरात्' समीपे अस्माकं
 वर्तते शत्रुः, तं दूरम् 'अपवाधस्व' नाशयस्वेत्यर्थः । आराच्छब्दो
 ऽत्र समीपार्थवाची । अन्यत्रापि चोक्तम्,—“आरात् प्राग्वंशादुदया-
 स्तमयौ”—इति । किं पुनरपवाधस्व ? 'उग्रो यः शम्भः' उद्गूर्णो यो
 वज्रः, तेन अपवाधस्व । किञ्च ; तं दूरं मपवाध 'अस्ते' अस्मभ्यं
 'धेहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तदत्—व्रीहिगोधूमाद्यन्नम् । अपि च
 'गोमत्' गोभिस्तदत्—पश्यादिभि । किञ्च ; स त्वं मेतदेवङ्गुणक
 मस्मभ्यं मन्नं ददन् 'रुधि' कुरुष्व दमां 'धियम्' एतत् कर्म, 'वाज-
 रत्नां' वाजरमणीयां, प्रचुरेणान्नेन यथैतस्मिन् कर्मणि वर्तमाना
 रमेमहि, तथा कुरुष्वेत्यभिप्रायः । धीरिति कर्मनामसु पठितम्,—
 'धीः, शची'—इति * । एवमत्रापवाधनसम्बन्धात् “शम्भः”—इत्येतद्
 वज्रनामेत्युपपद्यते । अपठित मेतद्वज्रनामसु †,—इत्यतोऽप्रसिद्धार्थम् ;
 तस्यैवम्प्रकरणादर्थमिद्धिर्भवति ॥

“केपयः^(११)”—इति ‡, अनवगतम् । “कपूयाः” ह्येते सन्तः
 केपय इत्युच्यन्ते । आह ;—“कपूयम्”—“इति” किं मुक्तं भवति ?
 उच्यते ;—यदेतत् पापकारौ प्रायश्चित्तेन “पुनाति कर्म कुक्षितम्”,
 यच्च तद् “दुष्पूयं” दुष्पूयावं “भवति” पूयमानं मपि, एतत् कपूय
 मित्युच्यते ॥ ६ (२४) ॥

* १भा० १४० १४० (११), (११) ।

† १भा० १८१ ३० १४० १० ४० (१)—(१८) ।

‡ १भा० ४२१ ३० ४५० ।

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहृतयोऽक्षत अवस्थानि
 दृष्टा । न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमैव ते
 न्यविशन्तु केपयः ॥ पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः* प्रथमा
 देवहृतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वन्त अवणीयानि†
 यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्योऽशक्नुवन् यज्ञियां नावमारो-
 ल्हु‡ मथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोल्हु§ मीमैव
 ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव॥ ते न्यविश-
 न्तास्मिन्नेव श्लोक इति वेर्म इति बाहुनाम समोरित-
 तरो॥ भवति । एता विश्वा सर्वना तूतु मा हूपे स्वयं
 सूनो सहस्रो यानि दधिपे । एतानि सर्वाणि स्थानानि
 तूर्णं मुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्वांसत्र
 मंहसस्त्राणं** धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अञ्चितं भवति
 काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ ७ (२५) ॥

“पृथक् प्रायन्—०केपयः” †† । पूर्वैव समानार्थविनियोगा ;
 द्यन्तु जगती । ‘पृथक् प्रायन्’ ‘पृथग्’ भूता एव विद्या-

* “प्रथतेः” क । “(पृथक् प्रथतेः)” च ।

† “०ह्वयन्ताकुर्वन्त अवणीयानि” क, ख, ग ।

‡, § “मारोल्हु” च ।

॥ “ऋणेनैव” क, ख, ग ।

॥ “समोरित्तरो” छ ।

** “महसस्त्राणं” क, ख, ग ।

†† ख० सं० ७, ८, १०, १ ।

कर्मानुरूपेण; देवयानेन पथा, पितृयानेन वा 'प्रापन्' । हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादाद् देवलोकं गन्धर्वलोकं पुनः स्व उच्यते । 'प्रथमाः देवहृतयः' ये मुख्या देवाना माङ्गातारो यत् कर्मसु । किञ्च; 'दुष्टरा' "अन्यैः" असद्भिर्दुस्तराणि । 'श्रवस्थानि' "श्रवणीयानि यथांसि" 'अकृष्यत' अकुर्वन् । किञ्च; 'ये' त्वत्प्रसादरहिताः जनाः, 'यज्ञिया नवम्*', 'आरुहम्' "आरोढुम्", 'न श्रेकुः' नाशकुर्वन् । अथ पुनर्ये नाशकुर्वन् यज्ञियां नव मारोढु किन्तर्हि? विषयप्रधानाः, कपूय सेव दुष्पूय सेव कर्म चक्रिरे; तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्यमाणाः 'ते', 'ईमेव' 'इहैव' लोके यथा कर्मानुरूपायां योनौ 'न्यविशन्त' । तदुक्तम्;—"अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो-हयत्†, ते कपूयां योनि मापद्येरन्;—अयोनिं वा, शूकरयोनिं वा, चण्डालयोनिं वा"—इत्येवमादि‡ ॥ एव मत्र न ये श्रेकुः यज्ञिया नव मारोढु मित्येतेन सम्बन्धात् "केपयः = कपूयाः"—इत्युपपद्यते ॥

* "यज्ञो वै सुतर्मा नोः, छण्णाजिनं वै सुतर्मा नो वांग्वै सुतर्मा नो वाच मेव तदाबद्ध तथा स्वर्गं लोक मभिसत्करन्ति ।"—इति ए० ब्रा० १, २, ९ । किञ्च; "तद्यथा समुद्रं प्रप्रवरेत्तेवं चैव ते प्रप्रवते ये संवत्सरं द्वादशार्धं वासते । तद्यथा सैरावती नार्यं पारकामाः समारोह्युरेव मेवैतास्त्रिदुम समारोहन्ति ।"—इति ऐ० ब्रा० ६, ४, ५ ।

† "अभ्यास मनभूय"—इत्येव मेव हनिपुस्तकपाठः परं मूलविग्रहः ।

‡ "य इह रमणीयचरणा अभ्याशोहयत्, ते रमणीयां योनि मापद्येरन्; आक्षय्येयानि वा, चविषयेयानि वा, वंश्येयानि वाऽप्यथ य इह कपूयचरणाः—० चण्डालयेयानि वायैतयोः पयोर्न कतरेष्वचन, तानौमानि जुद्राण्यस्रदावर्तोनि भूता-नि भवन्ति; जायस्र-विषहेत्येतन्तृतीयं श्लोकम् ।"—इति षा० ब्रा० ०, १० ।

शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते ;—“ईर्म इति वाज्जनाम”—इति,
स हि “समौरिततरो भवति” एतेभ्योऽङ्गेभ्यः ॥

“ढतुम्-आकृषे^(०४)”—इति*, एते अनवगते । “ढतुम्”—इत्यस्य
“ढर्णम्”—इति शब्दसमाधिः । “आकृषे”—इत्यस्य “उपाकुरुषे”—
इति शब्दसमाधिः । “एता विश्वा०—०वचः”† । इन्द्रस्य वैकुण्ठस्येय
मार्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते निविद्वानौये महाव्रते महदुक्थे शस्यते । ‘एता’
एतानि, ‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि स्थानानि । त्व सुपागम्य तेनतेन
देवतात्मना कुरुष्व निवर्त्तयेत्यर्थः । आह ; कतमानि पुनः स्थानानि ?
उच्यते ;—“सूयं सूनेो सहस्रो यानि दधिषे” । हे ‘सूनेो
सहस्रः’ बलस्य पुत्र ! ‘यानि’ एतानि ‘सूयम्’ एव ‘दधिषे’
धारयसि, तानि त्व मेव कुरुषे । यत् एवं कुरुषे, अत एव
त्व मेव धारयिता स्रष्टा चास्य जगतः । अत एतस्मात् कारणात्
‘वगाय’ वरयितव्याय, ‘ते’ तव, ‘पाचम्’ एतत् सोमपूर्णं प्रदिशामः ।
‘धर्मणे’ धारयित्रे । ‘तना’ च धनं च, सर्वं तवैव । ‘यज्ञः’ च
ह्यज्ञः, तवैव । ‘मन्त्रः’ च कर्मकरणः, तवैव । ‘ब्रह्म’ चान्द्री, तवैव ।
‘उद्यतं’ चैतदनेकप्रकार मपि स्तुतिलक्षणं ‘वचः’ तवैव । एव मत्र
शब्दसारूप्यात् “ढतुम्”—इत्येष शब्दः ढर्ण मित्येव सुपपद्यते ।
करणसम्बन्धाच्च ; यद्धि कर्म, ढर्ण मेव करण मियते कर्त्तृभिः
तस्मादुपपद्यते । “आकृषे”—इत्यत्रापि यद्धि कियते, तदुपग-

* १ भा० ४१९ प्र० ८५० ।

† “एता विश्वा०—०दधिषे । वराय ते पाचं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मो यत्
वचः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ८, ९ ।

‡ “स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपासी” —इति ऋ० आ० ८, ८ ।

म्याभिमुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इति 'उप'-शब्दोऽत्र भाव्यकारे-
णाध्याहृतः ॥

अत्र "सुनो ! सहसः"—इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गादाग्नेयी मेता
मृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्ष्यते; अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायत
इति । तथा हि प्रकर्णविरोधो भवति । सूक्तं ह्येतदेन्द्रम् । ऐन्द्रत्वे
तस्य "सुनो ।"—"सहसः"—इत्यनयोः पदयोरर्थयोजना, अधिदेव-
ताभावेन ; प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः, तस्येतरो यः प्रजासु व्यादिष्टः,
प्राणस्तु पुत्रः ;—इत्येव सुपपद्यते पितृ-पुत्रभावः । तदुक्तम् ;—"प्राणो
वा अह मस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणि भूतानि"—इति* ॥

"अंसचम्^(०५)"—इति†, अनवगतम् । विकल्पतश्चानेकार्थम् ।
"अंसः चाणम्"—इत्यर्थप्रतीतिः । "धनुर्वा कवचं वा"—इत्यभि-
धेयवचनम् ; ताभ्यां हि पुरुषाः साङ्ग्रामिकाः, अंससत्त्वायन्ते ।
आख्यानप्रसक्तं मुच्यते ;—"कवचं, कु-अञ्चितं भवति" कुटिल मञ्चि-
तम् ; स हि तस्य स्वभावः । अथ वा "काञ्चितम्" कुटिलीकृतं
"भवति" । अथ वा "कायेऽञ्चितम्" तद्गतं "भवति" ॥७(२५)॥

प्रीणीताश्चान् हितं जयय स्वस्तिवाहं रथ मित्
क्षुध्वम् । द्रोणाहाव मवत मश्मचक्र मंसचकोशं
सिञ्चता नृपारणम् ॥ प्रीणीताश्चान्सुहितं‡ जयय जयनं

* "प्राणो वा०—० प्राणो ह्येतानि सर्वाणि भवति"—इति शा० प्रा० ८, ८ ।

† १भा० ४२९ पृ० १४ प० ।

‡ "प्रीणीताश्चान्सुहितं" क, ऊ ।

वो हित मस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं
 द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनादवतो-
 ऽवातितो महान् भवत्यश्मचक्र मशनचक्र मसनचक्र
 मिति वांसचक्रोऽशं मंसचाणि वः* कोशस्थानीयानि सन्तु
 कोशः कुष्णातेर्विकुपितो भवत्यय मपीतरः कोशं
 एतस्मादेव सञ्चय आचितमात्रो महान् भवति सिञ्चत
 नृपाणं नरपाणं क्लृपकर्मणा सङ्ग्राम मुपमिमीते का-
 कुदं ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन् धीयते
 जिह्वा कोकुवा कोक्लूयमाना वर्णान्नुदतीति† वा को-
 क्लूयतेर्वा (स्याच्छब्दकर्मणो ‡) जिह्वा जोहुवा तालु
 तरते स्तीर्णतम मङ्गं लततेर्वा स्याद् (लम्बकर्मणो §)
 विपरीताद् यथा तलं लुतेत्यविपर्ययः ॥ ८ (२६) ॥

“ग्रीणीतायान्—० नृपाणम्” ॥ । बुधस्य सोमपुत्रस्यैव मार्षम् ।
 वैश्वदेवे सूक्ते । ‘ग्रीणीत’ ग्रीणयत यत्र सोदकादिना । एतान् ‘अश्वान्’
 उपस्थितोऽयं सङ्ग्राम इत्यभिप्रायः । ग्रीणयित्वैतान्श्वानेभिरश्वैरुप-
 जातवीर्यैः ‘हितं’ ‘सुहितं’ ‘जयाय’ ‘जयय’, ‘जयनं वो हितं

* “मंसचाणि व” क ख, ग । “मंसचणि व” च ।

† “एनानुदतीति” क, ख, ग ।

‡ नैतद् दृश्यते क-ख ग-पुस्तकेषु ।

§ नैतद् दृश्यते ङ-च-पुस्तकेषु ।

॥ अ० स० ८, ५, १८, १ ।

मस्तु” अहितोऽपि जयः कश्चिद् भवत्येव,— यत्र सुहृद्भातपुत्रादयो हन्यन्ते । ‘स्वस्तिवाहम्’ अभिपूजितवाहं ‘रथं’ ‘कृणुध्वम्’ “कुरुध्वम्”; हे देवाः! एव मेतां साङ्ग्रामिकी मितिकर्तव्यतां कृत्वा ‘द्रोणं’ “द्रुममयम्” एतम् “आहावम्” आहावस्यानीयं रथं कृत्वा ; ‘अवतम्’ एतं सङ्ग्रामरूपम् । ‘अश्वचक्रम्’ “अशनचक्रं” व्यापनचक्रं ; व्यापयन्ति हि तत्र चिह्नानि चक्राणि शत्रूणाम् । अथ वा “असनचक्रम्” अस्यन्ते हि तत्र चक्राणि । ‘अंसत्रकोशम्’ “अंसत्राणि” धनुषि, कवचानि वा “कोशस्यानीयानि” तत्र “मन्तु” । तैः ‘सिञ्चत’ उत्सिञ्चतैनं सङ्ग्रामकृपम् । ‘नृपाणं’ “नरपाणम्”, नरा एव तत्रोदकस्यानीयास्त एवोच्यन्ते । एव मत्र “कूपकर्मणा” अस्मिन्नुत्तरेऽर्द्धर्चे किञ्चित् साधर्म्येण “सङ्ग्राम सुपमिमौते” मन्तवृक् ॥ एव मत्र सङ्ग्रामोपमासम्बन्धादुत्सेचनसम्बन्धाच्च “अंसत्र”-शब्देन धनुः, कवचं वोच्यत इत्युपपद्यते ॥

ततः “आहावः, आह्वानात्”—इत्येतद्यथावस्थितस्यैव मन्त्रपदस्य निर्वचनम् । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहावः* । इदं त्वन्यत्,—“आवहः, आवहनात्”—इति अस्यैव विपरिणम्यते । उह्यतेऽस्मिन्नुदक मित्याहवः । “अवतः” कूपः ; स हि खन्यमानो “महानवातितः” अवाङ्गतितो “भवति” गत इत्यर्थः । ‘अंसत्रकोशम्’—इति कोश-शब्दो विग्रह-प्रसक्तः “कोशः कुष्णातेः”—इति । “विकुषितः” स विविधं कुषितो “भवति” चर्मकोशः, शूपिरत्वात् । “अय मपौतरो द्रव्यकोशः”,

* “अध्वर्यो इत्याह्वयते चतुर्होत्रेषु वदिष्यमाणस्तदाहावस्य रूपम् ।”—इति रे० प्रा० ५, ४, ९ ।

“एतस्मादेव” कुष्णातेः । “सञ्चयः” सञ्चयकोशः । स हि “आचित-
मात्रः” मात्राभिः आचितो “भवति”, “महत्वात्” ॥

“काकुदम्^(१)”—इति *, अनवगतम् । “तालु-इत्याचते”—
इत्यभिधेयवचनम् । “जिह्वा, कोकुवा”—इत्युच्यते ; “सा” हि को-
कुवाख्या जिह्वा, “अस्मिन्” तालुनि वर्णाभिव्यक्त्यर्थं सुज्जुज्जुः
“धीयते”, तदेतत् कोकुवाधानं सत् काकुद मित्यभिधीयते । “जिह्वा
कोकुवा” कथं स्यात् ? इति, उच्यते ;—शब्दानुकरणनिमित्तं जिह्वा-
याः कोकुवात्वम् । “कोकूयमाना” तथाविधं हि सा कुर्वाणा, तालुनि
“वर्णान् नुदति” ; तस्मादा कोकुवां नुदत् काकुदं स्यात् । अह ;—
जिह्वैव तावत् कस्मात् “जिह्वा”—इत्यभिधीयते ? इति, उच्यते ;—
सा हि “जोडवा” सती जिह्वेत्युच्यते । तथा प्राणिनोऽन्न मात्म-
न्येव जुहति ; तथा आह्वयतीति वा जोडवा । अथ “तालु” कस्मात् ?
उच्यते ;—“तरतेः” धातोः ; तद्धि “तीर्णतरम्” इतराङ्गेभ्यो
विस्तीर्णत्वेन भवति । “लततेर्वा स्यात्”, “वीपरीतात्” आद्यन्तवै-
पर्येण,—“यथा तलम्”—इति । समानजातीयशब्दोपप्रदर्शनं दृष्ट-
प्रतीत्यर्थम् । अस्मैव लततेर्लवनार्थस्य “लता”—इत्येतच्छब्दरूपम्
“अविपर्यय.” अविपर्ययेण भवति ॥ ८ (२६) ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनु-
क्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुपिरा मिव ॥ (सुदेवस्त्वं कल्या-
णदानो यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणायानुक्षरन्ति

काकुदं^१ सूर्यं^२ सुषिरा मिवेत्यपि निगमो भवति ॥*)
 (सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण
 यस्य ते सप्त सिन्धवः सिन्धुः स्रवणाद् यस्य ते सप्त
 स्रोतांसि तानि ते काकुद मनुक्षरन्ति सूर्मि^३ † कल्या-
 णोर्मि^४ ‡ स्रोतः सुषिर मनु यथा॥ वीरिटं तैटीकिर-
 न्तरिक्ष मेव माह ॥ पूर्वं वयते ॥ रुत्तर मिरतेर्वयांसी-
 रन्त्यस्मिन् भांसि वा ** तदेतस्या मृच्युदाहरन्त्यपि ††
 निगमो भवति ††) ॥ ६.(२७) ॥

“सुदेवो अस्मि—सुषिरा मिव” ॥॥ । प्रियसेधम आर्षम् ।
 अनुष्टुप् । हे “वरुण !” “सुदेवः” शोभनस्त्व ममि देवः । ‘यस्य’

* क-च-पुस्तकयोर्नास्त्येषः पाठः ।

† “सूर्मि” क ।

‡ “कल्याणोर्मि” ग, क ।

§ “मनु यस्य” ग ।

॥ “मेव माह” क ।

॥ “पूर्वं येते” ग, क ।

** “भानोति वा” ग ।

†† “मृच्युदाहरन्त्यपि” ग, क ।

‡‡ क ख-पुस्तकयोर्नास्त्येषः पाठः ।

§§ सुदेवस्त्वं कल्याणदेव इत्यारभ्य भवतीत्यन्तपाठो दृष्टावननुभूतोऽपि क-ख-ग-
 पुस्तकेषु दृष्टादिहोपन्यस्तः । सुदेवस्त्वं कल्याणदेव इत्यारभ्य भवतीत्यन्तपाठस्तु क-
 ख-पुस्तकयोरदृष्टोऽपि दृष्टावननुभूयते, क-च-पुस्तकयोश्च दृश्यत एवेतीहोपन्यस्तः । ग-
 पुस्तके तु क-ख-पुस्तकादृष्टो क-च-पुस्तकादृष्टोऽपि योभावेन पाठो यथेह स्थितो,
 एव मेव पूर्वोपरीभूतो दृश्यते । तथा च ग-पुस्तकानुसारत एवास्मै खण्डोऽत्र मुद्राते
 सर्वपाठप्रदर्शनायेति ।

॥॥ ॥० सं० १, ५, ७, ९ ।

‘ते’ तत्र, एताः ‘सप्त सिन्धवः’ अन्तरिक्षनद्यो वा वज्रलाङ्घेत्येवमाद्याः ;
 “अथा नामासि, तितुचा नामासि, अभ्रपत्नी नामासि, मेघ-
 पत्नी नामासि, वर्षयन्ती नामासि, पुरस्तादसन्धा नामासि”—इति
 सिन्धुनद्य उच्यन्ते सप्तैताः । समुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनोच्येरन् ।
 ‘काकुदं’ तालु, ‘अनुचरन्ति’, ‘सुम्यं सुषिरां’ नगरोदकनिःसरण-
 भूमिम् ‘इव’; सर्वतः समश्रुवतेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र सिन्धुनु-
 चरणसम्बन्धात् “काकुदं = तालु”—इत्युपपद्यते । दुर्वचनत्वं सर्वस्य
 मन्त्रस्य कृत्वाध्ययने प्रयोजनम् । अन्यासु हि ऋचु या एतस्मिन्
 प्रकरणेऽधीताः, तासु समास्त्रातेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यपि अनवगतसंस्का-
 राख्यनेकार्थानि वा सन्तीत्युपप्रदर्शनार्थं कृत्वेय मृगधीता स्यात्* ॥

“वीरिटम्^(००)”—इति†, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् ।
 भीरस्मिन् तन्यत इति भी-तननम्, अन्तरिक्षम्; निरालम्बत्वात् सर्व
 एव विभेति । तदेवं भी-तननं सद् वीरिट मित्युच्यते । अथ वा
 भाषोऽत्र नचचादीनां तन्यन्ते, तदेतद्भास्तननं सद् वीरिट मित्यु-
 च्यते । गणाभिधानपक्षेऽपि यथासम्भवं योज्यम्‡ ॥ ८(२७) ॥

प्र वाहजे सुप्रया बर्हिरेपा मा विशपतीव वीरिट
 द्रयाते । विशा मृत्तोरुषसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्त-
 ये नियुत्त्वान् ॥ प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेपा मेयाते
 सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिट मन्तरिक्षं

* सिन्धु-सुमिश्रण-याख्यानेऽत्रायाख्याते एव स्थिते ।

† १भा० ४९९ श० १५० “वीरिटम्”—इति ।

‡ इहापि नैमिषं मयाख्यातं मेव स्थितम् ।

भियो वा भासो वा ततिरपि वोपमार्थे स्यात् सर्वपती
 इव राजानौ वीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवासे
 पूर्वस्या मभिहूतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च स्वस्त्ययनाय
 नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वा नियुतो नियमनाद्वा नियो-
 जनाद्वाऽच्छाभेराप्तु मिति शकपूणिः परीं सी मिति
 व्याख्यात मेन* मेना मस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं
 सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चतेराकुचितो भव-
 तीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पृक् मैयादित्यपि निगमो
 भवत्यन्तिकतम मङ्कुशादायात्पृक् मौपध मागच्छत्व-
 त्यागच्छत्विति† ॥ १० (२८) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः‡ ॥ ५. ४.

“प्र वावृजे सुप्रया०—०नियुत्वान्” ? । वसिष्ठस्यार्थम् । त्रिष्टुप् ।
 ‘प्रवावृजे’ ‘प्रवृज्यते’ प्रस्तीर्यत इत्यर्थः । ‘सुप्रयाः’ ‘सुप्रयाणं’
 सुप्रगमनं, यत् सुख मभिगच्छन्ति देवताः प्रास्तीर्णं तस्मिन् ।
 “आविष्पतीव वीरिटे दयाते” । “आ दयाते” ‘विष्पती’ “सर्वस्व”
 जगतः “पातारौ वा पालयितारौ वा” धात्वन्यत्व मर्थैकत्वम् ।
 ‘इव’ पादपूरणः; एवेत्येतस्यार्थे वा । क पुनरवस्थितौ एयाते?

* “व्याख्याताः । एन” च ।

† “मौपध मागच्छत्विति” च ।

‡ राश्वसम्पादितपुस्तकेषु वरुण चतुर्विंशच्छान्त एव चतुर्थः पादः, इह तु पञ्चमः पादः समाप्तः ।

§ अ० सं० ५, ४, १, १ ।

इति, उच्यते;—‘वीरिटे’ अन्तरिक्षे इत्यर्थः । “अपि वा” अथ मिव-शब्दः “उपमार्थे” एव “स्यात्”; विश्वपतीव; “सर्वपती इव राजानो वीरिटे गणे” अवस्थितौ । आह;—कस्य पुनः एयाते? कौ वा एयाते? कं वा अर्थं पुरस्कृत्य एयाते? इति, उच्यते;—“एषां” ‘विर्णा’ “मनुष्याणां” तासु क्रियासु आह्वयमानौ ‘अक्तोः’ “रात्र्याः” अपगमे सति, ‘उषसः’ च आगमनकाले ‘पूर्वहृतौ’ “पूर्वस्याम्” एव “अभिहृतौ” प्रथमे एवाह्वानकाले । ‘वायुः’ “च” ‘नियु-
त्वान्’, ‘पूषा’ “च” ‘स्वस्वये’ “स्वस्त्ययनाय” स्वस्त्ययनार्थम्, एयाते यजमानस्य ॥ अन्तरिक्षेणैव हि देवता आगच्छन्तीति “वीरिटम् = अन्तरिक्षम्”—इत्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे, गणो वीरिट-शब्दे-
नोच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विश्वपती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेव आगच्छत इत्युपपद्यत एव ॥

आह;—“नियुत्वान्” कस्मात्? इति, उच्यते,—“नियुतो-
ऽस्याश्वाः” । अथ “नियुतः” कस्मात्? उच्यते,—“नियमनात्” ।
नीचैर्हि नियम्यन्ते । “नियोजनाद्वा” नियोज्यन्ते हि रथे । “नियुतो
वायोः” —इत्येतस्मात् कारणात् विप्रकृष्टोऽपि नियुत्वच्छब्दो वायु-
शब्देनैव संयोजितो भाव्यकारेण; न हि पूष्णो नियुङ्गिः सम्बन्धोऽस्ति ॥

“अच्छ^(१०)”—इति, एष शब्दो “अभेः” अर्थे भवति । “आप्तुम्”
—“इति” योऽर्थ उक्तः स्यात्, स एवार्थः अच्छेत्यनेनोक्तो भवति,
एवं “शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते ॥

* १भा० १५२४० १ख० १५४० (१०) ।

† १भा० ४२२४० ११पं० ।

“परि^(०८)”, “ईम्^(८०)”, “सीम्^(८१)”, — “इति *” एते “व्या-
ख्याताः” षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे † ॥

“एनम्^(८१)”, “एनाम्^(८२)”—इति ‡ पदद्वयम्, “अस्याः-अस्ये-
त्येतेन” पदद्वयेन “व्याख्यातम्” नवमेऽध्याये § । निगमाद्याच मृग्याः ॥

“सृणिः^(८३)”—इति ॥, अनवगतम् । “अङ्कुशो भवति”—इत्य-
भिधेयवचनम् । “सरणात्”—इति व्युत्पत्तिः । सर इति न्याय्यम् ।
सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि । “अङ्कुशोऽञ्चतेः”—इति पर्यायप्रसक्तम्;
अञ्चत्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि । “आकुचितो भवतीति वा” ।
स ह्याभिमुख्येन कुटिलीभूता भवति ॥

“युनक्तु सीरा वियुगा० —० पक्तु मेयात् ॥” । बुधस्येय
मार्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवी । ऋत्विक्स्मृतिर्वा, अग्नौ मध्यमदान्त-
योजने सीरानुमन्त्रणे विनियुक्ता । ‘युनक्तु’ योजयत, देवाः योज-
यितारः, ‘सीरा’ सीराणि, ‘वि’ ‘तनुध्वम्’ वितनुत च ‘युगा’
एतानि युगानि, ‘कृते’ कृष्टे ‘इह’ अस्मिन् ‘योनौ’ क्षेत्रे ‘वीजं’

* १भा० ४९२४० १९५० ।

† “परौति सर्वतोभावम्”—इति (१भा० ४९४०) १७० १पा० ५४० । “अन-
यैकाः कमौमिदिति”—इति (१भा० ०२४०) १७० १पा० ५४० । “सी मिति
परिपहायीया वा पदपूरणो वा”—इति (१भा० ६९४०) १७० १पा० ९४० ।

‡ १भा० ४९२४० १९५० ।

§ “अस्या इति चाद्येति श्रीदार्ढ्यं प्रथमादेरेऽनुदाप्त मन्वादेरे”—इति (१भा०
४०५४०) ४७० ४पा० ४४० ।

॥ १भा० ४९४४० २५० ।

॥ “युनक्तु सीरा वियुगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह वीजम् । मिरा च त्रुष्टिः
सर्भरा अर्भगो नेदौय इत् सृणु पक्तु मेयात् ॥”—इति य० वा० सं० १९, ६८ ।

‘वपत’ । तथा ‘च’ वपत, यथा ‘गिरा’ वाचा यत् प्रार्थयामः, तत्
 ‘श्रुष्टिः’ क्षिप्रं मेव ‘असद्’ भवेत् ; ‘सभराः’ च अतिफलभारवत्य
 एताः स्युरोपधयः ‘नः’ अस्माकम् । किञ्च ; ‘नेदीय इत्युक्ताः’ “सृणि
 रङ्कुशो भवति” यावति प्रदेशेऽवस्थित माकृष्टुं शक्नोति, ततोऽपि
 ‘नेदीयः । अत्र ‘पक्कम्’ औपधं प्रचुरत्वात् औपधौनाम्, ‘एयात्’
 आगच्छेदस्मान् प्रति ; तथा शीघ्रं यज्ज च वपतेत्यर्थः । एव मत्र
 नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् “सृणिरङ्कुशो भवति”—इत्युपपद्यते ।
 अन्ये तु ब्रुवते । तथा वपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्येतेति
 दात्र सेवास्मिन्पक्षेऽङ्कुश-शब्देनोच्यते । तदाकृष्टस्यस्य अङ्कुशाभावात्
 दात्राकर्षणात् प्राग् “अन्तिकतमं” सन्निकृष्टतम मौपधं पक्कं आगच्छे
 दिति युष्माभिरेव मुक्ते सति एतत् वय माग्रास्महे,—“पक्क मौपध
 मागच्छत्विति” ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य * चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

अज्ज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुर्गस्य वृत्तौ
 दशमोऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

(स^१स्त्रि^२म^३स^४श्च^५न्ती^६नय^७स्य^८वरा^९हो^{१०}गाय^{११}न्ति^{१२}त्वा^{१३}पवि^{१४}त्रं^{१५}पुरु-
 त्वा^{१६}कि^{१७}मित्ते^{१८}प्रत^{१९}त्तेऽग्नि^{२०}न्नर^{२१}एक^{२२}या^{२३}पान्त^{२४}मन्यु^{२५}रुर्व^{२६}श्य^{२७}प्सरा^{२८}उ-
 ता^{२९}सिस^{३०}द्निय^{३१}त्क^{३२}दाम^{३३}र्त्त^{३४}पत्नी^{३५}वन्तः^{३६}सु^{३७}गुर^{३८}सद्वृ^{३९}कश्च^{४०}न्द्रमा-
 अरु^{४१}णो^{४२}माय^{४३}द्न्द्रा^{४४}ग्नी^{४५}मानः^{४६}सम^{४७}स्य^{४८}द्द^{४९}वि^{५०}पा^{५१}जारः^{५२}पृथक्^{५३}प्रा-
 यन्^{५४}प्री^{५५}णी^{५६}ता^{५७}सु^{५८}देवः^{५९}प्र^{६०}वा^{६१}वृ^{६२}जेऽष्टा^{६३}विंश^{६४}तिः ॥*)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

ॐ इम्* । त्व मग्ने द्युभिस्त्व माशुशुक्ष्णित्व मद्भ्यस्त्व
मग्ने नृत्परि । त्वं वनेभ्यस्त्व मोषधीभ्यस्त्व नृणां नृपते
जायसे शुचिः ॥ त्व मग्ने द्युभिरहोभिस्त्व माशुशुक्ष्णि
राशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणि-
रुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनेतीति
वा शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्य-
संयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज
उत्तर आशु शोचयिपुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्म-
णोऽय मपोतरः शुचिरेतस्मादेव निष्पिक्त मस्मात्
पापक मिति नैरुक्ताः ॥ १† ॥

“आशुशुक्ष्णिः(१)”—इति †, अनवगतम् । “आशु शुचा
सनिता वा” स्यात्, “आशु शुचा क्षणिता वा” । “त्व मग्ने

* “बो” छ । “ड” ग । “घी” छ । च-पुस्तके न कि मपि ।

† छ-च-पुस्तकयोर्नाच खण्डसमाप्तिः ।

‡ १भा० ४१६ ४० ८ पं० ।

द्युभिस्त्व मा शुशुचणिः०—० जायसे शुचिः”* । गृत्समदस्येय
 मार्घम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । जगती, आग्नेयी । हे
 भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘त्वं’ ‘द्युभिः’ अर्होभिः निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः
 एषां मथ्यमानो नृणां जायसे ; पौर्णमास्या ममावस्थायां वादधौ-
 तेत्युक्तम्† । किञ्च ; ‘त्वम् आशुशुचणिः’ । “आशु इति च शु इति
 च” एते “विप्रनामनी भवतः” । शु-इत्येतद्व प्रासङ्गिक मन्यत्रोप-
 कारं करिष्यतीति । तद्यथा,—“शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे”—
 इत्येव मादौ ‡ । ‘आशुशुचणिः’—इत्येतेषां पञ्चाना मन्त्राणा माद्यं
 तावदक्षरद्वयम् ‘आशु’—इत्येतत् विप्रनाम § । अधुना ‘शु’—इत्येतत्
 तृतीय मन्त्र मतिक्रम्य उत्तर मन्त्रद्वयं निराह,—“चणिः”—
 इत्येष द्व्यक्षरः शब्दः “चणोतेः” धातोः (तना० उ०) द्विभार्यस्य ।
 “सरोतेः (तना० उ०)” वा सम्भजनार्थस्य । मध्यमं तु ‘शु’—इत्ये-
 तदक्षरं शुचेः (भू० प०) दीर्घार्थस्य । अथ कोऽर्थः सर्वैरप्येतैरक्षरै-
 रभिधीयते ? इति उच्यते,—“आशु” “शुचा” दीक्षा “चणोति”
 हिनस्ति—“इति” आशुशुचणिः, अग्निः । अथ वा “आशु”
 “शुचा” “सरोति” सम्भजति—“इति” आशुशुचणिः, अग्निः ।
 चणोतेः सरोतेश्च विकल्पः । “शुक् शोचतेः”—इति । पञ्चाना
 मन्त्राणा माशुशुचणि-शब्दे तृतीय मन्त्रं ‘शु’—इति, तस्यैतन्नि-
 र्वचनम् । एवं तावदय मेको निर्वचनप्रकारः आशुशुचणि-शब्दस्य ।

* अ० सं० १, ४, १०, १ ।

† “द्वे वा पौर्णमासे वाऽग्निमन्त्राधानं कुर्वीत”—इति गो० गृ० सू० १, १, १४ ।

‡ प० दे० का० ८ अ० ४ पा० ६ ख० ।

§ “शु(१५), आशु(१६)”—इति विप्रनामसु (१भा० १५०० दृश्ये ।

अथ वैव मन्यथा स्यात् “पञ्चम्यर्थे” इयं “प्रथमा” विभक्तिः ।
 ‘आशुशुचिणेः’—इति यदुक्तं स्यात्, एतदुक्तं भवति—‘आशुशु-
 चणिः’—इति । आह,—किं पुनः कारणं प्रथमैषा सती पञ्च-
 मीत्वेन विपरिणम्यते? इति, उच्यते,—“तथा हि वाक्यसंयोगः”
 तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिणामे पञ्चमीत्वेन विपरिणतस्य
 शब्दस्थानेन वाक्येन संयोगेऽर्थमङ्गतिर्भवति न यथावस्थितस्य ।
 आह,—कथं कृत्वा?—इति, उच्यते;—‘तु मृद्वास्त्व मग्नानुस्परि’ । त्वं
 वनेभ्यु स्त्व मोषधीभ्युः”—इत्येतान्यचराणि बह्विनि पदानि पञ्चम्यन्तानि,
 तस्मादनेनापि पञ्चम्यन्तेनैव भवितव्य मित्युपपद्यते पञ्चमीत्वेन विप-
 रिणाम इति । आशुशुचिणिरित्येतस्याक्षरपञ्चकस्य च एषः पुरस्तात्
 “आ—इति आकारः”, एष तावत् “उपसर्गः” । यः पुनरेष शुशु-
 चिणिरिति “उत्तरः” अगन्तरश्चतुरक्षरः शब्दः, एषः “चिकीर्षितजः”
 चिकीर्षितादर्थाज्जातः सन्नन्तादित्यभिप्रायः । अथ पुनः समस्तस्य
 कोऽर्थः? इति, उच्यते;—यः कश्चित् “आशुशोचयिषुः” आदि-
 दीपयिषुः भवति, स आशुशुचिणिः (यजमान इति यावत्) तस्मा-
 दाशुशुचिणेः त्वं हे भगवन्नमो ! ‘जायसे’ । किं मेतावदेव? नेत्युच्यते,
 —त्वम् ‘अद्भ्यः’ जायसे, वैद्युतात्मना । त्वं मेव च ‘अग्नयः’ ‘परि’
 परितः सर्वतः, इतरेतराभिघाताज्जायसे । त्वं ‘वनेभ्यः’ दारुभ्यः ।
 त्वम् ‘ओषधीभ्यः’ शगादिभ्यः । त्वं ‘नृणां’ मनुष्याणां हे ‘नृपते’
 मनुष्यपते ! ‘जायसे’ अभिव्यज्यसे । ‘शुचिः’ दीप्त इत्यर्थः ॥

“शुचिः शोचतेः” ज्वलत्यर्थस्य । “अय मपीतरः शुचिः” लौकिकः

“एतस्मादेव”—इति वैयाकरणा मन्यन्ते; नैरुक्ताः पुनः निःपूर्वात् सिञ्चतेरितरः शुचिरित्येवं मन्यन्ते; “निः” निष्कृष्य हि “अस्मात्” “पापकम्” अशुचित्वम्, अन्यस्मिन् “सिक्तं” भवतीत्येवम् । अत्राग्निर्वाच्य आशुशुचिणिरन्यो वा यः कश्चिदग्निं मथित्वा तेन किञ्चिदादिदीपयिषुर्भवति, स वा आशुशुचिणिरिति ॥ १ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । आशादिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मौचनाद्वा मोषणाद्वा मौहनाद्वा । इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मधवन्काशिरित्ते । इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धि सीतः कूलं रुजतेर्विपरीताहोष्टोऽविपर्ययेणापारे दूरपारे यत् सङ्गृभ्णासि मधवन्काशिस्ते महान् । अहस्त मिन्द्र सम्पिण्णकुणारुम् । अहस्त मिन्द्र कृत्वा सम्पिण्डु* परिक्करणं मेघम् ॥ २ (१) ॥

“आशाभ्यः(१)” —इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च । “आसदनात्” —इत्यवगमः । “इन्द्र आशाभ्यस्परि० —० विचर्षणिः” ‡ । गत्स-

* “संपिण्डि” क, ग । “संपिण्डि” ख । “संपिण्डि” ङ । “संपिण्डि” च ।
ह्यौ तु “सम्पिण्डि” —इत्येव ।

† १भा० ४१० घ० ३पं ।

‡ “इन्द्र० —० करत् । - जेतुं शक्नुन् विचर्षणिः ॥” —इति ख० स० १, ८, ९ ।

मदस्येय मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । अभिप्रवस्य द्वितीयेऽहनि प्रलगे
 शस्यते । 'इन्द्रः' 'आशाभ्यः' दिग्भ्यो हि यद् भय मुत्पद्यते जगताम्,
 'सर्वाभ्यः' नानादिङ्निवाभिभ्यो भूतेभ्यः 'अभयं' 'करत्' करोत्वित्यर्थः ।
 आह ;— किं लक्षणः पुनरसाविन्द्रः ?—इति, 'जेता शत्रून्विचर्षणिः'
 अधिद्रष्टा सार्वभौतिकानां कर्मणाम् ॥ "आशा दिशो भवन्ति,
 आसदनात्"; आभिमुख्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति ।
 "आशा उपदिशो भवन्ति, अभ्यशनात्" । अभ्यश्रुवते हि ताः
 परस्परेणैव ॥

"काशिः(१)"—इति *, अनवगतम् । 'काशयितव्यः'—इत्यवगमः ॥
 "मुष्टिः"—इत्यभिधेयवचनम् । "प्रकाशनात्"—इति निर्वचनम् ।
 "मुष्टिः"—इत्येतत्पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,—“मोचनादा” मुच्यते ह्यमो,
 “मोपणादा” तेन हि मुच्यते, “मोहनादा” तत्र हि मुह्यति परः ।
 किं मेतन्मुष्टौ ? इति † । “उताभये पुरुहूत० —०० काशिरित्ते” ॥
 विद्यामित्रस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । वृष्ट्याभिप्रवयोः द्वितीयपञ्च-
 मयोरङ्गोः सम्पातसूक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते, अच्छावाकेन माध्य-
 न्दिने सवने; सहदानु मलाढ्येण उद्धरत्तइत्येताश्च तत्रैव १ । अपि

* १भा० ४१० ४० ५ पं० ।

† 'किं मेतन्मुष्टौ मुष्टाविति' ख ।

‡ “उताभये पुरुहूत० अर्वाभिरेको दृष्ट्वा भवदो हवृषा सन् । इमे चिदिन्द्र
 रोदसी अपारे यत् सङ्गृह्णा मेघवन् काशिरित्ते ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १, ५ ।

§ अनुपदवक्ष्यमाणा इमाश्च अच्छावाकेन माध्यन्दिने सवने अच्छावाकनामविंशा
 शस्यन्त इत्यर्थः । तत्र, कुषावमिति चतुर्थेऽपदस्य निगमाय सहदानुमिति (ऋ०
 सं० १, १, १, १), अलाढ्येण इति पञ्चमपदस्य निगमाय अलाढ्येण इति (ऋ० सं०
 १, १, १, ५) सल्लूकमिति षष्ठपदस्य निगमाय उद्धरत्त इति (ऋ० सं० १, १, ४,
 १.) दर्शयिष्यतीत्येव यथोक्तम्;—११४, ११५, ११०४० ।

भयवति सङ्क्षामे, 'अभये' अभये इव । हे 'पुरुहूत !' 'एकः अपि
'सन्' अमहायः, 'अवोभिः' अवणीयैः शब्दैरनैर्वा, हविर्भिर्वा तप्तः
सन् 'दृढं' समर्थम् 'अवदः', 'यत्रहा' शत्रुहेत्यर्थः । किं मेतावदेव
माहाभाग्यम् ? नेत्युच्यते, इदं सान्यत्—'इमे चित्' इमे अपि
'रोदमी' "द्यावापृथिव्यौ", एव मपि 'अपारे' "दूरपारे" सती
'यत्' "सङ्गृह्णासि", त्व महे ! 'काशिः' 'ते' "महान्" ॥ एव मत्र
सङ्गृहणसम्बन्धात् "काशि"—शब्दो मुख्यभिधायक इत्युपपद्यते ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं मुच्यते,—ये एते "रोदमी", एते "रोधमी" ।
किं कारणम् ? "विरोधनात्" विविधानि हि भूतान्येते रुन्धः ।
"कूलम्" अपि "रोधः" उच्यते ; तदपि हि "स्रोतः" उदक-
स्रोतांसि "निरुणद्धि" । "कूलं रुजतेः (तु० प०) धातोः ; तत् पुनः
"विपरीतात्" वैपरीत्येन । "लोष्टः" पुनरस्यैव धातोः "अविपर्ययेण" ॥

"कुणारुम्^(१)"—इति*, अनवगतम् । मेघोऽभिधेयः । "क्लणनम्"
—इति शब्दसमाधिः । "सुहृदानुं पुरुहूत०—०तुवसा जघन्य"[†] ।
'सह'—इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम् । हे 'पुरुहूत !' "इन्द्र !"
'क्षियन्तम्' अन्तरिक्षलोके वसन्तं गच्छन्तं वा 'अहस्तम्' अप्रती-
कारसमर्थं कृत्वा ततः पुनः 'सम्पिणक्' "सम्पिण्डु", सञ्चूर्णय । 'कुणारं'
"परिक्लणनं" शब्दकारिणं मित्यर्थः । एवं तावदेनं कुरु । अथ पुनः
योऽयं मपरो वृत्रः, वर्जिता, मेघः । एन मप्युपरि 'वर्द्धमानं', 'पियावं'

* १भा० ४२० ३० पं० ।

† सुहृदानुं पुरुहूतं द्विपक्षं सहस्रं मिन्द्रं सम्पिणक् कुणारम् । अग्निं वृत्रं यद-
मानं पियावं सुपादं मिन्द्रं तुवसा जघन्य ॥—इति ऋ० स० २. १, २, ३ ।

हिंसनशीलम्, 'अपादं' गमनहीनं कृत्वा तत एनं 'तवषा' बलेन
'जघन्य' जघीत्यर्थः ॥ एव मत्र वधाधिकारात् मेघाधिकाराच्च
"कुणारं = कणनशीलम्"—इत्युपपद्यते ॥ २ (१) ॥

अलाटृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो
व्यार । सुगान् पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावृन्वाणीः
पुरुहूतं धमन्तीः ॥ अलाटृणोऽल मातर्दनो मेघो वलो
टृणोतेव्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया
वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान् पथो
अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान् पथो अकरोन्निरज-
नाय* ग्वाम् । प्रावृन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो
वा वहनाद्वाचो वा वदनाद् बहुभिराहूत मुदकं भवति
धमतिर्गतिकृन्मा ॥ ३ (२) ॥

"अलाटृणः(५)"—इति †, अनवगतम् । "अल मातर्दनः"—इत्य-
वगमः । अलाटृणो वल ०—० धमन्तीः ‡ । हे 'इन्द्र !' योऽयम्
'अलाटृणः' "अल मातर्दनः" पर्याप्तिः आतर्दयितुम् । उदकपूर्णा
'वलः' मेघः ; स हि आटृणोत्युदकम् । 'व्रजः' च, स एव अन्तरीक्षे
व्रजतीति ; गुणान्तरत्वादजामि । आह ;—किं तस्य ? इति । एष 'गोः'
"एतस्याः माध्यमिकाया वाचः" भावत्कायाः शब्द सुपश्रुत्य 'पुरा'

* "निर्ममनाय"—इत्येव इतिषमन्तः, ड-च-पुस्तकयोः ।

† १ भा० ४९० प्र० १९ प० ।

‡ अ० सं० ९, ९, ९, ५ ।

एव 'हनतोः' "हननाद्" भवतो वधाद् 'भयमानः' बिभ्यत्;
 अमह्योऽथ मस्य वध इति मन्यमानः, 'व्यार' विसृयीभवतीत्यर्थः ।
 स त्व मनेनैव प्रकारेण एनं मेघं विदारयन्, 'सुगान्' "सुगमनान्"
 'पथः' मार्गान्, 'अकृणोत्' करोषि, कृतवान् वा "निर्गमनाय" एतासां
 मेघोदरान्तर्गतानां "गवाम्" अपाम्; विदीर्णं हि तस्मिन्मेघे
 सुखं ताः तस्मान्मेघोदरान्निर्गच्छन्ति । किञ्च ; निर्गताः सत्यः ताः
 'वाणीः' आपः 'प्रावन्' प्रकर्षेणावन्, रचन्ति ; 'धमन्तीः' गच्छन्त्यः
 यथानिम्न मभिसरमाणः, 'पुरुहूतम्' उदकम् । यदेतदुदकस्थानं
 तडागनद्यादि, तत्प्रति धमन्तीः तदेव रचन्ति ; तद्धि उपदस्येत्, यदि
 न पतेरंस्ता आपः । एव मापो 'वाणी'-शब्देनोक्ताः ; ताः हि
 "वहनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते । "वाचो वा वदनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते ।
 यदा विदीर्णात् मेघान्निर्गतं मुदकं पुरुहूतं भवति वर्षभावेन, अथ
 तदा तेषां मेघाणां महो दृष्ट मिति—एवमाद्या वाणीः वाचो
 धमन्तीः सुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवोदकं प्रावन् प्रागच्छन्तित्यर्थः ॥
 एव मत्र "पुरा हननाद् भयमानो व्यार"—इत्यनेन सम्बन्धात्
 "अलाटणः=मेघः"—इत्युपपद्यते ॥

"वज्रभिः" प्राणिभिः "आहूतः" आहूयते—ममेदं ममेद मिति,
 तस्मात् पुरुहूतम् "उदकं भवति" । "धमतिः" एष "गतिकर्मा"
 एव * ; नात्र स्तुतिकर्मेत्यभिप्रायः । स्तुतिकर्मस्यपि हि धमतिः पठितः ।
 "धमति^(१९), नदति^(८), सरति"—इति † ॥

* १भा० (१९०, १४१ प्र०) १५० १४ प्र० ५० ।

† १भा० (१९१, १९१ प्र०) १५० १४ प्र० ।

‘निरजे गाः’—इत्यत्र * केचिद् ‘पशुगव्य एताः’—इति व्याच-
 -क्षते †, तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पन्थानो
 निर्गमनाय भवन्ति, सुयवसत्वान्नौरजस्कृत्वाच । ‘प्रावन् वाणीः’—
 इत्यत आरभ्य समान मेघ पूर्वण ॥ ३ (३) ॥

उद्धृह रक्षः सहमूल मिन्द्र वृश्वा मध्य प्रत्यग्रं शृणी-
 हि । आ कीवतः सल्लूकं चकथ ब्रह्मद्विपे तपुपिं हेति
 मस्य ॥ उद्धर रक्षः सहमूल मिन्द्र मूलं मोचनाद्वा मोप-
 णाद्वा मोहनाद्वा वृश्वा मध्यं प्रति शृणीह्यग्र मग्र मागतं
 भवत्या कियतो देशात्सल्लूकं संलुब्धं ‡ भवति पापक
 मिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात्तपुपिस्त-
 पतेहेतिर्हन्तेः । त्वं चिद्वित्या कल्पयं शयानम् । सुखप-
 यसम् । सुखं मस्य पयः । विस्वुह आपो भवन्ति विस्व-
 णात् । वया इव रुरुहुः सप्त विस्वुह इत्यपि निगमो
 भवति । वीरुध आपधयो भवन्ति विरोहणात् । वीरुधः
 पारयिष्ण्व १ इत्यपि निगमो भवति । नक्षदाभ-
 मश्रुवानदाभ मभ्यशनेन दम्नोतीति । नक्षदाभं ततुरिं

* प० १२५ ३० १ पं० ।

† ऐतिहासपक्षेणेति भावः । तथाहि ऋ० सं० १, १, ५, ५ — इत्येवमादीनां
 सायणौय भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

‡ ‘संलुब्ध’ क । ‘संलुब्ध’ च । ‘संलुब्धं’ ख-नाम-वृत्ति-पुस्तकपाठ ।

पर्वतेष्टा मित्यपि निगमो भवत्यस्कृधोयुरकृधायुः
 क्षधिति ह्रस्वनाम निरुक्तं भवति । यो अस्कृधोयुर-
 जरस्ववानित्यपि निगमो भवति (निश्रम्भा निश्रथ्य-
 हारिणः*) ॥ ४ (३) ॥

“सललूकम्^(१)”—इति, अनवगतम् । “संलुब्धम्”—इति शब्द-
 समाधिः, “सरलूकम्”—इति “वा” । “उद् एह रत्नः०—० हेति
 मल्ल” † । “उद्धर” एतत् ‘रत्नः’ ‘सहमूलम्’ हे ‘इन्द्र!’, ‘वृथा’
 अस्य छिन्धि ‘मध्यम्’, ‘अगं’ च अस्य ‘प्रति शृणीहि’ प्रतिजही-
 त्यर्थः । किञ्च ; ‘आ कीवतः’ “आ कियतः” ‡ आ कस्माद् “देशात्”
 एतदुद्धर ; यस्मात् वितर्कयमाणा अपि न शक्नुयुर्वितर्कयितुं—कियतो-
 ऽपि प्रदेशादेतदुद्धृत मिति । यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते, तथैत-
 दुद्धरेत्यभिप्रायः । तथा चैतदुद्धृत्य ‘सललूकं’ “संलुब्धं” संमूढ
 मप्रतिपत्तं कुरु । अथ वा “पापकं” पापतर मस्मत्तः कुरु—“इति”
 एतत् “नैरुक्ताः” नैरुक्तपक्षेण । अथ वा “सरलूकं” सरणशीलं॥ “वा”
 (अशनशीलं॥) प्रच्युतं स्वदेशात् एतत् कुरु । तत एतत् उन्मूलं कृत्वा
 स्थानप्रच्युतायास्मै रत्नसे ‘ब्रह्मद्विषे’ ब्राह्मणद्वेष्टे ‘तपुषि’ तापयित्रीं
 ‘हेति’ हन्तीमः, आयुधजातिम्, मूलमध्यायच्छेदनाय पुनः पुनः ‘अस्य’

* भाष्येतत् क-स्य ४-पुस्तकेषु पर दृष्टिगता तु व्याख्यात मेव ।

† १भा० ४९० ४० १८ प० ।

‡ अ० सं० २, १, ४, ९ ।

§ “आ कियत इति पाठान्तरम्”—इति क ।

॥ ‘सरणशीलं’—इति ख ।

॥ भाष्येतत्तदं क-भाष्ये दृष्टिपुस्तके ।

विपेत्यर्थः ॥ एव मत्र मललूक मिति लुभेर्माहनार्थस्य (तु०प०) शब्दसा-
रूप्यात् संलुब्ध मित्युपपद्यते । “सर्त्तः” (भृ०प०) अथवा सारूप्य मस्तीति
“सरलूकं वा स्यात्”—इत्युक्तं भाष्यकारेण । रक्षोविशेषणश्चेतत्; तस्य
हि सम्मोहो वा नाशनं वाभीष्ट मिति ॥

“कत्पयम्^(१)”—इति *, अनवगतम् । ‘कपयम्’—इत्यवगमः ।
कपय मित्यवगमे “सुखपयमम्”—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् ।
मधुरोदको यो मेघः, सोऽभिधेयः । किं कारणम्? “सुखं” हि
सुखोत्पादनम् “अस्य” “पयः”, मधुरत्वात् । “त्वं चिदित्या०—
जघान”† । गातुर्नामात्रेयः, तस्मैव मार्यम् । ‘त्वं’ तं मेघम् ‘इत्या’
अमुना प्रकारेण, अथ वा अमुस्मिन्नन्तरिचलोके ‘कत्पयं’ सुखोदकं
‘शयानम्’ असृयै तमश्च ‡ कृत्वा ‘वाहधानं’ वर्द्धमानम् । ‘मन्दानः’
मन्दमानः, ‘वृषभः’ वर्धिता, ‘इन्द्रः’, ‘सुतस्य’ अभिपुतस्य, सो-
मस्य स्व मंशं पीत्वा । ततः ‘उच्चैः’ वज्रम् “अवगूर्य”१ ‘जघान’ ।
य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्वित्येव मागीर्यो-
ज्या ॥ एव मत्रेन्द्रो जघानेति अनेन सम्बन्धात् “कत्पयः = सुखपयः =
मेघः”—इत्युपपद्यते, तस्य वधस्याभीष्टत्वात् ॥

“विमुहः^(२)”—इति ॥, अनवगतम् । ‘विस्ववः’—इत्यवगमः ।

* १भा० ४२८ प्र० ६ पं० ।

† “त्वं चिदित्या कत्पयं शयान मसृयै तमसि वाहधानम् । तं चिन्मत्मानो वृषभः
सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्य जघान ॥”—इति अ० सं० ४, १, २९, ६ ।

‡ “असृयै तमसि”—इति मूलपाठः; तस्मैव विभक्तिपरिणामेन व्याख्यान मेत-
दिति वा । “असृयै तमः”—इत्येव क पाठ ।

§ “अपगूर्य”—इति मूलपाठ; तस्मैव व्याख्यान मेतदिति वा ।

॥ १भा० ४२८ प्र० ८ पं० ।

“आपो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विस्ववणात्”—इति हेतु-
निर्देशः । “वैश्वानरस्य ०—० म॒त्र वि॒सृजः” * । भरद्वाजस्येय
मार्पम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘वैश्वानरस्य’ भगवतः, अग्नेः,
‘अमृतस्य’ अमरणधर्मिणः, ‘केतुना’ कर्मणा, ‘चक्षुषा’ चक्षुषा दर्शनेन
‘दिवः’ अपि यानि ‘सानूनि’ समुच्छ्रितानि स्थानानि, तानि
‘विमितानि’ विनिर्मितानीत्यर्थः । अग्निप्रकाशमानविषयो हि लोकः
कर्मणि प्रवर्तते साधुन्यसाधुनि वा । साधुभ्यः साधुना च, पापेभ्यः
पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगायेदं सर्वं विनिर्मा-
यत इत्यनयापेक्षयोक्तम्,—“वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना च दिवेऽपि
सानूनि निर्मितानि”—इति ; अग्निरेव हि वाच्यधिदेवताभावेना-
वस्थितः सर्वं मिदं ख्यापयति, ततः कर्म प्रतायते । तदुक्तम्,—
“अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशत्”—इति † । किञ्च ; ‘तस्येदु विश्वा’
तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । अयं चाग्निर्वैश्वानर
इत्युक्तम् ‡, ‘विश्वा भुवना’ विश्वानि भुवनानि, सर्वभूतभावचित्छुद्-
कानि । “भुवनम्”—इति छुद्कनामसु पठितम् § । ‘मूर्द्धनि’ उपरि

* “वैश्वानरस्य विमितानि चक्षुषा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना । तस्येदु
विश्वा भुवमाधि मूर्द्धनि यथा देव वरुणः म॒त्र वि॒सृजः” —इति ऋ० सं० ४ ५ ८, ९ ।

† ‘वाग्ने देवानां मनोमा, * * * अग्नौ मनोमाः सङ्गच्छन्ते’—इत्यादि च रे०
मा० १, १, १० । “तेजोऽग्निं जिघा विधायते,—इत्ययं पृथिवी धातुस्तदग्नि
भवति यो मध्यमः स मज्जा, योऽपिष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि योग्यम् । मन आपोमय
प्राणक्षेत्रास्यो वाग्निः”—इति च ऋ० मा० १०, ५ । “मनः कायाग्नि मा दन्ति
स प्रेरयति मावतम्”—इति गित्तावधमस्य पर्यालोच्यम् ।

‡ “अयं मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः”—इति प० दे० का० ०, ५, ९ ।

§ १भा० (८९ ४०) १४० १९ च० (३०) ।

‘वया इव’ शाखा इव “रुरुजः सप्त विस्तुहः” । ‘सप्त’ सर्पणाः, ‘विस्तुहः’ विविधस्रवणाः भूत्वा ततः शाखा इव ‘रुरुजः’ अस्यां पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव ह्येताः पृथिव्या उपरि, यथा-निम्नं विस्त्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते—इत्येतद् दृष्ट्वैव मवोचत्,—“तस्येदु विस्तुहः ० — ० सप्त विस्तुहः”—इति ॥ एव मत्र शब्दसारूप्या-दर्थापपत्तेश्च “विस्तुहः = आपः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते । ‘भुवन’-शब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद् वर्णयन्ति; चतुर्विधस्य भूतयामः, विस्तुहस्य वया इव रुरुजः पृथिव्या उपरीति । ‘सप्त’-शब्देनापि समुद्रानेव केचिद् वर्णयन्ति; ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते, विस्त्रवन्ति च ॥

“वीरुधः(८)” —इति*, अनवगतम् । “विरोहणात्”—इत्यवगमः । “ओषधयो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विरोहणात्”—इति हेतुनिर्देशः । “ओषधीः प्रति ० — ० वीरुधः पारयिण्वः”† । भिषज् आथर्वणस्येय मार्षम् । ओषधिसूक्ते । अनुष्टुप् । हे ‘ओषधीः’ ओषधयः ! ‘प्रतिमोदध्वम्’ इमं रूपां प्रति, अस्मान् प्रति वा । ‘मोदध्वम्’ सुदिताः हृष्टाः भवन्तु । कौटुष्यो यूयम् ? ‘पुष्पवतीः’ पुष्पवत्यः, ‘प्रस्रवरौः’ प्रकर्षेण स्रवन्ते उपभोगायेति प्रस्रवरौः । याश्च पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः । ‘अथा इव’ वड्वा इव ‘सजित्वरौः’ सह जैत्र्यः, ‘वीरुधः’, सर्वरोगान् जित्वा अस्माकं मायुषः ‘पारयिण्वः’ पारयिष्यः सन्तु ॥ एव मत्र

* १भा० ४५८ पृ० ११ पं० ।

† ‘ओषधीः’ प्रति मोदध्वं पुष्पवती प्रस्रवरौ । अथा इव सजित्वरौर्वीरुधः पारयिण्वः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ५, ८, १ ।

“पुष्पवतीः प्रसूवरीः”—इत्येतस्मात् विशेषलिङ्गात् “वीरुधः = ओष-
धयः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते ॥

“नक्षदाभम्^(१०)”—इति *, अनवगतम् । ‘न क्षणदाभम्’—इत्य-
वगमः । “अश्रुवानदाभम्”—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् । अभ्य-
शनेन अभिव्यापनेन यो दम्नोति हिनस्ति, स नक्षदाभः । “त मु नः
पूर्वे^१ ० —० मृतिभिः शर्विष्ठम्” † । भरद्वाजस्येय मार्घम् । ऐन्द्री ।
त्रिष्टुप् । सप्तातस्रक्ते माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते शस्यते ।
“त मौमहे”—इति ‡, इत्यञ्च तत्रैव । ‘तम्’ इन्द्रम् ‘नः’ अस्माकम्,
ये ‘पूर्वे’ ‘पितरः’ पितृगणाः, ‘सप्त’ सप्तसहस्राकाः, ये पुराणेषु
पथन्ते । अथ वा ‘सप्त’ ‘सृष्टाः’, पूर्वतर मस्माद्वोकादमुं लोकम्, ते
च ‘नवगाः’ नवगतयः, अभिनवा हि तेषां गतिः ;—अर्द्धमासे-
र्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम् । अथ वा नवनीतगतयः ॥
नवनीते हि तेषां मनसो गतिर्भवति, — इदं मस्माकं स्यादिति ;
“स्वयं विलीनं पितृणाम्”—इत्युक्तम् ॥ । ‘विप्रामः’—इति, विप्राः
= प्राप्तप्रजाः, पितृलोकेऽवस्थिताः । ‘मतिभिः’ ‘अभिवाजयन्तः’
स्तुवन्त आसते । किञ्चक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसते ?
इति, उच्यते ;— ‘नक्षदाभम्’ योऽभिव्यापनमात्रेणापि दम्नोति, किं

* १भा० ४९८ पृ० १५ पं० ।

† “त मु नः पूर्वे पितरः नवगाः सप्त विप्रामो अभि वाजयन्तः । नक्षदाभं तत-
रिं पर्येतुं मद्रोषवाच मृतिभिः शर्विष्ठम् ॥”—इति अ० शं० ४, ९, १९. १ ।

‡ अ० शं० ४, ९, १९. १ । इत्याप्यनुपदं दर्शयिष्यति (१४९४० १० पं०) ।

§, ॥ ‘नवगतयो नवनीतगतयो वा’—इति प० दै० का० ११. १, ० ।

॥ ‘नवनीतेनाभ्यशन्ति,—आद्यं वै देवानां पुरभिः नृतं मनुष्याणां मायुनं
पितृणां नवनीतं गमोयाम्’—इत्यादि रे० प्रा० १, १, १ ।

मुत वेधेन ? तम् । 'तत्तुरिम्' यस्य त्वरणशीलः, तम् । 'पर्वतेष्ठाम्'
यस्य मेघस्यायौ, तम् । 'अद्रोघवाचम्' यस्य चाद्रोघव्या वाक् अनति-
क्रमणीया, तम् । 'शविष्ठम्' यस्य बलिष्ठः, तम् । य एव ह्युणविशिष्ट
इन्द्रः, तं मतिभिरभिवाजयन्त आसते, सोऽस्माक मिदं नाम करो-
त्वित्येव माशीर्योऽप्या ॥ एव मत्र शब्दसाख्यादर्थोपपत्तेश्च योऽभ्य-
शनेन दम्नोति, स नचदाभ इत्युच्यते ॥

“अकृधोयुः^(११)”—इति *, अनवगतम् । “अकृध्यायुः”—इत्य-
वगमः । “कृधु”—इति इस्वनाम[†]; तद्धि “निकृत्तम्” इव
“भवति”, इस्वत्वात् । तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते ‘अकृधु’—इति
भवति । “त मीमह इन्द्रं मस्य० —० हरिवो मादयथै[‡]”[†] ।
‘तम्’, वय मात्मनः पुत्रम् ‘इमहे’ याचामहे । ‘हरिवः !’
त्वाम् । ‘इन्द्रम्’ ईश्वरम् । आह ;—यः किञ्चन पुत्रः ? इति,
उच्यते ;— सः ‘अस्य’ ‘रायः’ धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः ।
किञ्चनस्य पुनर्धनस्य ? इति, ‘पुरुवीरस्य’ बलवीरैस्तद्वतः, ‘नृवतः’
च दामैस्तद्वतः, ‘पुरुतोः’ च बलनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः ।
न च परिपालनसमर्थ एव यः केवल मल्पकालः, त मीमहे; किन्तु हि?
‘यः’ च ‘अस्कृधोयुः’ अकृध्यायुः, दीर्घायुरित्यर्थः । ‘अजरः’ च, यो
दृढशरीर इत्यर्थः । ‘स्वर्वान्’ च, यः सुष्ठु शत्रुणा मीरयिता । यः

* १भा० ४९८ घ० १८ पं० ।

† १भा० (१८९, १८० घ०) २७० १७० (१) ।

‡ “त मीमह इन्द्रं मस्य दायं पुरुवीरस्य नृवतः पुरुतो । यो अस्कृधोयुः अजरः
स्वर्वान् त मा भर् हरिवो मादयथै ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, १२, १ ।

एवङ्गुणविशिष्टः पुत्रः 'तम्' 'आ भर' आहर । 'हरिवो मादंघ्र्ये'
अस्माक मात्मनश्च मदनाय तर्पनायेत्यर्थः॥ एव मत्र "अस्कृधायुः"—
इत्यनेन दीर्घायुश्च्यते, तस्याभीष्टत्वात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"निगृह्याः^(१९)"—इति *, अनवगतम् । "निश्रथ्यहारिणः"—
इत्यवगमः ; निश्रथया दृढया गत्या हरन्तः ॥ ४ (३) ॥

आजासः पूषणं रथे निश्रुम्भास्ते जनश्रियम् । देवं
वहन्तु विभ्रतः ॥ आवहन्वजाः पूषणं रथे निश्रथ्यहा-
रिणस्ते † जनश्रियं जातश्रियं हवदुक्थो महदुक्थो
वक्तव्य मस्मा उक्थ मिति हवदुक्थो वा । वृवदुक्थं
हवामह इत्यपि निगमो भवति ऋदूदरः सोमो मृदू-
दरो मृदुरुदरैष्विति वा । ऋदूदरेण सखा सचेयेत्य-
पि निगमो भवति । ऋदूपे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्या-
मः । पुलुकामः पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि
निगमो भवति । असिन्वती असिङ्गादन्त्यौ ॥ असिन्वती
वसती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति । कपनाः ‡
कम्पनाः क्रिमयो § भवन्ति । मोपथा वृक्षं कप्नेव

* १भा० ४९८ प्र० ८ पं० ।

† "निश्रथ्यहारिणस्ते" क, ख, ग । "निश्रथ्यहारिणस्ते"—इति राघव-सम्या-
दितयोः C. D पुस्तकयोः पाठः ।

‡ "कपना" क, ख, ग ।

§ "क्रिमयो" क, ख, ग ।

वेधसु इत्यपि निगमो भवति । भाक्त्युजोक्तः प्रसिद्धभाः ।
 धूमकेतुः समिधा भाक्त्युजोक्त इत्यपि निगमो भवति ।
 रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । सं रुजानाः
 पिपिषु इन्द्रश्चरित्यपि निगमो भवति । जूर्णिर्जव-
 तेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा * । क्षिता जूर्णिर्न वक्षतीत्यपि
 निगमो भवति । परि घंस मोमना वां वयो गात ।
 पर्यगादां घंस महरवनेनान्नम् † ॥ ५ (४) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६, १-

“आजासः पूषणं ०—० वहन्तु विभ्रतः” ‡ । भरद्वाजस्यार्थम् ।
 ‘आ वहन्तु’ ‘आजासः’ अजाः, अश्वः । ‘निश्रुम्भाः’ “निश्रय्यहारिणः” § ।
 य एवंलक्षणा अश्वः, ते आवहन्तु ‘पूषणं’ देवं ‘रथे’ व्यवस्थितं
 ‘विभ्रतः’ धारयमाणः । ‘जनश्रियम्’ “जातश्रियम्” उद्भूतश्रिय
 मित्यर्थः ॥ एव मत्र समानविभक्त्यन्तत्वात् ‘अजासः’—इत्यनेन
 “निश्रुम्भाः”—इत्येतदश्वविशेषणम् । सति चाश्वविशेषणत्वे “निश्रय्य-
 हारिणः” ॥ शीघ्रहारिणः, तस्याभीष्टत्वादागमनस्य ॥

“हृवदुक्थः (१७)” —इति ¶, अनवगम् । “महदुक्थः”—इति,
 “वक्तव्यम् असौ उक्थम्—इति वा” शब्दसमाधौ । “हृवदुक्थं हवा-

* ‘जूनोतेर्वा’ क, ख, ग ।

† ‘महरवनेनान्नम्’—इति च-पुस्तकमात्रे, हनौ प्राधान्यतया च स्वीकृतम् ।

‡ ख० घं० ४, ८, ११, १ ।

§, ॥ “निश्रय्यहारिणः”—इति क ए० पाठः ।

¶ १भा० २१८ ३० १४ प० ।

महे ० — ० मवसे*” । कण्ठपस्यार्पम्† । प्रथमे पर्याये मैवावरुणस्य
शस्त्रे तृचाशीतिषु च महाग्रते शस्यते । “उक्थम्”—इति शस्त्र
मुच्यते, तद् यस्य दृष्टत् महत्, स दृष्टदुक्थः ; अथवा तद् यस्य
वक्तव्यम्, स दृष्टदुक्थः । तं ‘दृष्टदुक्थम्’ इन्द्रम्, ‘हवामहे’ वय माङ्ग-
यामहे, एतस्मिन् कर्मणि । ‘सुप्रकरस्त्रम्’ सुप्रवाजम्, दीर्घवाजम्
‘ऊतये’ श्रवणाय, रक्षणाय आत्मनः । ‘साधु कृण्वन्तम्’ साधुकारिणम्,
नित्यकाल सेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम् । ‘श्रवसे’
तस्यैव तर्पणाय, त मागतं सन्त मेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्ये-
तेनाभिप्रायेणाङ्गयामहे ॥ एव मत्र ‘हवामहे’—इत्यनेन सम्बन्धात्
“दृष्टदुक्थः = महदुक्थः, वक्तव्योक्त्यो वा”—इत्युपपद्यते । य एव हि
महदुक्त्यो भवति, वक्तव्योक्त्यो वा स एव सुतरा माह्वयत इति ॥

“मृदूदरः(१४)” — इति, अनवगतम् । “मृदूदरः”—इत्यवगमः ।
“सोमः” अभिधेयः । मृदूदरेण सख्या ० — ० प्रतिरमेम्यायुः” ॥
प्रगाथस्येय मार्यम् । त्रिष्टुप् । सौमी । सोमेन्द्रस्य ग्यामाकस्य चरोः
याज्यैषा, सोमचायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ । ‘मृदूदरेण’ मृदूदरेण सोमेन ;

* “‘दृष्टदुक्थ’ हवामहे सुप्रकरस्य सूतये । साधु कृण्वन्तु मवसे ॥”—इति ऋ०
सं० ९, ९, १, ५ ।

† मेधातिथेरार्पे मिति वक्तव्ये कण्ठपस्यार्पे मिति धमादुक्त मिव, अन्तुक्रमणीवि-
रोधात् सायणविरोधाच्च । तथाहनुक्रमणिका—“प्रकृतानि चिंशमेधातिथिः”—
इति, “काखी मेधातिथिः”—इति च सायणः (ऋ० सं० ९, ९, १, १०)

‡ “उक्थं वक्तव्यप्रगंसम्”—इति पं० दे० का० ११, ९, १० । पुरस्ताच्च (१भा०
९१९ प्र० द्रष्टव्यम् ।

§ १भा० ४९० प्र० १ पं ।

॥ “मृदूदरेण सख्या सचेयु यो मा न रिष्येदयं पृथीतः । अयं यः सोमो न्यधा-
युक्ते तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः ॥”—इति ऋ० सं० ९, ४, १९, ५ ।

मृदु हि सोमस्योदरम्, सुधिरत्वात् । अथ वा मृदुरय मुदरे स्यात्
 —इत्येव माशास्यते, पादभिर्वमनाशङ्कया । तस्मात् मृदूदरः सोमः,
 स पुनरेव मृदूदरः सन्मृदूदर इत्युच्यते, तेन मृदूदरेण । 'सख्या'
 समानख्यानेनैव केन चित् पुरुषेण, मित्रेण 'सचेय' संसचेयम्,
 संसेवेयम् । पुनरागामिषु 'यः' सोमः 'मा' मां 'न रिष्येत्' न
 हिंस्यात्, 'पीतः' सन् । यथाह मेतेन सोमेनाहिंसितः, तथा सचेयम् ।
 हे 'हर्यश्च' ! इन्द्र । सोमस्वामिन् ! एतदस्तु नः । किञ्च 'अयं यः
 सोमः', 'न्यधाचि अस्मै' निहितोऽस्मास्वासीत् । येनेमा मापद मापा-
 दिताः स्मो वमनदारेण । 'तस्मै' तदर्यम् । तेनास्माक मायुषो यदव-
 खण्डनं क्षतम्, तत्प्रतिपूरणाय । 'इन्द्रम्' 'प्रतिरम्' प्रतीर्णं मनव-
 खण्डितं सर्वम् 'आयुः' 'एमि' याचामीत्यर्थः । सोमवमनवैगुण्यात्
 आयुषश्चेद माशङ्कमान इन्द्रं दीर्घं मायुर्ययाच यजमानाय ॥ एव
 मस्मिन् "मृदूदरः = सोमः" प्रकरणात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"मृदूपे(१५)" — "इति*, उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः" — "मृदूपे
 चिदृदूदधा" — इत्यत्र † ॥

"पुलुकामः(१६)" — इति ‡, अनवगतम् । "पुलुकामः" — इत्य-
 वगमः । "इमं नु सोम मन्तिता ० — ० कामो हि मर्त्यः" ? ।

* १भा० ४२० ४० ५५० ।

† अथैवाध्याये ६ पा० ४ख० ।

‡ १भा० ४२० ४० ११ प० ।

§ "इमं नु सोम मन्तिता ह्यस्तु पीत मुषं ब्रुवे । यत् स्त्री मार्गयक्ष्मा तस्य मेलत
 पुलुकामो हि मर्त्यः ॥" — इति च० सं० १, ४, ११, ५ ।

अगस्त्य-लोपासुद्रासंवादे अन्तेवामी ब्रह्मचारी इमां सौमीं दृष्ट्वा
मपश्यत् । 'इमम्', अहम् 'सोमम्' 'अन्तितः' अन्तिके अवस्थितम्
'उप'गम्य चेतसा 'ब्रुवे' । न च वहिरन्तिकेऽवस्थितमुपब्रुवे, किन्तु हि ?
'पीतं' सन्तं 'हृत्' एव, स्व एव हृदयेऽवस्थितमुपब्रुवे ।—“यत् सौ
मागश्चक्षुः” । 'यत्' 'सौम्' सर्वतः सर्वप्रकारम् 'आगः चक्षुः'
पापं कृतवन्तो वयम् । 'तद्' अयं सोमः 'सुमृडतु' सुष्ठु सुखविधि-
परिणामं करोतु । किं कारणम् ? इतः,— यस्मात् 'पुलुकामो हि'
चङ्गकामो हि 'मर्त्यः' । स चङ्गकामत्वात् मनुष्यस्वाभाव्यात् अवश्य
मागः करोति, तदयं पीतः सोमः शमयत्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र
'पुलुकाम'-शब्देन पुलुकामो चङ्गकाम उच्यते, 'मर्त्य'-शब्दसामा-
नाधिकरण्यात् साहचर्याच्च ॥

“असिन्वती^(१०)”—इति *; अनवगतम् । “असङ्ख्यादन्त्यौ”—
इत्यर्थप्रतीतिः । “अपश्य मस्य ० — ० भूयन्तः”† । वैश्वानरस्याग्नेः
सौचीकस्य वा वाजस्यस्य वा सप्तेरिय मार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी ।
'अपश्यम्' अहम् । भगवतः अग्नेः 'महत्तः', 'महितम्' माहाभाग्यम् ।
'अमर्त्यस्य' अमरणधर्मिणः । 'मर्त्यासु' मरणधर्मिणीषु, 'विश्वे' मनुष्य-
प्रजासु इत्यर्थः । आह;—किम्पुनस्तन्माहाभाग्यम् ? इति, उच्यते,—
'नाना' भावेनैते 'हनू' हननसमर्थे ज्वाले अवस्थिते 'विभृते' विविध
मिव धृते सत्तौ 'सम्भरेते' एकत्र हरेते हवींषि दारुणि वा । सम्भृत्य
च 'असिन्वती' “असङ्ख्यादन्त्यौ” असङ्ख्यादन्त्याविव; अथ वा असम्पूर्ण-

* १भा० ४२० ४० १२ पं० ।

† “अपश्य मस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विश्वे । नाना हनू विभृते
च भरेते असिन्वती भगवती भूयन्तः ॥”—इति अ० सं० ८, १, १४, १ ।

यन्त्याविवं । अनेन प्रकारेण ग्रीष्मं 'वसुती' भक्षयन्त्यौ । 'भूरि' अपि दारुजातं हविर्जातं वा ;— यत् 'अत्तः' भक्षयतः ; न च आस्यतः । एतदस्य माहाभाग्य मह मपश्य मस्मिन् मनुष्यलोके इति । हनुरूप-सम्बन्धात्* वक्षीष्वपि ज्वालासु द्विवचन मेव स्थितम् ॥ एव मत्र हनुसम्बन्धात् "असिचती = असह्वादन्यौ"—इत्युपपद्यते ॥

"कपनाः(१८)"—इति †, अनवगतम् । "कम्पनाः"—इति शब्द-समाधिः । "क्रिमयः भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "अभ्राजि शर्द्धे" ० — ० नेषथा सुगम्" ‡ । श्यावाश्वस्यात्रेयस्यैव मार्घम् । मारुती । जगती । दाशरात्रिके चितृत्सोमे प्रथमेऽहन्याग्निमारुते विनियुक्ता । "प्रशर्द्धायेत्याग्निमारुतः"—इति सूत्रेणात् १ । 'अभ्राजि' भ्राजते । 'वः' 'मरुतः!', तत् 'शर्द्धः' तद्वत्तम् । 'यत्' येन वत्तेन 'अर्णमं' मेघं वृद्धम्, उदकपूर्णम्, अनु प्रविश्य 'मोषय' मुष्णौथ यूयम्; निरुदकं कुरुतेत्यभिप्रायः । कथम्पुनर्मोषय ? इति ।—"वृत्तं कपनेव वेधसः" । 'कपनाः' "कम्पनाः" "क्रिमयः" ॥ इव, 'वेधसः' वेद्धारः ; यथा वृत्तं मनु प्रविश्य क्रिमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं रसं वा मुष्णन्ति, एवं यूय मुदकं मुष्णौथ । अथ वा हे 'वेधसः' मेधाविनः ! इति मरुद्धि-षय मेतत् सम्बोधनं स्यात् । यस्माद् यूय मेवमादिना प्रभावेन युक्ताः,

* "हनुरूपकसम्बन्धात्"—इति ख० ।

† १ भा० ४२०. ४० १५ पं० ।

‡ "अभ्राजि शर्द्धो मरुतो यदेणं मेघं यद् वृत्तं कपनेव वेधसः" । अथ स्या नो अरमन्ति सजोषस्य च रिव यन्तु मनु नेषथा सुगम् ॥"—इति ख० सं० ४, ९, १५, १ ।

§ "प्रशर्द्धायेति पञ्चदशर्धे दशमं वृद्धम्" — ० माहत्या यजेत आ० १. ११.) इति"—इति ख० सं० ५, ४, दशमसूक्तारम्भे सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

॥ "कमपः"—इति ख०-ट० ।

अथैतस्माद् कारणात् अस्माक मेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्याप्त-
मतिम्, परिसमाप्तविद्यं यजमानं स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा
यन्तम् इतो लोकादसुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूय मपि
'अनु नेपथ' हे 'सजोषसः' सहप्रीताः । गमनानुग्रहेऽस्य वर्त्तध्व
मित्यभिप्रायः । कथञ्च पुनर्नेपथ? 'चतुरिव' यथा गच्छतः पुरुषस्य
चतुर्गमनानुग्रहे वर्त्तते, एव मनुनेपथ्येनं सुग मिति ॥ एव मत्र
वृत्तसम्बन्धात् "क्रिमयः=कम्पनाः"; ते हि वृत्तं मुष्णन्ति, मोष-
यन्ति च कम्पयन्ति च यं खादन्ति, स्वय मेव वा कम्पन्ते चलन-
स्वाभाव्यात् ॥

"भाच्छजौकः(१८)"—इति *, अनवगतम् । "च्छजुभाः"—इत्य-
वगमः । "प्रसिद्धभाः"—इति पर्यायशब्देन निर्वचनम् ॥ "देवो देवान्
परिभू ०—० वाचा यजौयान्" † । आङ्गस्य हविर्द्धानस्यार्घम् ।
त्रिष्टुप् । 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः । हे भगवन्! अग्ने! 'देवान्'
'परिभूः' सर्वतो भवसि । 'च्छतेन' यज्ञेन सहितः । तदुक्तम्,—अग्ने
नेमिर्राऽ इव देवांस्त्वं परिभूरसि"—इति ‡ । यस्त्व मेवम्प्रभावः,
तं त्वां ब्रवीमि ;—'वह' प्रापय 'नो हव्यं' देवान् प्रति । 'प्रथमः'
यस्मात् त्वं मनुष्यहोतार मपेक्ष्य, तस्मादेतत् कुरु । 'चिकित्वान्' स्व
मधिकार मेतं जानान इत्यभिप्रायः । 'धूमकेतुः' धूमप्रज्ञानः,

* १भा० ४३१ ५० ६ ५० ।

† "देवो देवान् परिभूच्छतेन वहो नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् । धूमकेतुः
भूमिभ्रा भाच्छजौको मुन्द्रो होता नित्या वाचा यजौयान् ॥"—इति ऋ० सं० ७,
१, ११, १ ।

‡ ऋ० सं० ४, १, ५, १ ।

धूमध्वजो वा । ‘समिधा’ समिन्धनेन ‘भाञ्जजीकः’ प्रसिद्धभाः ।
 ‘मन्द्रः’ मदनः, तर्पयिता देवानाम् । ‘होता’ आह्वाता ‘नित्यः’ ;
 इतरं मनुष्यहोतारं मपेक्ष्याग्निरेव नित्यो होता * । ‘वाचा’ वाग-
 धिदेवताभावेनावस्थितः † । ‘यजीयान्’ यष्टृतरः,—मनुष्यहोतारं
 मपेक्ष्य । एव मत्र “भाञ्जजीकः = प्रसिद्धभाः”—इत्युपपद्यते ॥

“रुजानाः(१०)” —इति ‡, एतदेकं पदम्, अनवगतम् । ‘रुजत्यः’—
 इत्यवगमः । “नद्यो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “रुजन्ति कूलानि”
 —इति हेतुनिर्देशः ॥ “अयोद्धेव दुर्मदः० —० इन्द्रश्चतुः” § ।
 हिरण्यसूपस्थार्षम् । अग्निष्टोमे निष्क्रेवत्ये शस्यते । ‘अयोद्धा इव’
 यथा कश्चित् अयोद्धा, ‘दुर्मदः’ दुर्मत्तः—वाङ्मात्रसारः । आह,— स
 यथा किं करोति ? इति, उच्यते ;—‘आ हि जुक्ते’ आह्वयतीत्यर्थः ।
 क माह्वयति ? ‘महावीरम्’ महाविक्रान्तम्, ‘तुविबाधम्’ बहूनां
 शत्रूणां बाधितारम्, ‘ञ्जयीपम्’ ञ्जयीषिण मित्यर्थः । तदुक्तम्,—
 “ञ्जयीषी वञ्जी”—इति ॥ । तमेवम्प्रभाव मित्त्र माह्वय मेघो
 ‘नातारीत्’ इतरवदुर्मदः न तन्तुं शक्नोति । ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘समृतिं’
 समागमं ‘वधानां’ प्रहाराणाम्, अतरमाणः या एताः नद्यः, ‘संरु-
 जानाः’ ऊर्मिभिः कूलानि वहन्त्यो रुजन्ति, ताः प्रति विशीर्यमानः ॥

* “अग्निर्वै देवानां होता, तद्यैतदोष्टपदनं यदुत्तरवेदी नाभिः”—इति रे०
 प्रा० १, ५, १ ।

† “वाग् वा ऋणुष्टुप” —इत्येवमादि च द्रष्टव्यम् रे० प्रा० १, ५, १ ।

‡ १भा० ४३१ श्र० १ पं० ।

§ “अयोद्धेव दुर्मदः आ हि जुक्ते महावीरं तुविबाध ञ्जयीपम् । नातारीदस्य
 समृतिं वधानां प्रं रुजानां पिपिषु इन्द्रश्चतुः ॥”—इति अ० सं० १, १, १०, १ ।

॥ पु० १८ श्र० ११ पं० ।

‘पिपिषे’ ‘इन्द्रश्नुः’ इन्द्रस्य शातयितव्य इत्यर्थः । एव मत्र शब्दार्थो-
पपत्तेः “नद्यः = रुजानाः” — इत्युपपद्यते ॥

“जूर्णिः(११)” — इति *, अनवगतम् । जवनाद् वा, द्रवणाद् वा,
दवनाद् वा — इति शब्दसमाधयः । शक्तिः अभिधेया । “जवतेर्वा”
गत्यर्थस्य जूर्णिः, “द्रवतेर्वा” गत्यर्थस्यैव जूर्णिः, “दुनोतेर्वा”
हिंसार्थस्यैव जूर्णिः ॥ “प्रप्रा वो अस्मे ० — ० जूर्णिर्न वंचति” † ।
पुरुच्छेषस्वार्थम् । अतिशक्त्यतिच्छन्दाः । पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये
शस्यते । ‘प्र’ब्रवीमि हे स्रोतारः ! प्रब्रूत अस्मे । ‘स्वयशोभिः’ आत्मीयैः
यशोभिः संयुक्ताः स्तुतीः । किं कारणम् ? यस्मादेष ‘इन्द्रः’ स्तुतः
‘उत्ती’ अविता, रक्षिता ‘परिवर्गे’ सङ्ग्रामे ; यत्र हि प्राणाः परि-
वृज्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र अयं मस्माकं रक्षिता भवति ‡ । ‘दुर्मतीनाम्’
पापमतीना मस्माच्छत्रूणां हन्ता भविष्यति । त मेत मेवङ्गुणविशिष्ट
मिन्द्रम् ‘दरीमन्’ दारयितव्यतमं दुर्मतीनां पुनःपुनः स्तुतः । आह
— कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यति ? इति, उच्यते ; — ‘स्वयं’
‘सा’ § ‘रिषयधै’ रेपणाय भविष्यति ; किञ्चिदप्यकृत्वास्माक मिन्द्र-
प्रभावात् स्वयं मेव विनक्ष्यतीत्यभिप्रायः ; का पुनरसौ ? इति, —
“या न उपेवे अचैः” । ‘या’ अस्मान् ‘उपेवे’ उप आगच्छति ‘अचैः’

* १भा० ४३१ पृ० ८ पं० ।

† “प्रप्रा वो अस्मे स्वयशोभिः स्तुती परिवर्गे इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन् दुर्मती-
नाम् । स्वयं सा रिषयधै या न उपेवे अचैः । हृते संयुग्ध वंचति क्षिप्ता जूर्णिर्न
वंचति ॥” — इति ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

‡ “भविष्यति” — इति क ।

§ ‘सा शक्ति’ मन्त्रेणा वा’ — इति ख०-पु०-टीकनी ।

अदनेः रक्षोभिः प्रहिता, सा । “हुते ममन्त्रं वचति” * । ‘इम्’—
इत्यनर्थकः । ‘हता’ सती इन्द्रेण ‘न’ वचति † । अस्मान् प्रति
‘क्षिप्ता’ अपि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः ‘जूर्णिः’ जवसम्पन्नापि
सती शक्तिः, ‘न वचति’ ‡ ; अस्मान् प्रति न प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ एव
मत्र चेपणमन्वन्धात् “जूर्णिः = शक्तिः”—इत्युपपद्यते ॥

“ओमना(११)” —इति ३, अनवगतम् । “अवनाय”—इत्यवगमः ।
“युवोः श्रियं०—०मोमना वां वयो गात्” ॥ । वसिष्ठ स्त्रिय
भार्यम् । त्रिष्टुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे
अश्विनौ ! ‘युवोः श्रियम्’ । युवयोः या श्रीः तां ‘परि अवृणीत’
सर्वतः सम्भजत ‘योषा’ । आह, —कतमा ? इति, उच्यते ;—‘सूरो
दुहिता’ सूर्यस्य दुहिता । कदा तां श्रियं मुपःसञ्जिज्ञका इयं
मवृणीत ? ‘परितक्मायाम्’ रात्र्याम्, ऊर्द्धं मर्द्धरात्र्यात् ; सहाश्विनोः
कालः ॥ । किञ्च “यद् देवयन्तं मवेयः शचीभिः” यस्माद् ‘देव-
यन्तं’ देवान् यष्टु मिच्छन्तम् यजमानम् ‘अवयः’ ‘शचीभिः’ स्त्रीः
कर्मभिः । तेन कारणेन ‘वां’ ‘परि अगात्’ परिगच्छति । सर्वासु
दिक्षु यजमानैर्दीप्यमानं युवां प्रति ‘वयः’ “अन्नं” हविर्लक्षणम्,
‘घंसं परि’ प्रति अहनि प्राप्ते इत्यर्थः । पूर्वाह्नोर्द्धाश्विनोर्यागकाल

* , †, ‡ अत्र सर्वत्रैव ‘वचति’—इति सयकारपाठ ख०-पुस्तके ।

‡ १भा० ४२१४० १०पं० ।

॥ “युवोः श्रियं” परि शोषावृणीत सूर्यो दुहिता परितक्मायाम् । यद्देवयन्तं
मवेयः शचीभिः परि घृष मोमना वा वयो गात् ॥”—इति अ० घ० ५, ५,
१९, ४ ।

॥ “तयोः काल ऊर्द्धं मर्द्धरात्र्यात्”—इति दै० का० १९, १, १ ।

तदुक्तम्,—“प्रांतिर्यावाणा प्रथमा यजध्वम्”—इति * । क् मर्थं पुर-
स्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति? ‘ओमना’ “अवनाय” तर्पणयेत्यर्थः ।
एव मचाश्विनोर्हविःसम्प्रदानसम्बन्धात् ‘ओमना’—इत्यस्य शब्दस्य
“अवनाय”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

के चिदत्र “अवनेनान्नम्”—इत्येव मधीयते भाष्यम्† । तेषां
योजना,—“अवनेन” तर्पणेन भवतो निमित्तभूतेन ‘पर्यगात्’
“अन्नम्” इति ॥

केचित् “अनेनान्नम्”—इत्येव मधीयते भाष्यम्‡ । तेषाम्,—
“अनेन” मन्त्रेण “अन्नं” परिगच्छतीति योजना स्यादिति ॥ ५(४) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा
(इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषा मेकः
प्रत्युवाच शकटः § शाकिनी गावो जाल मस्यन्दनं
वन मुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय इति सा
निगद व्याख्याता) ॥ १ ॥

* ऋ० सं० ४, ४, १८, १ ।

† क-ख-ग-घ-पुस्तकेषु दृश्यत एव ।

‡ मत्स्यवृद्धौतपुस्तकेषु राघववृद्धौतपुस्तकेषु च नैवं क्वचिदपि ।

§ “शकटं”—इति पाठः ।

॥ वनमौचिज्जान्तगतपादो न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

“उपलप्रक्षिणी(१५)”—इति *, अनवगतम् । “सक्तुकारिका” अभिधेया; सा हि “उपलेषु” यवान् “प्रक्षिणाति” दिनस्ति । एव मस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहेणार्थप्रतीतिरवगमः । अथ “वा” “उपलेषु” “प्रक्षेपिणी” स्यात्, उपलेषु तप्तेषु भर्जनार्थं यवान् प्रक्षिपति; सा हि गौडेषु प्रसिद्धा । उपलान् वा यवेभ्यः प्रक्षिपति विचिनोतीत्यर्थः । सेधम् ‘उपलप्रक्षेपिणी’ सती ‘उपलप्रक्षिणी’—इत्युच्यते ॥ १ (५) ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना । नाना
धियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥
कारुरह मस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक् तत इति
सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुका-
रिका नना नमतेर्माता वा दुहिता वा नानाधियो
नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिता स्मो
गाव इव लोक मिन्द्रायेन्दो परि सुवेत्यध्येयणा । आ-
सीन ऊर्द्धा मुपसि क्षिणाति । उपस्थे प्रकलविद्वणिग्
भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्म्निवासः प्रकलवि-
न्मिमान्ना इत्यपि निगमो भवत्यभ्यर्ज्यज्वाभ्यर्ज्यन्य-
जति । सिषक्ति पूषा अभ्यर्ज्यज्वेत्यपि निगमो भव-
तीष्ट ईशिषे । ईष्टे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि

निगमो भवति । श्लोणस्य श्लयणस्य । मूहः श्लोण-
स्याश्विना कखायेत्यपि निगमो भवति ॥ २ (ई) ॥

“कारुरहं ततो० —० मेन्द्रायेन्द्रो परि खव”* । शिशुराङ्गि-
रसः, तथेय भार्गवम् । पङ्क्तिः । ऐन्द्रौ । स्वदुष्कृताश्रया किला-
परिखवति सोमे पापसङ्कीर्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति मन्यमान
आत्मान मेव निर्दिशन्नाह;—‘अहं’ तावत् कस्मिंश्चिदनादिकाले,
परेषां ‘कारुः’ स्तोमकर्त्ता स्तुतीनां प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेना-
वृन्त्यतो वहिर्वा यज्ञात् प्रियवक्ता लौकिकाभिर्वाचोयुक्तिभिर्जिविका-
परतया । ‘ततः’ मम पिता पुत्रो वा ‘भिषक्’ आसीत्, ब्रह्मा † ;
स हि प्रायश्चित्तरोगे उत्पन्ने यज्ञस्य भेषजं करोति । यदुक्तम्,—
“भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति” ‡ । इतरो
लौकिको वा भिषक् । “ततः— इति सन्ताननाम; पितुर्वा पुत्रस्य
वा” § । पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते ॥ । एव मयादाने कारके
‘ततः’ पिता; पुत्रः पुनः तन्यते अयं ‘ततः’, कर्मणि कारके ।

* ख० सं० ०, ५, १५, १ ।

† ब्रह्मा ऋत्विग्विशेषः, स च सर्वेषां ऋत्विजां कार्यद्रष्टा चिदेदमिदं भवति ।
तथाह—“यदेतत् चयै विद्यायै शक तेन ब्रह्मात्मककरोत्”—इत्यादि (ऐ० ब्रा० ५,
५, ०) । “समुद्रोऽसि विद्यया च” —इत्यादि (सा० ब्रा० १, १, ४) च द्रष्टव्यम् ।
य० वा० सं० ५, ११ अपि द्रष्टव्या ।

‡ “यज्ञस्य चैष भिषग् यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद् भेषजं कृत्वा हरति”—इत्यादि
ऐ० ब्रा० ५, ५, ९ ।

§ “स पितर मेत्याज्रवीत् त्वां ह याव मघं तताभाचरति”—इति ऐ० ब्रा०
५, १, ९ । किञ्च ‘स तथेत्युक्ता पुत्र सामन्तयासास ततायं वै मघं त्वा’ सददात्म
त्वाच्च भिम यज्ञा इति”—इति ऐ० ब्रा० ०, १, १ ।

॥ “प्रजा वै तन्तुः प्रजा मेवास्मा एतत् सन्नामति”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ११ ।

‘उपलप्रक्षिणी’ सवनीयानां* पेक्षै; “दासीः पिनष्टि”—इति
 द्युक्तम् । इतरेषां सक्तूनां पेष्ट्री । ‘नना’ “माता” ममासीत्; सा हि
 स्तनसम्प्रदानाद्युपकारार्थं मपत्यं प्रति नता भवति । “दुहिता
 वा” नना स्यात्; सापि हि परिचर्यार्थं पितुः प्रक्षीभवति † ।
 यस्मिन् पत्ने पिता भिषक्, तस्मिन् पत्ने नना-शब्देन मातोच्यते;
 यस्मिन् पुनः पत्ने पुत्रो भिषक्, तस्मिन् पत्ने नना-शब्देन दुहितो-
 च्यते । ते वय मेव मनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाप्रधानाः सन्तः
 ‘नानाधियः’ “नानाकर्माणः”, ययोक्तेन क्रमेण कारुरह मित्येव-
 मादिना ‘वसुधवः’ “वसुकामाः”; कथं नाम वसु लभेमहि, येन
 प्राणधारणं स्यादिति । एतेनाभिप्रायेण “अनु गा इव तस्मिन्”
 अन्वास्थिताः स्मो लोक मिमम् । कथमुनरन्वास्थिताः स्मः ? इति,—
 गाव इव ; यथानेकैरुपकारप्रकारैर्लोकं मन्वास्थिता गावः, एव
 मन्वास्थिताः स्मो वय मपौमं लोकम् । स त्वम् ‘इन्द्रो!’ विज्ञायैतदनेन
 स्वदुरितानुकीर्तनेन क्षयितकल्मषाः स्म इति मन्यमानः, एतस्माद्
 दशापविचाद् ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम् ‘परि स्वव’; अस्माभिरेव मध्येष्यमाणः
 कथं वा नपरिस्वविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “उपलप्रक्षिणी = सक्तु-
 कारिका”, शब्दार्थोपपत्तेरित्युपपद्यते ॥

“उपसि(१४)” —इति ‡, अनवगतम् । “उपस्ये”—इत्यवगमः ।

* ‘धाना-सक्त-करणादीनाम्’—इति ख० पु० टीका । “तथा हि सवनानां
 सप्तम्”—इत्यादि रे० मा० १, २, ५ द्रष्टव्यम् ।

† ‘नना’ १भा० ०४, ८० ४० ४० ।

‡ १भा० ४२९ ४० १५० ।

“पुत्तो जगार०—०मन्वेति भूमिम्” * ॥ वसुकस्य इन्द्रपुत्रस्य
 आर्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाव्रते मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते ।
 ‘पत्तः’ पादतः रश्मिभिः इतः लोकात् यदादित्यो ‘जगार’ गृह्णा-
 त्युदकम्, तद् इन्द्रो मध्यस्थाने ‘आसीनः’ ‘प्रत्यञ्चम्’ आत्मानं प्रत्य-
 क्षितं प्राप्तम्, तेन भगवतादित्येन ‘शीर्ष्णा’ उत्सृष्टम् ‘अत्ति’ स्वीकरो-
 तीत्यर्थः । तदेव मसौ स्वीकृत्य चतुर्धुं वार्षिकेषु मासेषु पृथिवीलोक-
 निवासिनां जनानां ‘शिरः प्रतिदधौ’ शिरस उपरि दधाति । ‘वरुधं’
 वरतर मुदकम् † । एव मय मिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिसंवत्सरम्
 एतां द्युलोकाख्यां गाम् आदित्योपसृष्टाम्, ‘ऊर्द्धाम्’ उपर्यवस्थिताम्,
 अन्तरिक्षलोके आसीनः ‘उपसि’ उपस्ये, आत्मन उपस्थाने, अन्त-
 रिक्षलोके ‘क्षिणाति’ प्रचारयति । यच्च प्रचारयति, तदिमं लोकं
 प्रति पुनरुत्सृजति । तत् तेनोत्सृष्टं ‘न्यक्’ नीचैर्वर्षभावेन आगच्छति ।
 ततः ‘उत्तानां भूमिं’ यथानिम्नम् ‘अन्वेति’ ॥ एव मत्र “उपसि”
 —इत्यस्य शब्दमारूपात् अर्थोपपत्तेश्च “उपस्ये”—इत्येवार्थप्रतीतिः ॥
 “अपि वा शिर आदित्यो भवति”—इत्युक्तम् ‡, तस्मात् ‘शीर्ष्णा’
 —इत्यत्रोपपद्यते शिरस्त्व मादित्यस्य ॥

“प्रकलवित्(१५)” —इति०, अनवगतम् । ‘प्रकलावित्’—इत्यवगेमः ।
 “वणिग्भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । स हि “कलाश्च वेद प्रकलाश्च” ।

* “पुत्तो जगार प्रत्यञ्चं मति शीर्ष्णा शिरः प्रतिदधौ वरुधम् । आसीन उत्सृष्ट-
 मुपसि क्षिणाति न्यदुत्ताना मन्वेति भूमिम् ॥”—इति अ० सं० ७, ७, १०, १ ।

† १भा० २०९ प्र० (१०), २११ प्र० (१०) द्रष्टव्यम् ।

‡ १भा० ४११ प्र० ११५० ।

§ १भा० ४२९ प्र० २५० ।

कलामन्वन्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते, कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति;
यथा,—अधिष्ठान मपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठान मिति । “इन्द्रैते ब्रह्मवो०
—० भोजना सुदामे” * । वसिष्ठस्यार्थम् । चिष्टम् । ऐन्द्री ।
महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते । ‘इन्द्रेण’ ‘एते’ ‘ब्रह्मवः’
दारयितव्याः सेधाः, ‘वेविषाणाः’ पुनः पुनः व्याप्यमानाः, ‘आपः न’
आप इव ‘सृष्टाः’ केन चित्, ‘अधवन्त’ अगच्छन् । ‘नीचीः’ नीचे-
रित्यर्थः । उच्चैर्गतय एते सन्तः इन्द्रबलान्नीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभि-
प्रायः । किञ्च ; ‘दुर्मिवासः’ सुमित्राण्यपि सन्तो ये अतिसन्धान-
पराः, ते पुनर्दुमित्राः । के पुनस्ते ? इति,—‘प्रकलविदः’ वणिज
इत्यर्थः । ते यथा अभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रव्यं मल्लं ददति, एव
मेते सेधाः पूर्वं मल्लोदकदातारो भूत्वा अधुनेन्द्रबलोद्यताः सन्तः
‘जङ्गः’ ‘विश्वानि’ सर्वाण्यशेषाणि ‘भोजना’ भोजनान्युदकानि †
‘सुदामे’ राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने ‡ ॥ एव मल्लोदकान्य-
दानोपमासम्बन्धात् “प्रकलविद् = वणिग्”—इत्युपपद्यते ॥ अवयव-
प्रत्यवयवादिकलाः प्रकला-शब्देनोच्यन्ते, तेषु च वणिगेव निपुणो भवति,
गणितकुशलत्वात् ; न तथान्य इति ॥

“अभ्यर्ह्ययन्वा(१९)”—इति ४, अनवगतम् । अभ्यर्ह्ययन् अभिवर्ह्ययन्

* “इन्द्रैते ब्रह्मवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीची । दुर्मिवासः
प्रकलविन्निमाना जङ्गविश्वानि भोजना सुदामे”—इति श्व० सं० ५, १ १०, ५ ।

† १भा० १११ ४०, ११० ४० घननामस्तु (१८) ; १भा० १८१ ४० ११५० “भो-
जनानीति वा घनानीति वा” ।

‡ - एतेन च वा इन्द्रेण महाभिषेकेण वसिष्ठः सुदामं पैजवन मभिविषेच तस्मा-
द् सुदामः पैजवनः समन्तं सर्वतः शशिवी जघन् परीयायाद्येन च मेधेनेजे—इति
रे० प्रा० ८, ४, ७ ।

§ १भा० ४२१ ४० ८ पं० ।

यो यजति । अभ्यर्द्धयतिरत्र दानार्थः । “मिम्यच्च येषु ०—०
 अध्वनि प्रविक्रे” * । अजिह्या नाम भारद्वाजः, तस्येय मार्यम् ।
 वैश्वदेवे सूक्ते । त्रिष्टुप् । हे मरुतः ! ‘येषु’ युष्मासु ‘रोदसी’ देवौ,
 रुद्रस्य पत्नी ‘मिम्यच्च’ पुनः पुनरेकतां गच्छति । “इयच्छति, मिय-
 चति”—इति गति गतिकर्मसु पठितम् † । यश्च युष्माकं मध्येऽव-
 म्यतः ‘सिषक्ति’ सेवते, ‘पूषा’ सूर्यः रश्मिभिः ‘अभ्यर्द्धयज्वा’ अभि-
 वृद्धदानः । ते यूय मेवङ्गुणयुक्ता उच्यध्वे । अत्रा ‘हवम्’ आज्ञानम्
 ‘यत् ह याय’ यदा यूय मायाय अस्मान् प्रति, तदा ‘भूमा’
 वह्नि वलानि, ध्वजाद्याणि वा ‘रेजन्ते’ कम्पन्ते । एतस्मिन् ‘अध्वनि’
 अन्तरिक्षे । ‘प्रविक्रे’ विविक्रे, विस्तीर्णे इत्यर्थः ॥ एव मत्र “पूषा =
 अभ्यर्द्धयज्वा” ; स हि स्वरश्मिपोषं पुष्यन्, भूतान्याभिमुख्येन वृद्ध्या
 योजयन्नभिमतानार्थान् भूतेभ्यो ददाति ॥

“ईक्षे(१०)” —इति ‡, अनवगतम् । “ईक्षिणे”—इत्यवगमः ।
 “नृवत्त इन्द्र नृतमाभि ०—० महि सूरं वृहन्तम्” § । भारद्वाज-
 स्वार्यम् । त्रिष्टुप् । व्यूढस्य दशराचस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे
 शस्यते । ‘नृवत् ते’ यथा केचिदुत्पन्नप्रणयाः कञ्चिदीश्वरं मनुष्यं
 स्तुतिभिः सम्भजेरन्, एवं वयं त्वां ‘नृतमाभिः’ मनुष्यतमयोग्याभिः
 ‘ऊतौ’ अवन्तौभिः तर्पयन्तौभिः स्तुतिभिः ‘वंशीमहि’ सम्भजेमहि ।

* “मिम्यच्च येषु रोदसी न देवौ सिषक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्वा । अत्रा हवम् मरुतो
 यद् याय भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्रे ॥”—इति ऋ० सं० ४, ८, ८, ५ ।

† १भा० ११६, ११७ २० गतिकर्मसु १०, ११ पं० (४१), (११) टीपनी द्रष्टव्या ।

‡ १भा ४२९ २० ११ पं० ।

§ नृवत्त इन्द्र नृतमाभिस्तुती वंशीमहि वामं श्रीमतेभिः । ईक्षे हि वसु उमयस्य
 राजन् वा रम् महि सूरं वृहन्तम् ॥—इति ऋ० सं० ४, ६, ८, ५ ।

‘वामं पार्थिवं’ वननीयं धनम् । ‘श्रीमतेभि’ श्रवणीयतमै शब्दैः ।
 केन पुनरर्थेन वंसीमहि ? इतः,— यस्मात् ‘ईत्ते’ इशिषे, त्वम्, ‘वस्त्रः’
 वसुनः, धनस्य ; ‘उभयस्य’ उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य पार्थिवस्य च
 वसुनः । त्वम्, हे राजन् । ‘धाः रत्नम्’ देहि धनम् । कौटुशं
 पुनर्देहि ? ‘महि’ महत्, वस्तुभूतम् ; ‘स्यूरं’ वज्रं वृहन्तश्च वज्रकालं
 यत् स्यात्, तद् देहि ॥ एव मत्र वसुसम्बन्धात् ‘ईत्ते’—इत्येष शब्दः
 “ईशिषे”—इत्येव सुपपद्यते ॥

“क्षौणस्य^(१८)”—इति*, अनवगतम् । “क्षयणस्य”—इत्यवगमः ।
 “युवं ग्यावाय०—० अर्धधत्तम्” † । कक्षीवत आर्षम् । आश्विनी ।
 चिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘युवं’ युवां हे ‘अश्विनौ ।’
 ‘ग्यावाय’ राज्ञे ‘रुशती’ ज्वलितरूपां श्रियम् ‘अदत्तम्’ । युवा मेव
 च महतः ‘क्षौणस्य’ “क्षयणस्य” निवासस्य दातारो ‘कण्वाय’ ऋषये ।
 किञ्च, ‘प्रवाच्यं’ प्रकर्षेण वचनीयं श्रोतव्यं तत् ‘वाम्’ युवाभ्यां ‘क्षतम्’,
 हे ‘वृषणी ।’ वर्षितारौ यत् ‘नार्यदाय’ ऋषये वधिरीभूताय ‘श्रवः’
 श्रोत्रम् ‘अर्धधत्तम्’ अधिकं दत्तवन्तौ स्यः ॥ एव मत्र दानसम्बन्धा-
 धिकाराच्छब्दसारूप्याच्च “क्षौणस्य = गृहस्य”—इति प्रतीयत ॥

“क्षौणस्य^(१८)”—इति एके मन्यन्ते । तत् पुनरनुपपन्नम्, “क्षय-
 णस्य”—इति हि भाष्यकारो निराह ॥ २ (६) ॥

* १भा० ४२१ ४० १६ प० ।

† युव ग्यावाय रुशती महत्तमं वृक्षं क्षौणस्यश्विना कण्वाय । प्रवाच्यं तद् वृषणा
 क्षतं वा यद्ग्राह्यं अर्धं अर्धधत्तम् ॥—इति ऋ० सं० १, ८, १४, २ ।

अस्मे ते वन्धुः* । वयं मित्यर्थः । अस्मे यातं नासत्या
 सृजोपाः । अस्मानित्यर्थः । अस्मे समानेभिर्वृषभपौ-
 स्येभिः । अस्माभिरित्यर्थः । अस्मे प्र यन्धि मधवन्नृजी-
 पिन् । अस्मभ्य मित्यर्थः । अस्मे आराच्छिद् द्वेपः सनुतर्यु-
 योतु । अस्मदित्यर्थः । ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे ।
 अस्माकं मित्यर्थः । अस्मे धत्त वसवो वस्तूनि । अस्मा-
 स्मित्यर्थः । पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्येनो न
 दीयन्नन्वेते पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदक मपि
 पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीनां
 मित्यपि निगमो भवत्यन्न मपि पाथ उच्यते पानादेव ।
 देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति ।
 सर्वोमनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सर्वोमनीत्यपि
 निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्व मग्ने सप्रथा
 असौत्यपि निगमो भवति । विदधानि वेदनानि ।
 विदधानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (७) ॥

“अस्मे (१८)”-इति †, एतत् पदं सर्वविभक्त्यन्तम् । तस्मादने-
 कार्थम् । एक मेव ह्येतच्छब्दस्य सप्तस्वपि विभक्त्यर्थेषु वर्तते,
 प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति । तद्यथा,

* “अस्मे ते वन्धुः” ग० ।

† १भा० ४१९ पृ० २५० ।

प्रथमायास्तावत्,—“अस्मे ते वन्धुः”^{*}; “वय मित्यर्थः” ।
 “तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं
 पुष्यन्ती । अस्मे ते वन्धुः पुषेयम्”—इति † । सोमकवणस्य द्रव्या-
 पाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः । सोच्यते ;—हे अजे !
 ‘तपसः’ अग्नेः त्वं ‘तनूः’ शरीरम् ‘असि’ ; “अग्नेर्होषा अजा”—इति-
 क्षुक्रम्‡, “स एता एभ्यः प्ररोचयत्”—इति § च, तस्मादुपपद्यते
 अग्नेस्तनुव मजायाः । ‘प्रजापतेः’ ‘वर्णः’ वरणीया त्वम् । ‘सहस्रपोषम्’
 अस्माकम् । ‘पुष्यन्ती’ एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभाव मुपेहि । एव मजा
 मभिष्टुत्य अधुना सोमं व्रवीति ;—हे सोम ! अनेन परमेण श्रेष्ठेन
 पशुना ‘क्रीयसे’ । किं कारणम् ? ‘अस्मे’ “वयम्” ‘ते’ तव ‘वन्धुः’
 वन्धवः, विनियोक्तार इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र प्रथमान्तेन ‘वन्धु’-
 शब्देन सामानाधिकरण्यात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “वयम्”—इत्येवं प्रथ-
 मया विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मे यातं नासत्या सृजोषाः”^१; “अस्मा-
 नित्यर्थः” । “आ श्येनस्य—० उपस्रो व्युष्टौ” ॥ । कक्षीवत
 ‘आर्षम् । विष्टुः । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘आ

* य० वा० सं० ४, ११ ।

† “अग्नेस्तनूरसि”—इति च द्रष्टव्यम् (य० वा० सं० १, १५, ४, १) ।

‡ “आग्रयो वाव सवे. पशुः”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ९ ।

§ “अतरथ क्षणप्रौव आग्नेयो रराट पुरस्तात्”—इति य० वा० सं० १४, १ ।

॥ “आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सृजोषा । इष्टे हि वा मन्वि-
 ना प्रातर्वाक्यं शङ्खमाया उपस्रो व्युष्टौ ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १८, ९ ।

यातम् 'अस्मे' "अस्मान्" प्रति । हे 'नासत्या' नासत्या ! 'अश्विना' अश्विनौ । कथञ्च पुनरायातम् ? 'श्वेनस्य' पक्षिणः 'जवसा' जवेन वेगेन, 'नूतनेन' नवतमेन ; परिश्रान्तस्य हि श्वेनस्यापि मन्दतरो जवो भवति । 'सजोषाः' मया सह प्रीयमाणौ, परस्परेण वा । 'वां' युवाम् । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः,— यस्मात् 'हवे हि वाम्' आह्वयामि युवाम् । न वृथैव आह्वयामि ; किन्तु हि ? 'रातहव्यः' दत्तहव्यः ; युवा मुदिश्य 'उत्सृष्ट मेतद्भुयं मया । तौ युवा मेतद् विज्ञाय 'शश्वत्तमायाः' शश्वतिकतमायाः 'उपसः' 'व्युष्टौ' व्युच्छेदन-काले आह्वयमानावागच्छतम् ॥ एव मत्र "आयातम्"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मात्"—इत्येवं द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मे समानेभिर्वृषभ पौष्टेभिः” ; “अस्माभिरित्यर्थः” । “भूरि चकर्थं—यद्वशाम” * । इन्द्रमरुत्संवादे मरुता मार्षम् । ऐन्त्री । त्रिष्टुप् । महाव्रते च वूढस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । इन्द्र उच्यते,—स त्वं 'भूरि' वज्र 'चकर्थं' कृतवानसि कर्म, तस्मिंस्तस्मिन् सङ्गामे । तत्पुनः 'युज्येभिः' एव 'अस्मे' "अस्माभिः" एव संयुक्तः, 'समानेभिः' समानैः, 'पौष्टेभिः' बलैः । हे 'वृषभ' वर्षितः ! नैकाकीत्यभिप्रायः । किञ्च ; वय मपि 'भूरीणि' बह्वनि कर्माणि 'कृण्वाम' तस्मिंस्तस्मिन् सङ्गामे । हे

* भूरि चकर्थं युज्येभिस्ते समानेभिर्वृषभ पौष्टेभिः । भूरीणि हि कृण्वामा भविष्यन्तु कला मरुतो यद्वशाम ॥—इति ऋ० सं० १, १, १५, १ ।

‘शविष्ठ’ वलिष्ठ ! ‘इन्द्र !’ । न च केवलं वाङ्मात्रेणैतद् ब्रूमः ;
किन्तुहिं ? ‘क्रत्वा’ एव कर्मणैव । तत् सम्पादयामः, ‘यद् वशामः’
यत् कामयामहे इत्यर्थः ॥ एव मत्र “युज्येभिः”—इत्यनेन सम्बन्धात्
‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्माभिः”—इति द्वतौयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

चतुर्थ्यास्मावत्,—“अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीपिन्” ; “अस्मभ्य
मित्यर्थः” । “अस्मे प्र यन्धि—० इन्द्र शिप्रिन्” * । घोरस्या-
हिरसस्येय मार्षम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री । जातकर्मणि विनियुक्ता ।
‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘प्र यन्धि’ देहि । हे ‘मघवन्’ धनवन् ! ‘इन्द्र !’
‘नृजीपिन् !’ ‘रायः’ धनस्य, ‘विश्ववारस्य’ सर्वा आपदो यद् धनं
वारयति तस्य, ‘भूरेः’ वज्रनः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य अभिल-
षितां मात्रां देहि । किञ्च ; ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘शतं शरदः’ शतं
वर्षाणि ‘जीवसे’ जीवनाय ‘धाः’ देहि । ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘वीरान्’
पुत्रान् ‘शश्वतः’ दीर्घायुषः देहि । हे ‘शिप्रिन् !’ ॥ एव मत्र “अस्मे
प्र यन्धि”—इत्यनेन यादृजार्थेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्म-
भ्यम्”—इति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चम्यास्मावत्,—“अस्मे आराद्धिद् द्वेषः सनुतयुथोतु” ; “अस्म-
दित्यर्थः” । “तस्य वयं—० सनुतयुथोतु” † । गर्गस्य भारद्वाज-
स्यार्थम् । यष्टे मण्डले ऐन्द्री, चिष्टुप् । पुनरपि चेय मेव काशीवतः

* “अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीपिन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतं शरदो
जीवसे धा अस्मे वीराश्चरत इन्द्र शिप्रिन् ॥”—इति ख० सं० १, १, १०, ५ ।

† “तस्य वयं सुमते सुप्रियस्यापि भूदे सौमित्रेण स्याम । स सुचामा खर्वो इन्द्रो
अस्मे आराद्धिद् द्वेषः सनुतयुथोतु ॥”—इति ख० सं० ४, ०, ११, १ ।

सुकीर्तिनामा, तेन दशमे मण्डले दृष्टा । पष्ठे चाद्विनि पृष्ठस्य,
विश्वजिति चेयं तृतीये सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
'तस्य' इन्द्रस्य 'यज्ञियस्य' यज्ञार्हस्य 'वयम्' 'सुमतौ' शोभनेऽथवसाये
'स्याम' । 'अपि' चास्य 'भद्रे' भन्दनीये सुत्ये 'सौमनसे' शोभनसङ्कल्पे
मनसि नित्य मेव स्याम । 'सः' 'सुत्रामा' इन्द्रः, 'स्ववान्' धनवान्,
'अस्मे' "अस्मात्तः" 'आराधित्' दूरतर मपनीय 'द्वेषः' द्वेषं पापम्,
ततः 'सनुतः' स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम तथा ; 'युथोतु'
नाशयत्वित्यर्थः । एव मत्र 'द्वेषः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्ये-
तस्य "अस्मात्"—इत्येवं पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पष्ठ्यास्तावत्,—“ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे” ; “अस्माक
मित्यर्थः” । “आ नो भर० —० वसूनाम्” * । “उद्धरतः”†—
इत्यस्या एवेय मनन्तरा । ‘आ भर’ आहर । ‘नः’ अस्माभ्यम् । हे
‘इन्द्र !’ ‘भगम्’ भजनीयं धनराशिम्, ‘युमन्तं’ दौप्रिमन्तम् । आहृत्य
चास्माभ्यं देहि । तथा प्रभृतं देहि, यथा भुक्तशेषस्य ‘प्ररेके’ अतिरेके
सति ‘नि दधीमहि’ । ‘ते’ तव स्वभृतस्य ‘देणस्य’ दानस्वेत्यर्थः ।
कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि,—प्रभृतं देहीति ? इतः,—यस्मात् ‘ऊर्व इव’
यथा वडवामुखेऽवस्थितः ऊर्वोऽग्निः, अपः पिवन् ‘पप्रथे’ प्रथते, एव
मयम् ‘अस्मे’ “अस्माकम्” ‘कामः’ प्रथते विस्तीर्यते । ‘तम्’ ‘आ’
आभिमुख्येन ‘पृण’ पूरय ‘वसूनाम्’ हे ‘वरुपते !’ ॥ एव मत्र

* “आ नो भरु मग मिन्द्र युमन्तु नि ते देणस्य धीमहि प्ररेके । ऊर्व इव पप्रथे
कामो अस्मे त मा इष वरुपते वसूनाम् ॥”—इति ऋ० सं० २, १, ४, ४ ।

† पु० १२० प्र० ४ प० द्रष्टव्या ।

‘कामः पप्रथे’—इत्यनेन सम्बन्धात् आत्मविषयत्वात् आशिषः ‘अस्मे’
—इति “अस्माकम्”—इत्येवं पृथ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

सप्तम्यास्तावत्,—“अस्मे धनं वसवो वसूनि” * । अत्र ‘धन’—
इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्मासु”—इत्येवं सप्तम्या वि-
परिणाम उपपद्यते ॥ सप्तदशेऽध्याये “सुगावो देवाः सुपथाः”—इति
शेष उच्यत एव † ॥

“पाथः(१०)” —इति ‡, अनवगतम्, अनेकार्यञ्च । “अन्तरिक्षम्”
तावत् पाथ उच्यते । तत् पुनरेतत् “पथा व्याख्यातम्” ; “पन्थाः
पततेर्वा”—इत्यत्र § । “यत्रा चक्रुर्मृता० —० मिवावरुणोत
हृद्यै” ॥ । वमिष्ठस्यार्पम् । अस्याः प्रथमोऽर्द्धर्चः सौर्य इति प्रतिजज्ञे
शौनको नैवावरुणो द्वितीय इति । एवं ह्याह;—“ष्टचः सौर्यो हि
गोयन्त उदेतीत्यर्द्धपञ्चमाः”—इति ¶ । ‘यत्र’ यदा ‘अस्मे’ सूर्याय
‘चक्रुः’ कृतवन्तः ‘अमृताः’ देवाः ‘गातुं’ गमनमार्गम्, उदयादारभ्य
थावदस्तमय इति, यदाचाय मारुतः सूर्यः ‘श्येनो न’ श्येन इव ‘दीयन्
अन्वेति’ दीयमानः गच्छन् ‘पाथ’ “अन्तरिक्षम्” तेन मार्गेण ।
अथ तदा आरभ्य ‘प्रति विधेम’ ‘वां’ प्रतीत्य चेतसा युवाम् ।

* य० वा० सं० ८, १८ ।

† याज्ञीयस्मैतस्य भाष्यस्य द्वादशे इति यावत् । प० दै० का० ११, ४, ८ ।

‡ १भा० ४१२ प्र० ११ प० ।

§ १भा० १४८ प्र० ५ प० ।

॥ “यत्रा चक्रुर्मृता गातुं मस्मै श्येनो न दीयन्वेति पाथ । प्रति वां स्वर
उदिते विधेम नमोभिर्मिवावरुणोत हृद्यै ॥—इति ऋ० सं० ५, ५, ५, ५ ।

¶ ऋ० सं० ७, ४, ८ सूक्तारम्भे सायणीयद्रव्यम् ।

‘उदिते’ सूर्ये ‘विधेम’ परिचरेम वयम् । हे ‘मित्रावरुणौ !’
 ‘नमोभिः’ नमस्कारैः ‘उत’ अपि च ‘हव्यैः’ ॥ एव मत्र ‘श्येनो न
 दीयन्नन्वेति पाथः’—इत्यनेन सम्बन्धात् “पाथः=अन्तरिक्षम्”—
 इत्युपपद्यते ॥

अपठित मेतदन्तरिक्षनामसु *, इति अप्रतीतार्थम् । अथ वैव
 मन्वया स्यात्;—प्रथमस्यार्द्धार्थः सूर्यप्रधानत्वात् उत्तरार्द्धार्था
 निराकाङ्क्ष एव । ‘यत्र’ यस्मिन् नभसः प्रदेशे ‘गातुं’ कृतवन्तः,
 ‘अमृताः’ देवाः सूर्यश्च । तेन एव प्रदेशेन ‘श्येनः’ इव ‘दीयन्नन्वेति’
 अनुगच्छति ‘पाथः’ न तां भयदा मीश्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः ॥

“उदक मपि पाथ उच्यते”; “पानात्” । “अभि वा देवी”
 —० उग्रः सृष्टस्तृचचाः” † । वसिष्ठस्यार्थम् । ब्रूहस्प दशरात्रस्य
 चतुर्थेऽहनि तृतीये सवने वैश्रदेवशस्त्रे शस्यते । हे ऋत्विजः !
 ‘अभि’ वदामि ‘वाः’,—एनां ‘देवीं धियं’ यूयम् एतान् विश्वान्
 देवान् ‘प्रति दधिध्वम्’ धारयध्वम् । किञ्च ; “प्र वा देवता वाचं
 छणुध्वम्” । ‘प्र’ ब्रवीमि च एतत् ‘देवता’ देवगामिनीम् एतां
 ‘वाचं’ स्तुतिलक्षणां ‘छणुध्वम्’ । किञ्च ; “आ चष्ट आमां पाथो
 नृदीनां वरुणः” । वरुणोऽपि देवः आदित्यः, ‘आचष्टे’ इव, प्रकथ-

* १भा० १४ प्र० १अ० १४ (१)—(१६) ।

† “अभि वा देवी धियं दधिध्वं प्र वा देवता वाचं छणुध्वम् ॥ आ चष्ट
 आमां पाथो नृदीनां वरुणः उग्रः सृष्टस्तृचचाः ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, १५, ८-
 १० । न त्वेकेष सृक् चतुष्पदा ; अपि त्विमे द्वे द्विपदे, “प्र शक्रा पश्चादिका वैश्वदेवं
 ध्याया एकविंशतिर्द्विपदाः”—इत्यनुक्रमणीवचनान्, “योदशित्या भूध्वंश्वा इति
 द्विपदा (६, १०)”—इत्याश्रयायनशासनापेति ।

यतीव जनानां वर्षम्, 'उत्सृजन्' 'आसां' 'नदीनां' स्वभूतम्,
उदकं 'पाथः' । किंल्लक्षणः 'पुनर्वर्णः?' आचष्टे;—'उयोः' 'उडूर्णः',
'सहस्रचक्षाः' वज्रदर्शन इत्यर्थः ॥ एव मत्र 'पाथः'-शब्देन "उदकम्"
—इत्युच्यते, नदीसम्बन्धात् ॥

"अन्नं मपि पाथ उच्यते"; "पानादेव" । "वनस्पते रश्मनया
०—० द्यावापृथिवी हव मे" * । आप्री-सृक्ते वाध्यश्च सुमि-
चस्येय मार्षम् । हे 'वनस्पते!' 'रश्मनया' 'नियूय' निवध्य 'देवा-
नाम्' एतत् स्वभूतं 'पाथः' अन्नं हविल्लक्षणम् 'उप वचि' समीपं
वहसि 'विद्वान्' जानानः । कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः;—
यस्मात् 'स्वदाति' स्वादयति, सः 'देवः' त्रयोदशानि एतानि 'हवींषि' ।
यानि 'क्षणवत्' अकरोत्, एष यजमानः । वनस्पति मेव मुक्ता
पुनर्द्यावापृथिव्यावाह;— हे 'द्यावापृथिव्यौ!' 'वां' युवा मपि
'अवताम्' अवगच्छताम्, एनं 'हवम्' आह्वानं 'मे' मम ॥

"सवीमनि(११)" —इति †, अनवगतम् । "प्रसवे"—इत्यवगमः ।
"देवस्य वयं—० चासि भूमनः" ‡ । भरद्वाजस्यार्पम् । जगती ।
गवामयने चतुर्विंशं नाम द्वितीय महः, तत्रेयं तृतीयसवने
वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते । 'देवस्य' 'सवितुः' सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य वयं 'सवी-
मनि' 'अष्टे' प्रसवे सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने, नित्यकालं 'वयम्' एव 'स्याम' ।

* "वनस्पते रश्मनया नियूया देवानां पाथ उप वचि विद्वान्। स्वदाति देवः
क्षणवत् हवींष्यन्तां द्यावापृथिवी हव मे ॥"—इति ऋ० सं० ८, १, ११, ५ ।

† १भा० ४२९५० १८ पं० ।

‡ "देवस्य वयं सवितुः सवीमनि अष्टे स्याम वस्तुनश्च दावने । यो विर्यस्य
दिपदो यद्यत्पदो निवेर्गने प्रसवे चासि भूमनः ॥"—इति ऋ० १

‘वसुनश्च’ धनस्य च ‘दावने’ दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते, वय मेव लभारः
 स्याम । हे सवितः ! ‘यः’ त्वं ‘विश्वस्य’ सर्वस्यास्य ‘दिपदः’ मनुष्यादेः,
 ‘यः’ ‘चतुष्पदः’ गवादेः, ‘भूमनः’ भूमनः, ‘निवेशने’ च स्थितौ, ‘प्रसवे
 च’ सृष्टौ, प्रभुः ‘असि’* । तस्य तव एवङ्गुणविशिष्टस्य प्रसवे च दाने
 च वय मेव अङ्गभूताः स्यामेति ॥ एव मत्र ‘सवितुः’—इत्यनेन
 सम्बन्धात् ‘सवीमनि’—इत्यस्य “प्रसवे”—इत्येवं विपरिणाम उप-
 पद्यते ॥

“सप्रथाः(११)”—इति †, अनवगतम् । “सर्वतः पृथुः”—इत्यव-
 गमः । “त्व मग्ने सप्रथाः—० वि तन्वते” ‡ । सुतभारस्तेय मार्षम् ।
 गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे अग्ने ! त्व
 मेव ‘सप्रथाः’ “सर्वतः पृथुः” विस्तीर्णः । ‘जुष्टः’ च आसेवितो यज-
 मानैः । ‘होता’ आक्राता देवानां भवसि । ‘वरेण्यः’ वरणीयः सर्व-
 थापि । किं वज्रना ‘त्वया’ एव हेतुभूतेनैते यजमानाः एतं ‘यज्ञं’
 ‘वितन्वते’ विविधं तन्वते, विस्तारयन्ति । एव मत्र शब्दसारूप्यादर्था-
 पपत्तेश्च “सप्रथाः = सर्वतः पृथुः”—इत्युपपद्यते ॥

“विदधानि(१२)”—इति †, अनवगतम् । “वेदनानि”—इत्यव-
 गमः । “होता देवो—० प्रचोदयन्” ॥ । विश्वामित्रस्मार्षम् ।

* ‘प्रसवे च’ सृष्टौ, प्रसूतः क ।

† १भा० ४१४ ४० १ पं० ।

‡ “त्व मग्ने सप्रथाः अग्निं जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया युष्मं वि तन्वते ॥”—इति
 ऋ० सू० ४. १, १, ४ ।

§ १भा० ४१४ ४० १ पं० ।

॥ “होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मार्षया । विदधानि प्रचोदयन् ॥”—इति
 ऋ० सू० १, १, १८, १

गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । अग्नीषोमप्रण-
यने* विनियुक्ता । 'होता' आह्वाता, 'देवः' अग्निः, 'अमर्त्यः' अम-
रणधर्मा, 'पुरस्तात्' अस्य यज्ञकर्मणः, सोमस्य वा प्रणीयमानस्य
'एति' गच्छति, 'मायया' स्वया प्रज्ञया । एषाम् ऋत्विजाम् 'विद-
द्यानि' विज्ञानानि 'प्र' प्रकर्षेण 'चोदचन्' अनुगृह्णन्नित्यर्थः ॥ एव
मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "विदद्यानि = वेदनानि"—इत्युपप-
द्यते ॥ ३ (७) ॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते
जनमान् आजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ समाश्रिताः
सूर्यं मुपतिष्ठन्ते अपि वोपमार्थे स्यात् सूर्यं मिवेन्द्र
मुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः†
स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं
वयं भाग मनुधायामौजसा वलेनौज आजतेर्वीजते-
र्वाशीराश्रयणाद्वाश्रयणाद्वाथेय मितराशीराशास्तेः ।
इन्द्राय गाव आशिरु मित्यपि निगमो भवति । सा मे
सुत्याशीर्देवेष्विति च‡ ॥ ४९ ॥

* 'अग्नीषोमप्रणयते' क ।

† "विभक्ष्यमानाः" क, ख, ग ।

‡ "सुत्याशीर्देवानिति च"—इति छ०-सम्मतः ।

§ नेच खखसमाग्निः छ-च-पुस्तकयोः ।

“आयन्तः^(१४)”—इति *, अनवगतम् । “समाश्रिताः”—इत्येव
 मर्थप्रतीति । “आयन्त इव०—० न दौधिमः” † । बृहती ।
 नृमेधस्य आङ्गिरसस्येय भार्गवम् । अनर्शराति मितौय मनन्तरा चास्याः‡
 महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियोगः । ‘आयन्त इव सूर्यम्’ इवोऽनर्थक
 एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे । “समाश्रिताः” समन्तादाश्रिताः ‘सूर्यम्’ “उप
 तिष्ठन्ते” रश्मयः । किम् ? इति,—“विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत” । ‘इत्’—
 इत्यनर्थक एव । ‘विश्वा’ विश्वानि “सर्वाणि” ‘इन्द्रस्य’ “धनानि”,
 सूर्यस्य स्वभूतानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि “विभक्ष्यमाणाः”
 विभक्तु मिच्छन्तः । अथ “वा” ‘इत्’— इत्ययम् “उपमार्ये स्यात्”,
 नानर्थकः । आह ;— कथम् ? इति, उच्यते ;—“सूर्यं मिवेन्द्र सुप-
 तिष्ठन्ते” यथा सूर्यं महन्त्यहनि रश्मय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थान मिन्द्र
 मुदकेश्वर सुपतिष्ठन्ते । तस्य “इन्द्रस्य” स्वभूतानि “सर्वाणि धनानि”
 उदकानि तेन प्रवृत्तानि, आत्मनो जनानां वा विभक्तु मिच्छमा-
 नाः । (किञ्च?) “वसूनि जाते जनमान् आजमा” । यथेन्द्र आदित्यो
 वा॥ ‘वसूनि’ धनानि ‘जाते’ “च” उत्पन्ने च ‘जनमाने’ “जनि-
 व्यमाणे च,” स्वेन ‘आजमा’ ऐश्वर्य—“बलेन” “विभजति” । तथैव
 यथाविभक्तः तेन, “तं” ‘भागं’ भूतानि उपजीवन्ति, तदैश्वर्यानु-
 प्रवृत्त्यैव । यत एव मतो “वयम्” अपि “तम्” एव ‘भागं’ ‘प्रति’

* १भा० ४२४ प्र० ७५० ।

† अ० स० १, ०, २, १ ।

‡ अ० मं० १, ०, २, ४ । “प्रगाथ प्रत्यवदधानि”—इति रे० आ० ५, १० ।

§ नास्त्येतत् क पुस्तके ।

॥ “यथेन्द्रस्य आदित्यो” क ।

‘न दीधिमः’ । अत्र ‘न’—इत्यनर्थकः, अनेर्वा स्थाने । “तं वयं
भाग मनुधायामः”—इति भाव्यकारो निराह ॥ एव मत्र ‘आयन्त
इव सूर्यम्’—इति सूर्यसम्बन्धात् रश्मयोऽध्याहृताः, रश्मिसम्बन्धाच्च
‘आयन्तः’—इत्येष शब्दः, समाडावुपसर्गावध्याहृत्य “समाश्रिताः”
—इत्येव मुपमार्थे भवनीत्युपपद्यते ॥

“ओजः”,—“ओजतेर्वा” वृद्धयर्थस्य (चु० अ० प०); “उजतेर्वा”
न्यग्भावार्यस्य (तु० प०) * ॥

“आशीः^(६५)”—इति †, अनवगत मनेकार्थश्च । “आशिरम्”—
इत्यर्थप्रतीतिः । या यजमानस्य व्रतधुक्, ता माशिरं दुहन्ति । एत-
स्मिन् पक्षे दध्यभिधेयम्; तेन हि सोम उपश्रीयते, तस्मात्तदाशिर-
मित्युच्यते । अथ “वा” “आश्रपणात्”; ईपद्धि तच्छृतं भवति
दधिभावात् ॥

“अथ” पुनः या “इयम्,—इतरा आशीः”? इयम् “आशा-
स्ते.” आङ्पूर्वस्य शास्तेः (अदा० प०) अभिलाषार्थस्य ॥

“इन्द्राय गावः—० विदन्” ‡ । प्रियमेधस आङ्गिरसस्येय
मार्थम् । मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
‘इन्द्राय’ ‘वज्रिणे’ अर्थाय ‘गावः’ ‘आशिरं’ अश्रपणार्थं पयः, यज्ञे
पुनः ‘दुदुहे’ । ‘मधु’ मध्वास्वादम् । ‘यत्’ ‘मीम्’ सर्वतः ‘उपहरे’

* १भा० ८६, ११९ प्र० १ख० ११ख० (४९); ११५ प्र० १ख० ८ख० (१) ।
“ओजत्क बलतेजसा”—इति कवि० ।

† १भा० ४२४ प्र० १०प० ।

‡ “इन्द्राय गावः आशिरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत् सी मुपहरे विदन् ॥”—
इति ऋ० सं० ६, ५, ६, १ ।

सुतरा मोपधीर्भक्षयसीत्येतदधिकं तव ॥ एव मत्र ओधध्य-
सम्बन्धात् “जिगर्त्ति”, गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा”—इत्यु-
पपद्यते ॥

“अमूर.^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “अमूढ.”—इत्यवगमः ।
“मूरा अमूर०—०विश्वपतिः सन्” † । चित्तस्याप्तस्वार्थम् । त्रिष्टुप् ।
प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । हे भगवन्मग्ने ! ‘अमूर !’ अमूढ ! ‘मूराः’
मूढाः ‘वयं’ स्मः । भवतो माहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति मन्दबुद्धित्वात्
‘न वयं चिकित्वाः’ न वयं भवतः प्रभावस्थान्तं विजानौमः । हे
‘अग्ने !’ ‘त्वम्’ एव आत्मनो महिमानं “महत्त्वम्” ‡ माहाभाग्यम्
‘वित्ते’ वेत्ति ; कस्तवान्यो माहाभाग्यस्थान्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः ।
किञ्च ; ‘शये’ शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये ‘वप्ति.’ विशेषात्मा,
तव रूपाख्यः ‘चरति’ समिद्धत्वात् मुज्जर्मुज्जश्चरति । स त्व मनेन
रूपेणोत्तरवेद्या मवस्थितो ‘जिह्वया’ ज्वालया तानि तानि हवींषि
‘अदन्’ भक्षयन् ‘रेरिह्यते’ । ‘युवति’ तां ता माऊति पुनः पुनः
आखादयसि । ‘विश्वपति.’ विश्वस्य सर्वस्य पतिः, मनुष्यपतिर्वा ‘सन्’
यस्त्व मेवं करोषि हितैषित्वाद् यजमानानाम्, सोऽस्माक मिदं
नाम कुर्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र ‘मूढाः’—इत्यात्मनिन्दाद्वारेण
अग्निः “अमूढः”—इत्यनेन स्तूयते इत्यस्य ‘अमूर’-शब्दस्य “अमूढः”
—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

* १भा० ४१५ पृ० ५५० ।

† “मूरा अमूर० न वयं चिकित्वा महित्व मग्ने त्व मूढ वित्ते । शये वृत्तिश्चरति
जिह्वयादभेरिह्यते युवति विश्वपति सन् ॥”—इति ऋ० सं० ०, ५, १९, ४ ।

‡ ‘महत्त्वम्’— इति ख-नामदृष्टिपुस्तके ।

“शशमानः^(१८)”—इति *, अनवगतम् । “शंसमानः”—इत्यव-
गमः । “यो वां युजैः ०—० गन्त मस्मयुः” † । दीर्घतमस
आर्षम् । जगतौच्छन्दः । ‘यः’ यजमानः, युवां हे मित्रावरुणौ ।
‘युजैः’ निमित्तभूतैः ‘शशमानः’ “शंसमानः” स्ववन् ‘दाशति’
ददाति हवींषि युवाभ्याम् । ‘कविः’ क्रान्तदर्शनः, ‘हेता’ आह्वता
‘यजति’ । ‘मन्त्रसाधनः’ मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः ॥
आह;—तस्य किम्? इति, उच्यते;—‘उपाहतं गच्छथः’ प्रत्यु-
पागच्छथः युवाम्, ‘वौथ’ च ‘अध्वरम्’ अध्वाश्रितानि हवींषि ।
वय मपि च एवङ्गुणविशिष्टा एव । यतो ब्रूमः;—‘सुमति’ शोभन-
प्रज्ञं यजमानम् अनु स्रष्ट्य ‘अच्छा गिरः’ एता अस्मद्गिरः
आभिमुख्येन ‘गन्तम्’ गन्तु मिच्छथो युवाम् । ‘अस्मयू’ अस्मान्
कामयमानावित्यर्थः ॥ एव मच ‘युजैः’ शशमानः—इति यज्ञसम्ब-
न्धात् शब्दमाह याच “शशमानः = शंसमानः”—इत्येव मुपपद्यते ॥

“देवो देवाच्या, कृपा^(१९)”—इति †, एते ३ अनवगते । देवशब्दे
ऽनयोरेव उपलक्षणार्थोऽत्र समाप्तातः । देवः, देवाच्या, कृपा,—इति
त्रैणि एतानि पदानि । ‘देवाच्या’—इत्यस्य “देवान् प्रत्यक्षितया”
—इत्यर्थप्रतीतिः । ‘कृपा’—इत्यस्यापि “कल्पितया”—इत्येव मर्थ-

* १भा० ४९५ पृ० ८५० ।

† ‘यो वां युजैः शशमानो ह दाशति कविर्हेता यजति मन्त्रसाधनः’ । उपाह-
मं गच्छथो वौथो अध्वर मच्छा गिरः सुमतिं गन्त मस्मयुः ॥—इति ऋ० १, १, ११, ३ ॥

‡ १भा० ४९५ पृ० १०५० ।

§ १भा० ४९५ पृ० (१९)-टौप्पनी प्रथ्या ।

प्रतीतिः । “अग्निं होतारं ०—० सर्पिषः” * । परुच्छेपस्यार्पम् ।
 अतिच्छन्दाः अत्यष्टिः । अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अग्निं’
 ‘होतारम्’ आहोतारम् देवानाम् ‘मन्ये’ । ‘दास्यन्तं’ दान-
 वन्तं दातृतमम्, ‘वसुं’ वासयितारम् सर्वस्य जगतः । ‘सूनुं’—
 ‘सहस्रं’ बलस्य पुत्रम्, ‘जातवेदसं’ जातप्रज्ञानम् । ‘विप्रं न जात-
 वेदसम्’ विप्र मिव जातप्रज्ञानम्; यथा हि कश्चित् कश्चिन्मनुष्यं
 समानपृष्ठोदरपाणपादं विप्राप्तज्ञानं यथावत् जानीयात्, एव मह
 मग्निं यथावज्ज्ञाने । ‘यः’ अग्निः, ‘स्वध्वरः’ शोभनयज्ञः ‘देवः’ ।
 ‘ऊर्द्धया’ ‘रूपा’ रूपया सामर्थ्याख्यया कल्पितया, ‘देवाच्या’ देवान्
 प्रत्यञ्चितया गत्या, ‘घृतस्य’ ‘विधाष्टि’ विभ्रंशम् ‘अनु वष्टि’ आङ्गति-
 प्रलेपम् । ‘शोचिषा’ ज्वालया अनुकामयते वाञ्छति । “वष्टि”—
 इति कान्तिकर्मसु पठितम्† । ‘आजुह्वानस्य’ उपरि ह्यमानस्य
 ‘सर्पिषः’ सर्पणशीलस्य । य मग्निं मह मेवं जाने, यस्मैवद्गुणयुक्तः,
 स इदं नामास्माकं करोत्वित्यभिप्रायः ॥ एव भव “देवाच्या, रूपा”
 —इत्येतौ शब्दौ देवान् प्रत्यक्तया कल्पितयेत्येव सुपपद्यते, शब्द-
 सारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥ ५ (८) ॥

अश्रवं हि भूरिदावन्नरा वां विजामातुस्तुत वा
 घा स्यालात् । अथा सोमस्य प्रयती युवभ्या मिन्द्राग्नी

* “अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्तं वसुं सूनुं सहस्रं जातवेदसम् विप्रं न जात-
 वेदसम् । य ऊर्द्धया रूध्वरो देवो देवाच्या रूपा । घृतस्य विधाष्टि मनुं वष्टि
 शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥” — इति ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

† १भा० १८८ ४० १५० १५० (७)

स्तोमं^१ जनयामि नव्यम् ॥ अश्रौषं हि बहुदावृतरौ*
 वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति † शश्व-
 दाक्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरो-
 ऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्मातोत वा घा
 स्यात्तादपि च स्यात्तात् स्यात् आसन्नः संयोगेनेति
 नैदानाः स्यात्ताजानावपतीति वा लाजा लाजतेः ‡ स्यं
 श्रूर्पं स्यतेः श्रूर्पं मशनपवनं शृणातेर्वाथ सोमस्य
 प्रदानेन युवाभ्या मिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि (नव्यं§)
 नवतर सोमास इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ६ (६) ॥

॥ इति पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २.

“विजामातुः(४०)” —इति ॥, अनवगतम् । उपसर्गस्यापरिसमाश्रयं
 वृत्तिरचानवगमः । “असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः” —इति भाष्य-
 कारो निराह्य विगतजामातृभाव इव च ; यो ह्यप्राप्तजामातृभावः
 स विजामातेत्युच्यते ; स हि दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धः । “अश्रौषं हि
 ०—० जनयामि नव्यम् ¶” । कुत्सस्वार्पम् । चिष्टुप् । “अश्रौषम्”

* “बहुदावृतरौ” क, ख, ग ।

† “विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति” क, ख, ग ।

‡ “लाजा राजते” क, ख, ग ।

§ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

॥ १भा० ४३४ उ० १० प० ।

¶ ख० घ० ८, ०, १८, ९ ।

अहम् युवाम् । हे 'इन्द्राग्नी' । "भूरिदावत्तरा' भूरिदातारौ । कुतः ?
 'विजामातुः' "असुसमाप्तात् जामातुः" यो हि असमाप्तजामात-
 भावो भवति, स जामादगुणहीनत्वात् बह्मदानेन कन्या पितृ-
 नाराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति । ततोऽपि बह्मतरस्य धनस्य दातारा-
 वह मश्रौषं भवन्तौ । "उत वा घा स्यात्तात्" । "घा"—इत्य-
 नर्थकः । 'स्यात्तात्' अपि बह्मदातारौ युवा मह मश्रौषं भवन्तौ ;
 स्यात्तोऽपि हि भगिनीप्रियचिकीर्षया बह्वेव ददाति । यत एव
 मह मश्रौषं भवन्तौ, एतस्मात् कारणात् 'सोमस्य' 'प्रयती'
 प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी । 'युवाभ्यां' 'स्तोमं' 'जनयामि' उच्चारयामि,
 'नय' नवतर मन्येभ्यः स्तोमेभ्यः ॥ एव मत्र 'विजामातुः'-शब्देन
 "असुसमाप्तजामातभावः" उच्यते, तस्य बह्मदातृत्वादित्युपपत्तिः ॥

"विजामातेति" "श्रयत्" प्रसिद्ध मेतत् "दाक्षिणात्याः" क्रौणा-
 पति माचक्षते" तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रौणाति कन्या मात्मनो
 भार्यार्थे । तस्मात् "असुसमाप्त इव" असौ "वरोऽभिप्रेतः" ॥
 "जामाता" । "जा अपत्यम्, तन्निर्माता" जामाता ; स्त्रीत्वं
 हि मैथुनेन व्यवहारेणासौ निर्मिणोति, तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता
 भवति ॥ "स्यालः आसन्नः संयोगेनेति" "नैदानाः" निदान-
 विदो मन्यन्ते । अथ "वा" "स्यम्"—इति "शूर्पम्" उच्यते ;
 "स्यात्" तस्मादसौ गृहीत्वा विवाहे "लाजानावपति", तस्मात्
 स्याल उच्यते ।† "स्यं शूर्पम्", "स्यतेः (दि० प०)" धातोः प्रचे-

* "दाक्षिणाजाः" मूलपाठः ।

† इत उतर लाजापदनिर्वचनशास्त्रान् व्याख्यातुं मुचितम् ।

पणार्थस्य ; तेन हि तुषाः क्षिप्यन्ते ॥ “शूर्पम् अशनपवनम्” तेन
ह्यशनं पूयते । “शृणातेः (क्वा०प०)” तद्धि शरमयं भवति ॥

“ओमासः^(४९)”—“इति” *, एतत् पदम् “उपरिष्ठाद् व्याख्या-
स्यामः” सप्तदशेऽध्याये † “ओमासश्चर्षणीधृतः”—इत्यत्र ‡ ॥ ६(८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

० ॥ तृतीयः पादः ॥

सोमानं स्वरणं क्षणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
औशिजः ॥ सोमानां † सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्म-
णस्पते कक्षीवन्त मिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्या-
वानौशिज उशिजः पुच उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि
त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानां ॥ सोतारं
मां ‡ प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १ (१०) ॥

“सोमानम्^(४९)”—इति §, अनवगतम् । “सोतारम्”—इत्य-
वगमः । “सोमानं स्वरणं ०—० य औशिजः” ** । मेधातिथेः

* १भा० ४२६ ४० ४४० ।

† चाक्षीयस्यास्य निवृत्तपत्न्यस्य द्वादशेऽध्याये इति यावत् ।

‡ प० दै० १९, ४, ६ ।

§, ॥ “सोमानं” छ, च ।

¶ “मा” क छ, य ।

** १भा० ४२६ ४० ८४० ।

†† छ० सं० १, १, २४, १ ।

काण्वस्यार्थम् । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता; “सोमानं स्वरण मिति
ब्राह्मणस्यत्ययोपतिष्ठेत”—इति ह्युक्तम् * । ‘सोमानम्’ अनेकेषां
“सोमानां” “सोतारम्” अभिषोतारम्, माम्, ‘स्वरण’ शब्दधिता-
रम्, सुयशस्विनं ‘कण्वि’ कुरु हे ‘ब्राह्मणस्यते ।’ । कथं च पुनः
“प्रकाशनवन्तं कुरु” ? इति,—“कचीवन्तं य औशिज्.” । लुप्तो-
पम सेतत् । ‘यः’ ‘औशिज्.’ कचीवान्, त मिव । अत्र करोति-
सम्बन्धात् “प्रकाशनवन्तम्”—इत्येतदध्याद्यतं भाष्यकारेण । ‘कची-
वान्’ “कक्ष्यावान्” कक्ष्याया तद्वान् † । “अपि त्वयं मनुष्यकश्च एवा-
भिप्रेत. स्यात्” ; स हि कचे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिर्मयोगात् कची-
वान् । ‘औशिज्.’ “उशिज्. पुत्र” । “उशिक्” पुन. “वष्टे”
कान्त्यर्थस्य ‡ । एव मत्र ‘सोमानम्’—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् “सोता-
रम् सोमानाम्”—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥

अपि चैव मन्यथा स्यात्;—योऽह सोमानां सोता, कची-
वान् औशिज्, तमेवङ्गुणविशिष्ट मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्राह्म-
णस्यते । ॥ १ (१०) ॥

इन्द्रासोमा समुधशंसमभ्युधं तपुर्धयस्तु चरुर-
मिवा इव । ब्रह्मद्विपे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेयो धत्त

* “सोमान मिति पञ्च ब्राह्मणस्यत्या” इत्यादि सा०भा०, ऋ० सं० १, १, १४, १) ।

† “कच”, “कक्ष्या” च १भा० १९५ प्र० १५० । ‘कक्ष्या’ तत्रैव १८२ प्र०
१० प्र० । (अ० स० १, ११८—११५ १, ११९, —५ ८, ७४ सूक्ताणां द्रष्टा ।

‡ १भा० १८८ प्र० १५० १४० (७) । ‘उशिज्’—इति मेधाविनामस्य च
(१भा० २४२ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

मनवायं किमीदिने ॥ इन्द्रासेमावघस्य शंसितारमघं
 हन्तेनिर्हसितोपसर्गं आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुमृच्चयो
 भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे (ब्राह्मण-
 द्वेष्ट्रे*) क्रव्यं मदते † (घोरचक्षसे ‡) घोरख्यानाय क्रव्यं
 विकृताज्जायत इति नैरुक्ता द्वेषो धत्त मनवाय मन-
 वयवं § यदन्ये न व्यवेयुरद्वेषस इति वा किमीदिने
 किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा
 पिशुनाय चरते पिशुनः पिशन्तेर्विपिशन्तीति ॥ २ (११) ॥

“अनवायं^(४१)”, “किमीदिने^(४२)”—इति ॥, एते अनवगते ।
 ‘अनवायम्’—इत्यस्य “अनवयवम्”—इत्यवगमः । ‘किमीदिने’—
 इत्यस्य “किमिदं किमिदं द्विषोः पिशुनः” ॥ “इन्द्रासेमा समुच्चरन्त्य
 ०—० मनवायं किमीदिने” ॥ । वसिष्ठस्यार्घम् । हे “इन्द्रासेमौ !”
 सन्तापन्तं भवन्तौ, ‘अघशंसं’ पापस्य “शंसितारम्”, ‘अभ्यघं’ पाप
 सेव कर्तुं मामिमुख्येन नित्यकालमेव योऽवध्यतः, तं सन्ताप-
 यन्तम् । स च ‘तपुः’ युवाभ्यां सन्तापयमानः, “चरुरग्निर्वा इव”
 चरुरिव अग्निसंयुक्तः ‘ययमु’ चयं यात्वित्यर्थः । किञ्च ; ‘ब्रह्मद्विषे’

* नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† “मदने” क, ख, ग ।

‡ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ “घनं सव्यवेयं मनवयवं” क, ख, ग ।

॥ १भा० ४३६ ३० १९ पं० ।

॥ ४३० सं० ५ ०, ५, ९ ।

“ब्राह्मणदेष्ट्रे”, ‘क्रयादे’ क्रव्य मदते पृष्ठमांसमक्षयिचे, ‘घोरचक्षसे’ घोरदर्शनाय, ‘द्वेषः’ सर्वलोकदेध्यतां ‘धत्तम्’ युवान् । ‘अनवायम्’ ‘अनवयवं’ सकल मित्यर्थः । अथ “वा” “यदन्ते” “अतद्गुह.” “अद्वेषसः” अद्वेष्टारः “न व्यवेयुः” व्यवेतुं वियोजयितुं घटमाना अपि न शक्नुयुः, तादृशं द्वेषो धत्तम् । ‘किमीदिने’ “पिशुनाय”—इत्यर्थः ॥ एव मत्र ‘अनवायम्’—इत्यस्य “अनवयवम्” अवियोजनं वा—इत्यर्थ-प्रतीतिः; तथाभौष्टवात् ॥

किमिदी च पिशुनः; स हि “किमिदानीम्” वर्त्तते “इति” एव मन्वेषमाणः “चरते”; (अथ “वा” “किमिद्” वर्त्तते “इति” एव मन्वेषमाणः “चरते”;*) स हि तस्य स्वभावः ॥ “चरुः, मृच्चयो भवति” मृदादिसञ्चितो भवति । “चरतेर्वा” “समुच्चरन्ति” हि “अस्मादापः” ॥ “क्रव्यं” मांसम्; तद्धि “विकृताद् जायते” ॥ “पिशुनः” “पिंशतेः (जु० प०)” धातोः; स हि स्वल्प मपि पापं “विपिंशति” विपुष्यतीत्यर्थः ॥ २ (११) ॥

कृणुष पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इमेन । तृष्ठी मनु प्रसितिं द्रुणानोऽस्तासि विध्यं रुक्ष-सस्तपिष्ठैः ॥ कुरुष पाजः पाजः पालनात् प्रसिति मिव पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा + जालं वा याहि राजे-वामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन

* बभ्रनौचिज्ञानगैतानि पदानि ख-पुस्तके न दृश्यन्ते ।

† ‘प्रसयनात्तन्तुर्वा’ क, ख, ग ।

हस्तिनेति वा तृषानु प्रसित्या द्रूणानस्तृषीति क्षिप्र-
नाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्त-
प्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्ठतमैरिति वा । यस्ते गर्भं ममी-
वा दुर्णामा योनिं माशये । अमीवाभ्यमनेन व्याख्या-
तो दुर्णामा* क्रिमिर्भवति पापनामा कृमिः क्रव्ये
मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा । अतिक्रा-
मन्तो दुरितानि विश्वा । अतिक्रममाणा दुर्गतिगम-
नानि सर्वाण्यथा यदेनया विद्धोऽपवीयते । व्याधिवी
भयं वा । अघे पुरेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमा-
मयी मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अर्दिद्युत-
दित्यपि † निगमो भवति । शुष्टीति क्षिप्रनामाशु
अष्टीति ॥ ३ (१२) ॥

“अमवान्^(१५)”—इति ‡, अनवगत मनेकार्थश्च । “कृष्ण्य पाजः
०—० रुक्षस्तपिष्ठैः § ; वामदेवस्वार्थम् । अग्निचयने पुरुष-
व्याघारणे विनियुक्ता ; “राक्षोघ्नेन व्याघारयेत्”—इति ह्युक्तम् ॥ ॥ हे
भगवन्ममे ! “कृष्ण्य” “कुरुष्व” एतदात्मैयं ‘पाजः’ बलम्, ‘प्रमितिं’

* “दुर्णामा” छ, च ।

† “अर्दिद्युतत्पुमनीत्यपि”—इति छ, च ।

‡ १भा० ४२६ प्र० १७ पं० ।

§ ऋ० सं० २, ४, २९, १ ।

॥ “कृष्ण्यपद्यानाराक्षोघ्नम्”—इत्यनुक्रमणिका ।

न' "प्रसितिमिव", वागुरातन्तु मिव, जाल मिव वा । 'पृथ्वी'
विस्तीर्णम् । तत एव मेतद् विंस्तीर्णं कृत्वा 'याहि' त्वं रक्षांसिभिमुखः ।
कथं च पुनर्याहि? 'राजा इव' यथा राजा यायात् 'अमवान्'
"अमात्यवान्" रीतियुक्तो विजयाय, तथा त्वं याहि * । अथ वा
यथा "अभ्यमनवान्" रोगभूतः परेभ्यो भयदाता यायात्, तथा
याहि । अथ वा यथा "स्ववान्" आत्मवित्तवान् सुभृतसैन्यो यायाद्
विजयाय, तथा याहि । 'दमेन' "इराभृता" अन्नभृतेन "गणेन"
सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्, तथा याहि । अथ वा 'दमेन'
"गतभयेन" शूरेण "हस्तिना" यथा यायात्, तथा याहि । किञ्च;
"दृष्ट्वी मनु प्रसितिं द्रूणानः" । विप्र मनु प्रसृतया गत्या, सन्ततया
गत्या । 'गृणानः' रक्षांसि हिंसन् याहि । कस्मात् पुनरेव मुच्यते?
इतः ;—यस्मात् 'अस्ता असि' "असिता" क्षेप्ता त्वं रक्षांसि प्रति
दीप्तायाः अर्चिषः । स त्व मेव भागत्य 'विध्य' एतान् "रक्षसः"
अस्मच्छत्रून् 'तपिष्ठैः' "तप्ततमैः" अर्चिभिः ॥ एव मत्र राजोपमान-
सम्बन्धात् "अमवान् = अमात्यवान्"—इत्येवमाद्युपपद्यते † ॥

'पाजः'—इति बलनामः, "पालनात् ; तेन हि पाल्यते ।
'प्रसितिः'—"प्रसहनात्"; "तन्तुर्वा जालं वा" उभाभ्या मपि
ताभ्या मभिभूयन्ते मृगाश्च मत्स्याश्च ॥

"असौवा^(४६)"—इति ३, अनवगतम् । "अभ्यमनेन" "अभ्यमन-

* 'यथा राजा अमात्यवान् रीतियुक्तो विजयाय याति, तथा त्वं याहि' इति क ।

† अम मित्यस्य "भयं वा बलं वा"—इत्यर्थो वक्ष्यति दै० का० १०, १, ८ ।

‡ १भा० ११५ पृ० १५० पृ० ८४ (१); ११९ पृ० ४४५ च तद्वृत्तिर्दृष्ट्या ।

§ १भा० ४९० पृ० ५ पं० ।

वान्”—इति यदुक्त माधस्त्ये मन्त्रे *, अनेनैव तद् “व्याख्यातम्” † ।
 “यस्ते गर्भं समीवा ०—० मनीनशत्” ‡ । रक्षोहा नाम
 ब्राह्मणः, तस्येय मार्षम् । पुत्रकामस्य षडाङ्गतो नाम स्यात्तौपाकः,
 तत्रेयं विनियुक्ता । ‘यः’ ‘ते’ तव हे स्ति । ‘गर्भम्’ ‘अमीवा’
 रोगभूतः, ‘दुर्णामा’ ‘पापनामा क्रिमिः’ पापप्रदेशे नतः परिणतः
 उत्पन्नः, ‘योनिम्’ ‘आ’ गत्य ‘शये’ शेते गर्भहिंसिता । तम्
 अग्निः ब्रह्मणा सह ‘निर्’ अनीनशत् नाशयतु । ‘क्रव्याद्’ मांस-
 भक्षयितारम् ॥ एव मत्त ‘अमीवा’—इत्यस्य “क्रिमिः” अभिधेयः;
 क्रिम्युपहते हि योनौ गर्भो न सम्भवतीत्युपपत्तिः ॥

“दुरितम्^(४०)”—इति ४, अनवगतम् । “दुर्गतिगमनम्”—इति
 अर्थप्रतीतिः । “वैद्यदेवीं स्मृतता मारभध्वं शुद्धा भवन्तो यज्ञियासः
 पावकाः । अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शतं हिमाः सर्ववीरा
 मदेम” । “वैद्यदेवीं” वाचं ‘स्मृततां’ सत्याम् ‘आरभध्वम्’ उपक्रम-
 ध्वम् वक्तुम् । तयैवंलक्षणया वाचा ‘शुद्धाः’ इह अनभिग्रस्तः पूताश्च
 परलोके भवथ । ‘यज्ञियासः’ यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः । किञ्च;
 ‘अतिक्रामन्तः’ अतिक्रममाणा वयम् । तस्या वाचो माहाभागेन ।
 ‘दुरितानि’ दुर्गतिप्रापकानि कर्माणि, ‘विश्वा’ विश्वानि । ‘शतं
 हिमाः’ शतं हेमन्तानां ‘सर्ववीराः’ अनवखण्डितपुत्रपौत्राः ‘मदेम’

* अथैव खण्डे पुरस्तात् १८४४० १०पं० ; १८१४० ५पं० ।

† “व्याख्यातः”—इत्येव पाठः सर्वमूलपुस्तकेषु ।

‡ यस्ते गर्भं समीवा दुर्णामा योनिं मार्षये । अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्याद्
 समीनशत् ॥—इति १४० सं० ८, ८, १०, १ ।

§ १भा० ४१० ४० ८ पं० ।

हृद्यमेत्यर्थः ॥ एव मन्त्रातिक्रमणसम्बन्धात् “दुरितम् = दुष्कृतम्”—
इत्युपपद्यते; तस्य हि अतिक्रमण मभीष्ट मिति ॥

“अप्वा^(४८)”—इति *, अनवगतम् । ‘अपव्ययति’—इत्यवगमः ।
रोगजातिर्वा अभिधेया भयजातिर्वा ; तथा हि “विद्धः अप-
वीयते” अपवेक्ष्यते प्राणैः । “अमौषां चित्तम् (ऋ० सं० ८, ५, २३, ६)”
—इति उपरिष्ठाच्छेषः † ॥

“अमतिः^(४९)”—इति ‡, अनवगतम् । “अमामयी मतिः” अम-
तिः । एव मपि न प्रतीयत इत्याह;— “आत्ममयी” यस्य मतिः
असावमतिरित्युच्यते । कश्चासौ ? आदित्यः ; तस्य हि आत्मप्रकाश-
मयी मतिः । “अभि त्वं देवं ०—० कृपास्वः” § । नकु-
लस्वार्थम् । अतिच्छन्दाः ; अष्टिः । प्रवर्गेयं शस्यते; सोमसम्माने
चाध्वर्यवे ॥ विनियुक्ता । ‘अभि अर्चामि’ ‘त्वं’ तम् अहम्, ‘देवं’
सवितारम् । ‘ओष्णोः’ द्यावापृथिव्योः यान्यन्तरा भूतानि
वर्त्तन्ते, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात् । ‘कविकर्तु’ क्रान्तप्रज्ञानम्,
‘सत्यसर्व’ सत्याभ्यनुज्ञम्, ‘रत्नधां’ रमणीयानां धनानां दातारम्,

* १भा० ४१० ४० ११ पं० ।

† प० दै० ८, २, ११ ।

‡ १भा० ४१८ ४० ११ पं० ।

§ “अभि त्वं देवः सवितार मोष्णो कविकर्तु मर्चामि सत्यसर्व रत्नधा मभि
११
प्रियं मतिम् । कश्चा यस्यामतिर्वा अद्विद्युतत्वमीमनि हिरण्यपाणि रमिमीत सुकृतः
११ ११
कृपास्वः ॥”—इति सा० ऋ० आ० ५, १, २, ८ ।

॥ “सोमसम्माने चाध्वर्यवे”—इति क ।

‘अभि मतिम्’ अभिमन्तारं सर्वार्थानाम्, ईश्वरत्वात्; ‘प्रियं’ च सर्वभूतानाम् । ‘ऊर्द्धा’ ‘यस्य’ सवितुः ‘अमतिः’ आत्मप्रकाशमयी मतिः । आह,— कतमा पुनरसावूर्द्धा ? इति,—‘भाः’ याः ‘अदि-
द्युतत्’ अद्योतयत् । तम् अभ्यर्चामि । किञ्च; ‘सवीमनि’ प्रसवे यस्य सर्वं मिदं प्रवर्तते; ‘हिरण्यपाणिः’ रश्मिपाणिः, सर्वं मिदं जगद् ‘अमिमीत’ निर्मितवान् । ‘सुकतुः’ सुकर्मा । ‘कृपा’ स्वया सामर्थ्य-कल्पनया । ‘स्वः’ आदित्यः, सु अरण इत्यर्थः * ॥ एव मत्र ‘अमति’-शब्देन आत्मप्रकाशगत आदित्यस्य विज्ञानं मुच्यते; स हि प्रकाशसत्त्व एव नान्यत्प्रकाशान्तरं मपेक्षत इत्युपपत्तिः ॥

“श्रुष्टी(१०)” —इति †, अनवगतम्; “पुरन्धिः(११)” —इति च ‡ । श्रुष्टीत्यस्य ‘श्रुतनम्’ —इत्यवगमः ; पुरन्धिरित्यस्यापि पुरां धीः — इत्यवगमः ॥ ३ (१२) ॥

तां अध्वर उशतो यक्ष्यन्ने श्रुष्टी भगन्नासत्या पुर-
न्धिम् । तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान्यजाम्ने श्रुष्टी
भगन्नासत्यौ चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः
सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभू-
वतुरिति वा पुरन्धिर्वहुधीस्तत्कः § पुरन्धिर्भगः पुर-
स्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं मिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्मतमः

* ३भा० ११० ४० ०पं० ।

†, ‡ ३भा० ४१८ ४० ०पं० ।

§ “पुरन्धिर्वहुधीस्तत्कः” क, घ, ग । “पुरन्धिर्वहुधीस्तत्कः” रोप् स ।

पुरां च दारयित्तमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति ।
 इमा मू नु कुवितमस्य माया मित्यपि निगमो भवति ।
 रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकूर्मणः ॥ समिद्धस्य
 रुशददर्शिं पाज् इत्यपि निगमो भवति ॥ ४ (१३) ॥

“ते हि यज्ञेषु ०—०नासत्या पुरन्धिम्” * । वसिष्ठस्यार्थम् ।
 वैश्वदेवी । त्रिष्टुप् । ‘ते’ ये ‘विश्वेदेवाः’ ‘यज्ञेषु’ ‘यज्ञियासः’ यज्ञ-
 सम्पादिनः, ‘ऊमाः’ अवितारो रक्षितारः, अवनीया वा तर्पणीयाः,
 ‘सधस्यं’ वैश्वदेवं समानं स्थानम् ‘अभि सन्ति’ अभितिष्ठन्ते । किं
 तेषाम् ? इति,— ‘तान्’ विश्वान् देवान् हे “अग्ने !” एतस्मिन्
 ‘अध्वरे’ “यज्ञे” ‘उगतः’ स्व मंगं, “कामयमानान्”, ‘श्रुष्टी’ “क्षि-
 प्रम्” अविलम्बमानः ‘यक्षि’ “यज” ; ‘नासत्या’ “नासत्यौ चाश्विनौ”
 यज, ‘पुरन्धिम्’ च यज ॥ एव मत्र यागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रखेष्टत्वात्
 “श्रुष्टि-इति क्षिप्रनाम”—इत्युपपद्यते † । अन्यत्र हि वक्ष्यति “श्रुष्टी-
 वरीः = सुखवरीः”—इति ‡, तस्मादेतदनेकार्थं मपि भवति ॥

“सत्यौ एव नासत्यौ—इति”, “श्रौर्णवाभः” आचार्यौ मन्यते ।
 तौ हि सत्य मेव ब्रूतः, न कदाचिदप्यसत्यम् § । तस्मान्नासत्यावि-
 त्युच्यते । द्विः प्रतिषेधः प्रकृति मापादयति । अथवा “सत्यस्य”

* ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्य विश्वे अभि सन्ति देवाः । तां अध्वर-
 —० पुरन्धिम् ॥—इति ऋ० स० ५, ४, ९, ४ ।

† इत पूर्वस्मिन् खण्डे उक्तं मेतत् १८५ ४० ११५० ।

‡ अक्षेपोपरिष्ठात् ४ पा० ९ खण्डे ।

§ ‘अथो घृत्वाः कोऽर्हति मनुष्य सर्वं सत्यं वदितुम् ? सत्यसंहिता वै देवा
 असत्यसंहिता वै मनुष्या इति ॥’—इति ऐ० ब्रा० १, १, ९ ।

उदकस्य, (यज्ञस्य वा*) “नेतारौ” नासत्यौ; तथा हि “आयायणः”
आचार्यो मन्यते । अथ “वा” ऐतिहासिकपक्षेण “नामिकाप्रभवौ
बभूवतुरिति” † ॥

“पुरन्धिः” । पुरन्धिशब्दोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते इति वि-
चार्यते ।—“तत्कः पुरन्धिः?”—इति । “भगः” अत्र “पुरस्तात्”;
—“श्रुष्टौ भगम्”—इति ‡, “तस्य” अयम् “अन्वादेशः”—“इत्येकम्”
आचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्येते द्विवचन-
वाच्यत्वात् तयोः,—एकवचनान्तत्वात् ‘पुरन्धि’-शब्दस्य च । “इन्द्रः”
उक्तः स्यात् पुरन्धिशब्देन,—“इत्यपरं” मतम् । किङ्कारणम्? “सः”
हि इन्द्रः “वज्रकर्मतमः” अन्येभ्यो देवेभ्यः । “धीः”—इति कर्म-
नामसु पठितम् §, तद्यस्य पुरु वज्र स पुरन्धिः ; (सचेन्द्रः । तस्मात्
पुरन्धिः ॥) इन्द्रः—इत्युपपद्यते । अथवा अन्येन पुरन्धित्वे मिन्द्रस्य
स्यात्,—“पुरां च दारयित्तमः” मेघपुरो ह्यसावेव दारयति ।
“वरुणः” पुरन्धिशब्देनोच्यते,—“इत्यपरम्” मतम् । किङ्कारणम्?
“तं” हि अन्यत्रापि मन्त्रदृक् “प्रज्ञया” बुद्ध्या “स्तौति” । तद्यथा,
—“इमा मू नु ०—० नयः समुद्रम्” ¶ । अत्रेवार्थम् । वारुणी ।

* नेतत् दृश्यते ख पुस्तके ।

† ऋ० सं० ०, ४, १९, १—१ ऋचौ द्रष्टव्यौ । किञ्च, मात्स्यिकादये “नासापुटा-
भ्यामृतुष्टम्”—इत्यादि ।

‡ अथैव सन्ते १८६ प्र० १३ पं० ।

§ १भा० ११९ प्र० १७० १७० (११) ।

॥ नास्त्येतत् क पुस्तके ।

¶ “इमा मू नु कवित्तमस्य मायां मूची देवस्य न किरा दधर्ष । एकं यदुद्रा न
शयस्तेनौ रासिद्यतौ रुवनय समुद्रम् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ४, १९, १ ।

त्रिष्टुप् । 'इमां' 'मायां' प्रज्ञां 'कवितमस्य' मेधावितमस्य (द्योत-
मानस्य *) 'महतीं' महतीं मायां 'न किरादधर्ष' न कश्चिदध्या-
धर्षयितुं शक्नोति । कतमां मायाम् ? इति,—'एकम्' एतं सन्तं
वरुणम् आदित्यम् †, 'यद्' एता 'उद्गा' उदकेन रश्मिना नद्यः 'एनीः'
गमनशीलाः सततं मुदकं मादाय आदित्यमण्डलं गच्छति । एवं
नामाहर्निशं मेता गच्छन्त्यो 'अवनयः' नद्य इव 'समुद्रं' सिञ्चन्त्यो
'न पृणन्ति' (न प्रीणयन्ति!) (बुद्ध्या?) । तेषां रश्मीनां च मायाम्
एवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य 'आ धर्षयितुम्' अभिभवितुं विज्ञातुं
न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम् । कथं मय्यथं न सम्पूर्यत इति ॥
एव मत्र वरुणः प्रज्ञया स्तूयते, धीरिति च प्रज्ञानाम ॥ ; सा
यस्य पूर्वा वङ्गी, स पुरन्धिः । वरुणस्य प्रज्ञया स्तूयते, तस्माद्
“वरुणः = पुरन्धिः”—इत्युपपद्यते ॥

“रुशत्^(११)”—इति **, अनवगतम् । “रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः”—
इति निर्वचनम् । “रोचनम्”—इत्यवगमः । “अर्वाधि होता०

* नाख्येतद् क-पुस्तके ।

† “यो वा अग्निः स वरुणः”—इत्यादि रे० प्रा० ६, ४, १० ।

‡ नाख्येतद् क-पुस्तके ।

§ नाख्येतद् ख-पुस्तके ।

॥ १भा० २२४ प्र० २२० ८४० (०) ।

॥ “कवितमस्य०—०‘यद्’ यस्मात् ‘एकम्’ समुद्रम् ‘उद्गा’ उदकेन ‘न पृणन्ति’
न पूरयन्ति । काः ? ‘एनीः’ एन्यः, शब्दाः गमनशीला वा, ‘सिञ्चन्तीः’ उदकमावे-
चयन्त्य, ‘अवनयः’ नद्यः । वङ्गी नद्य भवदेशादकेन पूरयन्त्योऽपि नैक मपि समुद्रं
पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य महत् कर्मैति । अथान्तरिक्षविस्तरादिसमुद्रापूरणपर्यन्तं
कर्म परमेस्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यम्, तस्य वरुणादिस्वावस्थानात् ;
एव मत्सेत्यादिपुत्रैः ॥”—इति सा० भा० ।

** १भा० ४२८ प्र० १५० ।

—० स्तमसो निर्मोचि”* । गविष्ठिरबुधयोरापम् । आग्नेयी ।
त्रिष्टुप् । अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अबोधि होता’
बुध्यते होता ‘अग्निः’, ‘यजथाय’ यजमानाय, यष्टव्यतया देवान् ।
‘ऊर्द्धः’ ज्वलनक्रियायोगात् । ‘प्रातः’ अस्यात् अग्निहोत्रिणां गृहेषु
योऽवतिष्ठते, ‘सुमनाः’ च शोभनमनाः । ‘समिद्धस्य’ च यत् ।
‘रुग्न्त’ रोचिष्पुर्वर्णः । ‘अदर्शि’ दृश्यते । ‘पाजः’ च बलं यस्य
‘अप्रमितम्’, यश्च, प्रभावतो ‘महान्’ । ‘तमसः’ च सर्वं मिदं
‘निर्मोचि’ निर्मोचयति, बुध्यते देवान् यष्टव्यतया ॥ एव मन्त्र-
धिकारादत्र शब्दसारूप्यात् “रुग्न्त” — “इति” एतत् “वर्णनाम” —
इत्युपपद्यते ॥ ४ (१३) ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवांसो अस्त्याप्यम् ।
अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदारिणो † देवा
अस्त्याप्य माप्य माप्नोतेः सुदचः कल्याणदानः । त्वष्टा
सुदचो वि दधातु राय इत्यपि निगमो भवति । सुविद-
चः कल्याणविद्यः । आग्ने याहि सुविदचैभिरूर्वाङ्घ्रि-
त्यपि निगमो भवत्यानुपगिति नामानुपूर्वस्यानुपक्तं
भवति । स्मृणन्ति बहिरानुपगित्यपि निगमो भवति ।

* “अबोधि होतां यजथाय देवानूर्द्धो अग्नि सुमनां प्रातरस्यात् । समिद्धस्य
यजददर्शिं पाजो महान् देवस्तमसो निर्मोचि ॥” — इति ऋ० सू० १, ८, ११, १ ।

† “रेशयदारिणे” — इति रु, एतिसम्मतम् ।

तुर्वणिस्तूष्णीवनिः । स तुर्वणिर्मह्ना अरेणुपौंस्य इत्यपि
निगमो भवति । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वन-
यन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति ॥
५ (१४) ॥

“रिशादसः(११)”—इति*, अनवगतम् । “रेशयदासिनः†”—इत्य-
वगमः । “अस्ति हि वः०—० नव्यसे”‡ । मनोर्वैवस्वतस्येय
मार्पम् । सतो वृहती । वैश्वदेवे सुक्ते । हे ‘रिशादसः’ “रेशय-
दासिनः” । १, ‘देवासः’ देवाः । यो हि रेशयति हिंसावान्भवति, तस्मै
त आयुधान्यस्यन्ति । “रेशयदारिणः”—इति केचिद्धीयते निर्व-
चनम् ; तेषां रेशयन्तं हिंसन्तं दारयन्तीत्यर्थः । ‘अस्ति’ ‘सः’ युष्माकं
‘सजात्यं’ “समानजातिता” देवत्वम्, ‘अस्ति’ च युष्माकम् ‘आप्यम्’
आप्तव्यं मनुष्यैः, ईश्वरा यूयमित्यभिप्रायः । यत एव मतो प्रवीमि ;—
‘प्रवोचत’ यूयम् अस्माभ्य मनुजानीत । ‘सुविताय’ सुगताय,
‘सुभोगाय’ स्थानाय, ‘सुम्नाय’ सुखाय च पूर्वस्मै स्वभूताय, ‘नव्यसे’
नवतराय । कथं च पुनः प्रवोचत ? इति,—‘मन्त्रु’ क्षिप्रमित्यर्थः ।
एव मन्त्रु शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेस्तु “रिशादसः = रेशयदासिनः॥,
रेशय दारिणो वा”—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१८ ४० १ पं० ।

‡ अस्ति हि वः०—० नव्यसे । मन्त्रुः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मन्त्रुः सुभाष
नव्यसे ॥—इति अ० सं० १, १ ११, ४ ।

†, §, ॥ “रेशयदासिनः”—इति अ० ८० ।

“सुदत्तः^(५४)”—इति *, अनवगतम् । ‘सुदानः’—इत्यवगमः ।
 “ता नो रासन् ०—० विदधातु रायः” † । वसिष्ठस्यार्षम् । दश-
 रात्रस्य चतुर्थेऽहनि द्वितीयसवने वैश्वदेवशस्ते द्विपदा एताः शस्यन्ते ।
 ‘ताः’ देव्यः, ‘नः’ अस्माभ्यं ‘रासन्’ ‘वसुनि’ ददत्वित्यर्थः । किंल-
 चणाः देव्यः ? ‘रातिषाचः’ हविर्दानं याः सवन्ते सेवन्ते । किञ्च ;
 आभिमुख्येन स्थित्वा ‘रोदसी’ रुद्रस्य पत्नी ‘शृणोतु’, ‘वरुणानी’
 च । किञ्च ; ‘वरुचीभिः’ वरयितव्याभिः सहितः ‘सुशरणः’ स्वाश्र-
 यणो ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्तु’ । ‘त्वष्टा’, ‘सुदत्तः’ “कल्याणदानः”
 ‘विदधातु’ च अस्माकम् ‘रायः’ धन मित्यर्थः ॥ एव मत्र ‘रायः’-
 सम्बन्धात् “सुदत्तः=कल्याणदानः”—इत्युपपद्यते ॥

“सुविदत्तः^(५५)”—इति †, अनवगतम् । ‘सुविद्यः’—इत्यवगमः ।
 “कल्याणविद्यः”—इत्यभिधेयवचनम् । “ये तातृषुर्देवत्रा ०—
 ० पितृभिर्घर्मसङ्गिः” ‡ । शङ्खस्य यामायनस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । पैत्री ।
 पितृयज्ञे स्त्रियृकयाज्येषा । ‘ये’ ‘तातृषुः’ स्त्रीर्णवन्तः, ‘देवत्रा’
 देवान् प्रति ‘जेहमानाः’ गच्छन्तः, ‘होत्राविदः’ स्तुतिविदः,
 ‘स्तोमतष्टासः’ स्तोमकर्त्तारः ‘अर्क्कैः’ मन्त्रैः स्तोमकर्त्तारः ॥ । यः

* १भा० ४२८ श० १० पं० ।

† “ता नो रासन् रातिषाचो वसुन्या रोदसी वरुणानी शृणोतु । वरुचीभिः
 सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्तो वि दधातु रायः ॥”—इति श्र० सं० ५, १, १०, १ ।

‡ १भा० ४२८ श० १३ पं० ।

§ “ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्क्कैः । आग्नेयादि
 सुविद्वेषेभिर्घर्मसङ्गिः कृच्ये पितृभिर्घर्मसङ्गिः ॥”—इति श्र० सं० ७, १, १८, ४ ।

॥ मन्त्रैः स्तोमप्रयनप्रकारस्य ताण्डे मन्त्राणां द्वितीयतृतीययोर्द्वयः ।

एवंदक्षः पितरः, तैः साकम् 'आ याहि' । हे 'अग्ने !' 'सुविद्वेभिः'
 "कल्याणविद्यैः" 'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन, तैश्च साकम् । एवङ्गुण-
 युक्तैः 'पितृभिः' आगत्य 'सत्यैः' एतैः यथावत्संस्कृतैः 'कव्यैः' पितृ-
 देवतैः 'धर्मसङ्गैः' यज्ञसादिभिः हविर्भिस्मृति सुपयाहि । अथ वा
 सत्यवादिभिः पितृभिः कव्यवाहैः साक मायाहीति । एवं पितृ-
 विशेषणत्वेनैव* योज्य मेतदपि पदद्वयम् ॥ एव मत्र शब्दसारूपात्
 'सुविद्व' शब्दः "कल्याणविद्य"-वाचीत्युपपद्यते ॥

"आनुषक्^(११)"—इति †, अनवगतम् । "अनुषक्तम्"—इत्यव-
 गमः । "नामानुपूर्वस्य"—इत्यर्थवचनम् । "आ घा ये अग्निः
 —० युवा सखा" ‡ । विशोकस्यार्थम् । दृष्टतौसहस्रे दृष्टा-
 शीतिषु विनियुक्ता । 'ये' एव नित्य मग्निम् 'आ' आभिमुख्ये-
 नावस्थिताः 'इन्धते' यज्जानः, य एव यज्ञेषु 'वर्हिः' 'आनुषक्'
 "अनुषक्त" 'सृणन्ति'; तेषां मेव 'इन्द्रः' 'युवा' नित्यः 'सखा'
 समानख्यानो याज्ञे कर्मणि भवति ; नेतरेषां मयज्जनाम् । वर्हिः-
 सम्बन्धाद् 'आनुषक्'—इति "नाम" एतत् "आनुपूर्वस्य नाम"—
 इत्युपपद्यते ॥

"तुर्वणिः^(१०)"—इति ‡, अनवगतम् । "तुर्वनिः"—इत्यर्थवच-
 नम् । तुर्वं हि यः सम्भजते, स तुर्ववनिता सन् तुर्ववनिरित्युक्तः ।

* "पितृविशेषणत्वेनैव"—इति च ।

† १भा० ४१८ अ० १० पं० ।

‡ आ घा ये अग्निं मिश्रते सुवर्णिं वर्हिरेतानृषम् । येषां मिश्रतो युवा सखा ॥
 —इति अ० पं० १, २, ३१, १ ।

§ १भा० ४३० पं० ३१० ।

“स तुर्वणिर्मुहो—० दामनि” * । इन्द्रस्य सव्यस्य मापन्नस्येय-
मार्यम् । जगती । ऐन्द्री । वैपुवतेऽहनि निष्कोवत्ये शस्ते शस्यते ।
स इन्द्रः ‘तूर्वणिः’ तूर्णवनिता ; इन्द्रो हि स्तोतारं तूर्णं सम्भजते ।
‘महान्’ प्रभावतः । ‘अरेणुपौंस्ये’ अन्तरिक्षे हि यद् बलं भवति,
तत्र न रेणवः सन्ति ; तस्मादरेणुपौंस्य मित्युच्यते । “पौंस्यम्”
—इति बलनामसु पठितम्†, तस्मिन् ‘अरेणुपौंस्ये’ बले अन्त-
रिक्षे, सङ्गामे वा‡ । ‘गिरेः भृष्टिः’ गिरिगृहं मिव उच्छ्रितः
भजते । ‘तुजा’ वज्रेण प्रगृहीतेन ‘शवः’ शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः ।
‘येन’ वज्रेण ‘शृण्णं’१ शोषयितारम्, ‘असुरं’ मेघम्, ‘मायिनं’
प्रज्ञावन्तम् ‘आयमः’ देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य ‘मदे’ प्राप्ते
‘दुधः’ दुर्द्धरः शत्रूणाम् ‘आभृयुः’ उपर्युपरि आत्मनो भवत
मिच्छन् ‘रामयन्नि दामनि’ दाक्षीव न्यरमयत्, सुवभ्रादित्यर्थः ॥
एव मत्र शब्दसारूप्यादर्योपपत्तेश्च “तूर्वणिः = तूर्णवनिः”—इत्युप-
पद्यते ॥

“गिर्वणसे(५८)” —इति ॥, अनवगतम् । ‘गौर्वननीयः’—इत्यव-
गमः । “गौर्मिः” स्तुतिभिः “एनं वनयन्ति”—इति अर्थवचनम् ।

* “स तुर्वणिर्मुहो अरेणुपौंस्ये निष्कोवत्ये शस्ते शस्यते तुजा शवः । येन शृण्णं
मायिनं मायनो मदे दुध आभृयु रामयन्नि दामनि” इति ऋ० सं० १, ४, ११, १ ।

† १भा० ११५ पृ० १५० ८५० (१४) “पौंस्यानि” ।

‡ १भा० ११० पृ० १५० १० ख० (४०) “पौंस्ये” ।

§ “येन वज्रेण हि नित्यं शृण्णं”—इति क ।

॥ १भा० ४४० पृ० ०५० “गिर्वणसा” ।

“आमासु पक्क ०—० गिर्विणसे दृष्टत्” * । नृमेधसः प्रिय-
मेधसो वा इय मार्षम् । दृष्टतौ । ऐन्द्रे सूक्ते । ‘आमासु’
अपकासु गोषु चौरं ‘पक्कम्’ ‘ऐरयः’ त्वम् इन्द्र ! । तस्मादामा
सती पक्कं दुष्टे इति ह विज्ञायते । तदिदं मामायां सत्यां गवि
गृह्यतं पय इति । किञ्च ; “आ सूर्यं^१ रोहयो दिवि” ‘आ रोहयः’
‘सूर्यं’ ‘दिवि’ शुलोके इत्यर्थः । एव मिन्द्र सुक्ता सोढुनाह,—
अस्मै इन्द्राय एवङ्गुणविशिष्टाय ‘धर्मं न’ धर्मं मिव सुतप्तं सुष्टु
सुगुणं ‘सामन्’ साम ‘तपत’ स्नानकरणानुप्रदानवदुच्चारयतेत्यर्थः ।
‘सुष्टुक्तिभिः’ शोभनाभिः सुतिभिः ‘जुष्टं’ प्रियं ‘गिर्विणसे’ इन्द्राय
सुतिसम्भक्षे । कतमत् पुनस्तत्साम ? इति,—‘दृष्टत्’[†] ; तद्वि
प्रिय मिन्द्रस्य । एव मत्र “गिर्विणाः = देवः” उच्यते, शब्दसारूप्या-
दित्युपपद्यते ॥ ५ (१४) ॥

असूक्तं सूक्तं रजसि निपत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमा-
नि ॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्य-
मकाः देवगणास्ते § रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च
कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तः प्रतिवचनम् । अम्यक्
सा त इन्द्र ऋष्टिः । अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा यादृश्मिन्

* “आमासु पक्क मैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि । धर्मं न सामान्यता सुष्टुक्ति
भिर्जुष्टं गिर्विणसे दृष्टत् ॥”—इति अ० ध० १, १, ११, ० ।

† तत्र साम सामवेदे चारण्यमानपथ्ये १, १, १, ११ ।

‡ “माध्यमिका” अ. च ।

§ “देवगणा ये” अ. च ।

धायि तमपस्थया विदत् । यादृशेऽधायि त मपस्थया-
विदत् । उ॒सः पि॒तेव॑ जा॒रया॑यि य॒ज्ञैः । उ॒स इव॑ गो॒पिता-
जा॑यि य॒ज्ञैः ॥ ६ (१५) ॥

“असृर्त्ते सृर्त्ते^(१८)”—इति *, एते अनवगते । “असुसमी-
रिताः”, “सुसमीरिते”—इत्यवगमः । “त आर्यजन्तु ०—
० कृष्णन्निमानि”† । विश्वकर्मणो भौवनस्येय मार्धम् । वैश्वकर्मणौभ्यां
जुहोतीति ह्युक्त मग्निप्रणयने; तत्र विनियोगः । ‘असृर्त्ताः’
असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः; “योऽयं वायुः पवत एष प्राणः”—इति
ह्युक्तम्‡, तेन समन्तात् ईरिताः “असुसमीरिताः” वातसमीरिताः
इत्यर्थः । के पुनस्ते? “माध्यमका देवगणाः” मेघाः, इतरे च
मरुदादयः । ते वातेन समीर्यन्ते; वात एव हि तान् वहति ।
क पुनरेतेऽवस्थिताः समीरिताः? इति,—‘सृर्त्ते’ “सुसमीरिते”
विचित्रे विस्तीर्णे इत्यर्थः । ‘रजसि’ अन्तरिक्षलोके ‘निषत्ते’
निषण्णे इत्यर्थः । समीरिताः किं कुर्वन्ति? इति,—‘ये भूतानि
समकृण्वन्’ समस्तानि कृतवन्तः ‘इमानि’ । तेषां किम्? इति,—
‘त आ यजन्ते’ इति । “अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्” प्रतिनिर्देशः प्रति-
वचनं सुच्यते, स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः

* १भा० ४४० पृ० १४पं० ।

† त आर्यजन्तु इविष्णुं समस्तान् ऋषयः पूर्वैर्जरितारो न भूतना । असृर्त्ते सृर्त्ते
०—० निमानि ॥”—अ० सं० ८, १, १०, ४ ।

‡ ‘तस्माद्वाऽयं वायुः प्राणः’—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

पश्चात्प्रयोगार्हस्य तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण;—तदेतत्
 भाष्यकारेण प्रदर्शित मस्मिन् मन्त्रे “त आयजन्त इति अतिक्रान्तं
 प्रतिवचनम्”—इति । त आयजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्य-
 कारेण निर्वचनं मुक्तम् । “ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि
 च कुर्वन्ति” ते मेघाः, रसेन उदकेन, पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि
 सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्यिति च एषां कुर्वन्ति । ‘आ यजन्त’ ‘द्रवि-
 णम्’ उदकम्, आभिमुख्येन ददति सर्वं सुदकम्, ‘समस्मै’ सर्व-
 स्मिन् भूतजाते । एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति च ।
 अधुना दृष्टान्तं माह;—‘षष्ठयः पूर्वे’ विश्वसृजः, ‘जरितारः न’
 ‘भूमना’ भूम्ना कर्मणा वार्षसहस्रिकेण सत्रेण; तैर्हि सर्वे भूतपातः
 पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतस्य । एव मत्र शब्दमारूपादर्थोपपत्तेः ‘असृत्ते’-
 ‘सृत्ते’—इत्येतयोः “असुसमीरिताः”—“सुसमीरिते”—इत्येते शब्द-
 समाधौ उपपद्येते ॥

“अस्यक्(०)”—इति *, अनवगतम् । “अमाक्ता इति वा,
 अभ्यक्ता इति वा” शब्दममाधौ । ‘षष्टिः’ अभिधेया ; तां हि
 सङ्ग्रामे शत्रवो मन्यन्ते,—मा मेषा प्रत्यक्षिता चित्ता मा मेषा
 प्रत्यक्षितेति । अथ वा “अभ्यक्तेति वा” अभिगतैव नित्यकालं
 शत्रून् प्रति भवतीति अस्यगित्युच्यते । “अस्यक् सा०—० दधति
 प्रयांसि” † । अगस्त्यस्यार्पणम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री । कन्दोमेषु द्वितीये-

* १भा० ४४१ २० १५० ।

† “अस्यक् सा० तैत्तिरीयस्य षष्टिरुपे मनेत्यार्थे भवन्ते जुनन्ति । षष्टिर्द्वि-
 चासुते यज्ञकामापो न दीपं दधति प्रयांसि ॥”—इति श्रु० सं० १, ४, ८, १ ।

ऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते । 'अस्यक् सा ते' यदैवंलक्षणा रेवणा
शक्तिः आभिमुख्येन मेघ मञ्चिता त्वया चित्ता भवत्यात्मनस्तव या
स्वभूता, अथ तदा मरुतोऽपि तदनुविवृत्यैव हे इन्द्र ! 'अस्त्रे'
अस्त्रदर्थं 'सनेमि' चिरन्तनम् 'अम्बं' वज्रदक मिह पातयितव्य
मिति खान्यायुधानि मेघविदारणाय 'जुनन्ति' गमयन्ति । किञ्च ;
सर्वेषा मेवायुधानां मध्ये भावत्कैव शक्तिः 'अग्निरिव' 'अतसे' काष्ठे
'शुशुक्लान्' देदीप्यमान एतस्मिन् मेघे आसते । किञ्च ; 'आपो न
द्वीपम्' यथा ता द्वेष्टा आपो द्वीपं परिवार्यात्मानं धारयन्ति ;
एव मेतानि मेघानि 'प्रयांसि' उदकानि महत्त्वाद् वष्टेः तानि मज्ज-
यितु मशक्नुवन्ति द्वीप मिव परिवार्य धारयन्ति ॥ एव मवाञ्चतेर्ग-
त्यर्थस्य (भू० प०) 'अस्यक्'—इत्येतद् वृष्टिसम्बन्धादित्युपपद्यते ॥

“यादृग्मिन्(११)”—इति *, अनवगतम् । “यादृग्ने” —इत्यवगतम् ।
“ज्यायांस मस्य०—० सो अरं करत्”† । अवतारस्येय मार्षम् ।
जगती । आग्नेयी । “तम्प्रद्वया” —इत्येतस्मिन् सूक्ते † । उपह्वये
तृतीयमवने वैश्वदेवे शस्यते । ‘ज्यायांसं’ महत्तरम् । ‘अस्य’ ‘यतुनस्य’
(कर्मणि षष्ठ्यौ वा ४) यतनशीलस्य भगवतः सूर्यस्य, ‘केतुना’ कर्मणा
प्रज्ञया वा, ‘अपिस्वरम्’ अपिभिः स्वर्यते सूयते इत्यपिस्वरः, त

* १भा० ४४१ प्र० पप० ।

† ज्यायांस मस्य यतुनस्य केतुना अपिस्वरं चरति यासु नाम ते । यादृग्मिन्
धाणि त मपुस्त्यायिदस्य उ स्यं चरते सो अरं करत् ॥”—इति अ० सं० ४, १,
१४, २ ।

‡ अ० सं० ५ सं० ११ २४० ।

§ नास्त्येतत् क-पुस्तके ।

मृषिस्वरम्, सुवन् 'चरति' प्रचरति । "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु 'नाम' नमनं 'ते' तव हे भगवन् अग्ने ! स एवं चरन् तासु क्रियासु, 'यादृग्मिन्' "यादृग्" कामे 'धायि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अपस्यया' क्रियया इविःसुत्यादिलक्षणाया तव प्रसादात् 'अविदत्' अलभतेत्यर्थः । किञ्च ; 'य उ स्वयं वहते' त्वां प्रति आदरवान् प्रापयति सुतौः, 'सः' एव 'अरं करत्' पर्याप्त मात्मनोऽभिप्रेत मर्थं करोति ॥ एव मत्र शब्दसारूप्याद् 'यादृग्मिन्'—इत्यस्य "यादृग्"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ॥

"जारयायि(११)"—इति *, अनवगतम् । "अजायि"—इत्यव-
गमः । "सास्माकेभिः—० जारयायि यज्ञैः" † । भरद्वाजस्यार्षम् ।
आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । "सास्माकेभिः"
—इति छान्दस मालम् । 'सः अग्निः' 'अस्माकेभिः' 'शूचैः' सुखैः
स्तोत्रैः 'सूचे' सूयते । 'एतरी न' अतिथिरिव । 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे
'आ' आभिमुख्येनावस्थितैः सूयते 'जातवेदाः' जातविद्यो वा जातधनो
वा 'द्वन्नः' द्रुमान्नः 'वचन्क्रत्वा' वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा ।
'अनर्वा' अनर्वा, अनाश्रितः कश्चिदन्यम् । 'उसः पिता इव' साण्ड
इव "गोपिता" गवां पिता 'जारजायि' "अजायि" । यथा साण्डः
पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं यज्ञेषु विद्वियमाणः अनेकधा

* १भा० ४४१ २० १०५० ।

† "सास्माकेभिरेतरी न शूचेरुद्रि दृष्टे दम् आ जातवेदाः । द्विष्टो वचन्क्रत्वा-
नर्वाय पितृवै जारयायि यज्ञैः ॥"—इति अ० स० ४, ५, १४, ४ ।

जायतेऽग्निः ॥ एव मत्र 'गार्जायि'—इत्यस्य "अजायि"—
इत्यर्थप्रतीतिः ॥ ६ (१५) ॥

प्र वोऽच्छा जुजुपाणासौ अस्थुरभूत् विश्वे अग्रियोत
वाजाः ॥ प्रास्थुर्वी जोषयमाणा अभवत् सर्वेऽग्रगमने-
नेति (वाग्रगरणेनेति*) वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्र
मित्येतदनर्थकं सुपबन्धमाददीत् । अद्दीदिन्द्र प्रस्थि-
तेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत् सोमम् । अद्दीन्द्र
प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व चन इत्यन्ननाम
पचतिर्नामीभूतः । तं मेदुस्तः प्रति पचताग्रभीष्टा
मित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं
द्विवचनं स्याद्यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति ।
पुरोला अग्ने पचत इति यथा । शुरुध आपो भवन्ति
शुचं सरुन्धन्ति । ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वोरित्यपि
निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो
वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । जज्झ-
तीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः प्रदिवो † जज्भतीरिवे-
त्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्कृतोऽप्रतिस्खलितो
वा । अस्मभ्य मप्रतिष्कृत इत्यपि निगमो भवति ।

* मेदु ह्यगते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† "मृदतो"—इति ख ग-ङ-च-पुस्तकानां पाठो इति लक्ष्मणविरचः परं मस्ति च
अक्षरं हितायां "मृदतो जज्भतीरिव" ~ इत्यपि निगमान्तरम् (अ० घं० ४ १, ८, ९) ।

शाशदानः शाशायमानः । प्र स्वां मति मतिरच्छाश-
दान इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३.

“अग्न्या^(१६)”—इति *, अनवगतम् । “अग्नमनेन” अग्न्याः ।
अग्नं सेव अग्न्याः, अनर्थक एवाग्नशब्दे ‘या’कार उपबन्ध उपान्तः—
“अपि वाय मित्येतदनर्थक सुपबन्ध माददीत”—इत्युक्तं भाष्यकारेण ।
“अयं वै यज्ञ ०—० अग्नियोत वाजाः” † । वामदेवस्वार्पम् ।
आर्भवे त्रिष्टुप् । व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे
शस्यते । हे ‘अभवः !’ युष्माकम् ‘अयं’ ‘यज्ञः’ ‘यम्’ अहं मकार्पम् ।
त मागत्य ‘मनुष्यत्’ मनुष्यवत्, ‘प्रदिवः’ प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः,
‘आदधिष्ते’ धारयध्वे । एतद् ‘वः’ प्रब्रवीमि । किञ्च ; “प्रवोऽच्छा
जुजुषाणां अस्तु” प्रस्थितानि चान्येतानि हवीषि, तानि यूयं
“जोषयमाणाः” देवैः सेव्यमाना वा आत्मना ‘अग्न्या’ ‘अभूत’
“अभवत” । ‘उत वाजाः’ अपि च हे वाजाः ! यूयं मध्येव मेव
भवत ॥ एवम् “अग्न्याग्निः अग्निसम्पादिनो वा अग्नं मेव वा =
अग्न्या” ; तथार्थोपपत्तेः शब्दमाख्यायाम् ॥

“चनः^(१७)”—इति †, अन्ननाम” “पचता^(१८)”—इति, “पचतिः

* १भा० ४४९ पृ० १पं० ।

† “अयं वै यज्ञं अभवोऽकारि य मा मनुष्यप्रदिवो दधिष्ते । प्र वोऽच्छा जुजु-
षाणां अस्तु अभूत विसे अग्नियोत वाजाः ॥”—इति अ० सं० १, ७, १, १ ।

‡, § १भा० ४४९ पृ० ७पं० ।

नामीभूत"—इति भाष्यकारो ब्रवीति । "अद्भौदिन्द्र ०—
० यजमानस्य कामा ।" * । इय मद्रियुतस्य वाद्रियुपस्य वार्षम् ।
त्रिष्टुप् । ऐन्द्रौ । 'अद्भि' भवत्य । हे 'इन्द्र' । 'प्रस्थिता' "प्रस्थितानि,"
'इमा' "इमानि" 'हवीषि', 'चन' अन्नम्, एतत् हविल्लक्षणम्
'दधिष्व' प्रक्षिप जठरे । 'पचता' पक्वानि इमानि हवीषि, अत एव
ब्रवीमि दधिष्वेति । 'उत सोमम्' अपि च सोम दधिष्व । 'प्रयस्वन्त'
अन्नवन्तो वय हवीषि कामयमान 'त्वा' त्वा 'प्रति इर्यामसि'
प्रतिहर्याम, कामयामहे । "सत्या संस्तु यजमानस्य कामा ।"—
इत्यभिप्रायेण । 'हवीषि'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'पचता'—इत्यतदन्न-
विषय वज्रवचनमुपपद्यते ॥ "पचतिर्नामीभूत"—इति धातुनिर्देशः ॥

द्वितीय मुदाहरणं ब्रवीति, अर्थविशेषदर्शनादस्येति,—“तं
मेदस्त प्रति पचतायमीष्टाम्”—इति । 'त' पशु 'मेदस्त' यतस्तस्य
मेदो वपासहयोगि, तत, तेन प्रदेशेन 'प्रत्ययमीष्टाम्' इन्द्राग्नौ
'पचता' पक्वमित्यर्थः ॥ एव मेतदेकवचनं भवति ॥

“अपि वा” “मेदसश्च” वपासहयोगिनः “पशो” पशवदानस्य
चाभिधायकं मेतत् ; “सात्त” सत्त्वविषय “द्विवचनं स्यात्” । सन्ति
ह्येवरूपाणि द्विवचनान्यपि तद्यथा,—“दैव्या होतारा भिषजा” † ॥

किं कारणं मुच्यते “द्विवचनम्” एतत् “स्यात्”—इति ? अतः ,
—यस्माद् “यच्च हि एकवचनार्थं प्रसिद्धम्” एव, नि सन्देहं मेव

* अद्भौदिन्द्र प्रस्थितेमा हवीषि चर्मा दधिष्व पचतेत्येव वार्षम् । प्रयस्वन्तु
प्रति इर्यामसि त्वा सत्या संस्तु यजमानस्य कामा ।"—इति अ० स० ८१, ११ ।

† “दैव्या होतारो प्रयाजदेवौ । अथ चाग्निरसौ च सध्यमो वायुः ॥”—इति
तजैव मन्त्रोपरः । य० वा० स० ११, १८ ।

“तद् भवति ;—‘पुरोला’ अग्ने पचतः—इति यथा” । “पुरोला अग्ने०—० यविष्ठ”[†] । विश्वामित्रस्वार्पणम् । गायत्री । अग्नेयी । आश्विनस्य द्विकपालस्य अतिरात्रे यदि स्विष्टकृद् भवति, तस्येयं पुरोऽनुवाक्या भवति । ‘पुरोडाः’ पुरोडाशः ‘पचतः’ पक्व इत्यर्थः । ‘तुभ्यं’ त्वदर्थम् । भगवन् ‘अग्ने !’ । ‘व’-‘घ’—इति अनर्थकौ । न केवलं पक्वः, किन्तर्हि? ‘परिष्कृतः’ सुसंस्कृत इत्यर्थः । तं ‘जुषस्व’ सेवस्व हे ‘यविष्ठ’ युवतम् ! अथ वा मिश्रयितम् ! ॥ एव मत्र ‘परिष्कृतः’—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् ‘पचतः’—इत्येकवचनं मेव सिध्यति ॥

“शुरूधः^(११)”—इति †, अनवगतम् । “आपो भवन्ति”—इति अभिधेयवचनम् । “शुचं संरन्धन्ति”—इति निर्वचनम् । “शुशुधः”—इति न्याय्यम् । “ऋतस्य हि शुरूधः”—इति ‡ देवते शेषः ॥ ॥

“अमिनः^(१०)”—इति ¶ अनवगतम् । “अमितमात्रः”—इत्यवगमः; न यस्य मात्राणां मानं मस्ति, सोऽमिन इत्युच्यते ।

* निरुक्तमूलपुस्तकेषु तद्वृत्तिपुस्तकेषु च सर्वत्रैव “पुरोला”—इत्येव पाठो दृश्यते परं प्रातिमाख्यानसारेण तु “पुरोला”—इति भवितव्यम्; ऋक्संहितापाठसु “पुरोला”—इत्येव मेव दृश्यते सर्वत्र ।

† “पुरोला अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घ्रा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्ठ ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

‡ १भा० ४४१ प्र० १०५० ।

§ ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

॥ ‘देवते’ इति उक्तस्मिन्नेव काण्डे (१०, ४, ४) ‘शेषः’ इति पठितादन्यो अर्थः ।

¶ १भा० ४४१ प्र० १५० ।

“अभ्यमितो वा” अनभिहिंसितो यः केन चिदसौ अभिनः ।
 “मृदाऽऽ दन्त्रा०—० कर्त्तृभिर्भूत्” * । भरद्वाजस्यार्थम् । चिदुप ।
 ऐन्द्री । दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शक्ते शस्यते, माहेन्द्रस्य
 ग्रहोऽनयैव गृह्यते । ‘मृद्वान्’ प्रभावतः, ‘नृवत्’ मनुष्यवत्,
 ‘आचर्षणिप्राः’ आपूरयिता ‘चर्षणीनाम्’ मनुष्याणां कामैः, यथा
 हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवश्यं भूय आपूरयति, वए
 मिन्द्रोऽपि स्तोतारम् । ‘उत द्विर्वाः’ अपि च द्वयोः स्थानयोः
 मध्यमोत्तमयोः परिवृद्धः ‘अभिनः’ च अभितमात्रः, अथ वा
 अनभिहिंसितः केनचित् । केन पुनरभिनः? इति, उच्यते,—
 ‘सहोभिः’ बलैरित्यर्थः; न हीन्द्रस्य बलमात्राः केन चिन्मितपूर्वा
 इत्यर्थः, अनभिहिंसितपूर्वा वा केनचिदिन्द्रः । ‘अस्मद्’ अस्मदनुग्रहाय
 अस्मद्दर्शनाय ‘वावृधे’ वर्द्धते । ‘वीर्याय’ वीरकर्मणे वर्णार्थम् ‘उरुः’
 महान् परिमाणतः, ‘वृथुश्च’ विस्तीर्णो, यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो
 दानायाभिप्रेताना मर्यानां ‘सुष्ठतः’ स्तुतिभिः एतैः कर्त्तृभिः
 ष्वल्लिग्भिः ‘भृत्’ भूयादित्यर्थः ॥ एवमत्र ‘अभिन’-शब्देन “अमित-
 मात्रः” अनभिहिंसितमात्रो वा—इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥

“जज्जतीः (१८)” —इति †, अनवगतम् । शब्दानुकरणात्
 “आपः” —इति प्रतीयन्ते । “आ रुक्मैरायुधा०—० तमना दिवः” ‡ ।

* “मृदाँ दन्त्रां नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विर्वा अभिन सहोभि । अस्मद्ग्रां वा-
 वृधे वीर्यायिव वृथु सुष्ठत कर्त्तृभिर्भूत् ॥” —इति अ० सं० ४, ९, ७, १ ।

† १भा० ४०६ प्र० ८५० ।

‡ “आ रुक्मैरायुधा भर वृथा वृक्षीरवृत्त । अन्नेनां अह विद्युतो मृद्वो
 जज्जतीरिव भानुरेते तमना दिवः ॥” —इति अ० सं० ४, ९, ८, १ ।

श्लावाश्वस्यार्पम् । मारुती । पङ्क्तिः । 'आ' आभिमुख्येन 'शत्रून्'
 ज्ञातयितव्यान् मेघान् प्रति 'आयुधा' एतान्यायुधानि 'रुक्मैः'
 विकृतानि, एताश्च 'कृष्टीः' शक्तीः 'असृजत' असृजन्त हे 'नरः'
 मरुतः ! किञ्च ; 'अन्वेनान्' प्रहारान् 'विद्युतः' 'भानुः' आदित्यः
 'इव' 'तमना' आत्मना 'दिवः' द्युलोकाद् 'अर्त्त' अपगच्छन्तु ।
 मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यः तदन्वेव चापोऽपि 'अर्त्त' आगच्छन्तु । कथम् ?
 इति,—'जञ्जतीः इव' "शब्दकारिणः" इव स्रोतस्याः "आपः"
 'पद्मः' प्रभूता इत्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दानुकरणात् "आपः = जञ्जतीः"
 —इत्युपपद्यते ॥

"अप्रतिष्कृतः(१८)"—इति *, अनवगतम् । "अप्रतिष्कृतः,
 अप्रतिस्खलितः वा"—इति शब्दसमाधौ । "स नो वृषन्—
 ° अस्मभ्य मप्रतिष्कृतः" † । मधुच्छन्दस आर्पम् । गायत्री । ऐन्द्री ।
 पृष्ठवाभिप्रवयोः प्रातःसवर्गिके आवापे विनियुक्ता, ब्राह्मणाच्छंशिनः
 शस्त्रे । हे 'वृषन्' इन्द्र ! वर्षितः ! यः त्वम् अनुगृहीता 'नः' अस्माकम्,
 'सः' त्वं गृणु यत् कुरुष्व । 'अमुं चरुम्' अमु मन्तरिक्षचरणशीलं
 मेघम् । हे 'सचा दावन्' सततदान ! 'अपावृधि' अपावृणु,
 उदकदानार्थं ममभ्यम् । 'अप्रतिष्कृतः' न हीन्द्रः "प्रतिष्कृतः" परान्
 प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित्, अथ वा "अप्रतिस्खलितः"
 मङ्गलमेषु ॥ एव मत्र 'अप्रतिष्कृत'-शब्दः "अप्रतिष्कृत"-वाची
 अथ वा "अप्रतिस्खलित"-वाची, तयार्थाविरोधः ॥

* १भा० ३३९ पृ० १९ पं० ।

† "स नो वृषन्" चरुं मन्त्रादावृषणं वृधि । अमुं चरुम् मप्रतिष्कृतः ॥— इति
 च० पं० १, १, १४, १ ।

“शाशदानः(००)” — इति *, अनवगतम् । “शाशद्यमानः” — इत्यवगमः । “अभि मिथो० — ० मतिरच्छाशदानः”† । हिरण्यस्य पक्षार्पम् । गोसव-विवधयोर्निष्केवस्ये शस्यते । ‘अभि अजिगात्’ अभ्यगच्छत् । ‘अस्य’ इन्द्रस्य स्वभूतः, ‘तिग्मः’ उत्साहवान् वज्रः शत्रून् प्रति ‘मिथः’ साधयिता शत्रूणाम् । ‘वितिग्मेन’ तीक्ष्णेन ‘वृषभेण’ वर्षप्रवर्त्तकेन । ‘पुरः’ मेघपुरः असुरपुरो वा ‘अभेत्’ । किञ्च ; ‘समसृजत् वज्रेण एव मिन्द्रः’ । स च भिद्यमानः ‘प्राति-
रत् स्त्रां मतिं’ “न दातव्य मुदक सेषाम्” — इत्येतां मतिं स्त्रां ‘प्रातिरत्’ प्राजहादित्यर्थः । ‘शाशदानः’ पुनः पुनः “शाशद्यमानः” इन्द्रेण ॥ एव सच “शाशदानः = शाशद्यमानः” — इत्युपपद्यते, शब्द-
सारूप्यादर्थविरोधाच्चेति ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तयुक्तौ एकादशस्याध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

सृष्टः सर्पणादिद् मपीतरत्सृष्ट मेतस्मादेव सर्पिर्वा
तैलुं वा । सृष्टकरस्र मूतय इत्यपि निगमो भवति ।
करस्रौ बाह्व कर्मणां प्रज्ञातारौ सुशिष्ट मेतेन व्याख्या-

* १भा० ४४३ श० १० पं० ।

† “अभि मिथो अजिगादस्य शत्रून् वि तिग्मेन वृषभेण पुरोऽभेत् । स वज्रेणा-
सृजद् एव मिन्द्रः प्र स्त्रां मतिं मतिरच्छाशदानः ॥” — इति अ० सं० १, १, १, १ ।

तम् । वाजे सुशिप्र गोमतीत्यपि निगमो भवति शिप्रे
 हनू नासिके वा हनुर्हन्तेनासिका नसतेः । वि घ्यस्व
 शिप्रे वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति । धेना
 दधाते रंसु रमणात् । स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासे-
 त्यपि निगमो भवति । द्विवर्हा द्वयोः स्थानयोः
 परिदृष्टो* मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत द्विवर्हा
 अग्निः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात् ।
 अक्रो न वधिः समिथे महीना मित्यपि निगमो
 भवत्युराण उरु कुर्वाणः † । दूत ईयसे प्रदिव उराण
 इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ‡ ॥

“सृप्र^(०१)”—इति १, अनवगतम् । ‘सर्पः’—इत्यवगमः । ‘सर्प-
 णात्’—इति निर्वचनम् । “इदम् अपि इतरत् सृप्रम्”, “एत-
 स्मादेव” स्यात्, यदेतत् “सर्पिर्वा तैलं वा”; तदपि हि सर्पति ।
 “सृप्रकरस्तू मृतये”—इति ॥ निगमः । “वृवदुक्थं हवामहे”—
 इति व्याख्यातः शेषः ॥ । “करस्तौ बाहू, कर्मणां प्रस्तातारौ” निर्व-
 र्णयितारावित्यर्थः ** ॥

* “परिदृष्टो” च ।

† “वरणपूर्णः” क ।

‡ नात्र छन्दमस्ति इ-च-पुस्तकयोः ।

§ १भा० ४४४ प्र० १५० ।

॥ अ० सं० १, २, १, ५ ।

॥ पु० १४१ प्र० १५० । तत्रैव “१” टीकया पाठो द्रष्टव्यः ।

** १भा १८० (०) द्रष्टव्यम् ।

“सुशिप्रः^(११)”—इति *, अनवगतम् । तत् पुनः “एतेन” एव
सुप्रशब्देन “व्याख्यातम्” सर्पतेरेवैतदपि † ; “शिप्रे = हनू, नासिके
वा”, ते यस्य शस्ते, स सुशिप्रः । “वाजे सुशिप्र गोमति”—
इति ‡ निगमो “विद्या मखिलम्”—इति व्याख्यातः § । नास्मिन्
मन्त्रे नासिकयोर्हन्त्रोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्गं मस्तीति,
अतः “शिप्रे हनू नासिके वा”—इत्युक्त्वा विशिष्टतन्निङ्गं मन्यद्-
दाहरणं प्रवीति;—“वि य्यस्व शिप्रे”—इति । “मादयस्व ०—
० प्रति नो जुपस्व” ॥ । कुत्सस्थेय मार्यम् । ऐन्द्री । जगती । दश-
रात्रस्य नवमेऽहनि महत्त्वतीये शस्ते शस्यते । ‘मादयस्व’ हर्षयस्व
‘स्वम्’ आत्मानम् हे ‘इन्द्र !’ ‘हरिभिः’ अश्वैः, ‘ये’ ‘ते’ तव स्वभूताः,
तैः सह । कथं च पुनर्मादयस्व ? इति,—‘विय्यस्व’ विमुञ्चस्व
‘शिप्रे’ सुप्रे, दीर्घे हनू हविर्भक्षणाय, नासिके वा गन्धाघ्राणाय ;
एवं मादयस्वात्मानं मिति । ‘विमृजस्व धेने’ आधस्थे दंष्ट्रे वा,
‘जिह्वोपजिह्विके वा’—इत्येके ; तयोर्हि अन्नं धीयते । किञ्च ;
‘आ त्वा वदन्तु हरयः’ दृष्टाः सन्त आवदन्तु त्वां हरयः अस्मान्
प्रति । हे ‘सुशिप्र !’ ‘उशनः’ कामयमानः ‘हव्यानि’ हवींषि एतानि
अमुत्पत्तानि । स्तुतिभिरस्माभिरासेवितः ‘प्रति जुपस्व नः’ प्रति

* १भा० ४४४ ४० ५५० ।

† पु० ११० ४० ११५० ।

‡ अ० च० १, १, १, २ ।

§ पु० १११ ४० १५० ; तत्रैव “*” टीप्पन्यां पाठो द्रष्टव्यः ।

॥ “मादयस्व हरिभिर्धे त इन्द्र वि य्यस्व शिप्रे वि य्यजस्व धेने । आ त्वा
सुशिप्र हरयो वदन्तु हव्यानि प्रति नो जुपस्व ॥”—इति अ० च० १, ०, १२, ४ ।

सं सेवस्व नः कामैरित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र मादनसम्बन्धात्, हविः-
सम्प्रदानसम्बन्धाच्च “शिमे = हनू नासिके वा”—इत्युपपद्यते ॥

यत्तदुक्तम्,—“शिमे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति *, एतद्
व्याख्यातम्,—“शिमे = हनू नासिके वा”—इति † ॥

“हनूः, हन्तेः (अदा०प०)” धातोः । “नासिका, नसतेः”
“नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा”—इति हि वक्ष्यति ‡ ॥

“रंसु^(०१)”—इति §, अनवगतम् । ‘रमणीयेषु’—इत्यवगमः ।
“रमणात्”—इति निर्वचनम् । “आयन्ते अभ्व०—०मुहुरा युवा
भूत्” ॥ । सोमाहुतेर्भार्गवस्यार्घम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनु-
वाकाश्विनयोः शस्यते । ‘आ पनन्त’ आभिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत ।
‘मे’ मम स्वभूते कर्मणि । ‘अभव’ महान्तम् अग्निम्, ‘वनदः’
वननीयस्य हविषो दातारः ऋत्विजः यं ‘वर्ण’ वरं वृण्वन्ति अस्म-
दर्थम्, तेभ्यः ‘उग्निभ्यः’ मेधाविभ्यः । त मसौ वरणं प्रार्थनां ‘न
अमिमीत’ न हिनस्ति । किन्तर्हि? यथाप्रार्थित मेव समर्द्धयती-
त्यर्थः । किञ्च; ‘सः’ अग्निः ‘चित्रेण’ चायनीयेन भासा युक्तः ‘रंसु’
रमणीयेषु स्थानेषु द्युलोकादियु अग्निहोत्रेषु वा ‘चिकिते’ । किञ्च-
चणो ‘यः’ अग्निः? इति,—‘अनुजुर्वान्’ पुनः पुनः जरावान् अपि

* १भा० ४०४ प्र० १४ पं० ।

† प० ११० प्र० १५० ।

‡ ह० का० ०, ४, ४ ।

§ १भा० ४४४ प्र० १० पं० ।

॥ “आयन्ते अभ्व युजदु. पनन्तोऽग्निभ्यो नानिमिमीत वरधम् । स चित्रेण चिकि-
ते रंसु भासा जुजुर्वी वा मुहुरा युवा भूत् ॥”—इति अ० सं० १, ५, १४, ५ ।

भूत्वा, 'मुञ्जरा युवा भूत्' इन्धनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्यमानो मुञ्जर्मुञ्जः युवैव भवति ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उपपद्यते ॥

“द्विवर्हाः^(१४)”—इति *, अनवगतम् । ‘द्विपरिवृढः’—इति न्याय्यम् । मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना । “उत्त द्विवर्हाः”—इति † निगमः । “महा५ इन्द्रः”—इति व्याख्यातः शेषः ‡ ॥

“अक्रः^(१५)”—इति ‡, अनवगतम् । ‘आक्रमणः’—इति न्याय्यम् । “आक्रमणात्”—इति निर्वचनम् । प्राकारोऽभिधेयः । “अक्रो न वृद्धिः *—० यज्ञो अग्निः” ॥ । विश्वामित्रस्यार्घम् । चिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘अक्रो न’ अक्र इव, प्राकार इव । ‘वृद्धिः’ भर्त्ता, धारयिता । क? ‘समिधे’ सङ्गमे । कस्य? ‘महीनां’ महतीनां शत्रुसेनानाम् । एवंलक्षणे योऽग्निः । किञ्च; ‘दिदृक्षे यः’ दृश्यते यः । ‘सूनवे’ सोमामिषवकर्त्रे यजमानाय नित्यकाल मेव । ‘भास्वजौकः’ प्रसिद्धभाः, प्रसिद्धदीप्तिः, नित्योज्वलित इत्यर्थः । किञ्च; सर्वस्य लोकस्य ‘जनिता’ जनयिता । ‘उस्रिया उज्जजान’ उस्रिया आज्जतीः आत्मनि प्रचिताः सतीः

* १भा० ४४४ प्र० १९ पं० ।

† अ० सं० ४, ९, ०, १ ।

‡ पु० १००४० ९पं० ; तच्चैव “*” टीप्पन्यां पाठय ।

§ १भा० ४४५ प्र० १पं० ।

॥ अक्रो न वृद्धिः समिधे महीनां दिदृक्षे यः सूनवे भास्वजौकः । उस्रिया जनिता यो उज्जजानापां गर्भा नर्तमो यज्ञो अग्निः ॥”—इति अ० सं० ९, ८, १५, १ ।

देवताद्वयसमर्थेन रूपेण ऊर्ध्वाः 'यः' जनयति । अथ वा गाव
एव वेस्रियाः स्युः, ता अपि ह्यसौ पशुकामकर्मणि अङ्गभावं
गच्छन् जनयति । यद्य 'अपां गर्भः', यद्य 'नृतमः' मनुष्यतमः, यद्य
'यङ्गः' महान्, 'अग्निः', स इदं नामास्माकं करोत्विति ॥ एव मत्र
शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अक्रः = प्राकारः"—इत्युपपद्यते ; असौ
हि आक्रम्यते जनैः ॥

"उराणः^(१९)"—इति *, अनवगतम् । "उरु कुर्वाणः"—इत्यव-
गमः । "वेरध्वरस्य दूत्यानि ०—० दिव आरोधनानि" † ।
वामदेवस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ।
हे भगवन् आग्ने ! 'वेः' त्वं जानीषे । किम् ? 'अध्वरस्य' यज्ञस्य
'दूत्यानि' दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्त्तव्यानि । किञ्च ; 'उभे
अन्ता' उभावप्यन्तौ 'रोदमी' रोदस्योः 'विद्वान्' असि विजानीषे ।
किञ्च ; समस्त मध्येतज्जगत् 'चिकित्वान्' असि ; न ते विज्ञान-
प्रतीघातोऽस्ति कृत्स्नेऽपि जगति ; विजानीषे सर्वाणि देवतास्या-
नानि । 'प्रदिवः' एव असि 'दूतः' चिरन्तनः सर्वेषां यजमानानाम् ।
यतोऽस्मामिस्त्व मेतस्मिन् कर्मणि 'दूतः' दूतत्वेन 'ईयसे' याच्यसे,
स त्वम् 'उराणः' अल्पमपि ऊतं हविः देवताद्वयसमर्थं वज्र कुर्वाणः ।
'विदुष्टरः' विदत्तरः, मनुष्यहोतुः सकाशात् । 'दिव आरोधनानि'

* भा० ४४६ ४० ५५० ।

† "वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदमी चिकित्वान् । दूत ईयसे
प्रदिव उराणो विदुष्टरा दिव आरोधनानि ॥"—इति छ० सं० १, ५, ०, १ ।

आरोढव्यानि देवतास्थानानि * प्रति वह एतानि हवींषीत्यभि-
प्रायः ॥ एव मन्त्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'उराणः'—इत्यस्य "उरु
कुर्वाणः"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥१॥

स्तिया आपो भवन्ति^१ स्थायुनात् । दृष्या सिन्धूनां
दृष्यंभ स्तियाणां मित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तिया-
पालनां उपस्थितान् पालयतीति वा । स न स्तिपा उत
भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति ॥ जवारु जवमान-
रोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रे रूप
आरुपितं जवार्वित्यपि निगमो भवति । जरूथं गरूथं
गृणातेः जरूथं हन्यस्मि राये पुरन्धि मित्यपि निगमो
भवति । कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति ।
स्कन्धाःसीव कुलिंशेना विवृक्णाहिः शयत उप
पृक् पृथिव्याः । स्कन्धो दृक्षस्य समास्कन्नो भवत्यय
मपीतर स्कन्धः एतस्मादेवास्कन्नं कायेऽहिः शयत उप-
पर्चनः पृथिव्यास्तुज्जस्तुज्जतेद्दानकर्मणः ॥ २ (१७) ॥

“स्तियाः^(१०)”—इति१, अनवगतम् । ‘स्थायजाः’—इति न्यायम् ।

* “दुरोहणं रोहति, मर्गा वे कोको दुरोहणम्”—इत्यादि, “आह्वय दुरोहणं
रोहति”—इत्यादि च रे० प्रा० ४, १, ५-१ ।

† “स्तिपा क्षपां पालन” क, ख, ग । “स्तिपलापां पालन” छ ।

‡ “भवतीद मपीतरत् स्कन्ध” क, ख, ग ।

§ १भा० ४४६ ४० १० पं० “स्तियाणाम्” ।

“आपो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “स्थायनात्” संहननात् इत्यर्थः ; आप एव हि पार्थिवानां मवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति ; अथ वा हिमप्रभावेन च ता आत्मनैव संहता भवन्ति । “वृषामि दिवो०—०मधुपेयो वराय”* । शंयोर्वाहस्यत्येय मार्षम् । ऐन्द्री । हे इन्द्र ! ‘वृषा असि’ वर्षितासि ‘दिवः’, ‘पृथिव्याः’ च वर्षिता । ‘सिन्धूनां’ स्यन्दमानाम् अपाञ्च वर्षिता । ‘स्तियानां’ संहन्तीणाम् अपाम् ; अथ वा संहतानां मात्मनैव हिमप्रभावेन । यावत् किञ्चित् सेचकर्म, तत् सर्वं त्वदधीन मित्यभिप्रायः । तस्मै ते एवंगुणविशिष्टाय ‘वृष्णे’ वर्षित्रे ‘ते’ तुभ्यम् । एष ‘इन्दुः’ सोमः, हे ‘वृषभ’ वर्षितः ! ‘पीपाय’ पुनः पुनः आप्यायते ; अथ वा पानाय संस्कृतः, ‘खादू रसः’ खादुरसमंयुक्तः ‘मधुपेयः’ मधुरपेयः, ‘तराय’ तुभ्यं श्रेयायेत्यर्थः ॥ एव मत्र ‘स्तिया’-शब्देन ‘संहन्त्यः’, संहता वा आपः उच्यन्ते ; शब्दसारूप्यात् “स्त्यै शब्दसङ्गातयोः (भू० प०)”—इत्यस्य ॥

“स्तियाः(०८८)”-इति †, अनवगतम् । “स्तियापालनः”—इत्यवगमः । ‘कूपः’ अभिधेयः ; स हि “उपस्थितान्” पातृन् “पालयति” । “यं त्वा पूर्वं०—०यदिदं ते अस्मे”‡ । वाध्न्यस्य सुमित्रस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । ‘हे अग्ने !’ ‘यं त्वां’ वध्न्यः

* “वृषामि दिवो वृषभा वृष्टिया वृषा सिन्धूनां वृषभा स्तिपानाम् । इत्ये त इन्दुवृषभ पीपाय खादू रसो मधुपेयो वराय ॥”—इति ऋ० सं० ४, ०, १०, १ ।

† १भा० ४४१ ४० ११ पं० ।

‡ ‘यं त्वा पूर्वं’ मोक्षितो वध्न्यः समीधे चग्ने स इदं जुषाम् । य नः स्तिपा पुन भवा तन्तूपा दावं रचस्य यदिदं ते अस्मे ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १८, ४ ।

‘ईडितः’ अपि सर्वैर्महर्षिभिः, ‘पूर्व’ ‘समीधे’ समेधितवान्, उपचीर्ण-
वान्, तं त्वा मह मपि समिन्धे; को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात् ।
‘सः’ त्व मिध्यमानः अस्माभिः ‘इदं’ इति: ‘जुषस्व’ संसेवस्व । किञ्च ;
य एव मस्माभिः ईड्यसे त्वम्, ‘सः’ ‘नः’ ‘स्तिपाः’ कूप इव ‘तनूपाः’
भव; कूपो हि दृष्ण्यात्तान् पातुन् पात्युदकसम्प्रदानेन । किञ्च ;
‘दात्रम्’ दानम् ‘रक्षस्व’ । कतमत् ? ‘यदिदं ते’ ‘अस्ते’ अस्मासु
वर्तन्ते इत्यर्थः॥ एव मन्त्राविरोधाच्छब्दसारूप्याच्च “स्तिपाः = कूपः”—
इत्युपपद्यते ॥

“जवास्^(१८)”—इति *, अनवगतम् । “जवमानरोहि”—इत्येव
माद्याः शब्दसमाधयः । “त मिन् न्वे ह्वं समुना०—० आरुपितं
जवास्” † । वामदेवस्यार्थम् । “वैश्वानराय मीळङ्गये मजोपाः”—
इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते ‡ । ‘तम्’ एव हे यजमान ! त्वम्
‘अभ्यग्न्याः’ प्राप्नुयाः वैश्वानरं सूर्यम् । ‘समुना’ समानयैव, तदनुरूप-
यैव स्तुत्या ‘समानम्’ । केन पुनरभ्यग्न्याः ? ‘क्रवा पुनती’ स्वात्म-
पवनसमर्थेन कर्मणा प्रज्ञानेन वा । किञ्चक्षणः पुनर्यो वैश्वानरः त
मभ्यग्न्याः ? ‘ससस्य पृथ्वेः’ स्वपनस्य † युलोक्तस्य ‘पृथ्वेः’ प्राष्टवर्णस्य ॥
‘अधि’ उपरि; स्वपन्तीव ¶ हि युलोको निश्चलत्वात् । ‘चर्मन्’

* १भा० ४४६ दृ० १५० ।

† “त मिन् न्वे ह्वं समुना समान मभिक्रवा पुनती धीतिरग्न्याः । ससस्य
चर्मं अधि चाष्ट पृथ्वेः रूप आरुपितं जवास् ॥”—अ० सं० १. ५. ९, ९ ।

‡ अ० सं० ४म० १ख० ५४० । वस्तुत एषा अकृन् तु वैश्वानरीये; अपि त्वाग्नेये,
तथा चानुक्रम्यते “भद्रा सुमित्रो वायुश्च आग्नेयं दिजगत्यादौति” (अ० सं० १०म०
१ख० १४० सा० भा०) ।

§ “अयमस्य” क । ॥ “प्राप्तवर्णस्य” क । ¶ “स्वपित्वैव” ख ।

चरणार्थम् । कथं नाम सौर्येण प्रकाशेन जनाञ्चरेयुरित्यनेनाभिप्रायेण ।
 'चारु' दौष्टिमत् । 'अग्ने' पूर्वसर्गादौ 'रूपः आरूपितम्' 'रिपः'—इति
 विपरिणामः, भूम्या इत्यर्थः, 'आरूपितम्' आरोपितं देवैः, 'जवारु'
 मण्डलं यस्य । तं त्व मभ्यश्नाः । इह वा आदित्य आमीत्, त
 माभ्यां परिगृह्योपरिष्ठात् तासां प्रजानां न्यदधुरिति विज्ञायते ॥
 एव मत्र "जवारु = आदित्यमण्डलम्" उच्यते; तद्धि जवमानं
 गच्छन् नभसो मध्यमारोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः; जवमान
 मेव हि तत्रतत्रोदेति । "जरमाणरोहि" वा स्यात्; तद्धि जर-
 माणं* सर्वभूतानि रोहति । "गरमाणरोहि वा" तद्धि गरमाणं
 रसानारोहति ॥

"जरूथम्^(८०)"—इति*, अनवगतम् । "गरूथम्"—इत्यव-
 गमः । "गृणातेः (क्र्या०प०)"—इति धातुनिर्देशः । "त्वा मग्ने
 समिधा नो ०—० सदा नः"† । वसिष्ठस्यार्थम् । आग्नेयी । विष्टुप् ।
 प्रातरनुवाकास्त्रिनयोः शस्यते । हे भगवन् 'अग्ने!' 'वसिष्ठः' 'त्वां'
 'समिधानः' सन्दीपयन् 'जरूथं' स्तोत्रं 'हन्' गमयन् त्वां प्रति;
 "हन्ति, सेधति"—इति गतिकर्मसु पठितम्‡ । 'यच्चि' यजति ।
 'राये' धनप्राप्त्यर्थम् । 'पुरन्धिम्' वज्रकर्मतमं धनसम्बन्धाद्वा वज्र-
 दाह्यतम मिति स्यात् । यस्त्वं वसिष्ठेन एव मिज्यसे, तं त्वां वय

* १भा० ४४९ सू० ५५० ।

† "त्वा मग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं जून्धि राये पुरन्धिम् । पुरुषोपा
 जातवेदो जरूथं ययं पतन् सुष्ठिभिः सदा नः ॥"—इति ऋ० सू० १, १, ११, १ ।

‡ १भा० १५० १४ सू० (१०८), (११०) ।

मपि यजाम एव । स त्वं 'पुरुनीथा' वज्रसुत ! 'जातवेदः'
अस्माभिरिज्यमानो 'जरस्व' जुषस्वैतद्भुविः अस्मत्प्रत्तम् । किञ्च ;
'यूयम्' अस्मान् 'पात' रक्षत । एकस्यैव पूजनार्थे वज्रवचनम् । 'स्वस्ति-
भिः' स्वस्त्ययनेः, आशीःप्रयोगैः पात 'नः' । 'सदा' नित्यं सेवेत्यर्थः ।
एव मत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च "जह्यम् =
स्तोत्रम्" उपपद्यते ॥

"कुलिशम्^(१)"—इति *, अनवगतम् । "वज्रनाम"—इत्यभि-
धेयवचनम् । "कूलशातनः"—इति शब्दसमाधिः । "अहम् वृचं०"
—० उपपृक् पृथिव्याः[†] । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । हिरण्यस्त्रप-
स्यार्पम् । अग्निष्टोमे निष्कैवल्ये शस्यते । 'अहन्' हतवान्, हन्ति वा
इन्द्रः, 'वृचं' सेधम् । 'वृचतरम्'—इति तस्यैव वा विशेषणम्, अन्यो
वा वृचतरो यः त मपि हन्ति । कथं पुनर्हन्ति ? इति,—'व्यंसम्'
विच्छिन्नसन्धिवन्धनं कृत्वा । केन पुनर्हन्ति ? इति,—'वज्रेण महता'
प्रहारेण । किञ्च ; 'स्कन्धांसि इव' वृचशाखा इव, 'कुलिशेन'
'कूलशातनेन वज्रेण' 'विवृक्णा' विवृक्णानि । स एवम् 'अहिः'
अगमनो सेधः, क्रियमानोऽस्याः पृथिव्याः 'उपपृक्' "उपपचनः", सम्प-
र्कस्य कर्त्ता ‡ भूत्वोदकभावेन, अस्या मेव पृथिव्याम् 'अहिः' 'शयते'
अगमयत् । अवस्थानमात्रमेव स्वप्नोऽभिमतः ॥ एव मत्र वधसम्ब-
न्धात् "कुलिशः = वज्रः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४४९ प्र० ८पं० "कुलिशः" ।

† अहम् वृचं वृचतरं येषु मिन्द्रो वज्रेण महता वधेन । स्कन्धांसोऽव-
० पृथिव्याः ॥—इति शब्द सं० १, २, २९, ५ ।

‡ "उपपृक् उपपचनः, सम्पर्ककर्त्ता" क ।

“तुञ्जे^(८९)”—इति *, अनवगतम् । “तुञ्जते.” दानार्थयेति निर्वचनम् । ‘तुञ्जनम्’—इति स्यात् ॥ २ (१०) ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥ दानेदाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्वर्हणा परिवर्हणा । वृहच्छ्वा असुरो वर्हणा कृत इत्यपि निगमो भवति ॥ ३ (१८) ॥

“तुञ्जेतुञ्जे०—० सुष्टुतिम्” † । मधुच्छन्दस आर्षम् । ऐन्द्री । गायत्री । प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः आवापे विनियुक्ता । ‘तुञ्जेतुञ्जे’ ‘दानेदाने’ ‘ये’ ‘उत्तरे’ उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया ‘स्तोमाः’ ‘इन्द्रस्य वज्रिणः’ चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतुमिति । किं तेषाम् ? ‘न’ ‘विन्धे’ न ‘अस्य’ सर्वैरपि ‘तैर्विन्दामि’ “सुष्टुतिं” “समाप्तिं स्तुतेः” इत्यर्थः । यावत् एव स्तुतय उपादीयन्ते, ताः सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र स्तोमसम्बन्धात् ‘तुञ्जे’-शब्दो दानपर्यायवचनः, तुञ्जतेश्च दानार्थस्य दर्शनात् ‡ ॥

“वर्हणा^(८९)”—इति † अनवगतम् । “परिवर्हणा”—इत्युपसर्गा-ध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा = परिवृद्धिः, परिहिंसा वा ॥ ।

* १भा० ४४९ पं० ११ पं० ‘तुञ्ज’ ।

† २२० पं० १, १, १४, ९ ।

‡ १भा० १२७ पं० २० पं० (८) “तुञ्जति” ।

§ १भा० ४४९ पं० १४ पं० ।

॥ ‘वर्हणा’, ‘परिवर्हणा’ इति चात्र सर्वेष्वेवान्यस्य वकारात्किञ्च क-पुच्छे ।

“अर्चा^{१०} दिवे दृष्टते^१—रथो हि यः”^{*} । सव्यत्वात् मापन्नस्यास्येन्द्रस्यार्थम् । जगती । ऐन्द्री । चतुर्थे पादे ‘रथः, हि, सः’—इति पदानि । हे स्तोतः ! ‘अर्चं’ प्रोचारय इन्द्राय ‘दिवे’ द्योतनवते ‘दृष्टते’ च महते, ‘शुभं’ धनमयुक्तम्, बलकृतिसंयुक्तं वा वचः । किम्विषयायेन्द्राय अर्चं? इति,—‘स्वत्तत्रम् यस्य’ स्व मेव त्वं धनं बलं वा यस्य; न कदाचिदपि यः परकीय माकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः । किञ्च; यस्य ‘धृषतः’ धर्षयतः; शत्रून् ‘धृषत्’ एव[†] धृष्टं ‘मनः’ भवति, तदर्थं मर्चेति । किञ्च; येनेन्द्रेण ‘दृष्ट्वा’ दृष्ट्वा[‡] धोयः, ‘असुरः’ मेघो वा । ‘वर्धणा’ परिवर्ध्या परिवर्धनेन वधेन परिहिंसया वा ‘पुरः’ अर्वाक् ‘हरिभ्यां’ प्राप्तैर्नैव तावदशौ हरी रथे युक्तौ त मसुरं प्राप्तुतः । अथेन्द्रेण शीघ्रास्तत्वाद् दूरपातित्वाच्च ‘वृषभः’ वर्षिता ‘कृतः’ । अथ च तावद् ‘रथो हि सः’ रंघणो हि शीघ्रः स मेघः । तथाहि,—येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तेः[‡] प्रहारैर्जैर्जरीकृत्य वर्षिता कृतो मेघः[§], त मभ्यर्चं ॥ एव मच शब्दसारूप्यादसुरसम्बन्धाच्च “वर्धणा=परिवर्धणा”—इत्युपपद्यते ॥ २ (१८) ॥

यो अस्मै घ्नंस उत वा य ऊर्ध्वानि सोमं सुनोति
भवति शुभा^१ अहं । अयाप शक्रस्तनुष्टि^१ ॥ मूहति

* “अर्चा^१ दिवे दृष्टते शुभं^१ वचः स्वत्तत्रम् यस्य धृष्टो धृषन् । दृष्ट्वा अहो वर्धणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि यः ॥”—इति श्व० सं० १, ४, १०, १ ।

† ‘धृषमेव’ च ।

‡ ‘हरिप्रप्ते’ क ।

§ “वर्षितातो मेघः” क ।

॥ “शक्रस्तनुष्टि” च ।

तनूश्रुभं मघवा यः कवासखः ॥ अंस इत्यहन्नाम
 अस्यन्तेऽस्मिन्वसा गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्ध मिति
 वा स्नेहानुप्रदानसामान्याद्राचिरप्यूध उच्यते स यो-
 ऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति ह*
 द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्नोति तनिपुं धर्मसन्ता-
 नादपेत मलङ्कारिण्यु मयज्वानं तनूश्रुभं तनूशोभयि-
 तारं मघवा यः कवासखो यस्य कपूर्याः सखायः ।
 न्याविध्यदिलोविशस्य दृल्हा † वि शृङ्गिणं मभिनच्छुण्ण
 मिन्द्रः । निरविध्यदिलाबिलशयस्य दृढानि ‡ व्यभिन-
 च्छृङ्गिणं शुण्ण मिन्द्रः ॥ ४ (१६) ॥

“ततनुष्टिः^(८४)”—इति ६, अनवगतम् । “तितनिपुः”—अयं
 स्यात् । “यो अस्मै घंसं—० कवासखः” ॥ । प्राजापत्यस्य संव-
 रणस्यार्थम् । ऐन्द्रौ । जगती । ‘यः’ ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘घंसे’ “अहनि”,
 ‘उत वा’ “अपि वा” ‘यः’ ‘ऊधनि’ “रात्रौ” ‘सोमं’ ‘सुनोति’
 अभिपुणोति, नित्यकाल मेव यः सोमाभिषवे प्रयतते इत्यर्थः । तस्य
 किम्? इति,—स एव नित्ययेन ‘द्युमान्’ “द्योतनवान्” ‘भवति’ । अयं
 पुनः इतो यो विपरीतो भवति, पूर्वस्य पूर्वतनैश्च “धर्मसन्तानात्”
 अनुष्ठिताद् “अपेतम्” त मलं कर्मभिरित्येवंवादिनम् “अलङ्क-

* “मघवा” ड, य ।

† “दृल्हा” ड, य; संदिताया मध्येव मेव ।

‡ “दृढानि” क, घ, ग ।

§ १भा० ४४० ३० १पं० “ततनुष्टिम्” ।

॥ य० पं० ४, १, १, १ ।

रिष्णुम्” “अयञ्जानम्” अयजनशीलम्, आत्ममण्डनपरं वा ; विष-
योपभोगपरतया स्ववित्तं “तितनिषुम्” अनेकैः प्रकारैः यो वित्तानि
तनितुं सिच्छति, तम् ; अश्रद्धानम् धर्मे * । ‘शक्रः’ शक्रः इन्द्रः,
“अप ऊहति—अप ऊहति”†—उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यभ्यास
आदरार्थं कृतः ; पुनपुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः ‡ । ‘तनूशुभ्रम्’
“शरीरशोभयितारम्” ; ततनुष्टेरेवैतद् विशेषणम् । यश्च अन्योऽपि
‘कवासखः’ कपूयसखो भवति §, त मय्यपोहति । ‘मघवा’ धनस्वामी
इन्द्रः ; अवश्यभावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः ॥ केचित्तु ‘कवासख’-
शब्दं ‘तनूशुभ्र’-विशेषणं मेव वर्णयन्ति ॥ । इतरो विषयप्रधानोऽपि
भूत्वा साधुसमर्कात् कदाचित् प्रपद्येत, इतरस्त्वसाधुसमर्कादत्यन्त-
नष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण ॥ एव मत्र ‘ततनुष्टि’-शब्देन ‘विषयोपभोग-
प्रधानः’ उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः ॥

“व्रंसः—इति अर्हनाम” ¶, “यस्यन्तेऽस्मिन् रमाः” ¯सूर्येण ।
“गोः ‘ऊधः’ उद्धततरम्”—इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम्, तद्धि अन्येभ्यो
ऽङ्गेभ्य उद्धततरं “भवति” । “उपोन्नद्धम्—इति वा” ; तद्धि विज्ञा-

* “ततं धर्मसन्तति नुदति, षष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टि”—इति
तत्रैव सा० भा० ।

† “आपो ज यपोहति” क ।

‡ “अपरोऽपशब्द पूरणार्थे”—इति सा० भा० । परं मेतन्निवृत्तविषयम्, अप
हि “अपोहत्यपोहति”—इति दर्शनात् ।

§ कपूयशब्दाद्यं पुरस्तात् (११९ ३०) द्रष्टव्यं । “कवासख, कुसितपुष्प-सखा-
य”—इति सा० भा० ।

॥ “तनूशुभ्र विशेषणत्वे वर्णयन्ति” ख ।

¶ १भा० ५४४०, ५०४० १ख० ८ख० (१) ।

यते केन चिदुपप्लिथ गोरुदरे नद्ध मिति । “स्नेहानुप्रदानमामान्यात् राचिरप्लूथ उच्यते” ; सापि ह्यवश्यायानोपधिवनस्यतिस्नेहकान् दधाति * ॥

“इलीविशस्य^(८५)”—इति †, एतदेकपद मनवगतम् । “इलाविलशयस्य”—इत्यवगमः । ‘मेघः’ अभिधेयः ; स हि इलाहेतोरुदकस्य आत्मीयानि निर्गमनविलानि मरुह्य शेते, तस्यैव वा विलेषु इलाहेतुरुदकं शेते इति इलीविशः । “न्याविध्यदिलीविशस्य०—
० मवधौ. पृतन्युम्”‡ । हिरण्यरूपस्यार्घम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । गोमववि-
वधयोर्निष्केवल्ये शस्यते§ । ‘न्याविध्यत्’ “निरविध्यत्” निरताडयत्,
‘इलीविशस्य’ “इलाविलशयस्य” मेघस्य ‘दृब्ध’ “दृढानि”, दुर्भेद्यानि
उदकसंरोधक्षमाणि स्थानानि । न च केवल मेतावदेव, किन्तर्हि ?
‘विग्रहङ्गिणम् अभिनत्’ गृहङ्गिणं शिखरवन्तं दीप्तिमन्तं वा विद्युङ्गिः,
‘शुष्ण’ बलवन्तं मेघम्, ‘इन्द्र.’ एवं स्तुयमानः प्रत्यक्षीभूतः । प्रत्यक्षकृतः
उत्तरोऽर्द्धर्चः । हे ‘मघवन् !’ ‘यावत्तरः’ यावदल मेतस्मिन् मेघेऽस्ति
तावदेनं जहि । ‘यावत्’ च तव व्यथनसमर्थम् ‘ओजः’ बल मस्ति, या ते
शक्तिः, तयैनं ‘वज्रेण’ ‘शत्रु’ शान्तयितव्यम् ‘अवधीः’ जहीत्यर्थः । ‘पृत-

* १भा० ४२४०, ४०४० १अ० ०४० (१०) ।

† १भा० ४४०४० ०४० “इलीविश.” ।

‡ “न्याविध्य०—० मिन्द्रः । यावत्तरौ मघवन् यावदोजौ यज्ञेण शत्रुं मवधी पृतन्युम् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १, १ ।

§ “येनि मारैगगादारैगारैर् दुर्दोषेण आहणक् । इत्याद्यद्रुप आहपित मनादु-
धाद्य आसता ॥ अस्वासतो निराविध्यदभ्यादेव क आसतः । न्याहणक् न किरादेवो
न्याविध्यदेम मायुमक् ॥”—इति ऋ० प्रा० १ । ४०, ४१ ।

न्युम्' घृतना मिच्छन्तम् ॥ एव मत्र "इत्थीविशः = मेघः" शब्दसारु-
पादर्थाविरोधाच्च ॥ ४ (१८) ॥

अस्मा इदु प्र भरु तूतुजानो वृत्राय वज्र मीशानः
कियेधाः । गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णास्यपां
चरथै ॥ अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्र मीशानः
कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा
गोरिव पर्वणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णास्यपां* चरणाय
भूमिर्भास्यतेः । भूमिरस्यृषिछन्नर्च्याना मित्यपि निगमो
भवति । विष्पितो विप्राप्तः† । पारन्नो अस्य विष्पितस्य
पर्यन्तित्यपि निगमो भवति ॥ ५ (२०) ॥

“कियेधाः(८१)” — इति †, अनवगतम् । “कियद्धाः”, “क्रम-
माणधा वा” — इत्यवगमः । कियदप्युदक मपरिमाणं धारयतीति
कियद्धा मेघः । क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा मेघ एव ॥
“अस्मा इदु प्र भरु — चरथै” ‡ । नोधा नाम गौतमः,
तस्येय मार्यम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रौ । आहीनिकेध्वहःसु अहीनसूक्ते विनि-
युक्ता । हे इन्द्र ! एष वृत्रः, “कियेधाः” “कियद्धाः” कियदप्युदक
मपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति । ‘अस्मै’ त्वं ‘तूतुजानः’

* “मेघस्येष्यन्नर्णास्यपां” क, ख, ग ।

† “विष्पित” क । ‘विष्प्राप्त’ ख, ग ।

‡ १भा० ४४७ श० १९५० ।

§ अ० स० १ ४, १८, १ ।

“वरमाणः”, ‘वज्रं’ ‘प्रभर’ । ‘ईशानः’ इत्यरो यस्मात् त्व मस्माकं तस्मादेव मुच्यसे । किञ्च ; प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहार समूहस्यास्य मेघस्य ‘गोर्न पर्व’ गोरिव पर्वणि ‘विरद’ विदारय ; यथा गोविकर्त्ता गोः पर्वणि ‘विरदेत्’ विच्छिन्द्यात् । एवं त्व मप्येतं मेघ मव-
चवशो ‘विरद’ विच्छिन्धि । कथञ्च पुनर्विरद ? इति,—‘तिरश्चा’
वज्रेण तिर्यक् गामिना । केन पुनरर्थेन विरद ? इति,—‘इयन्
अर्णोसि’ उदकानीच्छन् । ‘चरध्वे’ “चरणाय” ‘अपाम्’, प्रजाभ्यो
दातुम् । एव मस्माद् दिशकलीकृतादापो निश्चरिष्यन्तीत्यनेनार्थेन
विरद ॥ एव मत्र “कियेधा = मेघ.” शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ॥

“कियेधाः = इन्द्रः”—इत्येव मेके मन्यन्ते * ; स हि यदपि
न ज्ञायते कियत्परिमाण मेतद् बल मिति, तदपि धारयति ;
क्रममाणो वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः । एवं सति इयं
योजना,—यस्मादीशानस्त्वं कियेधाश्च, तस्मात् प्रहर वज्र मिति ॥

“भूमिः^(८०)”—इति †, अनवगतम् । ‘भ्रमणम्’—इत्यवगमः ।
“भ्राम्यतेः”—इति निर्वचनम् । ‘अग्निः’—अभिधेयः ॥ “इमा मग्ने०
—० सृष्टिः^{१०}कृत्तव्यानाम्” ‡ । हिरण्यस्त्रपस्थार्षम् । प्रातरनुवाका-
ग्निनयोः शस्यते । हे भगवन् । ‘अग्ने ।’ ‘इमां शरणिं’ मरणलक्षणां
हिंसाम्, इमां संसृति वा ‘मौमृष नः’ मार्जयस्व नाशयस्व नः ।

* “यदा क्रममाण शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधा । हे इन्द्र । एवभूत
स्त्वम्”—इति सा० भा० ।

† १भा० ४४० प्र० १० पं० ।

‡ “इमा मग्ने शरणिं मौमृषो न इम मध्वान् य मगोम दूरात् । अपि पिता
प्रमति घुम्यानां भूमिरसृष्टिः^{१०}कृत्तव्यानाम् ।”—इति षट् स० १, २, २५, २ ।

कतमां शरणिम्? 'इमम् अध्वानम्', 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'अगाम' गतवन्तो वयम्; असुखाहोकादिमङ्गलकम् । अस्मासु एतां संसार-
हिंसाम्, एतां वा संसारसृतिम्, एनम् आर्जवं जवीभवन्त मस्माकं
मार्जय त्वम्* । कस्मात् पुनरेव मुच्यसे? इतः,—यस्मात् 'आपिः'
त्व मस्माकं प्राप्तः, अथवा व्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना ।
'पिता' चरचिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम् । 'प्रमतिः'
च प्रकृतमतिः । 'भूमिः' च, त्व मेव संसारे भ्रामयिता पञ्चाग्नि-
विद्योक्तेन प्रक्रमेण; त्वदधीन एव संसारो मोच्य । 'चष्टिक्त' च,
दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदधीन मेव दर्शनं 'मर्त्यानां' मनुष्याणाम् ।
सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्यास्मान् मोचयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः ।
देवयन्नेनैव पथा गमय, मा पिबयानेनेति ॥ एव मच "भूमिः =
अग्निः" अर्थविरोधात् (विशेष्यते) ॥

"विष्पितः^(८८)"—इति †, अनवगतम् । "विप्राप्तः"—इत्यवगमः ।
विस्तीर्ण इतश्चेतस्य, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्पितः । "इमे दिवो
०—० विष्पितस्य पथं"‡ । "यद्व्य सूर्य्यं ब्रवोऽनागाः"—
इत्येतस्मिन् सूक्ते; अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौर्येति प्रतिजज्ञे
शौनकः;—अन्याः सर्वा मैत्रावरुण्य इति । 'इमे'—इति द्वयोरेव
मित्रावरुणयोः पूजार्थं ब्रह्मवचनम् । अर्यमा वा तृतीयः स्यात्;

* "एतं मार्जवं जवीभवन्तस्माकं मार्जयस्व" इति ।

† नैतद् दृश्यते ख-पुस्तके ।

‡ १भा० ४४८ वृ० १५० ।

§ इमे दिवो अग्निमिषा शश्विष्याधिकित्वासां अष्टैतसं भवन्ति । प्रजापे चिद्गुणो
शाध मंसि प्रारं नो अस्मि विष्पितस्य पथं ॥—इति अ० सं० ४, ५, ९, १ ।

असावपि हि अस्मिन् सूक्ते श्रूयते । शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः ।
 'द्वमे' मित्रावरुणार्थ्यमाणः 'दिवः' एत्य 'अनिमिषाः' आदरवन्तः
 'पृथिव्याः' पृथिवीलोकादित्यर्थः । 'चिकित्वांसः' सुकृतदुष्कृतानि
 कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतयमानं प्राणिनं कर्मा-
 नुरूपेण अमुं लोकं 'नयन्ति' । यत एव मतस्तानहं ब्रवीमि;—
 'प्रवाजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले उपस्थिते, (यदि)
 'गाधं' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति नः' अस्त्यस्माकम्,
 ततोऽस्य 'विध्यितस्य' "विप्राप्तस्य" संसाराध्वनो नद्या इव 'पारं
 पर्वन्' पारं यन्त्वित्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्याविरोधाच्च
 "विध्यितः = विप्राप्तः" संसाराध्वा—इत्युपपद्यते ॥ ५ (२०) ॥

तन्नस्तुरीपं मद्भुतं पुरु वारं पुरु त्वना । त्वष्टा पोषाय
 विष्यतु राये नाभानो अस्मयुः ॥ तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृत
 मात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्वित्यस्मयुरस्मान्
 कामयमानो रास्मिने रास्मी रपतेर्वा रसतेर्वा
 रास्मिनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्युज्जतिः प्रसाधन
 कर्मा (आ वं ऋज्जसे ऊर्जा व्युष्टिष्वित्यपि निगमो
 भवति †) ऋजुरित्यप्यस्य भवति । ऋजुनीती नो वरुण
 इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्वह् प्रप्तवह् । हरी इन्द्र
 प्रतद्वह् अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२१) ॥

* नास्त्येतद् क-पुस्तके ।

† नैप पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु, इतिष्ठता अट्टहीतय, इती तु मतान्तरेण
 "ऋज्वे गिरा"—इति निगम उद्धृतो व्याख्यातय ।

“तुरीपम्^(८९)”—इति *, अनवगतम् । “तूर्णापि”—इत्यव-
गमः । ‘उदकम्’-अभिधेयम् ; तद्धि तूर्णं माप्नोति । “तन्नसुरीप०
—० नाभानो अस्मयुः” † । दीर्घतमस आर्षम् । त्वांष्ट्री । अनुष्टुप् ।
आप्ती-सूक्ते । ‘तत् नः तुरीपम्’ तदस्माकं तुरीप मुदकम्, ‘अद्भुतं’ च
“महत्” इत्यर्थः । “अद्भुतः, वहिष्ठः”—इति महन्नामसु पठितम् ‡ ।
‘पुरुवारं’ च वज्रदेशान्तर मातृणोत्पुदकम् ; ‘पुरुत्मना’ वज्रात्मना ।
यदेवंलक्षण मुदकम्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘नाभा’ नाभौ मध्ये ‘त्वष्टा’
‘विव्यतु’ विमुञ्चतु वर्षभावेन । ‘अस्मयुः’ ‘अस्मान् अनुगृहीतुं’ “का-
मयमानः” ‘राये पोषाय’ “धनस्य पोषाय” इत्यर्थः ; वर्षे हि सति
पशवः पुष्यन्ति । अथवा ‘नाभानः’ —इति त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात्,
‘नाभानः’ न अदीप्यमानः, किन्तर्हि? दीप्यमान एव विव्यतु ॥ एव
मत्र माथ्यमिकस्त्वष्टेति ? विव्यत्वित्यनेन सम्बन्धात्, “तुरीपम् =
उदकम्”—इत्युपपद्यते ॥

“रास्मिन्^(९०)”—इति ॥, अनवगतम् । ‘राप्ती’—इति वा
स्यात्, ‘राप्ती’—इति वा ; “रपतेः वा” शब्दार्थस्य, “रसतेः वा”
शब्दार्थस्यैव । रपणशीलो वा रसनशीलो वा यः, स ‘राप्ती’ । “उत
त्या मे—० रास्मिन्म्यायोः” § । कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्य-

* १भा० ४४८८० ६५० ।

† ऋ० सं० १, १, ११, ४ ।

‡ १भा० ९८८९० १७० २७० (११), (१४) ।

§ “यथातो मध्यस्थाना देवता (दे० का० १०, १, १)”—इत्यधिकृत्य यास्केन
आध्यातत्वात् (दे० का० १०, १, ८) ।

॥ १भा० ४४८८० ८५० ।

¶ “उत त्या मे घृशमा शेत्तुनाथे व्यक्ता पान्नीशुजिज्ञा जवर्धे । प्र यो नपात सृपां
हृष्टुष्व प्र मानरा रास्मिन्म्यायोः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १, ४ ।

देवे सुप्ते । 'उत त्यौ' अपि तौ, अश्विनौ । 'मे' मम 'यशसा' हवि-
 र्लक्षणेन धनेन तर्प्यमाणौ, 'श्वेतनायै' उषसः कालेप्राप्ते 'व्यन्ता पान्ता'
 वीताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिबेतां सोमम् । यतो ब्रवीमि,—हे
 'श्रौशिजः' मेधाविनः ! ऋत्विजः ! 'ऊवध्वे' आङ्गवध्वं तावश्विनौ ।
 किञ्च ; 'प्र' ब्रवीमि 'वः',—'कृणुध्वम्' 'अपां नपातम्' अपि, एतस्मिन्
 कर्मणि भागिनम् । किञ्च ; 'प्रमातरौ' द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनि-
 र्माभ्यौ कृणुतैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्याविति । एतच्च वो ब्रवी-
 मि । कं च पुनरर्थं पुरस्कृत्य एतत् कुरुध्वम् ? इति,—'रास्मिनस्य
 आयोः' रपणशीलस्य वा रसनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभृतस्योद-
 कस्य प्राप्त्यर्थम्, अथ वा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम् । "आथवः"—इति
 मनुष्यनाम* ॥ एव मत्र 'रास्मिन'-शब्देन उदकं स्तोता वाभिधीयते,
 शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

"ऋञ्जतिः(८९)", "प्रसाधनकर्मा"† । "भाञ्जजीकः"—इत्य-
 नेन ‡ गतार्थता मस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाधीते ॥

के चित्त्व एतं शेष मधीयते । "दृतं वै०—० मृञ्जसे गिरा"§ ।
 वामदेवस्यार्पम् । गायत्री । आग्नेयौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
 शस्यते । 'वः'—इत्येतस्य 'त्वम्'—इति विपरिणामः । हे यजमान!

* १भा० १०६४० १८१४० १४० १ ४० (१०) ।

† १भा० ४४८४० १५ पं० ।

‡ पु० १५० ४० १० पं० ।

§ "दृतं वै विचयेदसं दद्युवाह ममस्तेम् । यजिष्ठ मृञ्जसे गिरा ॥"—इति ऋ०
 सं० १. ५, ८, १ । ङ-च-पुस्तकयोस्तु 'आथ' ऋञ्जसे (ऋ० सं० ८, ९, ८, १)—इति
 निगमो दृश्यते ।

त्वम् 'दूतम्', 'विश्ववेदसम्' सर्वप्रज्ञानम्, 'इत्यवाहम्' हविषां
बोद्धारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजिष्ठम्' यष्टृतमम्,
'अञ्जसे' प्रसाधयसि 'गिरा' स्तुत्येत्यर्थः ॥ एव मत्र "अञ्जतिः
प्रसाधनकर्मा" दूतसम्बन्धात् ॥

"अञ्जुः (८१)" — "इत्यपि" *, "अस्य" एव अञ्जते: "भवति" ।
"अञ्जुनीती नो० — देवैः सजोषाः" † । गोतमस्यार्थम् । वैश्व-
देवसूक्ते । गायत्री । गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते मैत्रावरुणस्य
शस्ते । 'अञ्जुनीती' अञ्जुनयनः, अञ्जुप्रज्ञो वा 'वरुणः', 'नः' अस्मान्
इतो लोकादसुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं 'नयतु' । 'मित्रः' च 'विद्वान्'
नयतु । 'अर्यमा' 'देवैः' 'सजोषाः' सहप्रीयमाणः नयतु ॥ एव मत्र
'अञ्जु' शब्देन प्रसिद्धं नयनम्, प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते ॥

"प्रतदसू (८२)" — इति ‡, अनवगतम् । "प्राप्तवसू" — इत्यवगमः ।
'अथौ' अभिधेयौ । "इह त्या सधमाद्या० — प्रतदसू अभि-
स्वर" § । नारदस्येय मार्धम् । उष्णिक् । महाव्रते औष्णिही
दृचाशीतिः, तस्यां शस्यते । हे 'इन्द्र !' 'इह' कमणि 'त्या हरी'
तावथौ 'प्रतदसू' "प्राप्तवसू" प्राप्तधनौ; तयोर्हि ऋजीपं धानाश्च
धनम्; स हि ताभ्यां यज्ञे भागः प्राप्तः । 'सधमाद्या' सहमदनौ

* १भा० ४४८ पृ० १८ पं० "अञ्जुनीती" ॥

† "अञ्जुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् अर्यमा देवैः सजोषाः ।" —
इति अ० स० १, ६, १० १ ।

‡ १भा० ४४८ पृ० १५० ।

§ इह त्या सधमाद्या युजान सोमपीतये । हरी इन्द्र प्रतदसू अभि स्वर । —
इति अ० स० १, १, १६, १ ।

‘युजानः’ युक्ता रथे, ततः ‘सोमपीतये’ सोमपानार्थम् ‘अभिस्वर’
अस्मान् प्रत्यागच्छ ॥ एव मत्र “हरी”—इत्यनेन सम्बन्धात् “प्रतदसु
= प्राप्तवसु” अथौ—इत्युपपद्यते ॥ ६ (२१) ॥

हि॒नोता॑ नो अध्व॒रं दे॒वय॑ज्या हि॒नोतु॑ ब्रह्म॑ स॒नये॑
ध॒नाना॑म् । ऋ॒तस्य॑ यो॒गे वि॒ष्यध्व॑ मू॒धः श्रु॒ष्टीव॑री॒र्भूत॑ना॒
स्मभ्य॑ मापः ॥ प्र॒हिणु॑त नोऽध्व॒रं दे॒वय॑ज्यायै प्र॒हिणु॑त
ब्रह्म॑ ध॒नस्य॑ स॒ननाय॑ ऋ॒तस्य॑ यो॒गे यज्ञ॑स्य यो॒गे याज्ञे॑
श॒कट॑ इति वा श॒कटं श॒कटि॑तं* भवति श॒नकै॑स्त॒कती॑ति
वा श॒ब्देन॑ त॒कती॑ति वा । श्रु॒ष्टीव॑री॒र्भूत॑ना॒स्मभ्य॑ मापः ।
(सु॒खव॑त्यो भवता॒स्मभ्य॑ मापः†) चो॒ष्कूय॑माण इन्द्र॑
भू॒रि॑ वा॒मम् । द॒ददि॑न्द्र बहु व॒ननी॑यम् । ए॒धमा॑न॒
द्वि॒कुभ॑यस्य॒ राजा॑ चो॒ष्कूय॑ते वि॒श इन्द्रो॑ म॒नुष्या॑न् ॥
व्यु॒दस्य॑त्ये॒धमा॑नान॒सुन्व॑तः॒ सुन्व॑तोऽभ्या॒दधा॑त्यु॒भय॑स्य
राजा॑ दि॒व्यस्य॑ च पा॒र्थिव॑स्य च चो॒ष्कूय॑माण इति
चो॒ष्कूय॑तेश्च॒र्करी॑त॒वृत्तं॑ सु॒मत्स्व॑य॒मित्य॑र्यः । उप॒ प्रागा॑
त्सु॒मन्मे॑ धा॒यि म॑न्म । उप॒प्रैतु॑ मां (स्वयं॑) यन्मे** म॒नो-

* “शकटं” क, ख, ग ।

† “सुखवती भूतनास्मभ्य” क, ख । “सुखवती —” ग ।

‡ न दृश्यतेऽय पाठ क-ख-ग-पु॒केषु पर एतिसम्मतः ।

§ “द्विकुभयस्य” क, ख, ग ।

॥ “व्युदस्यत्येधमानानसुन्वत” क, ख, ग ।

¶ नास्तेतत क-ख-ग-पु॒केषु ।

** “यन्मे” क, ख, ग ।

ऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रो दिविष्टिपु दिव रप-
णेपु ॥ ७ *॥

“हिनोत^(८४)”—इति †, अनवगतम् । “प्रहिणुत”—इत्यवगमः ।
“हिनोता नो०—०भूतनास्मभ्य मापः ‡ । कवषस्येय मार्यम् § ।
अपोनग्रीयायचु शस्यते । “हे ऋत्विजः! ‘हिनोत’ ‘प्रहिणुत’
प्रगमयत, प्रोत्सर्पयत । एतम् ‘अध्वरं’ यज्ञम् ‘देवयज्या’ ‘देवय-
ज्यायै’ देवयजनार्थम् । किञ्च; प्रहिणुत ‘ब्रह्म’ स्तुत्याख्यं यथाशास्त्र-
दृष्टक्रमेण । ‘सनये’ लभ्यये ‘नः’ अस्माकं धनानाम् । किञ्च; ‘चनस्य’
“यज्ञस्य” ‘योगे’ संयोगे यदेतत् ‘ऊधः’ इव सोमपूर्णम् अधिष-
वणचर्म वर्त्तते, अथ वा योगसम्बन्धाच्छकटं योगः; तद्धि तत्र
युज्यते, तेनाधिषवणचर्मणः ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो
भाय्यकारो ॥ ब्रवीति,—“याज्ञे शकटे—इति वा”; यदेतद् यज्ञ-
शकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म, एतद् ‘वि व्यध्वम्’ विमुञ्चध्वम् ।
यद्वचमसत्याख्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनम्
अधिषवणचर्मोऽधः; तद्धि सोम उत्सिच्यमाने स्रथीभवति, यथेतरद्गो-
रूधो दुह्यमानायां गवि । एव ऋत्विज उत्तका अधुना ता एव सोम-
समिश्रा अपो ब्रवीति,—यूय मपि हे ‘आपः!’ एभिः ऋत्विग्भिः
उत्सिच्यमानाः ‘श्रुथीवरीः’ ‘सुखवत्यः’ ‘भूतन’ ‘भवत’ ‘अस्मभ्यम्’ ॥

* नाच खण्डसमाप्ति ङ-घ-पुस्तकयोः ।

† १भा० ४४८ प्र० ४पं० ।

‡ ऋ० सं० ०, ०, १९, १ ।

§ “दाक्ष्यः पुनः कितवोऽप्राक्ष्यः”—इत्यादि रे० प्रा० ९, ९, १ ।

॥ “निरक्तकारो”—इति सायणीयः पाठः ।

एवमत्र 'प्र'-शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'-शब्दोऽध्याहृतः, 'अध्वरम्'—इत्यनेन सम्बन्धाद्धिनोतेर्गत्यर्थत्वमुपपद्यते * ॥”

“प्रहिणुत”—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित् ॥

“शकटम्”, “शकृदितं भवति” । यदा अनङ्गान् युक्तः, शकृत् सुञ्चति, तेनेत मिति । “शनकैस्तकतीति वा” ; तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्गच्छति “शब्देन तकतीति वा” ; तद्धि शब्देन गच्छति ॥

“चोष्कूयमाणः (८५), “चोष्कूयते (८६)”—इति †, एते अनवगते । धातुरेवाय मप्रतीतः । एते सुबन्ततिङन्ते ; तदनयोः पूर्वं 'सुबन्तम्', उत्तरं तिङन्तम् । दानार्थे वर्त्तमानस्य “चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्”—इति ‡ निगम मुक्ता 'दददिन्द्र'—इति हि पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः ॥

॥ व्युदसने वर्त्तमानस्योत्तरस्य “चोष्कूयते विश इन्द्रा मनुष्यान्”—इति § निगम मुक्ता 'चोष्कूयते'—इत्यस्य शब्दस्य “व्युदस्यति”—इति निर्वचनं माह भाष्यकारः ॥ उभयत्रापि तु चोष्कूयति-शब्दस्य कर्त्रीतत्वेनेन द्रष्टव्यः ॥

“चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्”—इत्यस्य शेषः,—“नि सर्वेभ्यः इषुधीरसक्तः ०—० दधि प्रष्टद्धः” ॥ । हिरण्यसूपस्यार्घम् । ऐन्द्री ।

* व्याख्यानं भेतत् समग्रं मेव ऋगभाष्ये सायणेनोद्धृतं स्वीकृतञ्च तत्रैव “एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्”—इति ।

† १भा० ४४८ २० व्यं० ।

‡ ऋ० सं० १, २, १, २ ।

§ ऋ० सं० ४, ०, २२, १ ।

॥ “नि सर्वेभ्यः इषुधीरसक्तः समग्रो गा श्वजति यय वष्टि । चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा परिभूं रुद्रदधि प्रष्टद्धः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १, २ ।

त्रिष्टुप् । उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्ये शस्यते । 'न्यसक्त' न्यवधात् 'दपुधीन्' तृणान्, पृष्ठे रथस्य, 'सर्वसेनः' समग्रसेनः इन्द्रः । एवं तृणान् मंनह्य वध्वा, गोधाङ्गुलिचवान् भूत्वा "स मर्थ्या गा अजति" दपुभिर्मेघान् किन्दन् 'सम् अजति' समस्ताः क्षिपति, 'गाः' अपः, 'अर्थ्यः' ईश्वरः इन्द्रः । कस्यै समजति? यस्य वष्टि । यस्य राज्ञो देगे कुटुम्बिनो वा चेन्ने कामयते, क्षेप्तुम्, तस्यैव क्षिपति, वर्षं प्रवर्तयत इत्यर्थः । एवं स्तूयमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः; यतः प्रत्यक्षत उत्तरोऽर्द्धर्चः । हे इन्द्र । चोष्कूयमाणस्त्वं ददत् उदकं जनेभ्यः 'भूरि' 'वज्र' 'वामं' 'वननीयं' सख्य-सम्पत्करम्, शृणु यत् कुरुष्व । 'मा पणिः भूः' मा वणिक्शीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भूः । किन्तर्हि? प्रवृद्धोदकः उन्नतचित्तः, अस्मान् प्रति बह्ददकदाता भव ॥ एव मत्र 'मा पणिर्भूर्भूरि वामम्'—इत्येभिः पदैः सम्बन्धात् 'चोष्कूयमाणः'—इत्यस्य "ददत्"—इत्येव मर्थ उपपद्यते ॥

एव मत्र दानार्थः 'चोष्कूयति.', "एध्मानुदिलुभयस्य"—इत्यत्र व्युदसनार्थः । अस्य शेषः,—“शृणु वीर०—० इन्द्रा मनुष्यान्” * । गर्गस्य वार्हस्पत्यस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । 'दमायन्'—इत्येकं पदम् । 'शृणु वीरः' अश्रौष महं वीर मिन्द्रम्, 'उग्रम्' उद्गूणवज्रम् । आदरार्थो द्विरभ्यासः, आदरं चार्थभूयस्त्वम्; "अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति । अथवा 'उग्र' शत्रुं प्रति उद्गूणवज्रम् । 'दमायन्' दमयितारं शत्रूणां । कथम्यनरश्रीपम्? इति,—‘अन्य

* “शृणु वीर उग्रमग्र दमायन्त्य मन्य मतिनेनोद्यमानः । एध्मानुदिलुभयस्य राजा चोष्कूयते विशु इन्द्रा मनुष्यान् ॥”—इति ऋ० सू० ४, ०, २२, १ ।

मन्यम्' देवताविशेषम्, 'अतिनेनीयमानः' अतिशयेन स्वाभीष्टेन कामेन तुष्टूषया 'अमुष्मात् सुतात् कामान् प्राप्स्यथ'-इत्येवं पुनःपुनः नयमानः । किमुनर्लक्षणे वीर मश्रौषम्? इति,—'एधमानद्विट्' "एधमानान्" दीप्यमानानपि "द्वेष्टि" "असुन्वतः", सोमाभिषव मकुर्वाणान् अयज्वन इत्यर्थः । अत एव वैपरीत्येन "सुन्वतोऽभ्यादधाति"—इत्यध्याजहार भाष्यकारः । क पुनरादधाति? "सुकृतस्य लोके"—इति सामर्थ्याद् गम्यते । ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य; ये न सुन्वन्ति, ते देव्याः; इत्यभिप्रायः । 'उभयस्य राजा' "दिव्यस्य च" धनस्येश्वरो "पार्थिवस्य च" मानुषस्य च । किञ्च; 'चोष्कूयते' व्युदस्यति,—यो 'विशः' एधमानानसुन्वत इतरांश्च सुन्वतः 'मनुष्यान्' अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति ॥ एव मच 'एधमानद्विट्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "चोष्कूयतिः, व्युदसनार्थः"—इति उपपद्यते ॥

"सुमत्(९०)"—इति *, अनवगतम् । "खयम्"—इत्यवगमः । "उप प्रागात् सुमन्मे०—० चक्षमा सुवन्मुम्" † । दीर्घतमस आर्षम् । चिष्टुप् । अश्वदेवताका । अश्वमेधेऽश्वस्त्रोमीयेन घोडशा-जतयो ह्वयन्ते, तत्रेयं विनियुक्ता । 'उप प्रागात्' "उप प्रैतु" "मां" प्रकर्षेण एतु । 'सुमत्' "खयम्" एव । 'यत्' यदनेन "यज्ञेन" प्राप्नुयाम् "इति" । 'मे' मम 'मनः' अपि "अध्यायि" (अनेकविधान् सङ्कल्पविकल्पान् चकार, तत्तदह मेव; अहं मनसा ‡)

१भा० ४४८ वृ० १९ पं० ।

† "उपप्रागात् सुमन्मेऽध्यायि मम देवानां भाशा उप वीतवृद्धः । खयम् विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्षमा सुवन्मुम्॥"—इति वृ० पं० ९, १, ८, ९ ।

‡ नास्त्येव पाठः क-पुस्तके ।

धातवानित्यर्थः । किमुनस्तत् ? 'मन्त्र' मननीय मर्थजातम् । किञ्च ;
 अयं मपि 'वीतष्टुः' कान्तष्टुष्टोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु । 'देवा-
 नाम्' 'आशाः' यम् एतं वयं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'चक्षुः'
 छतवन्तः । 'सुवन्धुम्' शोभनयूपवन्धनम् । त मेत सुपगच्छन्तम्
 'अनुमदन्ति' अनुमन्थन्ताम् 'विप्राः क्षपयः' मेधाविनः ॥ एव मत्र
 शब्दसारूप्यादर्थापत्तेश्च 'सुमत्'—इत्यस्य "स्वयम्"—इत्येष विप-
 रिणाम उपपद्यते ॥

“आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः”—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थं माह; मन्त्रार्थं
 निर्णयता प्रकरणं मय्युपेक्षितव्यं मिति, एतदेनेन प्रदर्शितं भवति ॥

“दिविष्टिपु(८८)” —इति *, अनवगतम् । “दिव एषणेषु”—
 इत्यवगमः । याभिः क्रियाभिर्दिव मिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः ॥ ७॥

स्थूरं राधः शूताश्च कुरुङ्गस्य दिविष्टिपु । स्थूरः
 समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनु स्थवीयांस मुपसर्गो
 लुप्तनामकरणो † यथा सम्प्रति कुरुङ्गो राजा बभूव कुरु-
 गमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः छन्ततेः कूर मित्यप्यस्य
 भवति कुलं कुष्णातेर्विकुपितं भवति दूतो व्याख्यातो
 जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । भूमिं पुर्जन्या जिन्वन्ति दिवं
 जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि निगमो भवति ॥ ८ (२२) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६. ४.

* १भा० ४४८ ट० १५ पं० ।

† “मुपसर्गेलुप्तो नामकरणो” क, ख, ग ।

“सूरं राधः ०—० तुर्वशेष्वमन्महि” * । मेधातिथेरार्षम् ।
वृहती । दान मनया प्रशस्यते । ‘सूरं’ स्थूल महत्, ‘राधः’ धनम्,
‘शताश्वं’ वक्त्रश्वसंयुक्तम् । ‘कुरुङ्गस्य’ राज्ञः, ‘लेपस्य’ महतः, ‘सुभ-
गस्य’ शोभनस्य ‘दिविष्टिपु’ क्रियासु दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि ‘तुर्वशेषु’
मनुष्येषु याः रातयः दत्तयः, तासु च ; एतदेव स्थूल मित्येवं वचम्
‘अमन्महि’ मन्यामह इत्यर्थः ॥ एव मत्र ‘दिविष्टि’-शब्देन ‘क्रिया’
उच्यते ; ताभिर्हि द्युलोक मिय्यते गन्तुम् ॥

“सूरः, समाश्रितमात्रो महान् भवति” ; समस्ता हि तत्र
मात्रा आश्रिता भवन्ति । स्थूलप्रसङ्गेनैव अणुशब्दो निरुच्यते,—“स्ववौ-
चांस मनु” यो वर्तते, सः “अणुः”—इत्युच्यते । अन्वित्ययम् “उप-
सर्गः” “लुप्तनामकरणः” येन प्रत्ययेन न्याय्य सेतन्नाम स्यात्,
सोऽत्र लुप्तो न श्रूयत इत्यर्थः । कथं लुप्तः? इति,—“यथा सम्प्रति”
—इति । अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगसिद्धिः ; साम्प्रतम्—इति हि
न्याय्यम्, तथापि सम्प्रतीत्येव मपि वर्तमानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः ;
एवमिच्छाप्यनुशब्दे । “कुरुङ्गो नाम राजा बभूव” । “कुरुगमनादा”
कुरुङ्गः ; स हि कुरुन् प्रति पुत्रत्वेन गतो जेतुं वा † । “कुलगम-
नादा” ; शत्रुकुलानि हि स नित्यं सेव याति विजेतुम् । “कुरुः
कृन्ततेः” ; स हि शत्रुन् कृन्तति ‡ । “कूरम्”—“इति” एतत् “अपि” ;

* सूर ०—० दिविष्टिपु । राज्ञस्लेपस्य सुभगस्य रातिपु तुर्वशेष्वमन्महि ॥
—इति ऋ० सू० १, ७, ११, ४ ।

† ‘तष्ठादस्यां प्रवाया सध्यमाया प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुपश्चालानां
राजान्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ८, १, १ ।

‡ “कुरव” १भा० १५० ४० १५० १८४० (१) ।

“अस्य” एव क्तन्तते: “भवति” * । “कुलं कुप्णाते: (क्वा० प०)” ; तद्धि “विकुपितम्” इव “भवति”, विस्तीर्णत्वात् ॥

“दूतः (६९)” — इति †, अनवगतम् । “जूतः” — इति न्यायम् । “जवतेर्वा द्रवतेर्वा” — इति व्याख्यातम् ‡ ॥

“जिन्वति: (१००)” §, “प्रौतिकर्मा” — इति अर्थवचनम्, अप्रती-
तार्थत्वात् । “सुमान मेतत्” — इत्यत्र उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामो
द्वादशोऽध्याये ॥ ८ (२९) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः ॥ ६, ४ ॥

॥ पञ्चमः पादः ॥

अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा । महां अ-
मत्रो वृजने विरुप्शीत्यपि निगमो भवति । स्तवे वृज्य-
चीपमः । स्तूयते वज्यचा समोऽनर्शराति मनश्चोल-
दान मश्चीलं पापक मश्चिमद्विपमम् । अनर्शरातिं
वसुदा मुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्युतो-

* १भा० १८० प्र० १७० १८ ख० (०) ।

† १भा० ४४८ प्र० १८ पं० ।

‡ पु० १४० पं०, ५ प्र० १ पं० ।

§ १भा० ४५० प्र० ४ पं० ।

॥ दै० का० ०, ५, ९ । क-पुस्तके “द्वादशाध्याये” — इति पाठो नास्ति ।

॥ “मश्चिमद्विपमम्” क, ख, ग । “मश्चिम—” रोथ्स टी० ।

ऽन्यस्मिन् । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं वृहस्पतिं वर्हया
नव्यं मर्कैः । अनर्वं मप्रवृत मन्यस्मिन् वृषभं मन्द्र-
जिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वं मिति वा वृहस्पतिं
वर्हय* नव्यं मर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिषिद्धं
सामि स्युतेः । असाम्योजो विभृथा सुदानवः । असु-
समाप्तं बलं विभृतं कल्याणदानाः ॥ १ (२३) ॥

“अमत्रः^(१०१)”—इति ‡, अनवगतम् । “अमात्रः”—इति शब्द-
समाधिः । “महान् भवति”—इत्यर्थवचनम्; यो हि महान् भवति,
न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽसावमत्र इत्युच्यते । “अभ्य-
मितो वा” स्यात्, अनभिहिंसितः केन चित् । “महाँ अमचो
वृजने०—० द्यय्यु ममन्दत्” † । विश्वामित्रस्वार्थम् । त्रिष्टुप् ।
ऐन्द्री । पृथ्व्यं चतुर्थपद्मयोरङ्गोर्माध्यन्दिने सवने अच्छावाकस्य
शास्त्रे सम्पातं नाम सूक्तम् ॥, तत्रेयं विनियुक्ता । ‘महान्’ प्रभा-
वतः । ‘अमत्रः’ च अपरिमाणमात्रः, ‘इन्द्रः’ ‘वृजने’ सङ्ग्रामे
‘विराजो’ विरावणशीलः, ‘उग्रम्’ उद्गूर्णम् अभ्युद्यतम्, ‘शवः’
शत्रुबलम् ‘पत्यते’ पातयते । ‘धृण्वोजः’ धर्मयिह यस्य ओजः,

* ‘वर्हया’ क, ख, ग ।

† “अभिष्टय” क, ख, ग ।

‡ १भा० ४५० शं ६५० ।

§ ‘महाँ अमचो वृजने विरूपश्रीं शवः पत्यते धृण्वोजः । माह विद्याच
प्रतिषेधौ च नैजं यत् सोमासुो द्यय्यु ममन्दत् ॥”—इति ५२० सं० २, १, १६, ४ ।

॥ शृङ्गाभिन्नपङ्कजयोर्माध्यन्दिनसवने अच्छावाकस्य चातुर्विंशिकातिदिष्ट्याही-
नसूक्तस्य स्थाने वीणि सम्पातसूक्तानि, तत्रोपोगमावर्जं मेतत् प्रथमं सूक्तम् । सूचि-
तम्,—“इमा मूच्छन्ति त्वा”—इति या० ०, ५ ।

“अनर्शरातिम्^(१०९)”—इति *, अनवगतम् । “अनश्लीलदानम्”—इत्यवगमः । विग्रहप्रसक्तस्याश्लीलशब्दस्यार्थमाह,—“अश्लीलं पापकम्”—इति । न यस्याश्लीला रातिर्दानम्, सोऽनर्शरातिः । शब्दसारूप्यप्रसक्तमाह,—“अश्लीलम्=अश्रिमद् विषमम्” तत्सारूप्योपपत्तितोऽश्लीलमित्युच्यते† । “अनर्शरातिं—चोदयन्”‡ । “आयन्त इव सूर्यम्”—इत्यस्या अनन्तरैव § । नेमस्यार्थम् ॥ । ऐन्द्री । सतोदृहती । हे स्रोतः ! ‘अनर्शरातिम्’ अपापदानम् ¶, एनम् इन्द्रम् ‘वसुदां’ वसु-दातारम्, ‘उप’ उपगम्योपगम्य चेतसा ‘स्तुहि’ । किङ्कारणम्? यस्माद् ‘भद्राः’ भन्दनीयाः ‘इन्द्रस्य’ ‘रातयः’ दत्तयः । किञ्च ; ‘सः’ ‘अस्य’ ‘कामम्’ अभिप्रायं ‘विधतः’ दधतः, कामिनां कामान् ‘न रोषति’ न पीडयति । ‘मनः’ च ‘इन्द्रस्य’ आत्मनः ‘दानाय’ ‘चोदयन्’ भवति, य एवं स्तुत्वा याचते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च “अनर्शरातिम्=अनश्लीलदानम्”—इत्युपपद्यते ॥

“अनर्वा^(१०४)”—इति **, अनवगतम् । “अप्रत्यूतः”—इत्यवगमः । यः “अन्यस्मिन्” न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव, सः ‘अनर्वा’—

* १भा० ४५० ४० १९ पं० ।

† “कोणस्तु स्त्रियः पात्यत्रिकोटयः”—इति अम० को० ९, ८, ८९ । “अश्लीलं चित्=अमङ्गलमपि”—इति सा० भा० (अ० सं० ४, ९, १५, ९) ।

‡ “अनर्शरातिं वसुदा मुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः । सो अस्तु कामं विधत्वा न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥”—इति अ० सं० ६, ७, ९, ४ ।

§ पु० १०९ श्लो० सा अ० द्रष्टव्या ।

॥ “चित्तस्यार्थम्” क ।

¶ “अनर्शरातिम्=अपापकदानम्, अपापिदस्य दातारमित्यर्थः”—सा० भा० ।

** १भा० ४५० ४० १० पं० ।

इत्युच्यते । “अनर्वाणं वृषभं० —० नवमानस्य मर्त्ताः” * । अगस्त्य-
स्वार्पम् । बार्हस्पत्या । त्रिष्टुप् । हे स्रोतः । ‘अनर्वाणं’ स्वेन महिम्ना
युक्तम्, अप्रतिगतं कश्चिदन्यं प्रत्यधीनत्वेन †, ‘वृषभं’ वर्षितारम्,
‘मन्द्रजिह्वम्’ “मन्दनजिह्वम्” ; हर्षकरो हि तस्य जनानां स्तन-
यिबुधोपः ; “जिह्वा, घोषः”—इति हि वाङ्मयस्य पठितम् ‡ । ‘वृह-
स्पतिं’ ‘वर्द्धय’ । ‘नय’ स्तुत्यम्, ‘अर्कैः’ मन्त्रैः । किंमक्षणं वृहस्पतिम् ?
इति,—‘गाथान्यः’ स्तुतिप्रापणाद्वाः ‘देवाः’, ‘सुरचः’ -सुदौर्गमन्तः,
‘यस्य’ श्रुतम् ‘आ’ आभिमुख्येन स्थित्वा ‘शृण्वन्ति’ आदरेण, ‘मर्त्ताः’
च । ‘नवमानस्य’ नवो हि मानः तस्य, अहन्यहनि अनया स्तुत्या
स्तुत्यस्य भवति, तेनासौ नवमानः, (तस्य ; अथ वा ‘नवमानस्य’ ४)
प्रशासतः इत्यर्थः । अथ वाय मन्यो मन्त्रार्थः स्यात्, ऐतिहासिक-
पक्षेण,—‘मन्द्रजिह्वः’ हर्षकरी हि जिह्वा, तस्य स्तुतिः । ‘गाथानीः’
स एव पौरोहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति प्रापयति देवान् प्रति । स
एव च ‘सुरोचनः’ । तस्यैव च ‘नवमानस्य’ स्तुतौ ‘देवा आशृण्वन्ति’,
‘मर्त्ताः’ च । “वृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः”—इति ह विज्ञायते ॥
तस्मादेव मण्युपपद्यते । एवं मन्त्रार्थाविरोधात् “अनर्वा—अप्रत्यु-
तः”—इत्युपपद्यते ॥

* अनुर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं वृहस्पतिं वर्धय नय मर्कैः । गाथान्यं सुबन्धो
यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥—इति ऋ० श्रु० १, ५, ११, १ ।

† “अनर्वाणम् = अगन्तारं स्रोतुरधीनं नित्यम्”—इति सा० भा० ।

‡ १भा० ७४ श्रु० १ख० ११ख० (१८), (१०) ।

§ नास्त्येषः पाठः क-पुस्तके ।

॥ “नदयेतदपिपोक्तम्”—इत्याद्यैतरेयके द्रष्टव्यम् (८, ५, १) । तदुत्पत्तिविवरणस्य
नभैव तदग्निरेति खण्डे (१, १, ८) ।

आ गल्दा धमनीनाम् । नानाविभक्तीत्येते भवत
आगलना * धमनीना मित्यत्रार्थः । (२४†)

“गल्दया(१०९)”—इति †, अनवगतम् । ‘गलितधानी स्यात्’ गलितं
हि तस्यां धीयते । “धमनिर्भवति”—इत्यभिधेयवचनम्, नाङ्गीत्यर्थः ।
“मा ला सोमस्य०—० न याचिषत्”‡ । मेधातिथेरार्थम् । ऐन्द्री ।
वृहती ।- महाव्रते वृहतीषद्वये विनियुक्ता । हे इन्द्र ! ‘मा चुकुधं
त्वा’ मा क्रोधयेयम् ‘अहं’ ‘सोमस्य’ ‘गल्दया’ ‘गालनेन’ धमनेन,
पूरणेन सोमस्य ‘सदा’ नित्यकाल मपि ‘याचन्’ ‘गिरा’ गीत्या
स्तुत्या च ‘सवनेषु’ यज्ञेषु । कथञ्च पुनर्मा चुकुधम्? इति । ‘भूर्णिम्
न’ . ‘मृगम्’ इव । भ्रमणशीलो भूर्णिः । कः पुनरसौ? व्याघ्रो वा
सिंहे वा; स हि भ्रमणशीलो विभर्त्ति च शृगालादीन् । तेनेन्द्र
उपमीयते । यथा शृगालादयो लाङ्गूललालनादिनोपचारेणोपसर्प-
माणः तं न क्रोधयन्त्येव महं सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्प-
माणो मा चुकुधं भवन्त मिति । अय मतम्,—यदि मम क्रोधाद्
विभेषि, मास्मान् याचेथा इति । “क ईशानं न याचिषत्” को हि
नाम सोऽस्ति लोके, य ईशान मीश्वरं न “याचिष्यते”? न ह्याचतां
वृत्तिः सिध्यति ॥ एव मन्त्रेन्द्रस्य या ‘गलना’ धमनिः, यया सोम

* “भवतो गलना” क, ख, ग ।

† अथैव चतुर्विंशत्यष्टमः ॥ ६-च-पुस्तकयोः, खप्रतीकपाठमन्त्रतय ।

‡ १भा० ४५१ ५० १५ पं० ।

§ ख० घं० ५, ०, १९, ५

आगच्छते सा, तेनैव आगलनेन उपलक्ष्यमाणा “गल्दा”—इत्युच्यते;
न ह्येव मर्थविरोधोऽस्ति ।

“गल्दा धमनिर्भवति”—इत्यस्य * भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे नात्र
धमनिलिङ्गं विशिष्टं मस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गं मन्यदुदाहरणं
ब्रवीति,—“आ त्वा विशन्त्विन्दवः”—इति † । हे इन्द्र! ‘आ
विशन्तु’ ‘त्वा’ त्वाम् ‘इन्दवः’ सोमाः । कथञ्च पुनराविशन्तु त्वां
मिन्दवः ? ‘आगल्दा धमनीनाम्’ याः “आगलनाः” धमनयः,
याभिरनुप्रविष्टाः सन्तो नवं मदं सुत्पादयन्ति; अधोवाहिन्यो याः;
ताभिराविशन्तु । शेषो मृग्यः ‡ ॥ एव मिह ‘धमनी’-शब्दमह-
योगी ‘गल्दा’-शब्द इति कृत्वा “आगल्दा = धमनिः”—इति
उपपद्यते ॥

“नानाविभक्तौत्येते” पदे “भवतः”—‘गल्दया’, ‘गल्दा’—इति ;
न तु नानार्थे । आह,—कोऽभिप्रायः ? इति उच्यते,—पूर्वस्मिन्
मन्त्रे § यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे ‘गल्दा’-शब्देन
धमनिरेवेवाच्यते । तच्च “गल्दा धमनीनाम्”—इत्येतदेव ज्ञापक
मित्यभिप्रायः । ‘गल्दया’—इति तृतीयान्तम्, ‘गल्दाः’—इति
प्रथमावज्ज्वचनान्तम् । एतदनयोर्नानाविभक्तित्वम् ॥ (२४)

न पापासा मनामहे नारायासी न जव्वहवः ॥ ।

* “गल्दा धमनयो भवन्ति”—इत्येव मददृष्टमूलपुस्तकपाठस्वरूपः ।

† सा० सं० अ० आ० १, १, १, ४; उ० आ० ८, १, १, १ ?

‡ १भा० २४ २० ११ख० (५४) टीकाया मध्येव मेव ।

§ पु० १४४ २० १२ पं० ।

॥ “जव्वहवः” क, ख, ग ।

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्य-
स्मासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्मैतृपिरवोचद्व-
कुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥
२ (२५) ॥

“जल्ह्वः^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “ज्वलनहीनाः”—इत्य-
वगमः । “न पापासां०—० कृण्वामहे”† । भर्गो नाम प्रगाथपुत्रः,
तस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । वृद्धती । तस्या मेव वचाशीत्यां विनियुक्ता ।
‘न’ वयं ‘पापासः’ “पापाः” इत्येवं ‘मनामहे’ “मन्यामहे” ।
किङ्कारणम्? अस्त्यस्मास्वपापत्वे हेतुः,—‘ब्रह्मचर्यम्, अध्ययनम्, तपः,
दानकर्म’ च । अयं मतम्,—एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप एवेति?
तच्च न । किङ्कारणम्? ‘न अरायासः’ न वयं मधनाः । अथापि
स्याद्भनवत्वेऽपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन पापवत्त्व मिति?
तदपि न । किङ्कारणम्? ‘न जल्ह्वः’ न वयं “ज्वलनहीनाः”, किन्निर्दिष्टं?
आहिताग्नयो वयम् । तदेतदध्ययनाद्यपापत्वहेतुभूतं सर्वं मस्मास्वस्ति ।
किञ्च; ‘यदिन्विन्द्रं’ यस्माद् वयम् इन्द्रं ‘वृषणं’ वर्षितारम्, एत-
स्मिन् यज्ञकर्मणि ‘सखायं’ सहभूतस्य सोमपानस्य ख्यापयितारम्,
अमीभिः सह मया सोमः पीत इत्येवं वकारं ‘कृण्वामहे’ ।
तस्मात् न वयं पापाः, नापि वयं मरायासः, नापि जल्ह्वः,—
इत्येव मात्मानं मन्यामहे; न हि पापानां मधनानां मनाहिताग्नीनां

* १भा० ४५१ ४० १८ पं० ।

† “न पापासां मनामहे नारायाणो न जल्ह्वः । यदिन्विन्द्रं वृषणं सर्वा
सुते सखायं कृण्वामहे ॥”—इति ४० स० १, ४, २०, १ ।

च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “जल्वः = ज्वलनहीनाः”
शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ॥

“वकुरः^(१०८)”—इति *, अनवगतम् । “भास्करः, भयङ्करः,
भास्वद्रवणो वा”—इति शब्दसमाधयः ॥ २ (२५) ॥

युवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुष्याय दत्ता ।
अभि दस्युं वकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रयुरार्याय ॥
(यव मिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ†) वृको लाङ्गलं
भवति विकर्तनास्त्राङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा‡ लाङ्गूलं
लगतेर्लङ्गतेर्लम्बतेर्वान्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीया-
वभिधमन्तौ दस्युं वकुरेण ज्योतिषा § वोदकेन वार्य
ईश्वरपुत्रो ॥ वेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगु-
णकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त
इति वा । इन्द्रो विश्वान् वेकनाटाँ अहर्दृशं उत ब्रत्वा
पणीँरभि । इन्द्रो यः सर्वान् ¶ वेकनाटानहर्दृशः
सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभि-
भवति कर्मणा पणीँश्च ** वृणिजः ॥ ३ (२६) ॥

* १भा० ४५९ प्र० ६५० ।

† नैष पाठः क ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ “लगते—” क, ख, ग ।

§ “ज्योतिषो” क, ख, ग ।

॥ “ईश्वरः पुत्रो” क, ख, ग ।

¶ “इन्द्रः सर्वान्”—इत्येव क, ख, ग ।

** “कर्मणापणिंश्च” क ।

“यत्र वृकेणाश्विना०—०राय्य” * । कचीवत आर्षम् ।
 आश्विनी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘यत्र’ यवादि
 धान्यं ‘वृकेण’ लाङ्गलेन † । ‘वपन्ता’ “वपन्तौ” युवाम् ‘अश्विना’
 हे “अश्विनौ !” तत्त्वतौ, यत्कृते मृदानुग्रहे ‡ सति वर्षादौ लाङ्गल-
 कर्मणः फलसम्पद् भवतीत्यतः तावेवाश्विनौ वपन्ता वित्युच्यते ।
 ‘इषम्’ “अन्नम्” ‘दुहन्ता’ “दुहन्तौ” प्रपूरयन्तौ ‘मनुषाय’
 “मनुष्याय” । ‘दस्यौ’ शत्रूणां दासयितारौ दंसयितारौ वा, कर्मणां
 कृष्यादीनां कारयितारौ वा वर्षाद्यनुग्रहेण, एतावेवंविधं कर्म कार-
 यन्तौ कुर्वाणौ वा । ‘अभिदस्युम्’ दासयितार मनाकालं दुर्भिक्षं
 ‘धमन्ता’ धमन्तौ विनाशयन्तौ, कृत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम् ।
 केन पुनरभिधमन्तौ ? इति,—‘वकुरेण’ जलसमूहेन, ज्योति समूहेन
 च ; मध्यम्यानो ह्युदकसमूहेन, द्युम्यानो ज्योतिषा, सस्य मनुगृह्णाति ;
 ततो दुर्भिक्षं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति । किञ्च ; युवा सेव ‘उरुज्योतिः
 चक्रथुः’ विलीर्णं मविकलं चतुः चक्रथुः । ‘आर्याय’ “ईश्वरपुत्राय”,
 ऋज्जाश्वाय ; स हि युवाभ्या मन्थीभूतः चतुष्मान् कृत इत्यभिप्रायः ॥
 एव मत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहस्य ‘वकुर’-शब्देनोच्यते, शब्दार्था-
 विरोधात् । “ज्योतिषा वेदकेन वा”—इति भाष्यपाठः § ॥

“वेकनाटान्(१०८)” —इति ॥, अनवगतम् । “द्विगुणकारिणो वा”,
 “द्विगुणदायिनो वा”, ‘द्विगुणकामिनो वा’—इति शब्दसमाधयः ।

* अ० स० १, ८, १०, ११

† “हक” पु० ८८—१०२ प्र० । य० वा० सं० १९, ०१ ।

‡ “हे अश्विनौ । त्वत्कृतमृदानुग्रहे” क ।

§ एवञ्च द-च-पुष्पकयो पाठ एव सम्यगिति भावः ।

॥ १भा० ४५९ प्र० ०५०

“इन्द्रो विश्वान्—अस्तृतम्” * । प्रागाथः कलिर्नाम, तस्यार्धम् । ऐन्द्री । दृष्टी । महाव्रते बार्हस्पत्यां तृचाशीत्यां विनियुक्ता । ‘इन्द्रः’ ‘विश्वान्’ ‘सर्वान्’ ‘बेकनाटान्’ ‘कुसीदिनः’ दृष्टिजीवनान्, ‘अहर्दृशः’ यैरिहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टो न पुनर्द्रव्यन्तीत्यर्थः । अथ वा “ये इमानि” एव “अहानि पश्यन्ति” विषयभोगप्रधानाः, नास्तिकतया ; “न” पारलौकिकेष्वहःसु ;—अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि फलपरिणामो भविष्यतीत्येवं भावि न पश्यन्ति ; तानमिभवति † । ‘क्रत्वा’ स्वेन “कर्मणा” । ‘उत पणीन्’ अपि पणीन् । “पणिवणिगं भवति” ; न हि विशुद्धेन कर्मणा व्यवहरन्ति । याभिरेतत् कर्म करोति, याभिः पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणो (वि ‡) भवति, ‘कत् ऊ महीः’ क ता महत्यः सेनाः ? ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘अष्टयाः’ अनाधर्षितपूर्वाः परैः, ‘तविषीः’ यास्य महत्यः । ‘कत् उ वृत्रघ्नः’ क च वृत्रघ्नः इन्द्रः ? यस्य ‘अस्तृतम्’ अनुपहतं बलम्, येनैतान् हन्तीति ॥ एव मत्र “बेकनाटाः = कुसीदिनः”, अर्थाविरोधादित्युपपद्यते ॥ ३ (२६) ॥

* “इन्द्रो विश्वान् बेकनाटां अहर्दृशं उत क्रत्वा पणीं रभिः । कदू महीरष्टया अस्य तविषीः कदू वृत्रघ्नो अस्तृतम् ॥”—इति षष्ठ्यं सं० १, ४, ४८, ५ । दृष्टार्थेच-योः पाठव्यतिक्रमश्च दृश्यते ।

† अत एव कुसीदजीविना मनौ निन्दा स्मर्यते,—“प्रेष्यान् वार्धुपिकासैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्”—इति ८, १०१ ।

‡ नैतदु दृश्यते क-पुष्पके ।

§ “बेकनाटान्—अनेन कुसीदिनो दृष्टिजीविनो वार्धुपिका उच्यन्ते । कथं तदुच्यन्ति ? वे—इत्यपधर्मो द्विशब्दार्थे । एकं कार्षापणं मृषिकाय प्रयच्छन् द्वौ महं दातव्यं मित्यभिनयेन दर्शयन्ति, ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति बेकनाटाः, तान् ।”—इति सा० भा० ।

जीवान्नो अभि धेतुनादित्यासः पुरा हयात् । कड
स्य हवनश्रुतः ॥ जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा
हननात् क नु स्य ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जाल माप-
न्नाना मेतदार्य वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते
माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति
जलेभवं वा जलेशयं वांहुरोऽहस्वानं ह्वरण मित्यप्यस्य
भवति । कृण्वन् ह्वरणादुर्वित्यपि निगमो भवति । सप्त
मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासा मेका मिदभ्यं हुरो गात् ।
सप्त मर्यादाः कवयश्चकुस्तासा मेका मप्यधिगच्छन् ह-
स्वान् भवति स्तेयं तल्पारोहणं* ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां
सुरापानं† दुष्कृतस्य कर्मणः‡ पुनः पुनः§ सेवां पातके
नृतोद्य मिति बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥४(२७)

“अभिधेतन(११०)” — इति ॥, अनवगतम् । “अभिधावत” —
इत्यवगतम् । “जीवान्नो” — “हवनश्रुतः” ॥ । उक्त मार्घ भाष्य-
कारेणैवात्रोपप्रदर्शनार्थम्, एवं सर्वत्र परिज्ञेय मार्घ मिति ** ।

* “स्तेयं तल्पारोहणं” क, च ।

† “सुरापानं” क, च ।

‡ “दुष्कृतकर्मणः” क, छ, ग ।

§ “पुनः सेवां” क ।

॥ १भा० ४५९ ४० १५ ५० ।

॥ १२० ४० ९, ४, ५१, ५ ।

** अत्रेय मनुस्मृतिका, — “त्याम् नु मेका मत्स्य नामदो मैवावधिमन्यो-
वा वश्यो वा मत्स्या जालमहा आदि” इति ।

गायत्री । आदितेयी । ‘आदित्यासः’ हे “आदित्याः!” “जीवात् नः” “जीवतः” अस्मान् ‘अभिधेतन’ “अभिधावत” यूयम् ‘पुरा हयात्’ “पुरा हननात्” (अहतान्*) अस्मान्सभावयतेत्यभिप्रायः । ‘कत् ह स्य’ “क नु स्य” यूयम्? येन न शृणुत चिप्रं नाभिधावत हे ‘हवनश्रुतः!’ ते ह्यार्त्ताना माह्वानं शृण्वन्ति ॥ एव मत्र ‘पुरा हयात्’—इत्यनेन सम्बन्धात् “अभिधेतन = अभिधावत”—इत्येवविपरिणाम उपपद्यते ॥

अथेवा मत्स्यबधकारुण्याभिभूतस्यैतदार्षम्, मत्स्यानां वा केचिन्नान्यन्ते । “मत्स्याः, मधौ उदके स्यन्दन्ते” ; मधु इत्युदकनाम†, तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति । “स्यन्दति, कसति”—इति गतिकर्मसु पठितम् ‡ । “माद्यन्ते” ह्वयन्ति “अन्योन्यं भक्षणाय—इति वा”, मत्स्या हि दूतरेतरभक्षजीविनः । “जालम्, जलचरं भवति” ; तद्धि जले चरति । “जले भवं वा” जले वा भवति । “जलेशयं वा” जले वा शेते इति जालम् ॥

“अंडरः(१११)” —इति §, अनवगतम् । “अंहस्वान्”—इत्यवगमः । रो मत्वर्थे । “अंहरणम्—इत्यप्यस्य भवति”—इति प्रासङ्गिकम् ; एव मपि हि प्रयोगो भवतीति । “चितः कूपे०—० अस्व रोदसी”—“मृत्त मर्यादा.”—इत्येते ॥ चित्तस्यैव कूपे पतित-

* नाख्येत्यदं क-पुस्तके ।

† १भा० ८९, १०१ श० (११) ।

‡ १भा० १२९ श० १५० १४४० (५), (९) ।

§ १भा० ४५९ श० १८ पं० ।

॥ इह प्रथमा, “चितः कूपेऽवहितो देवान् चरत कृतये । तच्चुन्नाव नृदृष्टतिः खण्डं ह्युणादुष विभं मे शुष्ण रोदसी ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, १२, १ । उत्तरान्वित उत्तर मेव दर्शयिष्यति ।

स्यार्धे । एतयोः पूर्वा कुत्सस्य वा । वैश्वदेवौ । पङ्क्तिः । प्रातरनु-
वाकाश्विनयोर्विनियुक्ता । 'त्रितः' 'कूपे' 'अवहितः' पतितः,
'देवान्' 'हवते' आह्वयते, 'ऊतये' रक्षणायात्मनः । तस्य आह्वानं
'हृदस्यतिः शुश्राव' । "वित्तं मे अस्व रोदसी"—इत्येतत् पुनःपुन-
रुच्यमानं द्यावापृथिवीं शुश्रुवतुः । किं मित्येतदसौ आवयाञ्च-
कार ? इति,—'छणन्' 'अञ्जरेणात्' अंहस्ततः कृपात् आत्मनः ।
'उरु' विस्तीर्णं त्राणं कुर्वन् ॥ एव मत्र "अन्धकूपः = अञ्जरेणः"—
इत्युपपद्यते, प्रकरणाविरोधात् ॥

"सप्त मर्यादाः—० ध्रुवेषु तस्यौ" * । 'सप्त मर्यादाः' सप्त
स्थितीः 'कवयः' मेधाविनः, हिरण्यगर्भ-मनु-प्रभृतयः 'तततुः' कृत-
वन्तः । नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यापकोऽनुस्मरणार्थं ग्रन्थ-
सन्दर्भोऽभिव्यञ्जितः ; एतदेव करण मित्युपचर्यते । "तामा मेका
मिदम्यञ्जरो गात्" । 'इत्'—इत्यनर्थकः, अर्थार्थे वा । 'तामां' मर्या-
दानाम् 'एकाम्' "अभिगच्छन्" अभिक्रामन् "अंहस्वान् भवति" ।
'गात्'—इत्येतत्, अभेः समीपं माह्व्य "एका मय्यभिगच्छन्"—
इति । कतमाः पुनस्ता मर्यादाः ? इति,—"सेयम्", "तत्पारोह-
णम्"—इत्येवमाद्याः † । यः पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम् ?

* "सप्त मर्यादाः—० गात् । आयेहं स्तुभ उपमस्य नृीळ पृथां विचुर्गे
ध्रुवेषु तस्यौ ॥"—इति ऋ० सं० ७, ५, ११, ६ ।

† शायणसु,—“सप्त मर्यादाः,—कामजैः क्रोधजैश्चोदृताः ; पानम्, खद्या,
स्त्रियः, स्रगया, दण्डः, पारयम्, अन्यदूषणम्”—इति सप्त मर्यादाः । यद्वा सेयम्—
—इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः ।”—इत्याह ।

इति,—सः 'आयोः' अयनस्य सूर्यस्य 'स्कन्धे' स्वम्भने मण्डले 'उप-
मस्य' सर्वभूतोपनिर्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य 'नीडे' निलयने स्थाने,
यानि धरूणानि धारयितृणि स्थानानि 'अप्रध्वंसीनि' आभूतसम्भ-
वस्यायीनि, तेषु 'तस्यौ' तिष्ठति । आह,—कस्मिन् काले इति ?
उच्यते,—'पथां विसर्गे' विषयानुप्रवेशमार्गभूताना मिन्द्रियाणां
'विसर्गे' विसर्जनकाले प्राप्ते, मृत्युकाल इत्यर्थः ॥ मर्यादासम्भवात्
स्पष्टतर एष निगम इत्यतो द्वितीय उपात्तः, सृतिसमाचारश्चानेन
प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं सन्ते एवोपश्रुत्य सर्व एव
समाचारः विशिष्टैः सृतिकारैः सन्दृष्टो न स्वतन्त्र इति* ॥

“वत—इति निपातः, खेदानुकम्पयोः” । “वत^(११९)”—इति†,
अनवगतम्; अनेकार्थञ्च । “निपातः”—इति पदनात्यवधारणम् ।
“खेदानुकम्पयोः”—इत्यर्थवचनम् ॥ ४ (२७) ॥

वतो वतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कस्येव युक्तं परिष्रजान्ते लिबुजेव

* मनावपि द्रष्टव्यम् । तथाहि,—(१) स्त्रेयम्—११ अ० ५४, ५०, ८८—१०१;
१९ अ० ५० । (२) तत्पारोक्ष्यम्—११ अ० ५४, ५८, १०२—१०६, १००, १०१;
१९ अ० ५८ । (३) ब्रह्महत्याम्—११ अ० ५४, ५५, १०२—१०६; १९ अ० ५५ । (४)
भूषणहत्या—११ अ० ८० (ब्रह्महत्यासमानम्) । (५) सुरापानम्—११ अ० ५४, ५६,
८०—८८; १९ अ० ५६ । दुष्कृतस्य कर्मणः (अतिपातकादीनां मम्यतमस्य ११ अ०
११८ स्तो०) पुनःपुनः सयाम्—११ अ० १२०—१२२ । (६) पातके हतोद्यम्? य-
नोद्य मिति पाठे तु पापकर्मणां साहाय्यकरण मिति प्रतीयेत—११ अ० ५४, १०८
—१८१ ।

† १भा० ४५९ ४० ४५० ।

वृक्षम् । बतो बलातीतो * भवति दुर्बलो बतासि यम
 नैव ते मनो हृदयञ्च विजानीमोऽन्या † किल त्वां
 परिघड्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा ‡
 व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाच्च
 शयनाच्च § ततनाच्च वाताप्य मुदकं भवति वात
 एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्र मित्यपि
 निगमो भवति । वने न वायो न्यधायि चाकन् । वन
 इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा
 वेति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेव मा-
 ख्यात् ॥ मभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथर्यतीति सिद्धस्तत्
 प्रेसू रथक्कामयन्त इति वा ॥ १ ॥ एष देवो रथर्यतीत्यपि
 निगमो भवति (२८**) । धेनुं न इयं पिबतु मसंक्राम् ।
 असंक्रामणीम् ॥ ५ †† ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६. ५.

* “बलादतितो” क, ख, ग ।

† “विजानीम्यन्या” क, ख, ग ।

‡ “लिबुजा” क, ख, ग ।

§ “शयनाच्च” क, च ।

॥ “उदात्तं वेतदाख्यात” क, ख, ग ।

॥ “रथं कामयन्त इति वा” क । “रथं कामयन्त इति वा” ख, ग । “रथं
 कामयन्ति इति वा” क ।—सर्वे एवैते पाठा इति विवक्षा ।

** अथैवाष्टाविंशत्यध्यायस्य ६-च-पुस्तकयोः ।

†† नाच षष्ठ्यध्यायस्य ६-च-पुस्तकयोः, पादप्रमाणेन प्रसङ्गोऽपि न ।

“वृत्तो वृत्तासि०—० वृत्तम्” * । यमी, यमं ब्रवीति,—
 “दुर्बलः” ‘वत’ दुर्बलहृदयः तम्, अधर्मभीरुर्मोहमयस्त्वम् । एव
 मसहन्मया प्रार्थ्यमानः खेदमुपयासि,—नेच्छसि मया सम्भोक्तुं स
 त्वं सर्वथा ह्यनुकम्प्यः, शोच्य इत्यर्थः । अथ वा ‘नैव’ ‘ते’ तव ‘मनः’
 सङ्कल्पम्, ‘हृदयं’ हृद्गत मध्यवसायञ्च ‘विजानीमः’ । अथ वा
 लब्धस्ते मयाभिप्रायः,—‘अन्या किल त्वां’ मत्तो विशिष्टतरा योषित्,
 ‘परिख्यजाते’ “परिख्यङ्क्ष्यते” †; ततः ‘किल’ त्वं मां तयापहतचेत-
 स्तात् नेच्छसि परिख्यक्तुम् । कथञ्च पुनरन्या त्वां परिख्यङ्क्ष्यते ‡ ?
 ‘कक्ष्येव युक्तम्’, ‘लिबुजेव वृत्तम्’ । ‘कक्ष्या’ कक्षजाता ‘द्व’
 सुवृद्धा, ‘लिबुजा’ वल्ली, यथा ‘युक्तम्’ आत्मना संयुक्तम् समीपजं
 परिख्यजेत् परिवेष्टयेत्, एवं किल त्वा मन्या परिख्यङ्क्ष्यते इति ॥
 एवमत्र प्रकरणाविरोधात् ‘वत’—इत्येष निपातः खेदानुकम्पयोः ॥
 अत्र ‘कक्ष्येव युक्तम्’—‘लिबुजेव वृत्तम्’—(इत्येकः ‘द्व’-शब्दोऽनर्थकः;
 अथ वोपमानद्वयमेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लिबुजेव च १,—) यथा
 कक्ष्यां च लिबुजा च परिख्यजनीयौ अश्वत्यवचौ परिख्यजेते, एवं
 परिख्यङ्क्ष्यते इति ॥

“वाताण्यम्(११९)”—इति ॥, अनवगतम् । “उदकं भवति”—
 इत्यभिधेयवचनम् । “वातः” हि “एतत्” उदकम् “आप्याय-
 यति” शीतं करोति । अथ वा आप्यायतिर्द्व्यर्थः स्यात्; पुरो

* अ० स० ७, ९, ८, ९ ।

†, ‡ उभयत्रैव “परिख्यज्यते” क ।

§ नास्त्येष पाठः क पुस्तके ।

॥ १भा० ४५२ पृ० २५० ।

वातेन हि दृष्टिभूत सुदकं संवर्द्धते । “नू नो रुपि०—० वसुजग-
 म्यात्” * । नोधसो गौतमस्यार्थम् । पावमानी सौमी । हे सोम !
 ‘नु नः’ क्षिप्र मस्माकम् ‘रयिम्’ धनम् ‘उपमास्व’ उपनिर्मिणुहि ।
 ‘नृवन्तं’ पुत्रपौत्रैः सहितम् । ‘पुनानः’ पूयमानः । ‘वाताप्यम्’ उदकं
 प्राप्य द्रवीभूतः । ‘चन्द्र’ चायनीय सुदकम् । ‘विश्वः’ च सर्वः पूय-
 मानः । किञ्च ; ‘प्रतारि’ प्रतीर्णं दीर्घं कुरु—हे ‘इन्द्रो’ सोम !
 ‘वन्दितुः’ स्तोतुः ‘आयुः’ । किञ्च ; तथा उपमास्व, यथा ‘प्रातः’ नित्य
 मेव ‘धियावसुः’ कर्मवसुः । इन्द्रः त्वां पातु मस्माकम् ‘आ जगम्यात्’
 आगच्छेदित्यर्थः ॥ एव मत्र “वाताप्यम् = उदकम्” अर्थाविरोधाच्छ-
 ब्दोपपत्तेश्च ॥

“चाकन्(११६)” —इति †, अनवगतम् । “चायन्” —इति, “का-
 मयमानः” —इति शब्दसमाधी ॥ “वने न वायो०—० तमः क्षपा-
 वान्” ‡ । वसुकस्थेय मार्थम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । ‘वने न’ “वने इव”
 (वृत्ते इव ?) । शकुनिः, स्वे नीडे वाय मात्मीयं पुत्रं ‘न्यधायि’ निदधाति
 ‘शिशुकम्’ अजातपत्नम् । स यथा तत्र निहितः ‘चाकन्’ “चायन्”
 पश्यन्, भयाद् दिशो निरीक्षमाणः आसीत्; अथ वा “कामयमानः”
 तदुत्सुकमना आसीत् ॥ एव मय मस्मासु वृत्तस्य नीडभूतेषु शकुनि-

* “नू नो रुपि सुपमास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्य विश्वयन्द्रम् । प्र वन्दितुर्
 म्याताघायुः प्रातर्नक्षत्रावसुजगम्यात् ॥” —इति ऋ० सं० ७, ४, २, ५ ।

† १भा० ४५१ ४० १५ पं० ।

‡ “वने न वा यो न्यधायि चाकङ्क्षुर्चिर्वं स्तमि भुरणावजीगः । यद्येदिन्द्रः
 पुत्रदिनेषु क्षोता ऋषां नयैः क्षतमः क्षपावान् ॥” —इति ऋ० सं० ७, ७, ११, १ ।

§ न दृश्यते इम पदे क-पुस्तके ।

पुत्रभूतः, 'शुचिः' व्यपगतमर्वदोषः युवयोः स्वभूतः, 'स्तोमः' । हे 'भुरष्ठी' भर्त्तारौ अश्विनौ । शीघ्रौ वा ; भुरष्णुरिति छिप्रनामेति * । किञ्च ; यस्य स्तोमस्य 'पुरुदिनेषु' वज्रव्यहःसु 'इन्द्रो होता' इन्द्रोऽप्याह्वाता भवति, -ममायं स्तोमः स्यादिति । किञ्चक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता ? यः 'नृणां नृतमः' मनुष्याणां मपि मनुष्यतमः, शूराणां मपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । 'नर्यः' च नृभ्यो हितः, यः 'क्षपावान्' च रात्रिपर्यायेषु सोमभागी । एवङ्गुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अस्मासु वर्त्तमानः, स युवां प्रति 'अजीगः' नित्यकाल मेव गच्छतीत्यर्थः ॥

एवन्तावदेता मृच माश्विनी मिति कृत्वा व्याचक्षते, तदमाधुः ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेय मृग् भवति † । तच्च पुनः पृष्ठस्य पष्ठेऽहनि स्तोमे वर्द्धमाने माथ्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्ते विनियुज्यते ‡ । हे 'भुरष्ठी' भर्त्तारौ, देवतानाम् पती ! य एषः स्तोमोऽस्मासु निहितः, 'शुचिः' व्यपगतदोषः, शकुनिपुत्र इव, 'वने' वनावयवे वृक्षे, 'चाकन्' पश्वन्निव कामयमान इव वा इन्द्रम् आस्ते । यः स्तोमः, तस्य किम् ? इति, -यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु वज्रव्यहःसु आह्वाता अभूत् ; अपि नाम मा मनेन स्तोमेन सुयुरिति । किञ्चक्षणः पुनराह्वाता यस्येन्द्रः ? इति, -नृणां नृतमः नर्यश्च क्षपावांश्च । समान मेतत् पूर्वैर्णैवार्थेन । य मेव मिन्द्रः प्रार्थयते, स एषः

* १भा० १५० प्र० १५० १५ ख० (१४) ; १११ प्र० ८५ ।

† "वनेनवेत्यष्टर्चं चयोदशं सूक्तम् वसुक्तस्यार्चं जेष्टुम सैन्द्रम् । अनुक्रान्ताश्च वने-माद्याविति ।" -इति तत्रैव सा० भा० ।

‡ "स्तोमे वर्द्धमाने को अयं नर्यो वने न वायः" -इति आ० ०. १९ ।

स्तोमः, तं प्रत्यजीगः, गच्छतीत्यर्थः । अथ वा स एषः स्तोमो-
ऽस्माभिरुदौर्यमाणः, तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात्; “जिगर्त्ति०
—० गृह्णातिकर्मा वा”—इति ह्युक्तम् * ॥ एव मत्र ‘चाकन्’—
इत्यस्य “चायन्”—इति, “कामयमानः—इति वा”—इत्येतौ विप-
रिणामावुपपद्येते, शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, त माह
भाष्यकारः,—“वा—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः”—इति ।
शाकल्यः पदकारः । तदेतद् विचार्यमाणं न साधु भवति, किङ्का-
रणम्? “उदात्तं त्वेव माख्यात मभविष्यत्” । ‘एवम्’ एतस्मिन्
पदद्वये सति, यदेतत् ‘आख्यातं’ न्यधायीति, एतत् ‘उदात्तम्
अभविष्यत्’; यद्दृष्टान्तात्परस्य नित्य माख्यातस्य निघातो न
भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते†, न चेदमुदात्तम्; तस्मात् ‘यः’—इति
नेदं यद्दृष्टम् । किन्तु हिं? ‘वायः’—इति एकं पदम् । किञ्च;
“असुसमाप्तश्चार्थः” अपुष्कलः; एव मेतस्मिन् पदद्वये सति
मन्तश्चार्थो ऽसुसमाप्तो भवति । कथम्? द्विपदत्वे हि सति
‘वा’-शब्दस्यार्थेन केन चिद् भवितव्यम्, न चेह विकल्पः समुच्चयो
वा कश्चिदर्थाऽस्ति । तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थसम्भवाच्च द्विपदत्वे,
‘वायः’—इत्येतदेकपदमेव; “शकुनिपुत्रः” एव चास्याभिधेयः
उपपद्यते ॥

* पू० १०४ प्र० १०४ ।

† लक्षणविदः, पाणिन्यादिव्याकरणसूत्रवेत्तार इति यावत् । तथा च सूत्रम्,—
“यद्दृष्टान्ताप्रत्ययम्”—इति पा० ८, १, ११ ।

‘रथर्यति(११५)”—इति *, अनवगतम् । ‘रथं ह्यर्यति’—इत्यवगमः;
 ह्यर्यति-शब्दोहि प्रेक्षायाम् ; ‘रथं’ हि यः ‘कामयते’, स रथर्यति ।
 “एष देवो—०ववनुम्” † । शुन.शेषस्यार्घम् । पावमानौ सोमौ ।
 गायत्री । यावस्तुत आवापे । ‘एषः’ सोमो ‘देवः’ ‘रथर्यति’ रक्षण
 मात्मनो गमन मिच्छति । ‘पवमानः’ ‘दशस्यति’ दान मात्मन
 इच्छति; कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति । किञ्च ; ‘आविष्कृणोति’
 प्रकाशीकरोति ‘ववनुम्’ वचो वननीयम्, दत्त मां देवेभ्य इति ॥
 एव मत्र “रथर्यति = रथप्रेषुः” शब्दसारूप्यादेतदुपपद्यते ॥ (२८†)

“असक्राम्(११६)”—इति ‡, अनवगतम् । “असङ्क्रमणीम्”—
 इति शब्दसमाधिः । “पुरु हि वां—०रुति मग्मन्” ॥ । भर-
 द्वाजस्यार्घम् । त्रिष्टुप् । आश्विनी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः श्रयते ।
 ‘पुरु’ वज्र ‘देष्णं’ दानं ‘वां’ युवाभ्यां यज्ञे यस्मात् हे ‘पुरुभुजौ’
 वज्रभोजिनौ ! अश्विनौ ! तस्मात् युवां ब्रूमः,—‘धेनुं नः’ तर्पयित्री
 मग्मभ्यम् ‘इपम्’ अन्नलक्षणम् ‘पिबन्तम्’ प्रवारयन्तम्, ‘असक्राम्’
 असङ्क्रमणीलाम् अनपायिनीम् असक्तः ; अथ वा असङ्क्रमणीलां

* १भा० ४५४ प्र० १पं ।

† “एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति । आविष्कृणोति ववनुम्” —इति
 ऋ० सं० ९, ७, १०, ५ ।

‡ अथैव पञ्चमखण्डसमाप्तिं पादसमाप्तिश्च इतिसम्प्रता परं मूलविषदेति छान्दा-
 नादरणीयेत्यस्माकम् । अष्टाविंशखण्डसमाप्तिस्तु ङ-च-पुस्तकानुष्ठतेव परं न तत्र
 ह्यपि पाद व्यवस्थेति ।

§ १भा० ४५४ प्र० ४पं० ।

॥ पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं नः इषं पिबन्तु मग्मक्राम् । सुतय वा माध्वी-
 सुष्टतिथु रमायु ये वा मनु रुति मग्मन् ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, ४, १ ।

द्याम्, 'इषम्' इड्-हेतुदक मस्मादर्थं प्रचारयत मिति स्यात् । किमुनः
तद् युवयोर्वज्रदानम्? इति,—'स्तुतश्च' स्तुत-शस्त्रवांश्च सोमो युवयो-
रन्नम् । हे 'माध्वी' मधुपौ । 'सुष्टुतिश्च' शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्टु
स्तुतः, 'रसाश्च' आज्ञादयः, य एते 'राति' पुरोडाशस्यानुगच्छति,
सर्व एते युवयोरेव । तस्माद् भवौमि,—पिबत मिति ॥ एव मत्र
शब्दमाख्यादर्याविरोधाच्च 'असक्रम्'—इत्यस्य शब्दस्य "असक्रमणीम्"
—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते । इडभिधेया, द्यौर्वा ॥ ५ * ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

॥ षष्ठः पादः ॥

आधव आधवनात् । मृतीनां च सार्धन् विप्राणां
चाधव मित्यपि निगमो भवत्यनवव्रवोऽनवक्षितवच-
नः । विज्ञेयस्तदिन्द्र इवानवव्रव इत्यपि निगमो भव-
ति ॥ १ (२६) ॥

“आधवः (११०)” — इति † अनवगतम् । “आधवनात्” — इत्यव-
गमः; आकम्पनादित्यर्थः । “मृतीमहि० — ० चाधवम्” । ऐन्द्रस्य

* पादान्वितमूलपुस्तकानुरोधत एवेह पञ्चमखण्डसमाप्ति पञ्चमपादसमाप्तिश्च
स्वीक्रियतेऽस्माभिः, इतीति त्वित प्रागेव ।

† १भा० ४५४ ४० ११५० ।

‡ ‘मृतीमहिं त्वा यथ मृत्पाकं देव पूषन् । मृतीनां च सार्धन् विप्राणां चाध-
वम् ॥’ — इति ऋ० स० ७, ७, १९, ४ ।

विमदस्यार्धम् । अनुष्टुप् । पौष्णी । ‘मंसीमहि’ त्वां हे ‘पूषन्’ ।
 ‘देव !’ ‘मतौनां’ च प्रज्ञाना मस्माकं साधयितारम् ; आदित्येन हि
 प्राणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते । किञ्च ; ये चान्ये ‘विप्राः’ प्राप्तप्रज्ञाः
 मेधाविनः, तेषाम् ‘आधवम्’ आकम्पयितारं स्वय मेव । तथा त्व
 मात्मनो गुणवन्तां दर्शयसि, यथा प्रोक्तम्पमानहृदयास्ते त्वां सुवते ॥
 एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च “आधवः = आकम्पयिता”—
 इत्युपपद्यते ॥

“अनवव्रवः(११८)—इति * , अनवगतम् । “अनवचिप्रवचनः”—इति
 अवगमः । “विजेषुहदिन्द्र —० यत आ बभूय” † । मन्योरार्धम् ।
 चिष्टुप् । मान्यवे सूक्ते । श्वेनादिषु निष्केवल्ये शस्यते । ‘विजेषुहत्’
 विजयकृत्, ‘इन्द्रः इव अनवव्रवः’ इन्द्र इवानवचिप्रवचनः ; न
 ह्येन्द्रस्य केनचिदाक्षिप्यते वचः । हे ‘मन्यो !’ यस्त्वम् अनवचिप्र-
 वचनः इन्द्र इव, स त्वं मस्माकम् ‘अधिपाः’ अधिष्ठाय पाता ‘भव’ ।
 किञ्च ; हे ‘सङ्गरे’ शत्रूणां सहनशील ! ‘प्रियं ते’ यत् ‘नाम’, तेन
 त्वां ‘गृणीमसि’ नित्य मेव सुम इत्यर्थः । किञ्च ; ‘विद्म’ जातीमो
 वयम् ‘तम्’ ‘उत्सम्’ उत्सन्दनम्, ‘यतः’ त्वम् ‘आ बभूय’ ॥ एव
 मत्र शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च “अनवव्रवः = अनवचिप्रवचनः”—
 इत्युपपद्यते ॥ १ (२८) ॥

* १भा० ४५४ ड० १४ पं० ।

† “विजेषुहदिन्द्र इवानवव्रवोऽस्माकं मन्यो अधिपा भव । प्रियं ते
 नाम सङ्गरे गृणीमसि विद्म तं सुम् यत आ बभूय ॥”—इति ऋ० स० ८, १,
 १८, ५ ।

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे । शिरिम्बि-
 ठस्य सत्त्वभिस्तेभिद्वा चातयामसि ॥ अदायिनि काणे
 विकटे काणो *५(?) विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा
 स्यादणूभावकर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे† भाष्यतेऽनु-
 कणतीति मात्राणूभावात्काणो‡ दर्शनाणूभावात्काणो
 विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद् (वि-
 परीतस्य §) विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदान्वेनानुवे
 शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिः । शिरिम्बिठो
 मेघः शीर्यते विठे (विठ मन्तरिक्षम् ॥) विठं वीरिटेन
 व्याख्यानं तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यान्नैद्वा चातयामोऽपि
 वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मी-
 निर्णयशयाञ्चकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यान्नैद्वा
 चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसि-
 ष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः श्रुतयानुर्वसिष्ठ इत्यपि
 निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते (परा ¶) शत-
 धिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूनां संभवत्पराशर इत्यपि
 निगमो भवति । क्विविद्ती विकर्त्तनदन्ती । यच्चा

* “काणे” इ ।

† “शब्दानूभावे” क, ख, ग ।

‡ “मात्राणूभावात्काणो” इ, “मात्राणूभावात्काणो” च ।

§, ||, ¶ नैतानि दृष्टान्ते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

वो दिद्युद्रदन्ति क्विविद्तीत्यपि निगमो भवति । कुरु-
लती कृतदती* (अपि वा देवं कञ्चित् कृतदन्तं दृष्ट्वैव
मवश्यत्†) ॥ २(३०) ॥

“सदान्वे(११८)”-इति‡, अनवगतम् । “सदानोनुवे”-इति
शब्दसमाधिः । “अरायिं काणे०—०चातयामसि” § । गिरि-
म्बिठस्य भारद्वाजस्य आर्षम् । अनुद्युप् । दुर्भिचाधिदेवतोच्यते,
कालकर्णा वा अलक्ष्मीः ॥ । हे ‘अरायि’ “अदायिनि !” दुर्भिचाधि-
देवते ! अथ वा हे अलक्ष्मी ! दुर्भिचेण पीडितानां न दाने मतिः
प्रवभति, नाण्यलक्ष्याभिभूतानाम् । ‘काणे’ दुर्भिचेण ह्यभिभूतानां
मान्द्यं चक्षुषोर्भवति, अन्नाभावात् ; अलक्ष्मौपचेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मी-
रिति प्रतीयते ; लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति
सोच्यते । ‘विकटे’ दुर्भिचे दुर्बलत्वात् विकटेव प्राणिनां गतिर्भवति ;
अलक्ष्मीरपि तद्रूपा । ‘गिरिं गच्छ’ मात्रावस्थानं कार्षीः । ‘सदान्वे’
“सदानोनुवे शब्दकारिके” ; दुर्भिचे हि क्षुत्पीडिताः प्राणिना
निश्चसन्तः सदैव शब्दं कुर्वन्ति ; अलक्ष्मीरपि तद्रूपा, -पिशाचादीनि
नित्यं मथ्यन्ते शब्दं कुर्वन्ति ; -पिशाचाद्या हि शृणु न सुनायन्त्येति
लोके वक्तारो भवन्ति, एतत् प्रसिद्धम् । ‘गिरिम्बिठस्य’ मेघस्य
स्वभूतैः ‘मलभिः’ “उदकैः” ; “सत्वम्”-इति ह्युदकनामसु पठि-

* “कुरुलती कृतदती” ग ।

† नास्त्येष पाठः क ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ १भा० ४५५४० १५० ।

§ अ० सं० ८, ८, १५, १ ।

॥ “अरायि गिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीश्रमः”-इत्यनुक्रमश्च ।

नाश्र्यते । “अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः”, “तस्य मन्त्रैः
नामभिः” * , तेन यानि दृष्टानि नामानि, सम्भवनसमर्थानि,
स्तुतिषंयुक्तानि, तैर्वैद्यं त्वां नाश्रयामः ॥ एवमत्र शब्दार्थाविरोधात्
“सदान्वे”—इत्यस्य “सदानोनुवे”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तान्यधुनोच्यन्ते;—“राति, रासति”—इति दानकर्मसु
पठितः † , तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य ‘अ-रायि’—इति भवति । “कणतिः,
शब्दाणूभावे भाव्यते,—अनुकणतीति” ; “मात्राणूभावात्” “कणः”
श्यामाकादिः, तत्सामान्यात् “दर्शनाणूभावात्” “काणः” । अथ वा
“काणः = विक्रान्तदर्शनः”—“इत्यौपमन्यवः” ; विक्रान्तं हि तस्य
दर्शनं भवति, एकीभूतत्वात् । “काणः = अविक्रान्तदर्शनः”—इति वा,
मन्दचतुष्टयात् । “विकटः = विक्रान्तगतिः” विकृतगतिरित्यर्थः ‡ । अथ
“वा” “कुटतेः” धातोः “स्यात्” ; असौ हि “विकुटितो भवति”,
कुलीभूत इत्यर्थः । “विठम्”—इत्यपठित मन्तरिचनामसु, तत् पुन-
रेतत् “वौरिट्तेन व्याख्यातम्” ; अत्र ह्युक्तम्,—“वौरिट् मन्तरिचम्,
भियो वा भाषो वा ततिः” § । तस्मिन् “विठे” यः “शौर्यते”, सः
“शिरिम्बिठो^(११०) मेघः” ॥ । “अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः”,
सोऽनेन सूक्तेन “अलक्ष्मीः निर्नाशयाञ्चकार”—इति निदान मन्वाख्या-

* ‘तस्य मन्त्रैः कर्मभिः’—इत्येष पाठोऽस्मादुदहेषु रोद्दहेषु च सर्वमूलपुस्तकेषु ।
सायणेभाष्येव सेव पाठ उद्धृतः ऋग्भाष्ये ।

† १भा० २५५७० ६७० १० ७० (४, ५) ।

‡ “विकटः = विक्रान्तगतिरित्यर्थः” क ।

§ पु० १५२ ४० २८ पं० ।

॥ १भा० ४५५ ७० ४५० ।

तम् * । अद्यापि थोऽलक्ष्याभिभूतो भवति, स आस्यदग्ने उदकेऽव-
तीर्य सुक्त मेतज्जपति, तस्यालक्ष्मीर्निर्नश्यति † ॥

“पराशरः(१११)”-इति†, अनवगत मनेकार्थश्च । “पराशीर्णः”
—इत्यवगमः । “प्र ये गृहाद०—० व्युच्छान्” ॥ वसिष्ठस्यार्थम् ।
ऐन्द्रे सुक्ते त्रिष्टुप् । प्रकर्षेण ‘ये’ ‘अममदुः’ ह्रस्वन्तः सोमेन, ह्रस्वन्तो
वा यज्ञेषु । हे इन्द्र ! ‘त्वाया’ त्वया सह ‘पराशरः’ च ‘शतयातुः’
वह्मनां रक्षसां यातयिता ; तेन हि रक्षोग्नं सत्र माहृत मासीदिति
भारते श्रूयते । ‘वसिष्ठः’ च इत्येवमादयः । किं तेषाम् ? इति,—‘न’ ‘ते
भोजस्य’ भोगिनः तव ‘सख्यं’ सखिभावं ‘मृषन्त’ मार्जयन्ते
नाशयन्तीत्यर्थः । ‘अधा’ अथैवङ्गुणयुक्तेभ्यस्तेभ्यः ‘सूरिभ्यः’, ‘सुदिना’
शोभनानि दिनानि ‘व्युच्छान्’ विभान्तीत्यर्थः । तेषा मेव सुप्रभाता
रात्रयः इत्यभिप्रायः । एवमत्र “ऋषिः = पराशरः” वसिष्ठसम्बन्धात् ॥

“इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते” ; स हि “परा” परितः “शत-
यिता” “यातूनां” यातयितव्यानाम्, असुरादीना मिति । “इन्द्रो
यातूना मभवत् पराशरः”—इति ॥ । व्याख्यातः शेषः ॥

“क्रिविर्दती(१११)”-इति**, अनवगतम् । “विकर्त्तनदन्ती”-

* “निदान त्वाध्यातम्” क ।

† “जिपक्षोमादिभिरिदं सुक्त मश्रीनाशकरम्”—इति सा० भा० ।

‡ १भा० ४५५ पृ० ६ पं० ।

§ “प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः । न तं भोजस्य सुह
मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान्” —इति अ० सं० ५, ९, १८, १ ।

॥ अ० सं० ५, ७, ८, १ ।

॥ १भा० ४५० पृ० १९ पं० ।

** १भा० ४५५ पृ० १९ पं० ।

इत्यवगतमः । “यूयं न उया०—०वर्हणा”* । अगस्त्यस्यार्थम् ।
जगती । हे ‘मरुतः !’ ‘उयाः’ ‘उर्हूणाः’, ‘अरिष्टयामाः’-अनुपहिंसित-
सङ्घाताः यूयम्, अस्माकं ‘सुचेतुना’ शोभनेन प्रज्ञानेन, एतां ‘सुमति’
शोभनां मतिम् ‘पिपर्त्तन’ पूरयत पालयत वा । केन पुनः पूरयत ?
कुतो वा पूरयत ? इति,—“यत्रा वो दिद्युत्” । ‘यत्र’ यस्मिन् मेघे
‘दिद्युत्’ आयुधं चित्रं युष्माभिः, त मेव मेघं ‘रदति’ विलिखति,
विदारयति वर्षार्थम् । किंलक्षणा पुनर्दिद्युत् ? इति,—“क्रिविर्दती”
विकर्त्तनमर्थैः दन्तैः या रदति । कथम्पुनर्या रदति ? “रिणाति पृथः
सुधितेव” इति । यथा ‘पृथः’ पशोः अङ्गानि ‘रिणाति’ पृथक् करोति,
‘सुधिता’ स्वधित्या, ‘वर्हणा’ परिवर्द्धया हिंसया, एव मस्मिन् मेघे
दिद्युदः ता रदन्ति । ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमति मस्माकं पिपर्त्तन ॥
एव मन्त्रार्थाविरोधादायुधं ‘क्रिविर्दती’-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥
“करुळती(१९१)”-इति †, अनवगतम् । “कत्तदती”—इत्यव-
गतमः ॥ २ (२०) ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वय्यमा । वामं पूषा
वामं भगो वामं देवः करुळती ॥ वामं वननीयं
भवत्यादुरिरादरणात्तत्कः करुलती भगः पुरस्तात्तस्या-
न्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च

* “यूयं न उपा मरुत सुचेतुनारिष्टयामाः सुमतिं पिपर्त्तन । यत्रा वो दिद्युद-
रदति क्रिविर्दती रिणानि पृथ सुधितेव वर्हणा ॥”—इति अ० सं० १, ४, ९, १ ।

† १भा० ४५५, ४० १० पं० ।

ब्राह्मणम् । दन्तो विश इन्द्र मृध्वाचः दानमनसो नो
मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरो मिव मा मयं
शरारुरभि मन्यते । अवला मिव मा मयं बालोऽभि-
मन्यते संशिशरिषुरिदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद-
दर्थे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्व-
युर्गव्यूरथयुर्वसूयुरित्यपि* निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

“वामंवामं त ०—० देवः कुरुक्षती”† । वामदेवस्त्वामं ।
ऐन्द्रे सूक्ते । अनुष्टुप् । रात्रिपर्याये प्रशास्तुः शस्त्रे विनियुक्ता ।
‘वामं वामम्’—इति भूयस्त्वार्थोऽभ्यासः ; “अभ्यासे भूयांस मयं
मन्यन्ते”—इति हि वक्ष्यति । यद्यत् सुष्ठु “वननीयम्” इष्टम्, ‘ते’
तव धनम्, तत्तत् हे ‘आदुरे’ आदरवन् ! यजमान । स हि यागं
प्रति नित्यम् आदृतो भवतीत्यत एवं सम्बोध्यते—हे आदुरे ।
‘वामं ददात्वर्चमा’ । यदर्थमणो ‘वामं’ “वननीयम्” इष्टम्,
आत्मनो धनम्, तत् असौ तुभ्यं ‘ददातु’ । किञ्च ; ‘वामं पूषा’
ददातु । ‘वामं भग.’ ददातु । ‘वामं देवः कुरुक्षती’ ददात्वित्ये-
तदेवानुवर्त्तते । ‘कुरुक्षती’—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, “तत्”
एतत् विचार्यते—“कः कुरुक्षती?”—इति । “भगः पुरस्तात्”
‘कुरुक्षती’-शब्दस्य । “तस्य” एवायम् “अन्वादेशः” सन्निधान-
सामर्थ्यात् ।—“इत्येकम्” आचार्यमतम् । “पूषा—इति अपरम्” ।

* “रथयुर्वेष्टयुरिन्द्र इत्यपि” ड, घ ।

† अ० घं० २, ९, १२, ४ ।

किङ्कारणम् ? “सः” हि पूषा “अदन्तकः” । आह,—कुत एतत् ? इति उच्यते,—“अदन्तकः पूषा—इति च ब्राह्मणम्” । (प्राग्विच-
भागब्राह्मणे हि श्रूयते,—“तत् पूषे पर्याजहुः, तत् पूषा प्राश्नात्,
तस्य दतो निर्जघान ; * तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूषा”—इति †) ।
यत् पुनरेतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्याद् भगः कच्छती स्यादिति ।
अकारण मेतत् ;—“यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्य भविष्यति तस्य तत् ।
अर्थतो ह्यसमर्थाना मानन्तर्ध भकारणम्”—इति न्यायविदः
पठन्ति ॥ तस्मात् पूर्वैव ‘कच्छती’—इत्युच्यते‡, शब्दसारूप्या-
दर्थोपपत्तेश्चेति ॥

“दनः(११४)”—इति §, अनवगतम् । “दानमनसः”—इत्यवगमः ।
“दनो विशं इन्द्र०—कुत्साय रन्वी” ॥ । अगस्त्यस्यार्पम् ।
हे ‘इन्द्र !’ ‘दनः’ “दानमनसः” एव एतान् अस्माभ्यं ‘विशः’
“मनुष्यान्”, “कुरु” “मृधवाचः” “मृदुवाचः” । कस्मात् पुनरेव
मुच्यते ? इतः,—‘यत्’ यस्मात् त्वम् ‘सप्त’ सप्ताः, ‘पुरः’ मेघपुरः,
‘शारदीः’ शरत्कालोत्थाः, संवत्सरोत्था वा ; संवत्सरोऽपि हि शरदित्यु-
च्यते,—“स जीव शरदः शतम्”—इति ¶ लिङ्गात् । ‘शर्म’ सुख मिच्छन्

* ब्राह्मणपत्रे तु इह ‘नयेन्नं नदास’—इत्यधिकं दृश्यते ।

† श० प० ब्रा० सु० ७१२० । बन्धनीचिह्नान्तर्गतपाठसु क-पुस्तके नास्ति ।

‡ ‘कच्छती’—शब्द-प्रातिशब्दशासनात् संहितापाठे ‘कच्छती’ भवति ;
एतौ यच्च यच्च प्रतीकत्वेन गृहीतं, तच्च तच्चाप्येव मेघ, मान्यच ।

§ १भा० ४१६ २० ५५० ।

॥ दनो विशं इन्द्र मृधवाच सप्त यत्पुरः शर्म शारदीदौदत् । ऋषोऽपि चानु-
षाचो युने इष पुंशुत्साय रन्वी ॥”—इति च० सं० १, ४, १, १ ।

¶ घा० म० ब्रा० १, ५, १० ।

जनानां 'दत्तं' दारयसि । किञ्च ; 'अनवद्यार्णः' अनवद्योदकाः,
ताः पुरः 'च्छणोः' अपगमितवानसि इमं लोकं प्रति 'अपः' । स्वभाव
एवैष तव लोकाननुगृहीतु मित्यभिप्रायः । किञ्च ; "यूने वृचम्" ।
यौतिः स्तुत्यर्थः* । स्तोत्रे यजमानाय 'पुरुकुत्साय' वज्रस्तुतिकर्त्रे
'वृचं' धनं† 'रन्धीः' सम्पादितवानसीत्यर्थः । यत एव सुपकारे
प्रयत्नो भवान् स्तोत्रेण मन्येषाञ्च जनानाम्, तस्माद् ब्रूमेऽस्माक
मपि एतान् मृदुवाचः कुरु मनुष्यानि ॥ एव मत्र 'दनः'—
इत्यस्मिन् पदे दकारे "दानमनसः"—इति एतान्यचराण्यधा-
हृतानि भाष्यकारेण, 'न'-कारश्चास्मद्योगे विभज्योदाहृतः ; तथा-
र्थोपपत्तिदर्शनात् । "कुरु"—इत्येतच्चार्यपरिसमाप्त्यर्थं मध्याहृतम् ।
उत्तरास्त्रयः पादा हेतुभावेन ; 'सप्त यत् पुरः'—इत्येतस्मात् सर्व-
नामसम्बन्धात् ॥

"शरारुः (१९५)"—इति †, अनवगतम् । "संशिशरिषुः"—इत्य-
वगमः । "अवीरा मिव ०—० दिन्द्र उत्तरः" ‡ । पङ्क्तिः ।
ऐन्द्रौ । इन्द्रपत्नी एवं ब्रवीति,—'अवीरा मिव' "अवला मिव"
अपरिग्रहा मिव । 'माम् अयं' 'शरारुः' "वालः" मूर्खः "संशिशरिषुः"
संशक्तुं मिच्छन् शरीरं तित्यजुस्त्वित्यर्थः । 'अभि मन्यते' अभिभवि-
य्याम्येता मित्येव मन्यते ; चुद्रया बुद्ध्या । नृजघो ऽन्यो वा कश्चित् ;

* १भा० २२१ प्र० २७० १४ ख० (१०) ।

† १भा० २२१ प्र० २७० १० ख० (१०) ।

‡ १भा० ४५९ प्र० ०५० ।

§ अवीरा मिव मयं शरारुः इति मन्यते । उताह मस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मूर्ख-
त्वा विद्यमानादिन्द्र उत्तरः ॥—इति प्र० सं० ८, ४, १, ४ ।

“नञ्जपेण हीन्द्राण्यभिभवितु मारब्धासीत्”—इत्याख्यानं श्रूयते * ।
 “उताह मस्मि वीरिणी” अथ च तावदस्मि वीरिण्येव । केन च
 पुनर्वीरेण वीरिणी, ‘इन्द्रपत्नी’ इन्द्रस्याहं पत्नी;—‘मरुत्सखा’ यः ‘इन्द्रः’
 ‘विश्वस्माद्’ सर्वस्माद् यश्च ‘उत्तरः’ ‘जगतः’ उद्यततरः प्रभावेन, स
 मे वीरः; तदयं वालो न मन्यते, येन मां मभिभवितु मिच्छतीत्यभि-
 प्रायः ॥ एव मत्र “शरारु.= संशिशरिपुः”, शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च ॥
 । “इदंयुः(१२९)” —इति †, अनवगत मनेकार्थश्च । इद मिति
 यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्यः कामयते, स इदंयुरित्युच्यते ।
 ‘युः’—इत्येष शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेऽर्थे, तेनानवगत मेतत् स्यात् ।
 “नानाधियो वसुयवः”—इत्यनेन ‡ गतार्थं मन्यमानो भाष्यकारो
 निगमं न ब्रवीति । वार्त्तिककारेणप्युक्तम्,—“निगमवशादुक्तार्थं
 भवति पदम्”; तद्धितः, तथा धातुः, उपसर्गगुणः, निपाताश्च
 मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः ॥

“अथापि” ‘युः’—इत्येषः, “तददर्थे भाष्यते” । आह,—
 किं सुदाहरणम् ? “वसुयुरिन्द्रः”—इति, वसुमानित्यर्थः । “इन्द्रो
 अथापि ० — ० प्रयुन्ता” § । सव्यत्वात् मापन्नस्येन्द्रस्येय मार्षम् ॥ ।

* “वृषाकपिर्नामेन्द्रस्य पुत्रः, स चेन्द्राणीन्द्रयैते अथ सहताः संविषादं हत-
 वन्तः”—इति तत्रैव सूक्तात्मे सा० भा० ।

† १भा० ४५६४० १२५० ।

‡ पु० १५५४० ८५० ।

§ “इन्द्रो अथापि सुभ्यो निरुक्ते पृथ्वी सोमो दुर्व्यो न युषः । अथ युगे-यू-
 रथयुर्वसुयुरिन्द्र इद्राय चयति प्रयुन्ता ॥”—इति ऋ० स० १, ४, ११, ४ ।

॥ “अत्रिन्द्र इन्द्रतुल्यं पुत्र मिच्छद्ब्रह्मभायन्, सव्य इतीन्द्र एवास्म्य पुत्रोऽजाय-
 तेति ॥”—इत्यनुक्रमणी ।

ऐन्द्रौ । त्रिष्टुप् । दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । यः
 'इन्द्रः' 'अत्रायि' गृण्णाति, हिनस्तीत्यर्थः । 'गुड्डः' गुड्डविक्रमः,
 अजिह्वयोधी; अथ वा शोधयिता योधानां प्रहारैः, सुधोर्वा स्यात् ।
 कः पुनः गृण्णाति? 'निरेके' सङ्ग्रामे यत्रैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति,
 तत्र एक एव शत्रून् हन्ति । 'पञ्जेषु' प्रार्जितायुधेष्वपि पदेषु सङ्ग्रामेषु ।
 किञ्च; 'स्तोमो न' स्तोम इव । यः प्रधानः त्रिवृत् स्तोमः, पञ्चदश
 इति द्वि व्यपदेशः; सोमे प्रभवति स्तोमेन तस्य प्राधान्यात् ।
 किञ्च; यः इन्द्रः 'दुर्यो न' दुर्य 'इव यूपः' यः प्रधानः । तस्य किम्?
 इति,— स इन्द्रः 'अश्वयुः' अश्वैस्तद्वान् । 'गव्युः' गोभिः तद्वान् ।
 'वस्युः' अश्वैर्वसुभिः तद्वान् । एवञ्जुणविशिष्टो 'यः इन्द्रः', सः
 'रायेषु' धनेषु जनानां दातव्येषु 'क्षयति' दृष्टे । 'प्रयन्ता' प्रकर्षण
 दातेत्यर्थः † ॥ एव मत्र 'वस्युः'—इत्ययं यु-शब्दः "तद्वदर्थे" ।
 किङ्कारणम्? न हीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात्; परिशेषात्
 अयं "तद्वदर्थे भाष्यते"—इत्युपपद्यते ॥ ३ (३१) ॥

किं ते क्षण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न
 तपन्ति घर्मम् । आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं
 मधवन्वन्धया नः । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः कीक-

* * मूले तु "सुधः"—इति पाठः । "धीरितिकर्मनाम शोभना धीर्येभ्यम्"—
 इति च सायणः ।

† ताण्डाद्वितीयवृत्तीयाध्यायौ द्रष्टव्यौ ।

‡ "रायः" इति मूलपाठः । 'रायः प्रयत्नः, धनस्य दाता; 'इन्द्र इव' इन्द्र एव
 यजमानानाम्"—इत्यादि च सायणः ।

टा नाम देशोऽनार्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं
क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा नैव* चाशिरं दुहे न तपन्ति
घर्मं हर्म्यं माहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कु-
सीदी माङ्गदो मा मागमिष्यतीति† च ददाति तदपत्यं
प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः‡ प्रमदको वा योऽय
मेवास्ति लोको न पर इति प्रेषुः पण्डको वा पण्डकः
पण्डगः॥ प्रार्द्धको वा प्रार्द्धयत्याण्डावाण्डावाणी इव
ब्रीडयति ॥ तस्तम्भे॥ नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैः-
शाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात्तन्नो मघवन्वन्धयेति
रध्यतिर्वशगमने बुन्द इपुर्भवति (बुन्दो वा**) भिन्दो
वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ४ (३२)॥

“कीकटेषु(१९०)” — इति ††, अनवगतम् । “किङ्कृताः” — इति
शब्दसमाधिः, “किं क्रियाभिः — इति” “वा” । “किं तं कृण्वन्ति०
—० चन्धया नः” ‡‡ । विश्वामित्रस्यार्थम् । ऐन्द्रौ । विष्टुप् ।

* “किं क्रियाभिरभिप्रेक्षा नैव” क, ख, ग ।

† “माङ्गदो मा ममिष्यतीति” क, ख, ग ।

‡ “प्रमगन्दोऽत्यन्तः कुसीदः कुलीनः” क, ख, ग ।

§ “पण्डक” क, ख । “पण्डगः” ग ।

॥ “ब्रीडयति” क, ख, ग ।

॥ “तस्तम्भे” क, ख, ग । इतिवचनतय ।

** नास्त्येष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

†† १भा० ४५०२० २५० ।

‡‡ अ० सं० १, २, ११, ४ ।

इन्द्र । याः 'कीकटेषु' अनार्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु 'गावः', ताः 'ते' तव 'किम्' क सुपकारं कुर्वन्ति ? न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । "नाशिरं दुह्ने, न तपन्ति घर्मम्" नाप्याशिरार्थं दुह्यन्ते, नापि घर्मं तप्यामानेऽङ्गभावं गच्छन्ति ; नाप्यग्निहोत्रादिषु कर्मसु अन्यास्त्रपि क्रियास्त्रित्यभिप्रायः । यत एव मतो ब्रूमः,—“आ हर नः” ताः गाः ; वयं तव, ताभिराशिरादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः । किञ्च ; यदप्येतत् 'प्रमगन्दस्य' वृद्धिजीविनो धनम्, एतच्च तथा अस्मभ्य माहर ; तदपि न क्रियासु “तत्स्यं” विनियुज्यते, वयं तद् विनियोच्याम इत्यभिप्रायः । “प्रमदको वा” नित्यप्रमुदितो विषयपरः प्रमगन्दः स्यात् । “पण्डको वा” नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात् । तयोर्वा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दसारूप्यश्च प्रमगन्दशब्दे उभयोरस्ति ; तस्मात् तावदुपपद्येते । “नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः” । यदेतेषा मन्यतमस्य नीचशाखाप्रसृतस्य नीचवंशप्रसृतस्य दौनतुल्यस्य धनम्, तत्* । हे 'मघवन् !' शीघ्रं 'रन्धय' संसाध अस्मद्वशं कुर्वित्यर्थः ॥

एव मत्र 'कीकटाः' “किं कृताः” किं ते कृताः ? इत्येव मभिव्याहारं मर्हन्ति, न तैः कश्चिदर्थोऽस्ति ; न ते देवपितृमनुष्याणां सुपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ “वा” “किं क्रियाभिः ?”—“इति” एवं “प्रेप्साः” ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः ।

* नीचासु शुद्धयोनिभूत्यादिता शाखा पुत्रपौत्रादिपरम्परा येन स नीचाशाखः ।
* * * । तत्सम्बन्धि धनं नैचाशाखम् ॥—इति अथैव सा० भा० ।

एतस्माच्छब्दमाख्यादर्थोपपत्तेश्च “कीकटाः = अनार्यदेशनिवासिनः”
—इत्युपपद्यते * ॥

“मगन्दः = कुषीदी”—इत्युच्यते; स हि “माम्”—इयात्
अद्यतनोऽर्थः, अयञ्च “आगमिष्यति”—इत्येव मनुचिन्त्य, परेभ्यो
धनानि “ददाति” । “तदपत्यं प्रमगन्दः, अत्यन्तकुषीदिकुलीनः”
तद्वितार्थे प्रः, प्रमगन्दः; ‘प्रस्फणस्य’—इति † यथा । “प्रमन्दकः”
प्रमादशीलः;—“अय मेवैको लोकोऽस्ति, न परः”—“इति” एवं
“प्रेषुः” नास्तिकः । “पण्डकः” तृतीया प्रकृतिः; स हि “पण्डगः”
पण्डं गच्छति, स्त्रीरूपत्वात् । “प्रार्दकः”—इति “वा” स्यात्; “प्र”
प्रकर्षेण ह्यसौ “अर्दयति” अज्ञानैः सह स्त्रीत्वेन गच्छति “आण्डौ” ।
कस्मात् तौ “आण्डौ”? “आणी इव व्रीडयति”; तौ ह्यसौ
पण्डको मुखे पुनर्मैथुने कर्मणि वर्द्धमानः “आणी इव व्रीडयति”
सम्भ्रमतीत्यर्थः ‡ ॥

“बुन्दः(११८)”—इति §, अनवगतम् । “दुपुर्भवति”—इत्यभि-
धेयवचनम् । “भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा”—
इति शब्दसमाधयः ॥ ४ (३९) ॥

* कीकटो मगधः । तथाहि—“कीकटेषु गया पुण्या, पुण्यं राकार्यं वनम् ।
अवनस्याश्रमः पुण्यो, पुण्या मदी पुनःपुना ॥ ”—इति शब्दकल्पद्रुमसूत्रं वापु-
पुराणवचनम् ।

† प्रस्फणः = कालः ख० सं० १. ४४-५०; ८. ४८; ८. ८५ ।

‡ “शाखाः शक्नोतेः”—इत्यादि भाष्य मयाध्यात मेव स्थितम् ।

§ १भा० ४५० प्र० २०० ।

तुविष्णं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्वुन्दो हिरण्ययः ॥
 उभा ते बाह्व रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिद्वद्वधा ॥
 तुविष्णं बहुविक्षेपं* महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं
 सुसुखं धनुः साधयिता ते वुन्दो हिरण्यय† उभौ ते
 बाह्व (रण्यौ ‡) रमणीयौ साङ्गाम्यौ वर्दुपे § अर्हणपा-
 तिनौ गमनपातिनौ (शब्दपातिनौ दूरपातिनौ ॥) वा
 मर्मण्यर्हणवेधिनौ गमनवेधिनौ (शब्दवेधिनौ दूर-
 वेधिनौ ¶) वा ॥ ५ (३३) ॥

“तुविष्णं ते ०—० वृद्वधा”—इति** । “निराविध्य ०—
 ० स्वाततम्”—इति†† च । कुरुसुतेरार्थं मेतद्वृद्ध्यम् । ऐन्द्री ।
 सतोद्वहती पूर्वा ; गायत्र्युत्तरा । हे इन्द्र ! ‘तुविष्णं’ “बहुविक्षेपम्”
 बहूनां विक्षेपाणां—, ‘सुकृतं’ शोभनानि हि येन कर्माणि क्रियन्ते
 तम् ; अथ वा शोभनं कृतम्, ‘सूमयं’ च सुखकरं सुहृदाम् ।
 किम्पुनस्तत् ? ‘धनुः’ । किञ्च ; “साधुर्वुन्दो हिरण्ययः” ‘साधयिता’
 स्तोमानां शत्रुसङ्घातानां वा ‘वुन्द’ इषुः “हिरण्ययः” हिरण्यविकृत
 इत्यर्थः । किञ्च ; ‘उभा ते बाह्व’ उभावपि ते बाह्व, ‘रण्य’

* “बहुविक्षेपं” क, ख, ग ।

† “निराविध्य” क, ख, ग ।

‡ भाष्येनत् क-ख ग-पुस्तकेषु ।

§ “साङ्गाम्यावदुपे” क, ख ग ।

॥, ¶ नेमौ पाठौ दृश्येते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

** ख० सं० १, ५, १०, १ ।

†† ख० सं० १, ५, १०, १ ।

“रमणीयौ” स्थायतौ पीनौ च, अथ वा “साङ्गाम्यौ” रणयोग्यौ,
‘सुसंस्कृतौ’ समलङ्कृतौ, ‘अदूषे’ “अर्दनपातिनौ” अर्दनेन हि
गमनेन चेपणेन तौ शत्रून् पातयतः । ‘अदूषधा’ अद्विदि मर्मोच्यते,
तत्र यौ विध्येते तौ अदूषधा मर्मवेधिनावित्यर्थः । भाव्य मत्र न
सम्यगिव लक्ष्यते ; तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेयः, ततो योज्यम् * ।
एव मत्र धनुःसम्बन्धाद् “बुन्दः = इषुः” ॥ ५ (३३) ॥

निराविध्यङ्गिरिभ्य आ धारयत्पक्व मोदनम् । इन्द्रो
बुन्दं स्वाततम् ॥ निरविध्यङ्गिरिभ्य आ धारयत्पक्व
मोदन मुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततं वृन्दं
बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ६ (३४) ॥

“निराविध्य०—० स्वाततम्” † । ‘पक्वम्’ बहूनां मेघानां
मध्ये यः पक्वो मेघः, उदकदाने समर्थः, तम्, ‘इन्द्रः’ ‘निरविध्यत्’ ।
विज्ञा च तावत् ‘आ धारयत्’ यावन्निरुदकः संवर्त्त इति । कथं
निरविध्यत् ? इति,—‘बुन्दं’ ‘स्वाततम्’ स्वाकृष्ट माकर्णिकत्वा ।
एव मत्राकर्षणसम्बन्धात् “इषु. = बुन्दः”—इत्युपपद्यते ॥

“वृन्दम् (१९८)”—इति ‡, एतत् पदम् “बुन्देन” एव “व्याख्या-
तम्” ; अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो वा बुन्दशब्दे ॥

* “एषा निरुक्त एक सपि पदं विज्ञाय यास्तेन व्याख्याता । तदेव लिख्यते ॥”—
इति सा० भा० ।

† अ० स० ६, ५, २०, १ ।

‡ १भा० ॥ ५० ४० ८५० ।

“वृन्दारकश्च” ‘वृन्देन’ एव “व्याख्यातः” । हस्तौ वृन्दारकः
प्रकरणवशाद्धान्यः कश्चित् * ॥ ६ (३४) ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य क मप्यहे यत्समृज्जन्ति
देवाः । अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे
हव्यवाहम् ॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य क मप्यन्न
मभिवहति यत्समश्रुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासे-
मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाह
मुख मूर्खोतेर्दणोतेर्वा । महत्तदुत्तवं स्थविरं तदासी-
दित्यपि निगमो भवत्यृवीस मपगतभास मपहतभास
मन्तर्हितभास † गतभासं वा ॥ ७ (३५) ॥

“किः(१९०)”-इति १, अनवगतम् । “कर्त्ता”-इत्यवगतम् ।
“अयं यो होता-—० हव्यवाहम्” ॥ । अचौकस्याग्नेर्विशेषां
देवानां संवादसूक्तम् ॥, तत्रेयं विश्वेदेवानां मार्घम् । आग्नेयौ ।

* अम० को० १, १, ८, १, १, ११९; २, २, ११ । “वृन्दारकः” सुरे पृथि-
मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु—इति मेदिनी ।

† “क मप्यहेऽन्न” छ, च ।

‡ “मन्तर्हितभास” क, ख, ग ।

§ १भा० ४५० प्र० १८ पं० ।

॥ अ० पं० ८, १, १९, २ ।

¶ अत्राह सायणः,—‘सूक्तत्रयोक्तार्थं तेभिरोद्यन्नाक्षयम् । ‘अग्नेस्तपो व्याधांघी
धातर आचन्, ते देवेभ्यो अर्थं वदन्ताः प्राप्नोयन्त सोऽग्निरभिधेदित्यं वाचस्य आर्ति
मा रित्यतीति च निष्ठायत सोऽप० प्राविशन् त देवा त्रैश मेऽग्नित्यादि (ते० पं०
१ १ १.) ।

‘यः अयम्’ अग्निः, ‘होता’ आह्वाता देवानां पृथिवीम्यानः । किं तस्य ? इति—‘किः उ सः’ ‘यमस्य’ भगवत आदित्यस्य ; अग्नेर्हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसृज्यते । तदुक्तम्,—“एष प्रातः प्रसुवन्ति, तस्मात् प्रातर्वोपतिष्ठन्त इति * । “यस्मिन् वृत्ते सुपलाशे (च० सं० ८, ७, २३, १.)”—इत्यस्या मृचि यमत्व मादित्यस्य वक्ष्यति † । किञ्च ; ‘कम् अपि ऊहे’ “क मयन्नम् अभिवहति” । “कम्”—इत्यन्ननाम ‡, अन्न मपि चाय मेवाभिवहति । कतमत् ? ‘यत्’ एतत् हर्विलक्षणं ‘समञ्जन्ति’ “समश्रुवन्ति” ‘देवाः’ । अञ्जतिरत्र प्रकरणवशाद् भोजनार्थः । किञ्च ; अय मेव ‘अहरहः’ अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्धोध्यमानो महान् ‘जायते’ । ‘मासिमासि’ जायवे पितृयज्ञेषु, “अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे” च दर्शपूर्णमासेषु च । यस्मादेवङ्गुणविशिष्टो ऽय मग्निः, ‘अथ’ एतस्मात् कारणात् एत मग्निं सर्वे ‘देवाः’ ‘दधिरे’ “निदधिरे” ‘हव्यवाहम्’ हविषां वाढार मित्यर्थः । एव मत्र शब्दसारूप्याद् ‘यमस्य’-इत्येतस्माच्च षष्ठीयोगात् ‘किः’-इत्यस्य “कर्त्ता”-इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

“उत्सवम् (१९१)”-इति ४, अनगतम् । ‘जरायु’-इत्यवगमः । “ऊर्णोतेः”-इति धातुनिर्देशः । ‘ऊर्णम्’-इति स्यात् । “वृणोतेर्वा” स्यात् ; तेन हि गर्भं आवृतो भवति । “मृहत्तदुत्सवं”-०-०-० स्तुत्यै

* “अग्निर्वैश्वानरा प्राच्यावपत्, तस्य यदेतसः प्रथमं मुददीप्यत्, तदसावादित्यो-
भवत्”—इति च रे० प्रा० १, १, १० ।

† प० दै० का० १९, २, ८ ।

‡ १भा० ४०८ प्र० (१४) द्रष्टव्यम् ।

§ १भा० ४५८ प्र० २५० ।

देव एकः” * । ‘महत्’ परिमाणतः, ‘तत्’ ‘उत्त्वं’ जरायु ‘आसीत्’;
 ‘स्थविरं’ चिरन्तनञ्च तदासीत् । येन त्वम् ‘आवेष्टितः’ आहतः, हे
 भगवन् ! अग्ने ! ‘प्रविवेशिथ’ प्रविष्टवानसि ‘पूर्वम्’ आदिसर्गे ‘अपः’ ।
 किञ्च ; ‘विद्याः’ सर्वा तन्वः तव, हे ‘जातवेदः !’ ‘वज्रधा’ अनेकेषु
 अभिधानेषु वर्तमानाः अपश्यत् ‘एकः देवः’ प्रजापतिः, कोऽन्यस्ततः
 तव तनूना मन्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र ‘जरायु’ ‘उत्त्वं’-
 शब्देनोच्यते, आवेष्टनसम्बन्धादित्युपपद्यते ॥

“ऋवीसम्(१११)” — इति †, अनवगतम् । “अपगतभासम्” —
 इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः । ‘पृथिवी’ — अभिधेया ; सा हि क्षण-
 च्छाया ‡ । तस्मादपगतभास मित्येवमाद्याः शब्दसमाधय उपपद्यन्ते
 ॥ ७ (३५) ॥

हिमेनाग्निं घ्नंस मवारयेथां पितुमती मूर्जं मस्मा
 अधत्तम् । ऋवीसे अत्रिं मश्विनावनीत् मुनिन्यथुः
 सर्वगणं स्वस्ति ॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्नंस महर-
 वारयेथा मन्त्रवतीं चास्मा † ऊर्जं मधत्त मग्नये योऽय
 ऋवीसे पृथिव्या मग्निरन्तरौपधिवनस्पतिष्वसु त मुनि-
 न्यथुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणनाङ्गुणश्च यदृष्ट

* ‘महत्तदुत्त्वं’ ‘स्थविरं’ तदासीद्युनावेष्टितः प्रविवेशिथापः । विद्या अपश्यद्
 वज्रधा ते अग्ने जातवेदस्तुवो देव एकः ॥” — इति ऋ० सं० ८, १, १०, १ ।

† १भा० ४५८ श० ७ पं० ।

‡ “क्षणच्छाया” क । “ऋवीसे = अपगतप्रकाशे, पीडायन्तव्ये” — सा०भा० ।

§ “वाप्रा” ग ।

ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं
तेनैतौ * स्तौति स्तौति ॥ ८ (३६) ॥

॥ इति पष्ठाध्यायस्य पष्ठः पादः ॥ ६० ६० ॥

“हिमेनाग्निं ० — ० सर्वगणं स्तुति” † । कवीवत आर्यम् ।
त्रिष्टुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे अश्विनौ !
‘हिमेन’ “उदकेन” अतिप्रबलं “ग्रीष्मान्ते”, ‘अग्निम्’, ‘घंसम्’
“अह.”-लक्षणम्, इमांस्तोकान् दिधत्त मिव, युवाम् ‘अवारये-
याम्’ । वारयित्वा च ‘पितुमतीम्’ “अन्नवतीम्” पुरोडाशाद्यन्न-
सहिताम्, ‘उर्जम्’ आज्यलक्षणम्, युवाम् ‘अधत्तम्’ ‘असौ’ अग्नये
हविर्भाजे ; वर्षानुवर्षपूर्विकया ओषधिनिप्यत्या । किञ्च ; “ऋवी-
षे अत्रिं मश्विनार्वनीतम्” युवा मेव हे ‘अश्विनौ ।’ “योऽयम्”
‘ऋवीषे’ “पृथिव्याम्” अग्निरनुप्रविष्टोऽन्तः, येनेमानि पृथिवीगर्भेषु
उपनिहितानि तिन्दुकादौनि पच्यन्ते, य मवेक्ष्योक्तम्,—“ऋवीष-
पक्वं नाश्रीयात्” इति । ‘तम् उत् निन्यथु’ युवाम्, ओषध्याद्य-
न्तर्वर्तिन मोषध्यादिरूपेणैव । ‘सर्वगण’ “सर्वनामानम्” अग्निरेव
ह्यय मनेनौषध्यादिरूपेणावस्थितः, सर्वैर्नामभिः अभिधीयते, अग्नेः
सर्वोत्पत्तिदर्शनात् ‡ । कम्पुनरथे पुरोधाय उन्नियथुः ? इति,—

* ‘तेनैतौ’ क, छ, ग ।

† अ० सं० १, ८, ९ ।

‡ “अग्निर्यै देवयोनि, सोऽग्नेर्देवयोऽन्या आकृतिभ्यः सग्नयः हिरण्यमरीरः सल्लः
समेलाक मेयसीति”—इति, अग्निं सर्वा देवताः—इति च २० ब्रा० १, १, ९ ।

‘स्वस्ति’ स्वस्वयनायास्य जगतः ; औषधाद्यभावेन हि सर्वं मेव जग-
दभङ्गयत ॥ एव मत्र ‘ऋषीष’-शब्देन “पृथिवी”—इत्युच्यते ॥

“गणः, गणनात्”; स हि गण्यते ब्रह्मसंयोगात् । “गुणश्च”
गुणोऽपि गणनादेव ; अथावपि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रिगुणः
इति । निगमप्रसक्त मेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाव्यकारः समस्तार्थं माह,—“यद् वृष्ट
औषधयः उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् तदश्विनो रूपम्” सोऽश्वि-
नोरधिकारः, तदश्विनोर्माहाभाग्यम् । “तेन” माहाभाग्यलक्षणेन
रूपेण “एतौ” अश्विनौ मन्त्रदृक् “स्तौति” * ॥ ८ (३६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य †) .

षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्य-भगवद्गुर्गस्य कृतौ

ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

एकादशोऽध्यायः (षष्ठोऽध्यायः †) समाप्तः ॥ ६ ॥

* “अचेद माण्ड्यामम्—अवि सपि मसुरा’ शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे प्रवेष्ट
तृपाग्निनावाधियत । तदानीं तेन ऋषिणा सुतावश्विनावग्नि मृदकेनोपशमय्य तथ्यात्
पीडायन्त्रगृहादविकलेन्द्रियवर्गं सन्त निरगमयता मिति ॥”—इति लक्ष्मैव
षा० भा० ।

†, ‡ १भा० १४६४० “॥” द्रष्टव्यम् ।

^१ (त्वमग्नेऽलातृणउद्दृहाऽऽजासउपलप्रक्षिणीकारुरह-
^० ^८ ^९ ^{१०} ^{११} ^{१२} ^{१३}
 मस्मेतेश्रायन्तइवाश्रवंहिसेमानमिन्द्रासेमाकृणुषतां-
^{१४} ^{१५} ^{१६} ^{१७} ^{१८} ^{१९} ^{२०}
 अध्वरेऽस्तिहिवोऽसूतेप्रवोच्छास्रस्तुज्जेतुज्जेयोअस्मा-
^{२१} ^{२२} ^{२३} ^{२४} ^{२५} ^{२६} ^{२७}
 अस्माइदुतन्नस्तुरीपंहिनेतामत्रोमात्वानपापासेयवं-
^{२८} ^{२९} ^{३०} ^{३१} ^{३२} ^{३३} ^{३४}
 दृकेणजीवान्नोबतोधेनुंनोऽरायिकाणेवामंवामंकिन्तेतु-
^{३५} ^{३६} ^{३७}
 विक्षन्तेनिराविध्यदयंयोहिमेनाग्निं षट्त्रिंशत् ॥ *)

॥ इति निरुक्ते पूर्वपटके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, तेषु यानि, गुणपदानि लक्षणो-
 द्दिशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्याताति ॥ †)

(नैगमं काण्ड समाप्तम्)

॥ इति नैरुक्तपूर्वार्हः समाप्तः ‡ ॥

* ६भा० १४६ पृ० “***” द्रष्टव्यम् ।

† यथोक्तं एतद्विद्वतोऽस्य दुर्गाचार्येणैव, परं मध्यायसमाप्तिखण्डक मितित्यादि-
 वाक्यादनन्तरं मन्त्रि क-ग-घ-पुस्तकेषु; ख-पुस्तके तु दैवत-व्याख्यानोपक्रमे; घ रच
 सम्यगित्यस्माकम् ।

‡ क-ख-पुस्तकयोरेवैष पाठो दृश्यते, अन्यत्र (ग-घ-ङ-च-पुस्तकेषु) न किं नपि ।

‘स्वस्ति’ स्वस्त्वयनायास्य जगतः; ओषध्याद्यभावेन हि सर्वं मेव जग-
दभङ्गमत ॥ एव मत्र ‘ष्ववीस’-शब्देन “पृथिवी”—इत्युच्यते ॥

“गणः, गणनात्”; स हि गण्यते वज्रसंयोगात् । “गुण-
गुणोऽपि गणनादेव; अस्मावपि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रि-
इति । निगमप्रसक्त मेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाव्यकारः समस्तार्थं माह,—“य-
ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनस्य पृथिव्याम् तदश्विनो रूपम्” से-
नोरधिकारः, तदश्विनोर्माहाभाग्यम् । “तेन” माहाभाग-
रूपेण “एतौ” अश्विनौ मन्त्रदृक् “स्तौति” * ॥ ८ (३६) ॥

(अथ उत्तरषट्कम्)

॥ अथ सप्तमाध्यायः * ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

॥ ॐ३म् ॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदैवत मित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मर्थपत्य† मिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते तदैवतः स मन्त्रो भवति तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आंध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

* अ-पुस्तके तु अतिस्तुत्यध्याय एवात्र सप्तमत्वेन व्यवहृतः, अध्यापयन्ति च तथैवानेकाचार्याः। परं तत्र समीचीनम्; निघण्टो मन्त्रसूत्रदर्शनाभावेन तस्य परिशिष्टरूपत्वान्, तदुपक्रमे एव 'व्याख्यातं दैवतम्'—इति दर्शनाच्च दैवतकाव्या-क्षकोत्तरषट्कान्तरमेव तस्य निवेद्यो न्यायः।

† "मर्थपत्य" च, घ-भाम-वृत्तिपुस्तके च।

(इति पूर्वषट्कम्)

(अथ उत्तरषट्कम्)

॥ अथ सप्तमाध्यायः * ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

॥ ॐ३म् ॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदैवत मित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्यपत्य† मिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते तदैवतः स मन्त्रो भवति तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आंध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

* अ-पुस्तके तु अतिसुत्यध्याय एवात्र सप्तमत्वेन व्यवहृतं, अध्यापयन्ति च तथैवानेकाद्यायाः । परं तत्र समीचीनम्, निघण्टो तन्मूलदर्शनाभावेन तस्य परिशिष्टरूपत्वान्, तदुपक्रमे एव “आख्यातं दैवतम्”—इति दर्शनाच्च दैवतकाव्या-ल्लकोत्तरषट्कात्परमेव तस्य निवेद्यो न्याय्यः ।

† “मार्यपत्य” च, घ नाम एतिपुस्तके च ।

॥ ॐ नमः * ॥ (समाप्तं चैकपदिकं प्रकरणं मस्यानुदैवतं तद्भवति, यस्याय मादिः “अथातो दैवतम्” इति । (यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, तेषु यानि गुणपदानि लक्षणोद्देशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि) द्वयोः प्रकरणयोः—नैघण्टुकैकपदयोः ‡; संविज्ञातपदानि तु प्रधान-स्तुतिभागदेवताविषयाणि अग्न्यादीनि, सर्वमन्त्रेष्ववशिष्यन्ते; तानि च पुनरमूनि समान्नातान्यस्मिञ्छास्ते अग्न्यादीनि देवपत्यन्तानि § । अतस्तद्व्याचिख्यासयेद मारभ्यते ।— ॥) “अथातोदैवतम्”—इति । ‘अथ’-शब्दोऽधिकारार्थः । ‘अतः’-शब्दः क्रमे, हेतौ वा । प्रकरण-द्वयादनन्तरं मिदं भवत्यं समान्नायानुक्रमप्राप्तं व्याख्यातव्यं मित्येवं क्रमे; दैवतं मन्त्रेण न शक्यो देवतापदार्थः सम्यगवबोद्धुम्, देवतापरिज्ञानानुवद्बुद्धस्त्वखिलः पुरुषार्थ इत्यतः; दैवतं प्रकरणं व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः ॥

एवं हेतौ आह;—किं सतत्त्वं पुनस्तदैवतं प्रकरणम्? इति, उच्यते,—“तद्यानि ० — ० मित्याचक्षते” । ‘यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनाम्’ अग्न्यादीनां देवपत्यन्तानां ‘देवतानां’, ‘तद्’ दैवतं प्रकरणम् ‘इति’ एव माचार्याः ‘आचक्षते’; निरूढा हीय मेतस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

* ख पुस्तकपाठ एव, अन्यत्रान्यत्र तु लोखकादिभेदेन मङ्गलाचरणभेदः, ख च सप्तम्येष, दृष्टिस्ततो मङ्गलाचरणस्मादावेकैव (१भा० १२०) ।

† क-ग-घ पुस्तकेष्वितं पुरस्तादेवैष पाठः (१८२ २० ८५०) ।

‡ १भा० १४५—१४६ प्रथमोद्देशयोः ।

§ १भा० ४५८ प्रथमं ४८० प्रथमान्ति ।

॥ माध्यमैवोपक्रमस्य क-ग-घ-पुस्तकेषु ।

“सैषा देवतोपपरीक्षा” । सा, या पुरस्तात् प्रकरणमात्रयोपन्यासे नैषष्टुक मिदं देवतानां मप्राधान्येनेदं मिति—“तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् दैवतं मित्याचरते, तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति प्रतिज्ञाता*, सा, इदानीं प्रकरणद्वये† निर्दिष्टे यथाप्रकरणोपन्यासेनैवावसरप्राप्ता, सामान्यविशेषतः स्वलक्षण-सतत्वोपपत्तिभिः एकैकस्या देवताया उपगम्योपगम्य परीक्षा; वर्तिय्यत् इति वाक्यशेषः । इदं मिहोक्तम्,—प्राधान्यस्तुतिभाञ्जि यानि देवताभिधानानि, तत्समुदायो दैवतं प्रकरणम्‡, तद् व्याख्यास्यामः इति §) । तस्य पुनरियं मेव समासतो व्याख्या यद्देवतोपपरीक्षणम्, तदभिधानव्युत्पत्ति-तत्सुत्युदाहरण-तन्निर्वचनानि ॥ ॥

तत्पुनरेतत् सर्वमपि मन्त्राधिदैवतलक्षणं मनुक्त्वा न शक्यं व्याख्यातुम् ¶, मन्त्राधीनत्वात् सर्वस्यास्य; अतो मन्त्रदेवतालक्षण-विदिधारयिषया ब्रवीति;—“यत्काम०—० भवति” । यदर्थवस्तु कामयमानः, ‘हृषिः’ ‘यस्यां देवतायाम्’ अभिष्टुतायाम्, ‘आर्यपत्यम्’ अर्थपतिभाव मात्मनः ‘इच्छन्’ अमुक्याः देवतायाः प्रसादेनाह

* १भा० १४२ प्र० ७५० (१ख० १पा० १ख०) ।

† तच्च प्रकरणद्वयम्, पूर्वषट्कान्तर्गतं, पूर्वभागान्तर्गतं पूर्वाह्नान्तर्गतं, वा नैषष्टुकं नैगमस्य नाम १भा० ७५०—१भा० १८२ प्र० ४९४म् ।

‡ निषष्टुपञ्चमाध्यायात्मकम्, अथैव अन्यत्वादीनि देवपञ्चानानि देवताभिधानानि समावृत्तानि । १भा० ४५८—४८७ प्र०) ।

§ नास्त्वेष पाठ घ-पञ्चके ।

¶ तच्चेदं देवतोपपरीक्षणं छन्दोपपादान्तम् ततश्च “अद्यातोऽनुक्रमिष्याम” इत्यारभ्य विवेकता व्याख्या नम् ।

¶ ३.—१भा० (११८ प्र०) १ख० १पा० १ख०, (१८८ प्र०) १ख० १पा० ४४० ।

ममुय्यार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येतां बुद्धिं पुरोधाय 'मृतिं प्रयुक्ते',
'तद्देवतः' एव 'स मन्त्रो भवति' * । एतत् मन्त्रे देवतालक्षणम् । एतेन
लक्षणेन सर्वमन्त्रेषु देवतोपलक्ष्या । अथ वा देवताया मस्यार्थस्येयं
देवता दातुं समर्थेति जानानः मृतिं प्रयुक्ते येन मन्त्रेण, सा
प्राधान्यमृतिभाग्देवता । सा पुनरियं मृतिः, चतुर्विधा ;—नाम्ना,
वन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति ; "मृतिर्नामरूप-कर्म-वन्धुभिः"—
इत्युक्तम् ॥

अथ एव हि प्रायेणातितरा मपि हितार्थाः, न तथा यजूंषि ;
तासु हि विज्ञातासु यजूंष्यपि विज्ञातान्येव भवन्ति † । तस्मादृच
एव पुरस्कृत्य ब्रवीति ;—"तास्त्रिविधा अचः"—इति । याः काश्चन
सर्ववेदेषु 'अचः', 'ताः' सर्वा अपि 'त्रिविधाः' एव भवन्ति ॥

तद्यथा ;—"परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिकश्च"—इति ॥

तत् त्रैविध्यं सामान्यत उद्दिश्य अधुना प्रत्येकं लक्षणतो ब्रवीति,
उदाहरणैश्च दर्शयति । 'तत्र' तस्मिन् त्रैविध्ये परोक्षकृताना मृचा
मेतल्लक्षणं भवति ;—"परोक्षकृताः ०—० श्याख्यातस्य" ॥ १ ॥

* "स मन्त्रोऽप्योद्भवति"—अ-नाम ८० ।

† साम्नां देवतापरिज्ञानाय तु देवताध्यायनाम दैवतं वा प्रसिद्धं सामवेदीयं
पञ्चमं ब्राह्मणमेव विद्यते । तथा हि तस्यैव ब्राह्मणपञ्चमस्य भाष्यज्ञ भूमिकाया माच
सायणः,—"तत्राद्या ब्राह्मणपञ्चायत्वारो व्याकृताः पुरा । देवताध्यायसञ्ज्ञस्तु पञ्चो
व्याक्रियतेऽधुना ॥ साम्नां निधनभेदेन देवताध्यायनादयम् । पञ्चोऽपि नामतोऽन्वयो
देवताध्याय उच्यते ॥"—इत्यादि । तस्य हि ब्राह्मणस्योद्धारश्चास्त्वम्,—'अग्नि-
रिन्द्रः प्रजापतिः सोमो वरुणस्त्वष्टाः शिरसः पूषा सरस्वतीन्द्राग्नी"—इति । "इति
सामदेवता इति शेषः"—इति च तदुक्त्याख्यानं सायणोपयम् ।

‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्र मित्राग्निर्नो
 बृहदिन्द्रैरेते तत्सवो वेविपाणा इन्द्राय सामं गायत
 नेन्द्राहुते पवते धाम किञ्चनेन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वौच
 मिन्द्रे कामा अयंसतेत्यथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयी-
 गास्त्व मिति चैतेन सर्वनाम्ना । त्व मिन्द्र बलादधि ।
 वि न इन्द्र मृधो जहीत्यथापि प्रत्यक्षकृता स्तोतारो
 भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि । मा चिद्व्यद्वि
 शंसत् कणा अभि प्र गायतोप ग्रेत कुशिकाश्चेतयध्व
 मित्यथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अह मिति चैतेन
 सर्वनाम्ना ॥ २* ॥

तद्यथैतान्युदाहरणानि आनुपूर्व्येणैव सप्तव्यपि विभक्तिषु इन्द्रो
 दिव इत्येवमादीनि ;—

“इन्द्रो दिवः— इन्द्रः”† । रेणोर्वैश्वामित्रस्येय मार्यम् ।
 ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । सूर्यस्त्येकाहनिष्केवस्ये विनियुक्ता । ‘इन्द्रो दिवः’
 ‘ईशे ईष्टे । ‘इन्द्रः’ एव ‘पृथिव्याः’ ईष्टे । ‘इन्द्रः’ एव ‘अपाम्’
 ईष्टे वर्षकर्मादिना । ‘इन्द्रः’ एव ‘पर्वतानां’ मेघानाम् ईष्टे । ‘इन्द्रः’
 एव ‘वृधाम्’ अतिप्रवृद्धाना मपि भूताना भीष्टे । ‘इन्द्रः’ एव

* इ-च-पुस्तकयोर्नोच अउसमातिः ।

† “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपा मिन्द्र इत् पर्वतानाम् । इन्द्रो वृधा
 इन्द्रोर्ध्विपाणा मिन्द्र चेमे धामे वस्य इन्द्रः ॥”—इति अ० सं० ८, ४, १५, ५ ।

च 'मेधिराणां' यज्ञैस्तद्वता मीष्टे । 'इन्द्रः' एव हि 'योगे' अर्थसंयोगे प्राप्तव्ये, 'क्षेमे' च परिपालने कर्त्तव्ये 'हव्यः' आज्ञातव्यो नान्यः कश्चित्समर्थः एतत्कर्त्तुं मित्यभिप्रायः । प्रथमाया मेतदुदाहरणम् । इन्द्र इत्येतस्मादुपपदा दीश इत्येष प्रथमपुरुष इति प्रतीयते, नोत्तम-पुरुष इति ॥

“इन्द्र मिद्—० रनूपत”* । मधुच्छन्दस आर्घम् । महा-व्रते महदुक्त्ये शिरसि शस्यते । हे 'गायिनः' सामगाः ! 'इन्द्र मित्' इन्द्र मेव यूयं वृद्धता सान्ना† अभिष्टुत । यूय मपि हे होतारः ! 'अर्किणः' 'अर्केभिः' अर्केर्च्छग्भिः मन्त्रैः‡ इन्द्र मेवाभिष्टुत । यूय मपि च हे अध्वर्यवः ! इन्द्र मेव 'वाणीभिः' वाग्भिर्यजुर्मयी-भिः§ 'अनूपत' अभिष्टुत । द्वितीयाया मेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रेणैते—० मुदासै” । इति तृतीयस्या मुदाहरणम् । व्याख्यातः शेषः ॥ ॥

“इन्द्राय—० पनुस्रवे” ¶ । नृमेधस आर्घम् । सात्रिकेष्वहःसु सोत्रियानुरूपवर्गे तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।

* “इन्द्र मिद् गायिने' वृद्धदिन्द्रं मूर्केभिर्ऋकिणः । इन्द्रं वाणी रनूपत ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १२, १ ।

† “ता मिदि क्षवामहे (ऋ० सं० ४, ०, १०, १. = सा० सं० ४० आ० १, १, ५, १.)”—इत्यस्या मृच्छुष्येन वृद्धव्रामकेनेत्यर्थः । तच्च साम चरणगाने (१, १, १०) दृश्यम् ।

‡ ‘अङ्गयैर्मन्त्रैः’ च । “अर्को मन्त्रो भवति”—इत्याद्युक्तं पुरस्तात् १९४० ।

§ १भा० ०४४० १च० ११ख० (१९) ।

॥ पु० १५८४० (१च० १पा० १ख०) ४० ।

¶ “इन्द्राय सामं गायन् विप्राय वृद्धये वृद्धत् । धूमं क्षते निपुच्यते पनुस्रवे ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, १, १ ।

हे उद्गातारः ! 'इन्द्राय' बृहत्साम 'गायत' । 'विप्राय' मेधाविने
'बृहते' महते 'धर्मकृते' कृतधर्मणे 'विपश्चिते' विदुषे 'पनस्यवे'
पन इच्छते, आत्मनः स्तुति मिच्छते । चतुर्थ्या मेतदुदाहरणम् ॥

“सूर्यस्येव०—० किं च न” * । रेणोर्वैश्वामित्रस्येव मार्घम् ।
पावमानी सौमी । जगती । यथा सूर्यस्य रश्मयस्तमसां 'द्रावयि-
त्वः' द्रावणशीला, एव मेते 'मत्सराः' सोमाः, पापानां द्रावणशीलाः ।
किञ्च ; 'प्रसुपः' प्रसूता एतैर्हृत्विग्भिः 'साकम्' इन्द्रं प्रति 'ईरते'
गच्छन्ति इत्यर्थः । गत्वा च 'तन्तुं ततं' तन्तु मिव तन्त्ववयवाः
'परिसर्गासः' 'आश्रवः' परिस्रुताः 'यथा' व्याप्नुवन्ति, एव मेतं
पातार मिन्द्रं स्वामिनं प्रत्यश्रुवन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । कस्मात् पुन-
रेवं क्रमः ? इतः,—यस्मात् 'नेन्द्रादृते' सोमः प्रातःसवनादीनां
सोमसवनस्थानानां किञ्चिदपि ('धाम'†) 'पवते' पूयते ‡ । तस्मादेवं
ब्रूमहे,—इन्द्र मेवैते व्याप्नुवन्तीति । पञ्चम्या मेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रस्य नु०—० पवतानाम्” § । हिरण्यस्रपस्येव मार्घम् ।
निष्केवस्ये शस्यते । 'इन्द्रस्य' अहं 'वीर्याणि' वीरकर्माणि 'प्रवोचम्' ।
'यानि' 'चकार' 'प्रथमानि' अकृतपूर्वाणि अन्यैः । 'वज्री' वज्रसंयुक्तः ।

* “सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्वो मत्सरासः प्रसुपः साकं मीरते । तन्तुं ततं
परि सर्गास आश्रवो नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चन ॥”—इति ऋ० सं० ७, १,
११, १ ।

† “इन्द्रस्य धाम्नो यष्टयत्वं च “अथादिन्द्रस्य०—० प्रिया धामानि (य० वा०
सं० ११, ४०)”—इति मन्त्रवर्णादु गम्यते ।

‡ ‘इन्द्रं वर्जयित्वा अन्यदेवशरीरं प्रति गच्छतीति वा’—इति छ-ट्टीप्पनी ।

§ ‘इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री । अष्टवृद्धिं मन्त्र-
पक्षतदुं प्र वृषणे अभिनृत् पवतानाम् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, २६, १ ।

‘अहन् अहिम्’ घ्नन् मेघम् । ‘अनु ततर्द अपः’ वर्षार्थं पुनः पुनश्च
‘प्राभिनत्’ । ‘वक्षणाः’ उदकवह्नशिराः ‘पर्वतानाम्’ मेघानाम् ।
एवमादीनि वीर्याण्यह मिन्द्रस्य प्रवोच मिति । षष्ठ्या मेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रे कामा अयंसत दिव्यासः पार्थिवा उत । त्य मू पु
गृणता नरः ॥”—इति । हे स्रोतारः ! ये दिव्याः कामाः, ये च
पार्थिवाः, ते इन्द्रे एव उपनिबद्धाः; तं प्रार्थयत; स हि कामाना
मीष्टे । ‘त्य मू पु’ तं सुष्ठु कामप्राप्त्यर्थं ‘गृणत’ स्तुत, हे ‘नरः !’ ।
सप्तम्या मेतदुदाहरणम् ॥

उक्तं परोक्षकृतमन्त्रलक्षणं सोदाहरणम् ॥

अधुना प्रत्यक्षकृतमन्त्रलक्षणं मुच्यते; तदधिकारार्थोऽयम् ‘अथ’-
शब्दः । “अथ प्रत्यक्ष०—०सर्वनाम्ना” । ‘मध्यमपुरुषयोगाः’
मध्यमेन पुरुषेण संयुक्ता ये मन्त्राः, ते प्रत्यक्षकृताः । ‘त्व मिति
चैतेन सर्वनाम्ना’ संयुक्ताः, ते च प्रत्यक्षकृताः । यत्र त्व मित्येवं श्रूयते,
तत्राविद्यमानोऽपि मध्यमः पुरुषोऽध्याहार्यः * ; यत्र तु मध्यमः
पुरुषः श्रूयते, तत्राविद्यमान मपि ‘त्वम्’—इत्येतत् सर्वनामाध्याहा-
र्यम्; सम्बन्धिशब्दत्वादनयोः । “त्व मिन्द्र वलादधि”, “वि न इन्द्र
मृधो जहि”—“इति” चैते उदाहरणे ।—

“त्वमिन्द्र०—०वृषेदसि”† । देवजामयः सुक्तं ददृशुः ।

* “मध्यमपुरुषयुक्तं माष्यात मध्याहार्यं मित्यर्थं”—इति ख-टीप्पणी ।

† “त्व मिन्द्र वलादधि चहसो जात योजस । त्व वृषन् वृषेदसि ॥”—इति
अ० स० ८, ८, ११, १ ।

तत्रेयं महारात्रिके पर्याये प्रशास्तुः स्तोत्रे विनियुक्ता । हे 'इन्द्र' !
'त्वम्' 'बलादधि जायसे' 'सहसः' अभिभवनसमर्थात् *, 'ओजसः'
तेजसः † । किञ्च ; त्वं हे 'वृषन्' वर्णितः ! 'वृषा अग्नि' वर्णिता
असीत्यर्थः ॥

“वि न इन्द्र० —० तमः” ‡ । शासस्य भारद्वाजस्येय मार्षम् ।
वैमृधस्य हविषो याज्या । हे 'इन्द्र' ! 'वि जहि' 'नः' एतान् 'मृधः'
मृधकर्त्तृन् १ शत्रून् । किञ्च ; 'नीचा' नीचैः 'यच्छ' तान् । 'वृत्त-
न्यतः' येऽस्माभिः सह वृत्तन्यन्ति, वृत्तनां कर्त्तुं मिच्छन्तीत्यर्थः ।
किञ्च ; 'योऽस्मान्' 'अभि दासति' अभ्युपचपयितुं मिच्छतीत्यर्थः ।
तम् 'अधरं' 'तमः' 'गमय', नाशयेत्यर्थः ॥ ॥

“अथापि० —० स्तोतव्यानि” । युष्मत्प्रयोगैर्हि क्वचित् स्तोतारः
सम्बध्यते । तद्यथा,—“मा चिदुन्यद् वि शंसत”, “कणा अभि प्र
गायत”, “उप् प्रेतं कुशिकायुतयध्वम्”—इति” चैतान्युदाह-
रणानि ।—

“माचि० —० शंसत” ॥ । प्रगाथस्येय मार्षम् । वृद्धती । तच्चा-

* “‘सहस’ परेषा मभिभावकाद् ‘बलात्’ ‘अधि’ ‘जातः’ अग्निः । अग्निः
पञ्चम्येयानुवादकः । वृत्तादिवधहेतुभूताद् बलादेतेष्वं प्रख्यातो भवसीत्यर्थः ।”
—इति सा० भा० ।

† “ओजस ओजो नाम बलहेतु हृदयगतं धैर्यम्, तस्मादपि त्वं जातोऽग्निः ॥”
—इति च सा० भा० ।

‡ “वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ वृत्तन्यतः । यो अस्मा अभि दासत्यधरं
गमया तमः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ८, १०, ४ ।

§ “सङ्ग्रामकारिणः”—इति सा० भा० ।

॥ “अधरं निष्कृष्टम्, तमः अन्धकारं मरणलक्षणं गमय प्रापय”—इति सा० भा० ।

॥ मा चिदुन्यद् वि शंसत सखायो मा रिदंयत । इन्द्र भिन्नात्ता हर्षवत्
सखा सुते मङ्गलम्या च शंसत ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, १०, १ ।

श्रीतिषु विनियुक्ता । हे स्तोतारः ! 'सखायः !' 'मा' 'अन्यत्' किं
'चित्' अपि 'शंसत' विविधाभिः स्तुतिभिः । 'मा' च 'रिषण्यत'
चेतसा मागच्छत अन्यद् देवतान्तरम्* । किन्तर्हि ? 'इन्द्रम् इत्'
इन्द्र मेव 'वृषणं' वर्षितारं 'स्तोत' स्तुत । 'सचा' सहभूताः, एतस्मिन्
'स्तुते' सोमे । 'मुञ्जः' मुञ्जश्च हे होतारः ! उक्त्यानि 'च' 'शंसत' ॥

"क्रीळं वः०—०गायत"† । कण्ठस्थेय मार्घम् । क्रीलौनस्य
हविषो याज्या । 'क्रीळं' शत्रूनपि दृष्ट्वा यत् क्रीडनशीलम्‡,
'मारुतं'§ 'शर्द्धः' बलम्, 'अनर्वाणम्' अनाश्रित मन्यत्र; स्वप्रभावयुक्तं
मेवेत्यभिप्रायः, 'रथेशुभं' रथे स्थितं शोभिष्ठम्, हे 'कण्ठाः' मेधाविनः
क्षत्विजः ! ॥ एतत् 'अभि प्र गायत' एतद् 'वः' ब्रवीमि ॥

"उपप्रेतं०—०ष्टिध्याः ॥ । विश्वामित्रस्थेय मार्घम् । हे
'कुशिकाः' स्तुतिक्रोष्टार क्षत्विजः ! ** 'उप प्र' 'इत' गच्छत । 'चेत-

* "मा रिषण्यत । मा हिंसितारो भवत । अन्यदीयस्त्वोच्चारणेन ह्येषा पचीषा
मा भवत"—इति सा० भा० ।

† "क्रीळं वः शर्द्धो मारुतं मनर्वाणं रथेशुभम् । कण्ठा अभि प्रगायत ॥"—
इति ऋ० सं० १, २, १९, १ ।

‡ 'क्रीलनशीलम्' ग, घ । "क्रीड विहारे (भू० प०), पचायच् ।"—इति "वि-
हरणशीलम्"—इति च सा० भा० ।

§ "मरुतां सम्बन्धि * * * यद्वा समूहार्थेऽनुदात्तादेरञ्"—इति सा० भा० ।

॥ "कण्ठमोच्यद्वा महर्षेय । यद्वा मेधाविन क्षत्विजः"—इति सा० भा० ।

॥ "उप प्रेतं कुशिकायेतयध्वं मयं रावे प्रमुञ्चता सुदासः । राजा ह्यं
जद्वन्तं प्रागप्रागुदमया यजाते वरं वा ष्टिध्याः ॥"—इति ऋ० सं० १, २,
११, १ ।

पुत्रा"—इति सा० भा० ।

यध्वम्' विजानीध्व सेतद्,—यथैषः 'राजा' 'द्वचं' शत्रुं 'जह्वन्त'
 'हतवान्, सर्वासु दिक्षु *, 'अथ' एवं सर्वहन्ता अभिचो भूत्वा 'वरे'
 श्रेष्ठे प्रदेशे 'वृथिव्याः' ('यजाते') यजते । ते यूय सेतद् विज्ञाय
 उपप्रगच्छत । उपप्रगत्या चैत मायमेधिकम् 'अश्वम्' 'मुञ्चत' उत्तृजत,
 विधानतः प्रोक्ष्याश्वमेधयागाय † । योऽय सेतस्मिन् 'सुदासे' ‡
 कल्याणदाने यजमाने वर्त्तते ॥

एव सेतेषु युष्मद्गुणपदप्रयोगेषु सम्बद्धाः स्तोतारः स्तोत्राणि
 . 'तु यानि देवतान्तानि, तानि परोक्षकृताभिषम्बन्धीनि । एवंश्लक्ष्णं
 मन्त्रजातं मुपेक्षितव्यम् ॥

“अथा०—योगाः” । उत्तमेन पुरुषेण या ऋचो युक्ताः,
 ता आध्यात्मिक्यः । “अह०—नाम्ना” या उक्ताः, तासु आध्या-
 त्मिक्यः । अत्रापि यत्राह मित्येतत् सर्वनाम श्रूयते, तत्राविद्यमान-
 मपि ह्युत्तमपुरुषसम्बद्ध माख्यातपदं मध्याहर्त्तव्यम्; यत्र चोत्तम-
 पुरुषसम्बद्ध माख्यातपदं श्रूयते, तत्राविद्यमानं मपि 'अहम्'—
 इत्येतत् सर्वनाम अध्याहार्यम्; सम्बन्धिशब्दत्वादनयोः ॥ २ ॥

यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठी लवस्तूक्तं वागाम्बृणीय मिति(२६)

* मन्त्रस्यानां “प्राक् षपाक उदक”—इत्येतेषां मेव पदानां व्याख्यानं सेतत् ।
 सायणसु 'पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु' व्याचष्टे, समीचीनतरङ्गमत् ।

† 'राये'—इत्याख्यातमेव धितम् । सायणसु 'दिग्विजयेन धनलाभाय'—
 इत्यर्थं कृतवान् ।

‡ 'सुदासः'—इत्येव मूलपाठः । 'पैजवनस्य राज्ञः'—इति च सायणीयोऽर्थः ।

§ इदं द्वितीयषष्ठसमाप्तिः ॥ ८-प-पुस्तकयोः ।

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आ-
 ध्यात्मिका अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद इन्द्रस्य
 नु वीर्याणि प्र वोच मिति यथैतस्मिन् सूक्ते* ज्याघ्या-
 शीरेव न स्तुतिः सुचक्षा अह मक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा
 मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयास मिति तदेतदहुल माध्वर्यवे
 याज्ञेषु च मन्त्रेष्वपि शपथाभिशापौ । अद्या मुरीय
 यदि यातुधानो अस्मि । अथा स वीरैर्हृशभिर्वि यूया
 इत्यथापि कस्य चिद्भावस्याचिख्यासा । न मृत्युरासीद्-
 मृतं न तर्हि । तम आसीत्तमसा गूल्ह† मग्रे । अथापि
 परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् । सुदेवो अद्य प्रपतेदना-
 दत् । न वि जानामि यदि वेद मस्मीत्यथापि निन्दा-
 प्रशंसे । केवलाघो भवति केवलादो । भोजस्येदं पुष्क-
 रिणीव वेश्मेत्येव मक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च क्वापिप्रशंसा
 चैव मुच्चावचैरभिप्रायैर्कर्तृणीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

“यथा एतद्” उदाहरणत्रय माध्यात्मिकम्,—“इन्द्रो०—०
 मिति” एवमादि । एव मय्यन्येऽप्याध्यात्मिका मन्त्रा उपेक्षित्या ।

विकुण्डा नाम आसुरौ बभूव, तस्याः किल तपसः प्रभावेना-
 पत्यक्तमिन्द्र आ जगाम ; स विकुण्डो नाम बभूव । तस्यात्मस्तुति-

* “यथैतस्मिन्सूक्ते” ६, च ।

† “गूल्ह” ६, च ।

संयुक्तं सेवमादि ब्रह्म प्रादुरभूत्*,—“अहं०—०भोजनम्” † ।
 ‘अहम्’ एव ‘भुवम्’ अभवम् ‘वसुनः’ धनस्य ‘पूर्व्यः’ प्रथमः ‡ ‘पतिः’ ।
 किञ्च ; साम्प्रतं मय्यहं सेव पतिः । ‘अहम्’ एव च शत्रुभ्यः सकाशात्
 समस्तानि ‘धनानि’ ‘जयामि’ ॥ ‘शश्वतः’ नित्यकालं सेव । किञ्च ;
 ‘माम्’ एव ‘हवन्ते’ आकलयन्ति ‘पितरं न’ पितरं मिव, तासु तास्वार्त्तिषु
 ‘जन्तवः’ मनुष्याः । किञ्च ; ‘अहम्’ एव ‘दाशुपे’ दत्तवते हवींषि,
 यजमानाय ‘विभजामि’ यथाहं ‘भोजनम्’ धनं मित्यर्थः ॥

“इति वा०—०प्रा मिति” ॥ । लवभूक्ते स एव लवो ब्रवीति,
 —(“इति वा इति”) एवञ्चैवञ्च ‘मे मनः’ वर्त्तते । आह,—कथम्?
 इति । उच्यते,—‘गां मश्वम्’ गां च अश्वं च ‘मनुयाम्’ समोजयेम्
 एतान् यजमानानिति । अथैव मतितरां प्रत्युपकाराभिप्राये सति
 किमर्थं ब्रूते ? ‘कुविद्’ वज्रं अहं ‘सोमस्य अपाम् इति’ ॥

* “अहं भुव मित्येकादशर्थे षष्ठं सूक्तम् । पूर्वसूक्तेन सप्तगुणा कृतेषु ह्यष्टौ सन्नि-
 दमादिस्तुतवेषु सप्त मात्मानं मनोत् । तस्माद् वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यत्वाद् ‘यस्य
 वाक्यं स ह्यपि’—इति परिभाषयेन्द्र ह्यपि ; वैकुण्ठस्येन्द्रस्य च श्रूयमानत्वाद् ‘या
 तेजीयते सा देवता’—इति परिभाषयेन्द्र एव देवता ।”—इति सा० भा० । सप्तगुः
 आदिरसः ।

† “अहं भुवम् वसुनः पूर्वस्यार्त्तिरुहं धनानि चं जयामि शश्वत । मां हवन्ते
 पितरं न जन्तवोऽहं दाशुपे वि भजामि भोजनम् ॥”—इति श्व० सं० ८, १, ५, ११ ।

‡ “पूर्वः मुखोऽध्याधारणः”—इति सा० भा० ।

§ “स मित्यकौभाव्ये, स ह जयामि”—इति सा० भा० ।

॥ “इति वा इति मे मनो गां मश्वं मनुया मिति । कुविद् सोमस्याप्रा मिति ॥”
 —इति श्व० सं० ८, १, ११, १ । “इति वा इति यथोदशर्थे सप्तमं सूक्तं गायत्रम् ।
 इन्द्रो लवरूपं मात्माय सोमपानं कुर्वन् तदानौ यपिभिर्दृष्टं सन् भ्वात्मानं मनो
 सूक्तनासावीत् । लवो लवरूपाय इन्द्र ह्यपि, स एव देवता ॥”—इति सा० भा० ।

“अहं रुद्रेभिः०—०मृशिनो भा” * । वागावृणीये वागेव
ब्रवीति † । ‘अहम्’ एव ‘रुद्रैः’, ‘वसुभिः’, ‘आदित्यैः’, (‘विश्वदेवैः’)
विश्वैश्च देवैः सह भूता ‘चरामि’ स्तुतिरूपेण । ‘अहम्’ एव (‘मित्रा-
वरुणा’) मित्रावरुणौ (‘उभा’) उभावपि, ‘इन्द्राग्नौ’, (‘अग्निना’)
अग्निनौ च (‘उभा’) उभावपि ‘विभर्मि’ हविषा ; मत्पूर्वकं हविः-
सम्प्रदानं सर्वदेवताभ्य इत्यभिप्रायः ॥

“परोचकताः०—०प्रत्यचकताश्च मन्त्राः”, भूयिष्ठाः शाखा-
न्तरेषु बहवः ; “अन्यथा” कश्चित् “आध्यात्मिकाः” लक्ष्यन्ते ।
आत्मानं मेव स्तोतव्यं अधिकृत्य येऽभिव्यक्तास्तद्वद् शास्त्रे आध्या-
त्मिका उच्यन्ते ॥

“अथापि” कश्चित् “स्तुतिरेव भवति”, “नाशीर्वादः” ; तत्र
पुनराशीर्योज्याः । किं कारणम् ? आशिषो ह्यर्थे स्तुतिः प्रयुज्यते ।
अहं,—किं सुदाहरणम् ? इति । उच्यते,—“इन्द्रस्य०—०सुक्ते”
(छ० सं० १, ७२, १) । अत्र हि स्तुतिरेव श्रूयते, नाशीः ; मा
पुनर्योज्येति १ प्रतिपादितम् ।—। “अथापि” कश्चिद् “आशीरेव,

* “अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहं मादित्येभ्यस्तु विश्वदेवैः । अहं मित्रावरुणो
विभर्मिह मिन्द्राग्नौ अहं मृशिनोभा ॥”—इति छ० सं० ८, ०, ११, १ ।

† “अहं मित्यष्टर्षं च योदमं सुक्तम् । अश्वेषु सहर्षेणुहिता वाङ्मनास्त्री प्रश्रवि-
दुषी स्वात्मानं मस्यौतु ; अतः सर्षिः । मस्यितुषादाकः सर्वगत परमात्मा देवता ।
तेन श्रोत्रा तादात्म्यं मनः भवन्तो सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहं मेव सर्वं
भवामीति स्वात्मानं स्तोति ।”—इति सा० भा० । इदं सर्वं ‘द्वितीयं सुक्तम्’—इत्युच्यते
मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतदेवीमातात्म्ये च “द्वितीयं सुक्तं परं जपन्”—इति विधानात्
मन्त्राय सप्तमतिशयाः स्तुते. पुरस्तादस्य पाठव्यवहारश्च ।

‡, § भैवे व्याख्याने सूक्तसम्प्रदाने—इत्यस्माकम्, मूलपाठस्य व्यावर्तकीभावात् ।

न स्तुतिः” । तद्यथा,—“सुचक्षा०—०भूयास मिति” ।—।
 “तदेतद्” एवंलक्षणं मन्त्रज्ञातम् “आध्वर्यवे” वेदे० “बहुलं”
 प्रायेण दृश्यते । “याज्ञेषु च मन्त्रेषु” कर्मकरणेष्वितरयोरपि † वेदयो-
 रिष्टाशीरेव भवति, न स्तुतिरेव केवला; यत्राष्टाशीरेव केवला,
 तत्रापि तस्यार्थस्य या देवतेष्टा, तस्याः स्तुतिर्योज्या । किं कारणम् ?
 न ह्यनभिद्युता देवता आशिषं समर्हयति ॥

“अथापि शपथाभिशापौ” भवतः । “अद्या मुरीयु०—०इति”
 —इत्येक सुदाहरणं द्वयोरपि । वसिष्ठः किल रावसस्त्वम्—इत्यभि-
 युक्तः, सोऽनयच्चां शपथं प्रतिपेदे; परञ्चाभिशापः † ।

“अद्या०—०नेत्याह” ‡ । अद्यैवाहं मृये; ‘यदि यातुधानः’
 स्याम् ? यदि वा ‘आयुः’ ‘ततप’ तत्तवानहं कस्य चिदपि पुरुषस्य ।
 अथ पुनरयातुधान मेव मां सन्तं यो मोघं मनृतं यातुधानस्त्व

* यजुषीति यावत् ।

† एतच्च व्याख्यानं न सुश्रित्यस्माकम्; अथर्ववेदस्यापहृष्टान् । यज्ञार्थाः ये मन्त्राः,
 ताः सर्वे एव याज्ञाः, यदि चाथर्ववेदे सोमसम्पाद्यानां सवादीनां नास्ति दर्शनं
 परं मध्येव तत्रापि कारीर्यादयो यागाः सन्ति च तेषु वज्रा स्तुतिमन्त्रा आशीर्मे-
 न्त्राश्च । अत्र च यास्तेन ‘मन्त्रेषु’—इत्यस्य ‘याज्ञेषु’—इति विशेषणं सुपन्त्यं वेना-
 याज्ञा अपि मन्त्रा विद्यन्ते एवेति यास्कमतं परिच्छुटम् । एवञ्च “यज्ञार्थं एव वेदा
 प्रवृत्ताः”—इति यादिनः प्राभाकरादयो मौमांसकाः परास्ताः ।

‡ ‘अथ के चिदाहः’—इत्या पुनश्च पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्ष-
 सांसि त्वं वासिष्ठं रूपं मास्थितः । अथ वसिष्ठ इत्येवं जिघांसुः राक्षसाः प्रवृत्तः ।
 अत्रोत्तरा अक्षो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम्—इति ।—इति ऋ० सं० ५, ०, ०, १.
 शा० भा० ।

§ “अद्या मुरीयु यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्तप पूरयस्व । सध्या च
 वीरैर्दग्धमिदं यथा यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥”—इति ऋ० सं० ५, ०, ०, ५ ।

मित्येव माह, 'सः' 'वीरै' पुत्रैः 'दशभिः' 'वि यूयाः' वियूयात् वियु-
ज्यता मित्यभिप्रायः ॥

“अथापि कस्य चिद्” “भावस्य” अर्थस्य “आचिख्यासा”
मन्त्रेषु भवति । “न मृत्युः—चुनास” * । प्रजापतेः परमेष्ठिन
आर्षम् । तम आसीदित्येव † । त्रिष्टुप् । भाववृत्तम् ‡ ।

(‘तर्हि’) प्रागुत्पत्तेरस्य जगतः ‘मृत्युः’ इत्ययं व्यपदेशो ‘नासीत्’,
मर्त्यस्याभावात् । ‘न’ ‘अपि’ ‘अमृतम्’ इत्ययं व्यपदेश आसीत्, मृत्योर-
भावादेव । इतरेतरापेक्षया हि मृत्युश्चामृतं च व्यपदिश्येते । ‘न’ एव
‘रात्र्याः’ (‘प्रकेतः’) प्रज्ञानम् ‘आसीत्’, इयं रात्रिरिति । नापि ‘अङ्गः’ ।
एते अपि ह्यहोरात्रे यतो भगवतो विवस्वत उदयास्तमयाभ्या
मुपलब्ध्येते ; तदभावे ह्येते अपि नास्ता मित्येतदुपपद्यते । आह,—अथ
किं नासीत् ? इति । उच्यते,—अविशिष्ट मप्रज्ञातम् ‘एकम्’ एव
सर्वशक्तिमद् ‘ब्रह्म’ आसीत्, तत्-कार्यकारणाभावात् ‘अवातम्’
‘आनीत्’ अनिति प्राणितीत्यर्थः ; सति हि कार्यकारणभावे परमा-
त्मनि या प्राणशक्तिः सा पञ्चधा भिद्यमाना प्राणपानादिभाव
मापद्यते, तदभावे न वातोऽस्तीति अवात मनितीत्युपपद्यते ।
‘स्वधया’ अन्नेन अस्मिन्नेव परमात्मनि या अन्न शक्तिः, तया निमित्त-
भूतया प्राणितीत्यवशिष्यते ‘तद्’ ब्रह्म । आह,—किं मन्यदपि ततः

* “न मृत्युरासीदुक्तं न तर्हि न रात्र्या अङ्ग आसीत् क्रेप्रता । आनीद-
वात् स्वधया तदेकं तस्माज्ज्ञान्यन्न पुरः किं चुनास ॥”—इति ऋ० स० ८, ०, १०, १ ।

† अनुपदमेव द्वितीयोदाहरणत्वेन दर्शयिष्यते ।

‡ भाष्यदासीदिति चतुर्थेऽव स्थिते विद्यदादिभावानां छद्दिस्थितिप्रलयाद्यानां
वर्तमानत्वात् इदं स्थितं भाष्येन मथ्यते, अस्मा च कर्मा परमवैयर्थ्यम् ।

परस्तात् किञ्चिदासीत्? नेत्युच्यते,—‘तस्मात् ह अन्यत्’ ‘न’ ‘परः’
परस्तात् (‘किं चन आस’) किञ्चिदप्यासीत् । इदं मेव तावदति-
क्तान्तसर्वविशेषं ब्रह्म व्यपदेष्टुं मशक्यं मतो ऽपि परस्तात् किं मन्यद्
भवित्यतीत्यभिप्रायः * ॥

द्वितीयं मुदाहरणं माचिख्यामाया मेव । “तम आसीत्—
जायतेकम्” † । ‘तम आसीत्’ अन्धेनैव ‘तमसा’ (‘गूब्धम्’) निगूढम्
अविशिष्टम् (‘अप्रकृतम्’) अप्रज्ञातम् ‘अग्रे’ प्राक् सृष्टेरित्यर्थः ; तदा
हि न द्रष्टा, न दर्शनम्, नापि दृश्योऽर्थ आसीदित्यभिप्रायः ।
साङ्ख्यास्तु तमःशब्देन प्रधानसान्ध्यापन्नं गुणत्रयं मुच्यमानं मिच्छन्ति;
ते हि परमार्थं सूत्रं मधीयते,—“तम एव खल्विदं मये आसीत्”,
तस्मिंस्तमसि चैवज्ञ एव प्रथमोऽध्यवर्त्तत”-इति । ‘सलिलं’ सद्भावे
लीनं ‘सर्वं मिदं’ जगत्, सन्नात्रस्यैव भावस्योपरि लीनं आसीत् ।
(‘तुच्छेन’) तुच्छेन सृज्जीभूतेन पटमण्डपस्यानीयेन कर्मणा
‘यद् अपि हितम्’ इदं मेव जगत् ‘आसीत्’ सर्गकालापेक्षितं
मनादिमत्त्वात् संसारस्य । ‘तपसः’ तस्यैव कर्मणो ‘महिना’
महिम्ना महाभाग्येन कारणावस्थायाम् ‘एकम्’ मपि ‘सत्’
अनेकधा उपस्थिते सर्गकाले प्रतिनियतकर्मोपभोगार्थम् ‘अजायत’
इति ‡ ॥

* इह खलु सायणेन बृहद् भाग्यं भाषितम्, तथ द्रष्टव्यम् ।

† “तम आसीत् तमसा गूब्धं मये अप्रकृतं सलिलं सर्वं सा इदम् । तुच्छेना-
भ्यपि हितं यदासीत् तपसस्तममहिना जायतेकम् ॥”—इति अ० स० ८, ७,
१०, २ ।

‡ इहापि खलु सायणीयं बृहद् भाग्यं द्रष्टव्यं मेव । ‘आभुः’-पदस्याख्यानस्य ‘आ-
भमन्ताद् भवतीत्याभुः’-इति तथैव ।

“अथापि परिदेवना, कस्माच्चिद् भावात्;—‘सुदेवो अद्य प्रप-
तेदनायत्’, ‘न वि जानामि यदि वेद मस्मि—इति” । उदाहरणे ।

“सुदेवो—० अद्युः” * । पुरुरवस आर्षम् । त्रिष्टुप् । परि-
देवना । ‘सुदेवः’ स शोभनो देवः स्यात्, यो ह्यनया प्रियया
उर्वग्या वियुक्तो भृगुप्रपातम् (‘अनायत्’) अनावर्त्तमानः ‘अद्य प्रप-
तेत्’ । (‘परावतं परमां गन्तवै ऊम्’) . पतितश्च दूराद् दूरतरं
गच्छेत्, (‘अद्य’) अय गत्वा ‘शयीत’ मृतः सन् ‘निर्च्छेतेः’ भूमेः
‘उपस्थे’ उपरि । (‘अधा’) अय ‘एनं’ ता भवम्या मापन्नं ‘वृकाः’
विकर्त्तितारः शृष्टृगालादयः ‘रभसासः’ रभस्वन्तो वेगवन्तः ‘अद्युः’
भक्षयेयुः । नाहं सुदेवः किन्तु स सुदेवो यस्तया वियुक्त एता
भवस्या माप्नुयादित्येव सेवा “परिदेवना” संग्रहोत्थापनम् † ॥

“न वि जानामि—० भाग मस्याः” ‡ । दीर्घतमस आर्षम् ।
अस्यवामीये १ । ‘न’ एतत् अहं (‘वि’) विस्पष्टं ‘जानामि’,—‘यदि
वा इदम् ॥ अस्मि’ कारणं परं ब्रह्माख्यम् ? अय वा इदं

* “सुदेवो अद्य प्रपतेदनायत् परावतं परमां गन्तवै । अधा शयीत् नि-
र्च्छेते उपस्थे येन वृका रभसासो अद्युः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ५, १, ४ ।

† सायणेन लस्याः सवैत एव व्याख्यानार्हं लक्ष्यम्, तदपि द्रष्टव्यम् ।

‡ “न वि जानामि यदि वेद मस्मि निष्ठाः सन्नद्धो मनसा चरामि । यदा मार्गं
प्रथमजा ऋतस्यादिद् वाचो अशुवे भाग मस्याः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १, १ ।

§ अस्यवामीय नाम ऋग्वेदीय प्रथममण्डल द्वाविंशानुवाकस्याष्टम सूक्त देवत-
मसम् । द्विपद्याशदचे तत्र सूक्ते सप्तविंशतीयम् । “सूक्तं जग्रास्यवामीयं विप्रं मुचेत
किल्बिषात्”—इति ऋग्वि० १, ११ । सूक्तस्यास्य प्रथमा शब्द ‘अस्य वासस्यं पलि-
तस्य’—इति, अत एवेद मस्यवामीय मित्युच्यते । इदमनुक्रमणो सायणीय तदुच्चा-
ख्यानश्च विरोपतो द्रष्टव्यम् ।

॥ “यत्, इव, इदम्”—इति पदकारपठित पदच्छेदः ।

तत्कार्यं द्वैत मस्मीति । अनयोः कार्यकारणयोर्द्वैताद्वैतयोरन्तरा
वर्त्तमानो 'निष्ठाः' अन्तर्हितः, अविद्यया 'मनद्धः' च । अनेकैः
सन्देहयन्त्रिभिः 'मनसा' उभे अपि द्वैताद्वैते 'चरामि' गच्छामी-
त्यर्थः । एवं सति 'यदा' 'मा आ अगन्' माम् आगच्छेत् 'प्रथमजा'
बुद्धिः; सा हि सर्वेन्द्रियेभ्यः प्रथमं जायते 'क्षतस्य' भगवत आदि-
त्यस्य स्मृता; तस्य हि प्रकृष्टा बुद्धिः, प्रहीणसर्वसंशया, तथा सर्व
मिदं संशयं परिज्ञाय किं महं कारणमतत्वं एतं द्वैतमतत्वं इति ।
ततः 'अस्याः' छत्त्र-प्रज्ञातायाः 'वाचः' 'भागम्' अहम् ('अश्रुवे')
अश्रुयाम्, यदियं छत्त्रा वागभिवदति तत्सर्वं महं माप्नुया
मित्यर्थः * ॥

एव मय मात्मनिन्दापूर्वको विलापः परिदेवनेत्युच्यते; यदि
नाम एवं स्यात् साधु स्यादिति ॥

“अथापि” मन्त्रेषु “निन्दाप्रशंसे” भवतः । तद्यथा,—“केवलाद्यो
भवति केवलादी”, “भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्मा”—“इति” ।
एते उदाहरणे † ।

“मोघं—० केवलादी” ‡ । भिचुर्नामाङ्गिरसस्तस्यैव मा-
यम् § । त्रिष्टुप् । अददतो निन्दा । ‘मोघं’ वितथम् ‘अन्नं’ ‘विन्दते’

* “क्षतस्य आत् इत्”—इत्येतानि नेच व्याख्यातानि, साधयथाख्यानं द्रष्टव्यम्;
तेन त्वया ज्ञेयं विस्तृतं भाष्यं क्षतम् ।

† यथाक्रमेण निन्दा प्रशंसा बोध्यते इति यावत् ।

‡ “मोघं मयं” विन्दते अग्रचता सत्यं प्रवौमि वृद्ध इत्यतः । नायं मयं
पुन्यति ना स्यात् केवलाद्यो भवति केवलादी ॥—इति अ० घ० ८, ६, ११, १ ।

§ अथ भिचुरिति सञ्ज्ञा, गृहीतवत्तथायम्, भिचुको वा? विचार्यं मस्ति ।

प्राप्नोति । आह,—कः ? इति । उच्यते,—यः ‘अप्रचेताः’ अप्रवृद्ध-
ज्ञानः । ‘सत्यम्’ अहं ‘ब्रवीमि’,—‘वध इत् स तस्य’ वध एव सो-
ऽन्नलाभस्तस्य ; वर मलञ्चं तेनान्न मित्यभिप्रायः । किमुनः कारणं
मोघ मसावन्नं विन्दते ? इति । उच्यते,—‘न’ असौ ‘अर्यमणम्’
आदित्यं ‘पुष्यति’ ; (‘नो’) नापि ‘सखायं’ समानख्यानं मनुष्यम् ;
न देवान् पुष्पाति, नापि मनुष्यानित्यभिप्रायः । यत एव मतः
‘केवलाघो भवति’ सः ‘केवलादी’ आत्मनैव केवलं योऽन्न मत्ति, न
देवपितृमनुष्येभ्यो ददाति, स केवलं मघ मेव प्राप्नोति । तदुक्तं
मन्यथापि ;—“भुञ्जते तेऽह्यधं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्”—इति* ।
तस्माद् वध एव स तस्यान्नलाभ इत्युपपद्यते ; न ह्यसत्यन्ने प्रत्य-
वेयादददन्न मित्यभिप्रायः ; अन्नसंयोग एव ह्यत्र वधोऽभि-
प्रेतः† ।—

केचित्त्वेन मनध्यात्मविद् मप्रचेतसं मन्यन्ते‡ ; स ह्यस्मिन् शरीरे
विवर्चितः । ‘न अर्यमणम्’ आदित्यान्तरपुरुषं भोक्तारं पश्यति,
(‘नो’) नापि ‘सखायं’ प्राणवायुम् ; स हि भुज्यमानेऽन्ने करणभावं
पुष्पातीति सखा ; केवलं, त्वसावविद्वानात्मानं मेव भोक्तारं मत्र
पश्यति, अतः स ‘केवलाघो भवति’ ; यदि स देवताः पश्येदेव ता
अन्नभोक्त्रीः, स हि तत्र भुक्तेन न केवलाघः स्यादिति॥

* “अधं स केवलं मुह्यते यः पचत्यात्मकारणात्”—इति म० ३।११८ ।

† सायणभाष्ये एष एवार्थः परिरुक्तः ।

‡ अथैव अत्र श्रुतस्य ‘अप्रचेताः’—इति पदस्य अनध्यात्मवित्—इति अर्थम्
स्वीकुर्वन्तीति भावः, एवसाध्यात्मिक एष मन्त्रः ।

§ नैषोऽर्थो मनोरमोऽस्माकम्, नापि सायणसम्मतः ।

। “भोजाया०—० चित्रम्” * । दक्षिणा नाम प्रजापते-
 दुहिता†, तथा सक्त मात्मनः स्तुतिसम्बद्धं दृष्टम् । तत्रैषा
 त्रिष्टुप् । दातृप्रशंसा । ‘भोजाय’ राज्ञे ‡ ‘अश्वम्’ ‘आश्वं’ शीघ्रं ‘सं-
 मृजन्ति’ सस्मार्जयन्ति स्नापयन्ति भृत्याः । किञ्च; ‘भोजाय’
 उद्धरणार्थं मन्यान् वरानपास्य (शुभमाना) खलङ्कृता शोभमाना
 ‘कन्या’ ‘आस्ते’; स हि ता मर्हतीत्यभिप्रायः । किञ्च; ‘भोजस्य’
 ‘इदं’ ‘वेष्टम्’ गृहं ‘परिष्कृतं’ संस्त्रुतं ‘पुष्करिणी इव’, (देवमाना
 इव) पुष्करैर्देवतं विमानं मिव ऐ ‘चित्रं’ चायनीयं मित्यर्थः ।
 तदेतत् सर्वं मयस्य जन्मान्तरप्रतिविशिष्टदक्षिणासहितात् कर्म-
 णोऽन्येभ्यः कर्मभ्यः सकाशात् फलातिरैक्यं मित्येव मेपा दक्षिणा-
 प्रशंसम् ॥

यथैव मिह मन्त्रद्वये निन्दा प्रशंसा च, “एव मत्तसूक्ते ॥ द्यूत-
 निन्दा च कृषिप्रशंसा च” भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थं माह ।

“अर्चैर्मा०—० मय्यः” § । मूजवान्नामा अर्चपुत्रस्तस्येयं भार्गवम् ।
 त्रिष्टुप् । ‘अर्चैः मा दिव्य’—इति अर्चदेवनप्रतिषेधः; तत्र हि

* “भोजायास्तु सं मृजन्त्याशुं भोजायस्ते कन्याः ३ शुभमाना । भोजस्येदं पु-
 ष्करिणीव वेष्टम् परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ४ ५ ।

† दक्षिणायाः प्रजापति-दुहिता इति ऋ० सं० ८, १, २, १ पा० भा० द्रष्टव्यम् ।

‡ “भोजाय = दात्रे”—इति पा० भा० ।

§ जमीमण्डलं मित्यर्थः । सायणेन त्वर्यान्तरं कृतम् ।

॥ ऋ० सं० म० १०, अ० २, सू० ५. ‘प्र वेपा इति चतुर्दशैः पञ्चमं सूत्रं मैत्रेयस्य
 कथयत्यर्थम् मूजवतः पुत्रस्याचाक्षस्य वा’—इति सा० भा० ।

॥ ‘अर्चैर्मा दिव्यः कृषिं मित् कृषस्य विभो रमस्य वृद्धं मन्यमानः । तत्र गावः
 कितवः तत्र ज्ञाया तस्मै वि चंष्टे मयिनाथ मय्यं ॥’—इति अ० सं० ७, ८, ५, १ ।

वहवोऽनर्थाः सन्ति । 'कृषि मितं कृषस्व'—इति कृषिविधानम् । तस्यां हि वहवो गुणाः सन्ति । 'वित्ते रमस्व' स्वल्प एवोपार्जिते 'वज्र' एतदेवेति 'मन्यमानः' ; मा वित्तलोभेन दीव्यः, निज मपि वित्तं हारयिष्यसि, कृषिं पुनरेतस्मात् कारणात् कृषस्व । हे 'कितव !' 'तत्र' तस्यां कृषौ 'गावः' सन्ति, ('तत्र') तस्यां च 'जाया' । 'तत्' पुनरेतत् 'मे' मम 'सविता' देवः, 'अर्यः' ईश्वरः, ('वि') श्रुति-सूत्यनुशासनद्वारेण विविध मनेकप्रकारम् आ 'चष्टे' ; उभे अपि हीमे श्रुतिसूती मन्वादिद्वारेण आदित्यान्तरपुरुषप्रभवे एव, अत इदं मुक्तं सवितैवेतन्मम विचष्ट इति ॥

“एवम्” अनेन प्रकारेण “उच्चावचैरभिप्रायैः” वज्रभिः, अथ वा प्रकृष्टाप्रकृष्टमध्यमैः मन्त्राभिव्यक्तिनिदानभूतैः “ऋषीणां” “मन्त्रदृष्टयः” मन्त्रदर्शनानि “भवन्ति” ; विद्यमानानां मेव हि मन्त्राणां नृपयो येन केन चिन्निमित्तेन निदानभूतेन निन्दा-हर्ष-शोक-प्रशंसादिना मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति ; न तु कर्त्तार इत्यभिप्रायः । तदप्यर्पानुक्रमण्यां निदानं मार्गं च उभयं सुपेक्षितयम् ; परिज्ञानार्पनिदानो हि सुख मनेकविषयं मन्त्रार्थमवबोद्धुं शक्नोतीति । तदेतद्दिह लक्षणोद्देशतो भाष्यकारेण प्रदर्शितम् * ॥ ३ ॥

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यद्दे-
वतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्त्यथान्यत्र

* मन्त्राणां तात्पर्यानेकत्वे च हेतुः प्रदर्शिता, यदि हि एक एव द्रष्टा एक सेवार्थं मुदिष्य सर्वान् मन्त्रान् प्रणयेयुः, तर्हि सर्वेऽपि मन्त्रा एकतात्पर्यकाः स्युः । न तथाच ; अथ तु बहुना ऋषीणां वज्रनरान् साधयितुं वज्रमन्त्रदर्शनानि सम्यग्गानि अत एव सर्वेषां मन्त्राणां नैकविध मिति मन्त्राणां तात्पर्यवैविध्ये हेतुप्रदर्शनम् ।

यज्ञात् प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति
नैरुक्ता अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता
वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्य मतिथिदेवत्यं
पितृदेवत्यं याज्ञदैवतो मन्त्र इत्यपि ह्यदेवता देवता-
वत् स्तूयन्ते यथाश्वप्रभृतो न्योपधिपर्यन्तानि ॥ ४* ॥

“तद् ये अनादिष्टदेवता मन्त्राः” । इदमेतदुक्तम् ;—“यत्-
काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्षपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते, तद्देवतः
स मन्त्रो भवति”—इति । तदेतद् प्रकटदेवतालक्षणेपु मन्त्रेषु
मन्त्रदेवतालक्षणं सुपपद्यते ; ये अनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, तेषु
देवता कथं मन्त्रेभ्यः ? इति तदेतद् विचार्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः ।
ये अनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, “तेषु” “देवतोपपरीक्षा” देव-
ताया अतः परं परीक्षा † उपपत्तितो वर्त्तिष्यत इति वाक्यशेषः ।

“यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा, तद्देवता भवन्ति” ।
यद्देवतः स यज्ञो यस्मिन् यज्ञे ते अनाविष्कृतदेवतालिङ्गा मन्त्रा
विनियुज्यन्ते, तद्देवता एव हि ते भवन्ति । तद्यथा,—“आग्नेयो
ऽग्निष्टोमः”—इति श्रूयते ‡, तत्र योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः
स्यात्, स आग्नेय एव स्यात् ; प्रकरणाद्धि सन्दिग्धदेवतेषु देवतानियम

* नात्र खण्डसमाप्ति इ च पुस्तकयोः ।

† पु० १८५ ४० ८५० ।

‡ “तेषु देवता उद्गीया”, अतः परं परीक्षा † ध ।

§ “स वा एषोऽग्निरेव यदग्निष्टोमस यदक्षुवस्तृणादग्निस्तोमस सग्निस्तोम सप्त
मग्निष्टोम मित्याचक्षते”—इत्येवमादि रे० मा० १, ४, ५ ।

पत्ने यज्ञप्रभवत्वादस्य* जगतो यज्ञस्य श्रेष्ठम्; अपरिग्रहश्च श्रेष्ठगाम्भीति न्यायः । केचित्तु 'येन नराः प्रशस्यन्ते, स नाराशसो मन्त्रः'—इति पश्यन्तो मनुष्यस्तुतयस्ता इत्येवं मन्यन्ते । तदुक्तम्; न हि मनुष्याणां मनाविष्कृतलिङ्गैर्मन्त्रैः स्तुतिरुपपद्यते, दुर्बोध्यत्वात् तेषां मल्पमुद्धित्वाच्च मनुष्याणां मिति ॥

“अपि वा सा कामदेवता स्यात्” । अपि वैव मन्यथा स्यात् सा च्छक्, स मन्त्रः, योऽनाविष्कृतलिङ्गः, स कामदेवतः स्यात्; कामतो ह्रीच्छातस्मिन् देवता कल्पयितव्येतिभिप्रायः । किं कारणम्? गुणपदमयो हि सः; न हि तत्र देवतामविज्ञानपदम् अन्यतमदेवताविशेषप्रत्यापकं मस्ति, यतो विशेषात् कस्याश्चिदेकस्यां देवतया मन्याभ्यो व्यावृत्त्यावतिष्ठेत, गुणपदानाञ्च सर्वेषां सर्वदेवता-अथत्वादैश्वर्ययोगात् सर्वासां देवतानां मिति ।

“प्रायोदेवता वा” तस्मिन् मन्त्रे स्यादिति वाक्यशेषः । प्राय इति ह्यधिकार उच्यते । यद्देवताधिकारे ह्यध्ययनपाठानुक्रमे योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रो भवति, स तद्देवत एवेति बोद्धव्यम् । तद्यथा,—अग्न्यधिकारे वर्त्तमाने आग्नेय एव मन्त्रो भवति, इन्द्राधिकारे चैन्द्र एवेति । अथ वा प्राय इति वाञ्छल्यमुच्यते । तद्यथा,—अनृतप्रायो देवदत्त इत्युक्ते अनृतमञ्जल एवेति गम्यते । एव मिहापि प्रायोदेवतेत्युक्ते मञ्जलदेवतेति स्यात् । किं कारणम्?

* “प्रजापतिर्यज्ञं सृज्यत, यज्ञं सृष्टं सन् प्रजासृजे चष्टयेताम्”—इत्यादि, “प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूषाग्न्या मिति, स तपोऽतप्यत, स तपस्रपूज्येमां लोकानसृजत इतिवै मन्त्रिरस्य दिवम् । * * * । योऽसौ सपति, स प्रजापति यज्ञं मतनुत”—इत्यादि च ऐ० ब्रा० ० ४, १—५, ५, ० ।

“अस्ति ह्याचारो बज्रलं लोके” अस्ति हीयं लोके बज्रलस्य भूय-
स्त्वेन प्रमिद्धिः । निर्दिष्टेभ्यो द्रव्येभ्यो यदन्यदवशिष्यते, तत् साधा-
रणं भवति । तद्यथा, कश्चित् निर्दिशति,—इदं मे “देवदेवत्यं”
द्रव्यम्, इदं मे “अतिथिदेवत्यम्”, इदं मे “पितृदेवत्यम्”—इति ।
तत्रैवं निर्दिष्टे ततो राशेर्यदन्यदवशिष्यते, तद्देवपितृमनुष्याणां सा-
धारणं भवति । तथा चरुनिर्वपणकर्मणि इदं देवतानां मिति निरुक्त
मभिमृश्येदं नः सहेति शेष मभिमृशति सर्वसाधारणत्वप्रख्याप-
नार्थम्, एव मिहायादिष्टदेवताल्लिङ्गान्मन्तराशेर्योऽन्योऽनादिष्ट-
देवताल्लिङ्गो मन्तराशिः स्यात्, सर्वसाधारणत्वाद् बज्रदेवतो वैश्वदेवः
स्यादिति ॥

आह,—कः पुनरेतस्मिन् विचारे निश्चयः? उच्यते,—“याज्ञदैवतो
मन्त्रः” योऽनाविष्कृतदेवताल्लिङ्गो मन्त्रः स याज्ञो वा स्याद् दैवतो
वा । “विष्णुर्वै यज्ञः”—इति* ह विज्ञायते । विष्णुः पुनरादित्य
एव नैरुक्तानाम्, द्युस्थाने समाम्नानात्; “यच्च किञ्चित् प्रवृद्धित
मादित्यकर्मैव तत्”— इति हि वक्ष्यति† । तस्मादादित्यदेवतः
स मन्त्रः, इति स्यात् । अथ वा दैवतः स मन्त्रः, देवता अस्मिन्
देवतेति दैवतः; अविशिष्टं हि देवतात्वं मन्त्रावेवं सर्वदेवताभिवादात्
“अग्निर्वै सर्वा देवताः”—इति‡ ह विज्ञायते, “अग्निर्वै देवतानां
भृयिष्ठभाग्”—इति § च । ‘अपरिग्रहं च प्रधानगामि’—इति न्यायः;

* ऐ० ब्रा० १५० ४७० ४७० ।

† परस्मादिहैवाध्याये १५० ४७० ।

‡ ऐ० ब्रा० १५० १७० १७० ।

§ ऐ० ब्रा० १५० ५७० १७७७प्रथमतिपु दृष्टव्यम् ।

तस्मादाग्नेयः स मन्त्रः स्यादिति ॥ तद्यदुपोद्घात उक्तम् “नाराशंसा इति नैरुक्ताः”—इति, तदेव कात्यक्य-शाकपूर्णि-मतेनावधृतं यज्ञो-ऽग्निर्वेति ; तौ हि नैरुक्ताविति ॥

“यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति”—इत्येव-मादीना मपरो व्याख्यामार्गः ।—‘यद्देवतः स यज्ञः’ यद्देवतं प्रधानं हविः; तद्यथा,—प्रकृतावैन्द्रं सान्नाय्यं माहेन्द्रं वा, तत्संस्कारपरा इषे-त्यादयः (य० वा० स० १, १.), तेनाविष्कृतदेवतालिङ्गा ऐन्द्रा एव भवन्ति, माहेन्द्रा वा । यद्देवते चाधिकारे चोदकेन प्रदिश्यन्ते, तद्देवता एव भवन्ति । तद्यथा,—कुविदङ्गेति प्राजापत्यग्रहणे विनियोगात् प्राजा-पत्य एव भवति * । यज्ञाङ्गं वेत्याधाराद्यभिप्रायेण । “अथभोऽसि शाकस्”—इत्यनाविष्कृतदेवतालिङ्गः पूर्णसुचासादनमन्त्रः, सौचे विनियोगात्, तस्य च प्राजापत्यत्वात् प्राजापत्यः ॥

“अथान्यत्र यज्ञात्” । कान्यत्र यज्ञात् कर्मणो मन्त्राणां विनियोगः ? उपाकरण-ब्रह्मयज्ञ-जप-प्रायश्चित्तेषु नैष्ठिक-ब्रह्मचा-रिणस्य । ‘यो ह वा अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण † याजयति वाधापयति वा स्याणुं वर्च्यते, गर्त्ते वा पतति, प्रवा-मीयते, * * * यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति’—इति ‡ प्रत्यवाय-श्रवणात् सर्वत्रान्वेया § देवतेत्यारब्धस्य सथान्यत्र यज्ञादिति ॥

* “कुविदङ्गं नमसा”—इति अ० सं० ०, ८१, १ । “कुविदङ्गं प्रति”—इति अ० सं० १०, १४, १९ । “कुविदङ्गं यवमन्नो”—इति अ० सं० १०, १९१, १ ; य० वा० स० १०, २९ ; १८, १, २२, २८ ।

† ‘अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतमन्त्रेण’—इति ग, घ ।

‡ सा० वे० आ० ब्रा० १ प्र० १ ख० ।

§ भवेत्तु पर्यया’ ग, घ ।

“प्रजापत्या इति याज्ञिका.” । प्रजापतिस्तेषूपाकरणादिकर्म-
सूपास्य इति याज्ञिका मन्यन्ते; स ह्यनिरुक्त इत्यनिरुक्तासामा-
न्यात् । “नाराशंसा इति नैरुक्ताः” सौर्या वा आग्नेया वेति । “अपि
‘वा सा कामदेवता स्यात्’ अनाविष्कृतदेवतालिङ्गे मन्त्रे या विचा-
र्यते देवता, कास्मिन् देवता स्यात्? इति, सा कामतः कल्या ;
इच्छात इत्यर्थः । गुणपदमयत्वात् तस्य । न मन्त्रवाक्यसामर्थ्याद्
देवता नियम्यते तत्र; किन्तुर्हि? प्रयोक्तुरिच्छासामर्थ्यात् । अथ वा
प्रयोक्ता यत्कामसं मन्त्रं प्रयुङ्क्ते, तस्य कामस्य या देवता अधिपतिः,
ता मेव तस्मिन्नभिमन्दधीत । “प्रायो देवता वा” समान मेव
पूर्वेण * ।

“अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तुयन्ते” । “यत्काम चर्षिर्यथा
देवताया मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते”—इति मन्त्रदेवतालक्षण
मुक्तम्, तदुपपद्यते देवानां मार्थपत्यसम्बन्धात्; अनाविष्कृतदेव-
तेष्वपि संविज्ञातपदाभावात् कल्प्यते देवता कामस्य अधिपति-
रपि । यत्र तु स्फुटम् अदेवता देवतावत् स्तुयन्ते ननु तत्रैतल्लक्षणं
व्याह्र्यते? तद्यथा,—“अथप्रभृतीन्योपधिपर्यन्तानि”† । एतस्मिन् वर्गे
कानि चित् सत्त्वानि, कानि चिद् द्रव्याणि; अथादीनि सत्त्वानि,

* पु० १०० श० १ पं० ।—। अग्रमन्त्रे स्तेतदुपन्यस्तैष निष्कर्षोऽर्थः,—यज्ञादन्यत्र
उपाकरणादौ गृह्यस्तुतिविहितानां मन्त्राणां सर्वेषां मेव प्रजापतिर्देवतेति या-
ज्ञिकमतम्; नैरुक्तानां न च तत्रास्ति सम्मतिः; नैरुक्तमन्त्रे तु क्वचित् (यत्र नर-
प्रशंसा अर्थेता गम्यते तत्र) नाराशंसाः, क्वचित् कामदेवताः, क्वचिच्च प्रायोदेवता-
प्रकरणानुसारतः पिवादय इति ।

† १भा० ४१४-४१५ श०; ५, १, १—११ ।

अत्रादीनि द्रव्याणि । तानि च पुनरासन्न मर्थं चेतयन्ते ; नातीतम्, नानागतम् इति ; आत्मनो ऽपि च हिताहितं न प्रतिपद्यन्ते । तानि कथं मभिष्टुतानि, स्तोतुरभिमतस्यार्थस्य पतितं करिष्यन्ति ? न हि तानि स्तुतिनिन्दे विशेषतो विदुः । अपिचाद्यादिषु चित्तिरपि* काचिदस्ति, न त्वत्तादिव्यसावस्ति ॥ ४ ॥

अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि स न मन्येतागन्तूनिवार्थान्† देवतानां प्रत्यक्षदृश्य मेतद्भवति माहाभाष्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयस्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्च आत्मायुध मात्मेपव आत्मा सर्वं देवस्यदेवस्य‡ ॥ ५ (४) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः १ ॥ ७. १.

॥तस्मात् “म.” शिष्यः सेधावी “न मन्येत” न जानीयात्,—

* ‘चित्तिरपि’—इति ख-पाठ ।

† “मन्येतागन्तूनिवार्थानां” क, ख, ग ।

‡ देवस्येत्यस्य दिवंचन न दृश्यते रु-च-पुस्तकयोः ।

§ नात्र पादसमाप्ति क-पुस्तके । रु-च-पुस्तकयोस्तु पादनियमो नैव ।

॥ मूलोक्तं मष्टौ द्वन्द्वानौत्यव्याख्यात मेव स्थितम् । अष्टौ च तानि ‘उलूखलमुष-जे’—इत्यादीनि १भा० ५, ६, १८—२१ दृष्टव्यानि ।

सम्यगविरुद्धं मेतल्लक्ष्येण लक्षणं मुच्यत इति । अपि च सुतरां न मन्येत,—“आगन्तूनिवार्थान् देवतानाम्” मन्यमानः । लोके तावदेते मनुष्याणां मनित्यानां मन्त्रादयो ऽर्थाः, आगन्तवः अपायिनश्चानित्याः । तद्यदि देवतानां मध्येव मेव, ततस्तस्मात् तेषां चानित्यत्वात् स्तुतिरनर्थिका । अपि च “प्रत्यक्षदृश्यं मेतद् भवति” प्रत्यक्ष एवैतद् दृश्यते । यथा—उपकरणं मन्त्रादयः, उपकर्त्तव्या मनुष्याः । देवतानां मपि चेन्द्राग्निस्त्वर्थप्रभृतौनां सुपकरणं हरिरोद्भिद्भिरित्प्रभृतयोऽस्याः । तस्मादुभयेषां सुपकरणोपकर्त्तव्यतासामान्यात् मनुष्याश्च वदनित्यत्वं मिति युक्तम् ।

यत् स शिष्यो न मन्यते नैतत् सम्यग् विधीयत इति, तस्मात् प्रतिसमाधातव्यं मित्युपोद्धृत्य उत्तरं मुच्यते* ;—“माहाभाग्यात् देवतायाः एक आत्मा ब्रह्मधा स्तुयते” यस्मात्, तस्मात् सर्वं मेतत् सम्यगिति । भज्यत इति भागः सेव्यत इत्यर्थः । तत् पुनरैश्वर्यं महत् । “अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्य मेव च । ईशित्वं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता † ॥”—इत्येव मनेन महदैश्वर्येण भज्यते । महदेतदैश्वर्यं भजत इति वा महाभागा देवता, तद्भावा माहाभाग्यम्, तस्माद् माहाभाग्याद्धेतोरेकोऽपि सन् देवतात्मा ब्रह्मधा स्तुयते, प्रकृतिभेदेन वा अप्रकृतिभेदेन वा वर्द्धमानः ; निगमोऽपि हि भवत्यैश्वर्यप्रख्यापक* ;—“रूपं रूपं मधुवा बोभ-

* “प्रतिसमाधातव्यं मेतदिति उत्तरं मुच्यते”—इति ख, ग ।

† “विभूतिर्भूतिरैश्वर्यं मणिमादिकं महत्त्वा”—इत्यमरः (१।१८) । पातञ्जलीय-योगशास्त्रस्य विभूतिनाम-वर्तनीयपादे “ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः”—इत्यादिके पञ्च-चत्वारिंशत्तमे सूत्रे, राजमार्गशब्दादिषु चैतद्विवरणं विशेषतो द्रष्टव्यम् ।

वीति"—इति * । यथा यथा च लक्ष्यं तथा लक्षणं प्रवर्त्तयितुं मर्हति, दृष्टानुविधानाच्छन्दसः; कन्दसि हि लक्ष्ये यावदभिधानं देवतानानात्वविधिव्यवस्था । संवादसूक्तानि च कथाशुभादीनि † इन्द्रमरुदादिसंवादव्यपदेशहेतुना गमयन्ति, तदशक्यं मपासितुम् । तथा त्रिस्थानानां यान्यसङ्करवर्त्तीनि हविर्वहनरमादानलक्षणा-
न्यग्नीन्द्रसूर्याणां कर्माणि लिङ्गान्यर्थदर्शनहेतुपटुहितानि चित्तं गमयन्ति ‡, तदपि चाशक्यं मपासितुम् । तथाचैकात्म्यं मिन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं मित्यादयो गमयन्ति निगमाः §, तदप्यशक्यं मपासितुम् । त्रिष्वपि चैतेषु पक्षेषु ऐश्वर्यं मपरिहीणं देवतायाः । तत्रैवं सत्यैकात्म्यं तावदाश्रित्य प्रतिमसाधानम् ।—

“एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति” । माहाभाग्या-
देकस्य देवतात्मनः प्रकृतिभेदेन चाप्रकृतिभेदेन चेति । चेतनाचेतन-
विकरणधर्मित्वादात्मानं॥ विकुर्वतोऽस्य अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि
भवन्ति । अग्नीन्द्रसूर्याणां परस्परापेक्षं मन्यत्वम् ; अनन्यत्वं त्वेकेन
देवतात्मना महता सह । यथा घटादीनां मृदा ; न ह्यङ्गिन

* “रूपं रूपं मुखं वा भवति माया कृष्णान्धत्वं च परिहृतम् । चिरं हि न
परिमृष्टं साक्षात् स्वैरन्तैरुत्पत्तुपा ज्ञेयत्वात् ॥”—इति ऋ० सू० १, १, १०,
१ । “इन्द्रो मायाभिः पुरुषं”—इत्यपि द्रष्टव्यम् । ऋ० सू० ४, ०, २२, १ ।

† अष्टेदौयप्रथममण्डलस्य अयोविश्वऽनुवाके पद्यदश सूक्तानि । तत्र कथाशुभीय
नाम पद्यदश्वं माय्य सूक्तम् । अवेन्द्रागस्त्यमवतां संवादं प्रतिपादयते । एतस्याद्या
अक कथा शुभा सर्वयसु इति १, ११, १, १ ।

‡ यास्कोऽप्येवानुपद मेव स्वयं वक्ष्यति ।

§ “इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं मातृरियो दिव्यं स सुपूर्णा गुह्यमान । एकं सद् विप्रं
बहुधा यदन्त्यग्निं शुभं मातृरिधानं मातृ ॥”—इति ऋ० सू० १, १, ११, १ ।

॥ “चेतनविकरणधर्मित्वात्”—इति ख, ग ।

मङ्गान्यतिरिच्यन्ते, भेदेनाग्रहणात् । न चाङ्गान्यनपेक्ष्य प्रत्यङ्गानि भवन्ति; न ह्यधिष्ठान मनपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानं नाम भवति । तस्मादग्नीन्द्रसूर्यात्मकस्य देवतात्मनोऽङ्गानि,— जातवेदो-वायु-भग-प्रमृतीनि *, शकुन्यश्चप्रमृतयश्च प्रत्यङ्गानि † । स एष महानात्मा अग्नीन्द्रसूर्याद्यङ्गप्रत्यङ्गभावेन व्यूह मनुभवन् एकोऽपि सन् वज्रधा स्तुयते ॥

“अपि च” एवं कृत्वा “सत्त्वानाम्” अश्वादीनां “प्रकृतिभूमभिः षष्ठयः स्तुवन्तीत्याहुः” । प्रक्रियन्ते अस्यां सर्वे विकाराः इति प्रकृतिः, स सत्तालक्षणो महानात्मा हिरण्यगर्भ इति । वक्ष्यति हि,— “स एष महानात्मा सत्तालक्षणः, तत् परम्, तद् ब्रह्म ०—० स भूतात्मा, सैषा भूतप्रकृतिः”—इति ‡ । तस्या भूमा वज्रत्वम्; अनेकधा विपरिणामः स्यावरजङ्गमभावेन । प्रकृतेर्भूमानि वज्रत्वानि यानि सत्त्वानां तैरनन्यविषयत्वं पश्यन्तः कार्यकारणयोरनन्यत्वात् कारण-महिमभिः तान्यश्वादीन्यभिष्टुवन्तीत्याहुरात्मविदः । तद्यथा,— “द्यौर्स्ते पृष्ठं पृथिवी शरीरं मात्मान्तरिचम्”—इत्येवमादीनि § । आत्मैव सर्वं स्यावरजङ्गममित्यवेत्य अश्वमेधे ‘मूलेभ्यः स्वाहा, शाखाभ्यः स्वाहा’—इत्येवमादिभिस्तेन तेन वैशेषिकेण स्यावरजङ्ग-मात्मना प्रकृतेरभिन्नेनावस्थानेनावस्थितो महानेवात्मेज्यते; न ह्यदेवता याग मर्हति । यावच्चान्यदपि किञ्चिदेवम्प्रकार मदे-

* , † १भा० ५अ० १—६ खण्डे द्रष्टव्यानि ; इह चोपरिष्ठात् ।

‡ प० १२अ० १पा० ६ख० ।

§ य० वा० स० ११, १० । “पृथिवी सुधस्य”—इत्येव तच्चाखायादा ।

वताभिमत मिज्यते । गृह्ये च वलिप्रभृतिकर्मादौ* सर्वत्र स
एवेत्युपेक्ष्यम् ॥

“प्रकृतिसार्वनाम्नाच्च” एतदुपपन्नम्; नैताः (अदेवताः†) देवतावत्
स्त्रयन्ते, किन्तु महानेवाय मात्मा विश्वरूपः स्त्रयत इति । प्रकृति-
सार्वनाम्नादिति । नतिमात्रं नाम, नामनं संज्ञा‡ सर्वत्वेन नाम
सर्वनाम, (प्रकृतेः सर्वनाम प्रकृतिसर्वनाम, तद्भावः प्रकृतिसार्व-
नाम्नाम्, तस्मात् प्रकृतिसार्वनाम्न्यात् हेतोः । यस्मात् महाभाग्ययुक्ता
देवता, §) प्रकृतिः; यस्माच्च सर्वत्वेन नता, तस्माद्धेतोर्नैताः (अदे-
वताः ॥) देवतावत् स्त्रयन्ते ।

अपि चैतदभिहितम्,—‘आगन्तूनिवार्थान् मन्यमानो हरिरो-
द्धिद्धृशितादीनिन्द्रादीनां मनुष्याश्च वदनित्यत्र मवेत्य न सम्यगभि-
धीयत इति स न मन्येत’—इति ¶ । अत्र ब्रूमः,—मनुष्यधर्मविपरौतो
हि देवताधर्मः, अनैश्वर्यान्मनुष्याणां नैश्वर्याच्च देवतानाम् । तत्
कथम् ? इति । अतो भेद माश्रित्य प्रतिसमाधीयते ;—“इतरेतर-
जन्मानो भवन्ति” । इतरेतर-प्रकृतयो देवाः, ऐश्वर्यात् ; न मनुष्याणां
मियं शक्तिरस्ति, अनैश्वर्यात् । मनुष्याणां हि पिता, पुत्रं जनयतीति
पिता प्रकृतिः ; न पुनरिच्छन्नपि पुत्रः पितरं जनयति । देवानां
त्वग्नेः सूर्यो ऽजायत ;—“एष प्रातः प्रसुवति”—इति ह विज्ञायते,

* “अथापरान् वलीन्—प्रथमो वलिर्भवत्योषधिवनस्यतिभ्यः (गो० गृ० १प्र०
४ख० ८ख०)” —इत्येवमादावित्यर्थः ।

† “नतिमात्रं नामनं संज्ञा”—इति घ ।

‡, §, ॥ नैवेऽंशाः ख-ग-पुस्तकयोर्दृश्यन्ते ।

¶ प० ११२४० १५ पं० — ११४४० ८ पं० ।

तस्मात् सूर्यस्याग्निः प्रकृतिः* । सूर्याच्चाग्निः मायं जायते,
तस्मादग्नेः सूर्यः प्रकृतिः† । अदितेर्दक्षो दक्षाच्च अदितिरिति ।
अथाध्यात्म्येऽपि;—कोष्ठ्यादग्नेर्नाद इन्द्रः, बलादिन्द्रान्मथ्यमानः अग्नि-
रित्येवमादि ‡ । स एष सर्वयाप्यचिन्त्यो देवताधर्मः । तामा मान-
न्यान्महाभाग्यस्य । तत्रैवं सत्यशक्य मध्यवसातुम्,—यथा मनुष्याणा-
मागन्तवोऽश्वाद्यस्तथैव देवताना मपौति । तस्माद् दोषानुपपत्ति-
रनागन्तुत्वाद् देवाद्यादीना मिति ॥

अथ किमर्थं मीश्वराः सन्तो देवता जायन्ते? इति,—“कर्मज-
न्मानः” कर्मफलसिद्धये लोकस्य अग्नि-वायु-सूर्या जायन्ते; न ह्येतेभ्य
ष्टते लोकस्य कर्मफलसिद्धिः स्यात्—विद्यमान मपि चैश्वर्यं मैश्वर्य-
वति न प्रख्याति मियात्, ईशितव्य मर्थं मप्रतीत्य § । तस्मादे-
श्वर्यप्रख्यापनाय जायन्ते ॥ ।

कर्मफलसिद्धौ लोक मनुजिघृक्षन्तः कुतः पुनर्जायन्ते?—“आत्मा-
जन्मानः” योऽभावेक आत्मा वज्रधा स्रूयत इत्युपात्तः, सर्वमूर्त्तिस्थितौ
उपरतसर्वमूर्त्तिः; प्रलये भावाख्यः सन्मात्रः, सर्गकाले षोढात्मानं

* “अग्निरैश्वानरः प्राच्यावत्, तस्य यद्वेतस प्रथम मुददीप्यत, तदभावादित्यो-
ऽभवत्”—इति ऐ० ब्रा० १, १, १० । “अग्नेर्वा आदित्यो जायते”—इति च ऐ०
ब्रा० ८, ५, ५ ।

† “उद्यन्नु खलु वा”—इत्याद्यैतरेयकं द्रष्टव्यम् (५, ५, १) । “आदित्यो वा अचं
यमग्नि मनुप्रविशति”—इति च ऐ० ब्रा० ८, ५, ५ ।

‡ “बलान्मथ्यमानोऽधिजायते”—इत्याद्यैतरेयकं च द्रष्टव्यम् (८, ५, ५) ।

§ “ईषितव्य मर्थंमप्रतीत्या”—इति ष, ग ।

॥ अपिचेत्यादि-कर्मजन्मान इत्यन्तस्य शास्त्रीयप्रत्यक्ष प्रकृतिवादे तात्पर्यं मिति
दुर्गाचार्योय मिदं वाख्यानं नास्मन्ननोरमम् ।

विभज्य जगद्भावं विभर्त्ति*, तस्माज्जायन्त इत्यात्मजन्मानः । क एव तस्मान्न जायते ? इति चेत्, सत्यम् ! सर्वं तस्माद् जायते न काम-कारेण, देवासु त मात्मानं पश्यन्तो योगेन ततः कामकारतो जायन्ते । किं मेपां जन्म ? यदेषा मिच्छतां सङ्कल्पानुविधायिकर्मानुरूपं यथाकाल मात्मनः कार्यकारण सुत्पद्यते, तदेतेषां जन्म ; तदनी-श्वराणां नास्ति † ॥

यतश्चेश्वरास्ते तस्मादात्मनस्तत्सङ्कल्पानुविधायित्वात् “आत्मैवैषां रथः भवति, आत्मा अश्वः, आत्मा आयुधम्, आत्मा रूपवः, आत्मा सर्वं देवस्य” । तच्च यदुक्तम्,—‘अश्वादीनि सत्त्वानि, अक्षरयप्रभृतीनि च द्रव्याणि अदेवताः’—इति ‡, एतदयुक्तम् । देवता एवेमाः, रथादि-रूपेण हि देवतैवात्मानं विहृत्य प्रकृतिभेदेन रथादिसाध्य मर्थं साधयति । सा तद्रूपा सती रथादिस्तुत्या स्त्रयते, सा च स्तुति-समवेत मर्थं माशासितं स्तोतुस्तेनैव रूपेण साधयितुं मल मिति ? ॥

तस्मात् “माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बह्वनि नामधेयानि॥” तासा

* अस्ति विपरिणमते इत्यादय पठभावाः १भा० ३४४० १पं० द्रष्टव्याः ।

† सर्वे व्याख्यानं सेत दसङ्गतम्, यास्कोयवचनतात्पर्यविरोधात्, न हि कस्मि-
चिदपि पदार्थे आत्मवादिना मनात्मदर्शनसम्भवः ।

‡ पु० ३१२४० ११५०—३१२४० ५पं० ।

§ इदं मपि व्याख्यानं तथैव । अस्मन्मते तु,—‘एषाम्’ आत्मवादिना मते ‘आत्मा एव रथः, आत्मा (एव) अश्वः, आत्मा (एव) आयुधम्, आत्मा (एव) रूपवः, सर्वम् (एतत् चराचरम्) देवस्य आत्मा (एव) भवति’ न हि आत्मानं सृते किञ्चिदस्तीति सर्वेषां मेव पदार्थानां मात्मत्वं तदनुगतं देवलं च निर्विवादं मित्यात्मदृष्टौ आत्मवादिन अथवा रथादीनपि स्तुतवन्त इत्यात्मवादिमतोक्षेपेन एव यास्कवचनतात्पर्यं मिति ।

॥ एतच्चानुपद मेव पष्ठे सङ्गे वक्ष्यति, तेन च सङ्गतिप्रदर्शने तात्पर्यम् ।

मेव तिमृणा मग्न्यादीनां माहाभाग्यादैश्वर्ययोगादात्मान मनेकधा
विकुर्वतीना मेकैकस्याः प्रतिविकारं नामधेयप्रतिलभात् तेनैव रूपेण
धारयन्त्यात्मान मिति “यत्कामच्छिष्यस्यां देवताया भार्यपत्य
मिच्छन् स्तुतिं प्रयुंक्ते”—इत्यस्य* लक्षणस्याव्याघातः, तस्मात्सम्यगेवोक्त
मिति । अथ वा स्तुतिसङ्गमन्यायेन चतुर्दशेऽध्याये† “यज्ञसंयोगात्
राजा स्तुतिं लभेत”—इत्यत्र‡ पुनः प्रतिसमाधास्यामहे ॥ ५ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य) प्रथमः

पादः ॥ ७, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो
वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानस्तासां माहा-
भाग्यादैकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि
वा कर्मपृथक्ताद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोज्ञातेत्यप्येकस्य
सतोऽपि वा पृथगेव स्युः पृथग्नि स्तुतयो भवन्ति तथा-
भिधानानि यथो एतत्कर्मपृथक्तादिति बहवोऽपि
विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वञ्चो-
पेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां मनुष्यः पशवो देवा इति

* पु० १८५, २० पर्व० ।

† चतुर्दशेऽध्याये = शास्त्रीयनैरुक्तनवमे इति बोध्यम् ।

‡ इहैव परस्तात् ८, १, १ द्रष्टव्यम् ।

स्थानैकत्वञ्च * सम्भोगैकत्वञ्च दृश्यते यथा पृथिव्याः
पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगो ऽग्निना †
चेतरस्य लोकस्य तत्रैतन्नरराष्ट्र मिव ॥ १ (५) ॥

“तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः”—इति उपोद्घातः । “सैषा
देवतोपपरीक्षा”—इत्यधिकारे † वर्तमाने “यत्कामश्चपिर्यस्याम्”—
इत्येवमादि मन्त्रलक्षणदेवता मुक्तम् ‡, तत्पुनरदेवतात्वादद्यादीनाम्
“आ नो मित्रो वरुणो अर्यमा”—इत्येवमादिषु व्याहन्यमान
‘मपेक्ष्य “स न मन्येत”—इत्येव मादिनाक्षिप्ते ॥ “माहाभा-
ग्यात् देवताया एक आत्मा वज्रधा स्तूयते”—इत्येवमादिना ¶
“पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्”—इत्येवमादिभ्यो **
मन्त्रवाक्येभ्यः—“अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य”—इत्येवमादिभ्यश्च
ब्राह्मणेभ्यः—“एष इन्द्र एष प्रजापतिः”—इत्येवमादिभ्यश्चैकात्म्ये
सामर्थ्यं सुन्नीयात्मवित्पक्षेण आत्मैवेदं सर्वम्—इत्यैकात्म्य मुक्तम् †† ।
आत्मविदां ह्यात्मन्युपजातविशिष्टभावनाना मात्मशरीरस्याना मात्म-
मय मेवेदं सर्वं मनुपश्यता मात्मार्थं सर्वो वेदो ऽन्या च सर्वा वाक् ;

* “स्थानैकत्व” क, च ।

† “सम्भोगो अग्निना” क ।

‡ पु० १८५२० ७५०, १८७२० १५० ।

§ पु० १८५२० ८५०, १८७२० १९५० ।

॥ पु० ११९२० ६५० ।

¶ पु० ११९२० ७५० ।

** ऋ० मं० ८ ४, १०, ९ ।

†† पु० ११९२० १९५० ‘आत्मा सर्वं देवस्य’—इति ।

न ह्यात्मनो ऽन्यद् व्यतिरिक्तं मभिधेयं मस्ति, स त्वशेषाद् यद-
 भिधानं मभिदध्यात् । अथ पुनरुपक्रमः पुरुषार्थस्य,—प्रथमं
 मनिश्रेणीफलकस्थानीयेन * केवलेनाधियज्ञेन तत्र चावधाने अधि-
 दैवताध्यात्मज्ञानं किञ्चिद् विदुषः पृथगात्मनो देवताः पश्यन्,
 परिच्छिन्नफलाभिप्रायस्याधियज्ञं प्रयुच्यमाणस्य पूर्वजन्माविद्यावा-
 सितान्तःकरणस्याभिधानस्तुतिभेदाभ्यां विधिमन्त्रार्थवादविद्यारसेन †
 यथायहं पृथगिव देवताः प्रकाशन्ते । तदुक्तम्,—“अथ योऽन्यां देवता
 मुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहं मस्मीति न स वेद”—इति । तदाहुः,—
 “आत्मयाजी अथान् देवयाजी वा ? इति, आत्मयाजीति ह ब्रूयात्”
 तदेवं ब्रह्म देवता-वृत्तस्य मूलम्, ऐकात्म्यं मात्मविदः प्रत्यवभासते ;
 (यावदभिधानन्तु याज्ञिकाः, प्रतिविधिमन्त्रप्रधानात् ; यच्चावशिष्यते,
 तन्नैरुक्तात् प्रत्यवभासते ‡) अत इदं मुच्यते,—“तिस्र एव देवता
 इति नैरुक्ताः” । तिस्र इति सङ्ख्या । एवेत्यवधारणं मितरौ पचौ
 अपेक्ष्य ॥

कतमास्ताः ? इति,—“अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुः वा इन्द्रः वा
 अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यः द्युस्थानः” । कयोपपत्त्या त्रित्वं परिजगद्भुजः ?
 स्थानभेदात्, प्रत्यक्षलिङ्गादन्यार्थदर्शनाच्च ; लिङ्गं त्रिधा हि भवति,—
 “विश्वकर्मां ह्यजनिष्ट देव आदिद् गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः । तृतीयः
 पिता जनिर्तौर्धनीना मुपां गर्भं व्यदधात् पुरुचा ॥”—इत्यत्र,

* “प्रथमनिश्रेणीफलकस्थानीयेन” ख. ग ।

† “विधिमन्त्रार्थवादविद्यारसेन” ख. ग ।

‡ नैपोऽंशो दृश्यते क-पुस्तके ।

§ अ० सं० य० वा० सं० १०, ११ ।

“अजस्रं नाभावधेकं मर्पितम्” — इत्यन्यार्थदर्शनाच्च । “प्रजापतिर्वै चीन् महिम्नोऽसृजताग्निं वायुं सूर्यम्” — इति † “प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यो रमान् प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षात् सूर्यं दिवः” — इति ‡ “अग्निः पृथिवीम्यानः, वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षम्यानः, सूर्यो द्युस्थानः” — इति । “तिस्रः” — इति प्रकृतेः स्वरूपग्रहणात् स्थानभेदं त्रित्वे हेतुमुपसंख्ययति । कुतो नियमः ? अग्न्यादीनां पृथिव्यादिषु निगमेभ्यः ; — “पृथिव्यसि जन्मना वशासाग्निं गर्भं मधत्याः, अन्तरिक्षं मसि जन्मना वशासा वायुं गर्भं मधत्याः, द्यौरसि जन्मना वशासाऽऽदित्यं गर्भं मधत्याः” — इत्येवमादिभ्यो निगमेभ्यः ॥

“वायुर्वेन्द्रो वा” — इति किमेकस्य पर्यायवचनावेतौ शब्दौ, उताभिधेयौ भिद्येते ? इति । कुतः सन्देहः ? उभयथा हि प्रसिद्धिः ; — प्रत्यभिधानच्चार्यभेदो दृष्टः, — गौः अश्वः इति ; यथाभिधानभेदेऽपि चैकार्यता दृष्टा, — हस्तः करः पाणिः इति यथा । अतो युक्तः संशय इति । याज्ञिकपक्षे तावददोषः । अर्थभेदेऽपि चैतेषां यावन्त्यभिधानानि तावत्यो देवताः, अस्य पुनराचार्यस्य स्वसिद्धान्तावलम्बिनः “तिस्र एव देवताः” — इति प्रतिज्ञावतः कुतो वाख्यन्त्रशब्दयोरर्थभेदः ? भेदे हि प्रतिज्ञादानि स्यात्, अपि च भेदेऽभिप्रेते नैकवचनेन निरदेक्ष्यदन्तरिक्षस्थान इति ; अभिधानमात्रे भिन्नेऽप्य-

* ख० घ० ८, ९, १०, ९ ।

† “प्रजापतिरकामयत” — इत्याद्यैतरेयकद्रष्टव्यम् (५, ५, ०) ।

‡ सा० द्वा० प्रा० ४ प्र० १० ख० । परमस्ति तत्र किञ्चिद् पाठभेदः ।

भिधेयस्य चाभेदे अन्तरिक्ष मस्य स्थान मित्युपपत्तेः । षष्ठ्येकवचनौ
विशेष्योऽन्तरिक्षस्थानशब्देन विशेष्यते ; इतरथा ह्यन्तरिक्षस्यानौ
इत्यवबत् द्वयोर्विशेष्ययोः । अपि च “वायुवायाहि दर्शतु”—इति *
वायोः प्राधान्यस्युति सुदाहृत्य तां निरुच्य तस्यां सोमपानसम्बन्ध
मुपलक्ष्य,—ऐन्द्रत्वं च सोमस्यावेत्य “अंशुरंशुष्टे”—इत्येतस्मिन्,
“आ त मिन्द्राय णायस”, “तुभ्य मिन्द्रः णायताम्”—इति † नान्य-
चेन्द्रशब्दात् मुख्यमभिसम्बन्धिना मध्यमात् सोमपानं सम्भवतीति
प्रतीत्य ‡ वायुशब्दस्येन्द्रशब्दस्य समानार्थतां दृढ मवधार्य अमृत्य-
माणो वायुशब्दस्य मध्यमादर्थान्तरे वृत्ति मपर्यायशब्दवादिन
माक्षिपन्नाह “क मन्यं मध्यमादेव मवक्ष्यत्”—इति § । उत्तर मपि
च य सुदाजहार निगमं “तस्यैषा परा भवति”—इत्युपोद्धृत्यैतदैन्द्रा-
देव सूक्ताद् “अस्येन्द्रस्य वायोर्यथा भवो न विदस्येत्, तथा अन्न मेव
मभिवहेयुः”—इति वायुशब्दस्येन्द्रविशेषणत्वं प्रतीत्य इन्द्रप्रधानत्वात्
सूक्तस्य च इन्द्र उपात्तः ॥ । तस्मादाचार्यस्य मध्यमपर्यायवचनावेतौ
शब्दाविति ॥

सत्यपि तु पर्यायवचनत्वे मुख्यतरः सम्बन्धो मध्यमस्येन्द्रशब्देन,
तथा वायुवरुणइन्द्रादिभिः । तत् कुतः? तथा निगमे दर्शनात् ;—“सा
प्रथमा संस्तुतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः । स प्रथमो

* ख० सं० १, १, ३, १ ।—प० १०, १, १ ।

† य० वा० सं० ५, ० ।

‡ पु० ५९ प० १ ख० “इन्द्रः सोमस्य काणुका”—इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

§ १०, १, १ । परस्तादिदेव वक्ष्यति ।

॥ परस्ताद्वक्ष्यति तदनन्तरमेव १०, १, १—२ । परं तत्र भैवं पाठः ।

बृहस्पतिश्चिकित्वास्तस्माद् इन्द्राय सुत मा जुहोत स्वाहा"—इति ।
 सा प्रथमा संस्कृतिरित्येतस्मिञ्चक्रामन्यनोर्ध्वनमन्त्रे यो मध्यमो वरु-
 णोऽपि मित्रोऽग्निः, तस्मै इन्द्राय सुतम् आ जुहोत इति वरुणादीन्य-
 नुक्रम्य विशेषतस्तत्तुर्यन्तेन इन्द्रशब्देन सम्प्रदानेन सम्बधाति तस्मै मध्य-
 मायेन्द्रायेति, तस्मात् सम्प्रदानेन सामानाधिकरण्यात् मन्त्रान्ते
 मध्यमशब्देन्द्रशब्दयोर्मुख्यतरः सम्बन्ध इति गम्यते; यथा मध्यमस्य
 ज्योतिषो मुख्यः सम्बन्ध इन्द्रशब्देन, तथेतरयोरपि पार्थिवोत्तमयोर-
 ग्निसूर्यशब्दाभ्याम्, प्रसिद्धतरत्वात् सम्बन्धस्य, न तथेतरैर्जातवेदः-
 प्रभृतिभिः । सति च गौणमुख्यत्वे युक्तं यदन्यभिधानेन प्रसिद्धतर-
 सम्बन्धेन पार्थिवस्य ज्योतिष उपदेशः क्रियते, न जातवेदःप्रभृ-
 तिभिः; तथोत्तमस्य सूर्यशब्देन उपदेशः क्रियते, न सवित्र-भग-
 प्रभृतिभिरिति ॥

कस्मात् पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते, पार्थिवो-
 त्तमयोरैकैकेन? इति । मध्यमस्य हि द्वौ कर्मात्मानौ विद्युदाख्या-
 ख्यौ । तयोरनित्यदर्शनं एको विद्युदाख्यः, नित्यदर्शनस्तु वाख्याख्यः
 त्वगिन्द्रियप्रत्यक्षः । तत्कथं नाम त्रिव्यपि स्थानेष्वभिमानिन्यो देवताः
 कर्मात्मभिरवैषम्येण प्रत्यक्षत एवोपदिष्टाः स्युः? इत्यतो "वायुर्मध्यम-
 स्थाणुः"—इति, वाय्वाख्येन कर्मात्मना मध्यमस्यान्तः सुदिश्यामुख्य-
 त्वाद् वाय्वभिधानस्य, सुखावाचैन्द्राभिधानस्य "इन्द्रो वा"—इत्याह ।
 एव सुभयं कृतं भविष्यति,—अनुपरतक्रियायापारता च मध्यमस्य
 वाख्याख्येन कर्मात्मना इतरज्योतिर्वद् दर्शिता भविष्यति, मुख्येन
 चेन्द्रशब्देन मुख्यः सम्बन्धोऽपरिहापितो भविष्यतीत्युभयं युक्तम्,—

“वार्युर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः”—इति । न तु पार्थिवोत्तमयोर्द्धौ द्वौ कर्मात्मानौ स्तो यथा मध्यमस्थानस्य, तस्माददोषो मध्यमस्याभिधान-
दयोक्ताविति ॥

आह;—यदिदं मभिधानवज्जत्वं जातवेदो वैश्वानर इत्येवमा-
दि, त्रित्वे सत्येतत् किं कृतम्? इति । उच्यते,—“तासां महा-
भाग्यात् एकैकस्या अपि बह्वनि नामधेयानि भवन्ति” । तासां
मेव निमृणा मग्न्यादीनां महाभाग्यात् ऐश्वर्ययोगात् एकात्मान
मनेकधा विकुर्वतीनाम् एकैकस्याः प्रतिविकारं जातवेदः, वैश्वानरः,
वरुणः, रुद्रः, अश्विनौ, उषा इत्येवमादीनि बह्वनि नामधेयानि
भवन्ति, प्रतिस्थानं स्वप्रकृत्यभेदादैकात्म्यवदेवैकत्वं न जहाति सा
सा देवतेति ॥

“अपि वा कर्मपृथक्कात्” । अपि चैवं विकरणधर्मिलादभिव्र-
प्रकृतीनां वज्जनामता । अपि वा स्वं स्व मात्मानमविकुर्वतीना मेवा-
नेककर्मयोगात् पृथक्कर्महेतुको नामधेयलाभः स्यात् । को दृष्टा-
न्तः? “यथा,— हेता, अध्वर्युः, ब्रह्मा, उद्गाता,—इति अपि एक-
स्य सतः” कुण्डपायिना मयने । तत्र हि सप्त दीचन्ते, त एव च
स्वयं कर्म कुर्वन्ते; तेषां षट्, षोडशानां पर्यायेण कर्म कुर्वन्ते, तत्
कर्म कुर्वाणाः तदाख्या भवन्ति *; यथा लोके कारक-लावक-
पाचकादयः । तदेतत् प्रदर्शितं भवति,— न किञ्चिदप्यत्र गौण

* यथा खल्वग्निष्टोमादौ षोडश दीचिता भवन्ति, षोडशानां तेषां द्वावध्व-
र्यवौद्गावादीनि षोडश कार्याणि यथासङ्गा मुपदिशन्ते, नैधं कुण्डपायिना मयने;
अत्र हि सप्तैव दीचा विधीयन्ते । तत्र यजमान एकः, अपरे षट्; त एव च षट्
अग्निजो षोड-षोड-नेष्टादीनां मेवाग्निज्यानि पर्यायेण कुर्वन्ति, तत्तत्कर्मकरणकाले
च तत्तदाख्याय लभन्त इति ।

मभिधानम्, संविज्ञानपदत्वे त्वग्यादीनां संज्ञाशब्दानां तेषां कारकादिशब्दैरेष विशेषो यदय-नयनादिगुणयोगेऽप्यसति नाग्यादीन् जहति ; कारकादिशब्दास्तु करणादियोगसमनन्तरमेव कारकादीन् जहति । एव मेतदगौणत्वं मभिधानानां मपेक्ष्योक्तम्,—“अपि वा कर्मपृथक्त्वात्”—इति । अपि वैश्वर्यादुभययापि शक्यप्रतीक्षात उपपद्यत एकैकस्या अपि वज्रनामतेति ॥

अपि वा पृथगेव स्युः पृथग्वि स्तुतयो भवन्ति” । अपि चैवं यथोक्तं मेकैकस्या महाभाग्यात् कर्मपृथक्त्वादा वज्रनामता । अपि वा पृथक् पृथक् अत्यन्तभिन्ना एवौत्पत्तिकेन भेदेन स्युरिति याज्ञिका आहुः,—“पृथक् हि स्तुतयो भवन्ति”—इति । कुत एतत् याज्ञिका आहुः ? इति । अधियज्ञे हि स्तुतिनियमो भवत्यभिधाननियमश्चेति । अधियज्ञ मिति व्याख्येयम्*,—“पृथग्वि स्तुतयो भवन्ति”—इति । हीति हेतौ, यस्मात् पृथक् पृथक् अग्न्यादीनां स्तुतयो भवन्ति ।—पृथगग्नेः—“अग्नि मीळे”—इत्येवमाद्याः†, पृथग् जातवेदसः—अग्नि-लिङ्गं सूक्तम् “प्र नूनं जातवेदसम्”—इति ‡, पृथगिन्द्रस्य—“हरि-भ्याम्” §, पृथग्वायोः—“नियुद्धिः” ॥, पृथक् सूर्यस्य—हरिद्धिः ¶,

* इतोऽनन्तरं “यज्ञ मिति च”—इत्यधिकं च ग पुस्तकयोः ।

† ऋ० सं० १, १, १, १ ।—उपरिष्ठाच्च दर्शयिष्यतीत्येव ०, ४, १ ।

‡ ऋ० सं० ८, ८, ४९, १ ।—उपरिष्ठाच्च दर्शयिष्यतीत्येव ०, ४, ० ।

§ “हरौ” १भा० १५९, १५२ ४० (१) । ऋ० सं० १, १, ५, १ इत्यादयः ।

॥ “नियुत” १भा० १५२, १५५ ४० (१०) । ऋ० सं० ५, ९, १४, २ इत्यादयः ।

¶ “हरित” १भा० १५९, १५४ ४० (९) । ऋ० सं० १, ८, ०, ४ इत्यादयः ।

पूष्णोऽजाभिः *, अरूष्णीभिर्गोभिरुषसाम् † । स्तुतिव्यवहारे‡ च प्रायश्चित्तम्, तदनुपपन्नञ्च पर्यायवचनत्वे तेषाम् । ते वयं स्तुति-
नियमात् पश्यामः पृथक् पृथगग्नि-वैश्वानरप्रभृतय इति ॥

“तथाभिधानानि” । यथैव हि स्तुतिभेदात् स्तुत्यभेदः, एव
मेवाभिधानभेदादभिधेयभेदोऽपि भवितु मर्हति । प्रसिद्धतरं चेदं
लोके प्रत्यभिधान मर्थभेद इति, न तथैकस्यानेकाभिधानता ।
तस्मात् पृथग् पृथगग्निजातवेदोवैश्वानरादिशब्दानां मभिधेया इति
स्थितिः । स्तुतिष्वेव हि अभिधानभेदत इति समानार्थता हेत्वाः ?
इति चेत्, न ; विधावप्यभिधाननियमदर्शनात्,—“आग्नेयं मष्टा-
कपालं निर्वपेत्” इति § येनैवाभिधानेन चोद्यते, तेनैव निर्वपणा
दारभ्य समाप्यते, तस्मादसमानार्थतेति ॥

“यथो एतत्” यत्पुनरेतदुक्तम् “कर्मपृथक्तादिति” । अनैका-
न्तिक एष दृष्टान्तः ; दृष्टो हि प्रकृतिभेदात् प्रतिकर्मभेदः, सा च
पृथक्तादिव्यवस्था साक्षाभाग्यादित्याचार्येणात्र पृथक्ते हेतुर्न प्रयुक्तः ॥
दृष्ट एव हि याज्ञिकपक्षे प्रत्यभिधान मर्थभेद इति । तत् किं मेकत्वं
नास्त्येव ? तन्नास्ति ; गुणतः ॥

* “अजा” १भा० १५९, १५४ पृ० (५) । ऋ० सं० ९, ९, ९, ४, इत्यादयः ।

† “अरूष्णी गावः” १भा० १५९, १५५ पृ० (७) । ऋ० सं० ९, ९, ९, १ इत्यादयः ।

‡ व्यवहारोऽव व्यत्ययो बोध्यः । तथा चाग्निस्तुतो जातवेदस स्तुतिमन्त्रपाठो
जातवेदस स्तुतो चाग्निस्तुतिपाठ इत्येवमादि । “स्तुतिव्यवहारे”—इति छ-
पाठः, “स्तुतिव्यभिचारे”—इति ग पाठः ।

§ ‘पुरोडाशाग्निर्वेदष्टाकपालं प्राप्तं सवने’—इति (९, २, ५), ‘अग्ने
ऽग्निवतेष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्’—इत्यादि च (७, ९, ५—७) ऐ० ब्रा० ।

॥ “हेतुर्न प्रत्युक्तः,” ख, ग ।

कथम् ? “तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपेक्षितव्यम्” । तत्र तस्मिन् पृथक्त्वे सति संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपपन्नित इक्षितव्यम् । तत्र दृष्टान्तः,—“यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम्, सम्भोगैकत्वं च दृश्यते” । सह स्थानतया एकत्वं स्थानैकत्वम् ; पृथिवीत्युक्ते यावतां सह भावेन समानं स्थानम्, ते सर्वे तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ; एव सुत्तरयोरपि स्थानयोः । एवम्प्रकारमेकत्वं सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । सम्भोगहेतुकमेकत्वं सम्भोगैकत्वम् । सम्भोगो नाम इतरैतरोपकारित्वम्, समानकार्यतेत्यर्थः । तच्च पुनर्भिन्नस्थानानां मपि भवति, किं मङ्गं पुनः समानस्थानानां मिति । “यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च, वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगः” । कथम् ? पृथिव्योपधुत्यन्तौ स्वकार्यारम्भे पर्जन्यवाय्वादित्येकत सुपकार मपेक्षते । तदुक्तम्,—“वयस्तपन्ति पृथिवीं मनूपाः”—इति * । “अग्निना च इतरस्य लोकस्य” । तदप्युक्तम्,—“अग्निर्वा इतो दृष्टिं समीरति, “दिव जिवन्त्युग्रयः”—इति † च । तदेवम्प्रकारमेकत्वं कार्यैकत्वात् स्थानैकत्वाद्वा भाक्तं न प्रतिपिथ्यते, लोकेऽपि समानकार्यता भवति येषां तेषां मैक्यमित्युच्यते ॥

कः पुनर्त्राविरोधी भेदाभेदे दृष्टान्तः ? इति । उभये हि प्रमाणं

* ४२० सं० ७, ७, १६, १ । “इन्द्रस्याज्ञया पर्जन्यो वायु रादित्य इत्येते ‘वय’ देवा ‘पृथिवी’ भूमि तत्रस्था ओषधीरित्यर्थं ‘तपन्ति’ दृष्टिः शौताशौ सन्नापयन्ति । कीदृशा ? ‘मनूपा’ वर्षादौना मानुष्यं च प्रभार प्रभावयितारं प्रचप्रार इत्यर्थः”—इति सा० भा० ।

† ४२० सं० १, १ ११, ५ । “अग्रय” आचवनीयाया स्ते ऊते ‘दिवम्’ आदित्यादियुलोकस्थान् देवान् ‘जिवन्ति’ प्रीयन्ति”—इति सा० भा० ।

भेदाभेदवादिनः—आत्मविज्ञैरुक्तयाज्ञिकाः; न हि ते स्वमनीषिकया भेदाभेदौ प्रकल्पयन्ति, किन्तुर्हि? मन्त्रार्थं मुद्दिश्य । तस्माद् वक्तव्यः समञ्जसो दृष्टान्तः? उच्यते;—“तत्र एतत् नरराष्ट्रम् इव” । यथा राष्ट्रमित्यभेदः, नरा इति भेदः; एवं पृथिव्यग्निरित्यभेदः, जातवेदा वैद्यानर इति भेदः । एव मुत्तरयोरपि स्थानयोः । तथा आत्मेत्यभेदः, लोकाश्च लोकिनश्चेति भेदः । सर्वत्रैव सामान्यविशेषधर्मो द्रष्टव्यः । पुरुषबुद्ध्यपेक्षातश्च गुणप्रधानतोऽपेक्षा पुरुषानुरागविशेषतः ॥

तत्रैवं सति आत्मविद आत्मनि चित्तनानात्वे गुणीकृत्य तदङ्गप्रत्यङ्गभावेन कल्पयित्वैक मात्मानं पश्यन्ति । तथा नानात्वैकत्वे नैरुक्ता इति चित्त्वे, तथा चित्तैकत्वे याज्ञिका नानात्वे । एवमेवाविविरोधः । अस्ति हि शब्दार्थयोः वक्तृ-प्रतिवक्तृवशेन तदुद्बोधेन च अन्वयानिरेकाभ्यां वर्त्तितुं शक्तिः; न तु स्वाभाविक मभिधानाभिधेयमन्वय मकृतक मप्रत्यवमानावभिधानाभिधेयौ जहीताम्; न ह्यग्रेवभासं प्रत्यवभासनशक्तिः, अवभासस्य चावभास्यमानता शक्तिर्यवधानमन्तरेण विहन्यते; न ह्यकृतकं स्वय मणधीतको विकल्पते । वैदिकानां पदवाक्यप्रमाणानां मात्मभावानुशयवशेनात्मविज्ञैरुक्तयाज्ञिका वेदस्याविपर्यासिनी मण्यधात्माधिदैवाधियज्ञविषयनियता मर्थाभिधानशक्तिं विपर्यासिनी मित्र मन्यमाना परस्परतो विपर्यस्यन्ते । तदेतत् सर्वथापि भेदाभेदवर्त्ति देवतामतत्वं यथाग्रहं वक्तृप्रतिवक्तृवशेन प्रख्याति मुपनयत् । स्तुतिरूपकेणात्मनोऽर्थमतत्वं तथाभूतं मन्त्रैराविक्रियते । तदुक्तम्,—“तत्रोपमार्थेन शुद्धवर्णा

भवन्ति"—इति *, दर्शितवैतनाग्नेण,—“न त्वं युयुत्से"—इति † ।
 निष्ठितरूपत्वेन स्वे स्वे विषयेऽध्यात्मादौ परमार्थतया ऐकात्म्ये
 निष्ठा, तदन्तत्वाद् वाचः । तदुक्तम्,—“यतो वाचो निवर्त्तन्ते"—
 इति ‡ ॥ १ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानां पुरुषविधाः स्युरित्येकं
 चेतनावद्बहिः स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानान्यथापि
 पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते । ऋषा तं इन्द्रं स्थविरस्य
 बृहद् यत्सृजृभृणा मघवन् काशिरित्ते । अथापि पौरुष-
 विधिकैर्द्रव्यसंयोगैः । आ द्वाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र याहि
 कल्याणीर्ज्याया सुरणं गृहेते । अथापि पौरुषविधिकैः
 कर्मभिः । अर्द्धोर्द्र पिवं च प्रस्थितस्य । आश्रुकर्ण
 शुधी हवम् ॥ २ (ई) ॥

“अथाकारचिन्तनं देवतानाम्” । आह,— माहाभागाद् देव-
 ताया विकरणधर्मित्वादित्यम आकारे, अयं नियमः ? नन्वेतदयं व्या-
 घातान्माहाभागाद्देवताया इत्येतद्वाहन्यते, तस्मादथाकारचिन्तनं
 देवतानां मित्येतदनारभ्यम् ? उच्यते ;— आरभ्य मेव । प्रकृतिमत्ता
 मगपेद्य विकरणं नाम देवताधर्मो नास्ति, तस्मात् प्रकृतिचिन्त्यते

* १ भा० २१० प्र० १ अ० ४ पा० १ ख० २२ अ० ।

† “यदधरे—विदिते (स० सं० ८, १, १४, २.)”—इति चोदाहृतं तत्रैव
 १११ प्र० । तत्पुर्व्वेय (१०१ प्र० ११ पं०, १०८ प्र० १८ पं०, १०८ प्र० १४ पं०,
 १११ प्र० १० पं०, ११४ प्र० ११ पं०) दृश्यम् ।

‡ नै० उप० १, ८ ।

मर्हति? अस्ति चेदं पौरुषविध्यं मन्त्रेषु देवतासम्बन्धीनि । यत उच्यते,—“पुरुषविधाः स्युः इति एकम्” । मन्त्रेषु दर्शनम् इति वाक्यशेषः । ‘पुरुषविधाः’ पुरुषप्रकाराः, पुरुषविग्रहा इत्यर्थः ॥

कोऽत्र हेतुः? “चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति” । ‘हि’-शब्दो हेत्वर्थः; यस्माच्चेतनावता मिव स्तुतयो मन्त्रा अभिधायका भवन्ति । पूर्वा वतिर्मत्वर्थे, उत्तरस्तुत्यार्थे; तस्मात् पुरुषाकारविग्रहा इति ।

ननु चैतन्य मपुरुषाकारविग्रहाणा मपि गवादीना मस्ति? न, नास्ति । न तु ते विवेकक्षमा आसन्नचेतनाः; लोकेऽपि यस्य हिताहितविवेकलक्षणं विशिष्टं संविज्ञानं न भवति, त मधिष्ठत्य ब्रुवते निश्चेतनोऽय मिति । एव मेते च गवादयः सत्यपि चैतन्ये आमन्नचेतनत्वान्न त्रिषु श्वस्तनम्, न लोकालोकाविति ज्ञायते; तस्मादचेतना इवोपेक्ष्यन्ते । पुरुषस्तु वेद श्वस्तनम्, वेद लोकालो-
कौ; मर्त्येनामृतत्व मीप्सतीति । तस्माद्विताहितपरिज्ञानात् पौरुष-
विध्यस्यैव सिषाधायिपितत्वादनपेक्ष्यमामान्यं विशिष्टचैतन्यं पुरुषो नियम्यते । यथैव चेतयमाना अर्थान् पुरुषाः श्रूयन्ते, तथैव देवता अपि । तस्मात् “पुरुषविधाः स्युः”—इत्युपपन्नम् ॥

“तथाभिधानानि” यथैव पौरुषविध्यं सुपपद्यते चेतनावत्-
सदृशस्तुतिभिः तत्प्रति ताः कारणं भवति, तथैव सवादसूक्तेषु परस्पर
मभिधानानि उक्तप्रत्युक्तानि सम्बद्धान्यानि परस्परतः, कथाशुभीयादियु
कुतस्त्व मिन्त्रेत्येवमादीनि * तस्मात् पौरुषविध्यं देवतानाम् ॥

* ‘यत् कथाशुभीयम्, एतेन च वा इन्द्राऽऽस्यो मन्त्रस्तस्य समजानत’—इति रे० मा० ३, २, १ । ऋक्संहितायां प्रथममण्डले अथोपनिषद्वाकारश्चे एव कथाशुभीय नाम ख्यतम् । तत्र पञ्चदश अथ सन्ति । तेषु “कुतस्त्वमिन्द्र” इत्येषा तृतीया ।

अथाप्यय मपरो हेतुः पौरुषविद्ये देवतानाम्,—“पौरुषविधि-
कैरङ्गैः संस्तुयन्ते” । पौरुषविद्यत्वे यान्यङ्गानि, तैः संस्तुयन्ते ।
तद्यथा,—“ऋष्या ते इन्द्र स्यविरस्य वाङ्म”, “यत् सङ्गृभ्णा मघवन्
काशिरिर्त्ते”।—

“उरुं नो०—०वृद्धन्ता” * । शंयोरार्षम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री ।
एकादशिन्या मैन्द्रस्य पशोर्वपाया याज्या । ‘उरुं’ विस्तीर्णं ‘लोकं’
यः त्वम् (‘नः’) अस्मान् ‘अनुनेषि’ अनुनयसि; स्वेन सुकृतेन
कर्मणा गच्छतां गमनानुग्रहे वर्त्तसे । ‘सर्वञ्ज्योतिः’ आदित्यममानं
प्रकाशेन लोकम्, ‘अभयम्’, ‘स्वस्ति’ स्वस्त्ययनाय । तस्य ‘ते’ तव
वयम् ‘इन्द्र!’ (‘ऋष्या’) ऋष्यौ एतौ रेपणौ शत्रूणाम्, ‘स्यवि-
रस्य’ मघतः ‘वाङ्म’ हस्तौ, (‘वृद्धन्ता’) वृद्धन्तौ महान्तौ, (‘शरणा’)
शरणौ आश्रयणीयौ नित्यम् ‘उप स्वेयाम’ उपतिष्ठेयेत्येतदाशास्त्रहे ॥

“यत् सङ्गृभ्णा मघवन् काशिरिर्त्ते”—इति † । व्याख्यातः
शेषः ‡ । एव मस्मिन् मन्त्रद्वये वाङ्मसृष्टिसम्बन्धदर्शनात् स्तुत्यस्यैन्द्रस्य
पौरुषविध्यम् ; अन्यथा हि वितथाभिधानत्वं मन्त्रयोः, तथा च
सत्यानर्थक्यं मन्त्राणाम्, सर्वेषां शास्त्रस्य च तदर्थलक्षणभूतस्य । तन्मा
भूदित्यवगम्य मेवेष्ट्यं पौरुषविध्यं देवताना मिति ॥

“अथापि” अय मप्यपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्—“पौरुष-

* “उरुं नो लोके मनु नेषि विद्वान्त्वं ज्योतिरभयं स्वस्ति । ऋष्या ते इन्द्र स्यवि-
रस्य वाङ्म उप स्वेयाम शरणा वृद्धन्ता ॥”—इति अ० सं० ४, ७, २१, २ ।

† अ० सं० १, १, १, ५ ।

‡ मृ १२१, १२२ ४० (१, १, १) ।

विधिकैः द्रव्यसंयोगैः” । तद्यथा,—“आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र
याहि”, “कल्याणीर्जाया सुरैर्गृहे ते” ।—

“आ दाभ्या०—० गृधस्काः” । गृधसमद चविः । ऐन्द्री ।
त्रिष्टुप् । हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’ यदि तावत् तव द्वौ हरी सन्निहितौ,
ततस्तावेव रथे युक्ता, ताभ्याम् (‘हरिभ्याम्’) ‘आ याहि’ । अथ
चत्वारः ? ततस्तैः (‘चतुर्भिः’), अथ षट् ? ततस्तैः (‘षड्भिः’), अथा-
ष्टौ ? ततस्तैः (‘अष्टाभिः’), अथ दश ? ततस्तैः (‘दशभिः’) ‘आ’
याहि † । इदं ‘सोमपेयं’ सोमपानकर्म प्रति । किम् ? इति । एवं
ब्रूमहे,—‘अयं’ ‘सुतः’ सोमोऽभिपुतः त्वदर्थम्, स त्वम् हे ‘सुमन्त्र’
सुधन ! ‘मा’ केन चित् ‘भृधः’ मां (‘कः’) कार्षीः ; अविल-
म्बित मागच्छेत्यभिप्रायः ‡ ॥ न ह त्वा

“अपाः सोम०—० दक्षिणस्तु वेद श्वविशामित्रम्यार्षम् । त्रि-
ष्टुप् । हारियोजनस्यानुवाक्या । हे इति ! ‘इन्द्र !’ (‘अपाः’)
पौतवानसि ‘सोमम्’ एतस्मिन् कर्मणि । स त्वं पुनः ‘अस्तं’ गृहं
‘प्र याहि’ । यस्मात् तव ‘कल्याणीः जायाः’, ‘तव’ ‘वृद्धतः’ च
‘रथस्य’ ‘निधानं’ रथशालायां विमोचनं च ‘वाजिनः’ जित्वा

“वृद्धतः
उप से”

* “आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र याहि” । आष्टाभिर्द-
शभिः सोमपेयं मयं सुता सुमन्त्र मा गृधस्काः इति श्रु० सं० १, १, ११, ४ ।
† “यद्यपीन्द्रस्य दावेव हरी, तथापि त गार्विभ्यो नानात्वम्, अतोऽथ-
ऊत्वं सविबद्धम्” — इति सा० भा० ।

‡ इह व्याख्यायाम् ‘आ ह्ययमानः’—इत्यगृहीतमेव ख्यतम् ।

§ “अपाः सोमं मत्ते मिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया हरिभ्यो गृहे ते । यत्र रथस्य
वृद्धतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणायन्” — इति श्रु० सं० १, १, १०, १ ।

सङ्गम मागतस्य, 'दक्षिणावत्' * अन्यदपि, 'सुरणं' यद्यद्रमणीयं तत्तत्सर्वं ('ते') तव 'गृहे' वर्त्तते । तस्मात् पुनरस्त्वं प्रयाहि ॥

—एव मेतयोर्मन्त्रयोर्हिरिगृहजायारथाभिसम्बन्धात् पौरुषविद्धो मिन्द्रस्य; न ह्यपौरुषविद्धो सति सम्बन्धो जायादिभिरस्ति ॥

“अथापि” अथ मपरो हेतुः पौरुषविद्धो । कतमः? “पौरुष-विधिकैः कर्मभिः” संस्तूयन्ते देवताः । तद्यथा,—“अद्भ्यो^१न्द्र पिव च प्रस्थितस्य”, “आ शुत्कर्णं^२ अधी हवम्” ।—

“इदं हविः—प्रस्थितस्य”† । अग्नियुतो नाम स्थूरपुत्रः, तस्यार्घम्‡ । विष्टुप् । ऐन्द्रौ । हे ‘मघवन!’ ‘इन्द्र!’ ‘इदं’ ‘हविः’ आज्यादिकम्, ‘तुभ्यं रातम्’ मनसास्माभिः निरुप्तम्, पूर्वं निर्वप-णादौ संस्कारकात्ते । तदिदानीं हे ‘सघाट्!’ (‘अहणानः’) अहणन् ‘प्रति गृभाय’ प्रतिगृहाण । अपि च ‘तुभ्यं’ त्वदर्थं मेवायं ‘सुतः’ अभिपुतः सोमः । अपि च हे ‘मघवन्!’ त्वदर्थं मेवैषः पुरोडाशः ‘पक्वः’ । स त्वम् अस्य सोमस्य ‘प्रस्थितस्य’ ‘अद्भि पिव च’ स्व मंश मिति शेषः ।

“आ शुत्कर्णं—दन्तरम्”१ । मधुच्छन्दस्य आर्घम् । अनुष्टुप् । ऐन्द्रौ । ओतारौ यस्य कर्णे अप्रतिहतश्रवणौ सर्वत्र, स भवति

* “दक्षिणावत् प्रयोजनवद् भवति”—इति सा० भा० ।

† इदं हविर्मघवन्तुभ्यं रातं प्रति सघाट् अहणानो गृभाय । तुभ्यं सुतो मघवन् तुभ्यं पृथीशु^१न्द्रो^२न्द्र पिव च प्रस्थितस्य ॥”—इति श्व० सं० ८, ९, ११, १ ।

‡ “पिव सोरोऽग्नियुतोऽग्निष्टुपो वा”—इत्येनुक्तमर्थी ।

१ “आ शुत्कर्णं अधी हव” नू चिद्विष्व मे गिरिः । इन्द्र सोमं मिमं नम हृष्या-युज्यिदन्तरम् ॥”—इति श्व० सं० १, १, १०, १ ।

शुक्लं, तस्य सम्बोधनम्—हे 'शुक्ल' । ('आ') आभिमुख्येन 'शुधि' शृणु त्वम् ('हवम्') आह्वानं मस्माकम् । श्रुत्वा च 'नू चित्' पुराणं इव 'दधिष्व' धारयस्व, एताः अस्मद्-'गिरः' हृदयेन । किञ्च ; हे भगवन् । 'इन्द्र' । 'मम' 'इमं सोमम्' 'युजः' त्वद्युक्तस्य त्वां प्रत्यादृतस्य पुनःपुनरपि बुवत, 'क्ष्व' कुरुष्व श्रोतुम् 'अन्तरम्' चण मित्यर्थः ।

एव मनयोर्मन्त्रयोरध्याशृणुहीति आमन्त्रणपूर्वकादरयवणपूर्वको विनियोगः, स न सम्भवत्यपौरुषविधेः ; न हि गवाद्योऽध्याशृणु-हीत्युक्ताः किञ्चित् प्रपद्यन्ते । तस्मात् कार्यकारणमन्त्रिवेशो मनुष्य-वद्देवतानाम्, कार्यकारणपेक्षं च विज्ञानम् । तदेव मेतेभ्यो मन्त्र-दर्शनेभ्यः स्थितं पौरुषविधं मन्त्रदेवतानां मिति ॥ २ (६) ॥ .

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरं मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुष-विधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति यथोक्तचेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाष्टप्रभृतीन्धोपधिपर्यन्तानि यथोक्तपौरुषविधि-कैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिक्रन्दन्ति हरि-तेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिर्यथोक्तपौरुषविधिकैर्द्रव्य-संयोगैरित्येतदपि तादृशमेव सुखं रयं युयुजे सिन्धुरश्वि-नमिति नदीस्तुतिर्यथोक्तपौरुषविधिकैः कर्मभिरि-त्येतदपि तादृशमेव होतुश्चित् पूर्वं हविरद्य माशतेति ग्रावस्तुतिरेवापि बोधयविधाः स्युरपि वा पुरुषवि-

धाना मेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चाख्यानसमयः ॥ ३ (७) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः * पादः ॥ ७. २.

“अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम्” दर्शन मिति वाक्यशेषः । तदुक्तम् “अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति”—इति विज्ञायते† । तदाहुः “नैतदस्ति यद्देवासुरम्”—इति, “न त्वं युयुक्ते”—इत्यपि चैतदुक्तं मेव‡ ।

“अपि तु यद् दृश्यते” देवानां किञ्चित् “अपुरुषविधम्” अपुरुषप्रकारं तदित्यर्थः । “तद्यथा— अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी, चन्द्रमाः—इति” । प्रत्यक्षत एतान्यपुरुषप्रकाराणि इत्येतेषां मतोऽन्यथाभ्युपगमे दृष्टहानिः स्यात् । न चैतदिष्टम् । तस्मादपुरुषविधा अन्यादयः, तस्मान्मान्याददृष्टा इन्द्रादयोऽप्यपुरुषविधाः; न हि मनुष्यत्वे तुल्ये के चिदाकारिणः केचिदनाकारिण इति, तथैव देवतानां मपि हि न्यायः । तस्मादपुरुषविधा इति ॥

“यथो एतत् चेतनावद्वात् हि स्तुतयः भवन्ति इति, अचेतनान्यपि एवं स्तुयन्ते; यथा—अक्षप्रभृतीनि श्रोषधिपर्यन्तानि ॥” । तस्मात् चेतनावत् स्तुतिमत्त्वं सहेतुः पौरुषविधौ देवतानाम्, अचेतनेष्वप्यक्षादिषु चेतनावत्स्तुतेर्दृष्टत्वादिति ॥

* प्रथमावध्यायमखण्डात्तक एव प्रथम पाद क-पुस्तके ।

† १भा० ११० श० १ख० ५पा० १ख० द्रष्टव्यम् ।

‡ १भा० ११० श० १०५० द्रष्टव्यम् ।

§ इत पुराणादेवाय प्रथमहेतुवत्त २२१ श० १५०, २२४ श० ४५० ।

॥ १भा० ४६४ श० ५५० २ख० (४) —(१९) ।

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः श्रुतैः संख्यन्ते इति” अयमप्य-
हेतुः *, व्यभिचरितत्वात् ; “अचेतनेषु अपि एतद् भवति”, तद्यथा
—“यावस्तुतिः” । “एते वदन्ति०—०माश्रत” † । अर्बुदस्यार्घम् ।
जगती । यावस्तुतिः । ‘एते’ ‘यावाणः’ अभिषवकर्म कुर्वाणाः
वदन्ति । कथम् ? ‘शतवत्’ शतमिव । ‘सहस्रवत्’ सहस्रमिव ।
‘शब्दवाङ्मयाभिप्रायम्’ ‘अभिक्रन्दन्ति’ आक्रयन्ति सोमपातृन्—आ-
गच्छताम्नाभिरभिषुतं सोमं पातु मिति । ‘हरितेभिः’ सोमसंसर्गाद्
हरिद्वर्णैः ‘आसभिः’ आस्यैः । तत्र या इयं ‘विष्टी’ व्याप्तिः
याव्णाम्, एतया ‘सुकृत्या’ शोभनया क्रियया एते ‘सुकृतः’ शोभ-
नस्य कर्मणः कर्त्तारः ‘हेतुः चित् पूर्वं’ होतुरपि अग्नेः, मानुषहो-
तुर्वां पूर्वं प्रथमतः, ‘हविः’ एतत् सोमाख्यम्, ‘अद्यम्’ अदनीयम्
‘आशत’ अश्रन्ति । अभिषवे सोमसंयोगमात्रं मशनं सुपचर्यते याव-
णाम् । तस्मादपौरुषविध्यमिति ; न हि याव्णां यथाभूतान्यास्या-
नि सन्ति, यत्संयोगेन च ख्यन्ते, तद्वदिन्द्रादीनां मययथाभूतैर्वा-
ङ्मयादिभिः स्तुतिः स्यात् । तस्मादहेतुरयं यत् “पौरुषविधिकैर-
श्रुतैः संख्यन्ते”—इति । तस्मादपुरुषविधाः ॥

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः इति १, एतद् अपि
तादृशम् एव” औपचारिकम्, रूपकमात्रं मित्यर्थः ; यथैव हि
आस्यादिकल्पना दृष्टव्यमभिचारित्वाद् यावत्प्रभृतिषु न सम्भवति रूप-

* इतः पुरस्तादेव पूर्वपक्षेऽयं च द्वितीय-हेतुबलः २२१४० ०५० ; २२१४० १५० ।

† “एते वदन्ति शतवत् सहस्रवदभिक्रन्दन्ति हरितेभिर्आसभिः । विष्टी यावाणः
सुकृतः सुकृत्या होतृचित् पूर्वं हविरद्यमाश्रत ॥”—इति ऋ० सू० ८, ४, १८, १ ।

‡ “मनुष्यहोतुर्वा” च, ग ।

§ एतदप्युक्तं जेवन्नर पुरस्तान् पूर्वस्मिन् पक्षे २२१४० ८५० ; २२१४० १८५० ।

कमात्रं स्तुत्यर्थं सङ्कल्पतो वाङ्मादिकार्यसिद्धिः, एवं हविरयजा-
यादिस्तुतयो रूपकमात्र मिति । अपि च “सुखं रथं युयुजे
मिन्धु^१रश्चिनम्— इति नदीस्तुतिः” न चास्यां स्तुतौ यथार्थतार्थलो-
पपत्तिरस्ति, असम्भवात् । कथं सम्भवः ? न द्युदकात्मिकाया नद्या
वहत्या रथोऽवम्यानं सम्भवति ।

“सुखं रथं— विरप्शिन्ः” । मिन्धुचिन्नाम प्रियमेधसः
पुत्रः, तस्मै माघम् । जगती । नदीस्तुतिः । ‘सुखं’ सुखहेतुं लो-
कस्य, ‘रथं’ रंघणं मुदकम् (‘युयुजे’) युक्तवती ‘मिन्धुः’ नदी ‘अश्चि-
नम्’ अशनेन व्यापनेन तदन्तम् उदकरथम् । तेन ‘वाजम्’ अन्नम्
‘मनिपत्’ सम्भजनवती उत्पादितवती ‘अस्मिन्’ ‘आजौ’ सङ्गमे
यतोऽयतो गच्छति, ततस्ततो ब्रीह्यादि अन्नम् अभिनिष्पादयती-
त्यर्थः । यस्माच्चायं मुदकरथोऽन्नं मभिनिष्पादयति, तस्मात् तस्य
‘महान्’ ‘महिमा’ माहाभाग्यं ‘पनस्यते’ स्त्रयते स्तोत्रभिः ।
‘अदब्धस्य’ अनुपहिंसितस्य, ‘स्वयशसः’ स्वायत्तकौर्त्तेः, ‘विरप्शिन्ः’
विरपणशीलस्य शब्दकारिण इत्यर्थः । रथं मिव अश्चिनम् इति केचित् ॥

तदेवमादिष्वसम्भवात् मुख्यार्थकल्पनायाः, सर्वत्र रूपकप्रवादाः
स्तुतय इत्युपेक्ष्यम् ॥

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः कर्मभिः— इति, एतद् अपि तादृ-
शम् एव ।— ‘होतुश्चित् पूर्वं हविरद्यं माशत (अ० सं० ८, ४, ९८, ९)’

* “सुखं रथं युयुजे मिन्धु^१रश्चिनम् तेन वाजं मनिपदुस्मिन्नाजौ । मृचान् द्युदस्य
महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयशसा विरप्शिन्ः ॥”— इति अ० सं० ८, ९, ७, ४ ।

† एतच्छीर्षं चैवकारं परस्तात् पूर्वपक्षे एव १०१३० १०५० ; ११०४० ५५० ।

इति” अग्नशक्तिक्रियया यावाणः स्रयन्ते, न च पुनर्याव्णां यथाभूतमग्नमस्ति । तस्मादिदमपि रूपकमेव ॥ “एते वदन्ति”—इत्यव्याख्यातम्* ॥

“अपि वा उभयविधाः स्युः” । उभयहेतुप्रामाण्यात्† ॥

“अपि वाऽपुरुषविधाना मेव सताम्” ष्टयिष्यादीनां “कर्मात्मान एते स्युः” अपुरुषविधाः चित्तिजलादयः‡ । परेतु १, अधिष्ठातारः पुरुषविग्रहाः ; एव सुभयोः प्रत्यक्षागमयोरप्यनुग्रहः कृतो भविष्यति । “यथा,—यज्ञः यजमानस्य” कर्मात्मा ; इदमेतेनाङ्गं संस्क्रियते, इदमेतेनाङ्गमुपचीयत इति संस्कृतमसुभिंक्षोके परैति इति च विज्ञायते ॥ ।

“एष च आख्यानसमयः” । भारते चाख्यानसमय एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः ॥ ।—ष्टयिवी, स्त्रीरूपेण भारवतारणाय ब्रह्माणं ययाचे । अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण वासुदेवार्जुनावुभौ खाण्डवं ययाचे । पुरुषरूपेणाग्निरूपेण च खाण्डवं ददाह ।—इत्येवमादि** ॥

* मूलोक्तं हेतुचिदित्युदाहरणमिति यावत् । पु० ११८४० १० पं० ।

† देवानां साकारचिन्तने (१११४० ५५०) अथच तृतीय पक्षः ।

‡ एष एव सिद्धान्तपञ्चयुक्तौ मीमांसकसम्मतः ।

§ टीकाकारसमकालवर्तिनस्त्विति यावत् ।

॥ एवञ्च देवानां साकारचिन्तने पुरुषाद्यतिनाभाव एव देवानां मिति यास्वीय-सिद्धान्तः, कर्मणा मेव फलदानशक्तिरित्येव देवत्वकल्पनं चित्वादीनां मिति च मीमांसकमतमाहतमिति ।

॥ एषा तु टीका परमतसम्मतैश्च, न तु यास्कसम्मता, सूक्ष्मे भारतपदस्यादगमनात् न हि च भारतात् परं निरुक्तमिति । अस्मन्मते तु एषेत्यादिपद्यस्यायमर्थः—‘एष’ कथिताकारचिन्तनविचारः ‘आख्यानसमयः’ भवेच्चैव मन्त्रेषु देवतायाः आख्यानस्य सङ्केत इत्यनेन वाक्येन च विचार उपरुद्धो यास्केनेति ।

** महाभारतीयादिपर्वणि जनविर्गं पर्वं खाण्डवदहनं नाम, तद् दृश्यम् ।

तदेतच्चतुर्धा भिद्यते, मन्त्रार्थदर्शनादेव ।—(१)पौरुषविध्यम्*,
 (२)अपौरुषविध्यम्†, (३)कर्मायात्मोभयविध्यम्‡, (४)नित्य मौ-
 भयविध्यं सेवेति । सर्वं चैतदुपपद्यते, माहाभागे सत्यैश्वर्यात्; कथ-
 मिव देवता न स्यात्— अमूर्त्ता, मूर्त्ता, एकधा, द्विधा, वज्रधा चेति
 यथा तु वर्त्तमाना मपश्यन् मन्त्रदृशः तथा तथा अस्तुवन्; सर्वथै-
 वादोषः, फलदर्शनात् १ । नानावस्त्वादर्थनवदाख्यातृणां परिदेवना-
 निन्दादिष्वपि चेन्द्रादीनां कामकारतस्तद्रूपं भवस्थितानां सा सा
 स्तुतिरेव, न निन्दा । उक्तञ्च;—“हीना न निन्दा, स्तुतिरेव
 सा स्या देवान् मर्त्तः सम्यग्भिद्युयात् कः । शक्तिचये ऽप्यथवस्यन्ति
 श्रियाः स्तोतुं न पश्यन्ति गतिं यतोऽन्याम् ॥ ॥”—इति ॥ ३ (७) ॥

* ॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ७. २.

* पु० १११४० ५५० “पुरुषविधा स्तुरित्येकम्”—इत्यादि-प्रथमं पक्षो द्रष्टव्यः ।

† पु० ११२४० ११५० “अपुरुषविधा स्तुरित्यपरम्”—इत्यादि-द्वितीयं पक्षः ।

‡ पु० ११२४० ११५० “अपि बोभयविधाः स्तुः”—इत्यादि-तृतीयः पक्षो द्रष्टव्यः ।
 यस्तुतोऽस्मन्मते तु द्वितीयपक्षे उभयविध्यं मेव देवानां मुररीकृतम्, न तु तत्र
 किञ्चिदपि विशेषणं मन्त्रेष्वपीयम् ।

§ पु० ११२४० ११५० “अपि वा”—इत्यादि-चतुर्थो मौमांसकपक्षो द्रष्टव्यः ।
 अत्र त्वस्मन्मते नोभयविध्यं नापि क्रियातो विभिन्नत्वं मुक्तं देवानाम्, अत एव हि
 “यथा यज्ञो यजमानस्य”—इति दृष्टान्त उपपद्यते । तथा हि,—“यजमानस्य यथा
 यज्ञः” (यज्ञः, अनुष्ठानम्, क्रिया, कर्म इति च पर्यायवचनम्) देवता भवति, तस्यापि
 स्तुतिद्युते; तथैव अग्निस्तुतिक्रियादीनां मेव देवत्वं फलप्रदत्वं, न तत्र फलप्रदस्य
 कस्य चिदपि देवस्याकारविन्नने प्रयोजनीयत्वं मस्तीति मौमांसकमतं सधनुष्टौ-
 तम् । एतेन वज्रवृक्षपुरन्दरसमागमनात् कुचमहमौतिस्थापाधिता ।

॥ कारीर्यादौ दृष्टादिदर्शनादिति भावः । इदं मेव फलसंवादाख्यं मानम् ।

॥ क-पुस्तके त्विदं प्रथमपादसमाप्तिः, छ-च पुस्तकेषु नास्त्येव पादविभागः ।

॥ तृतीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं
व्याख्यास्यामोऽथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं
वसन्तो गायत्री विष्टत् स्तोमो रथन्तरं साम ये च देव-
गणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ऽग्रायी पृथिवीलेति
स्त्रियोऽथास्य कर्म वहनञ्च हविषा मावाहनञ्च देव-
तानां यच्च (क्विञ्चिद्*) दार्ष्टिर्विषयिक मग्निकर्मैव तद-
थास्य† संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य
ऋतव आग्रावैष्णवञ्च हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु
विद्यन्ते ऽथाप्याग्रापौष्णं हविर्न तु संस्तवस्तत्रैतां विभ-
क्तिस्तुति‡ मृच मुदाहरन्ति— ॥ १ (८) ॥

अथाकारचिन्तनव्यवधानाद् देवतात्रयाधिकारस्य तद्विशेषविव-
क्षया तदनुसृतये च स एतत् प्रकरोति ;—“तिस्रः एव देवताः—
इति”१। यः पुनस्तत्र विशेषो विवक्षितः, स उच्यते ;—“तासां भक्ति-
साहचर्यं व्याख्यास्यामः” । तासां मेव तिमुष्णां भक्तिसाहचर्यम् ।
भक्तिसाहचर्यञ्च, भक्तिवृत्तं वा साहचर्यं मिति । लोकादीनां
मेवाग्न्यादिभिर्भजनं भक्तिः, सहचरभावः साहचर्यम् । तत् किमर्थम् ?

* नास्त्येतत् पद क ख-ग-पुस्तकेषु ।

† “मग्निकर्मैतदथास्य” ड, घ ।

‡ “विभक्तस्तुति” ग ।

§ पुरस्तात् द्वितीयपादारम्भे एव यावत् (२९०४० ११५०) ।

उच्यते,—अमंविज्ञातपदे मन्त्रे भक्त्या साहचर्येण वा यथा देवता
गम्येतेत्येवमर्थं भक्तिसाहचर्यं मुच्यते ॥

यद्येव मुच्यतां तर्हि कानि किम्भक्तीनि? इति । तदुच्यते;—
“अथ एतानि अग्निभक्तीनि” । अथेति विशेषाधिकारे । अग्निं
भजन्ते, अग्निना वा भज्यन्ते—इत्यग्निभक्तीनि । कतमानि? “अयं
लोकः”—इत्येवमादीनि * अग्निभक्तौन्यवगन्तव्यानि । “ये च देव-
गणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने” । तद्यथा;—आग्नी †, अन्नाः ‡,
प्रावाणः §, अभीश्वः ॥ इत्येवमादीनि ¶ । “अग्रायौ, पृथिवी,
इला— इति स्त्रियाः” । ‘इला, पृथिवी, अग्रायौ’—इति क्रमेण

* अयन्तरं सामेत्यन्तानि षट्, भूमी एव द्रष्टव्यानि । परमिदं तानि कथं न
व्याख्यातानि? व्याख्यातव्यान्नेवेत्युक्तम् ।

† आग्नीशब्देन निघण्टु-पञ्चम-द्वितीये पठिता इभादयो द्वादश दृश्यन्ते । भा०
४११२० द्रष्टव्यम् । तत्र तु मानम्,—“अथात आग्निः”—इत्यारभ्य “इतीमा आ-
ग्नीदेवता अनुक्रान्ताः”—इत्यन्तो यास्कप्रन्यः परस्तादागमिष्यन्ति (८, १ १.—२, १.)

‡ १भा० ४१४, ४१६, ५० ५, १, (४); परस्ताच्च ८७० १पा० ०, ८ ७० ।

§ १भा० ४१४, ४१६ ५० ५, १, (५); परस्ताच्च ८७० १पा० ८, ८ ७० ।

॥ १भा० ४१५ ४१८ ५० ५, १, (११); परस्ताच्च ८७० १पा० ५ ६७० ।

¶ निघण्टुपञ्चमाध्यायस्य प्रथमादिषष्ठ्यध्याये प्रथमस्थानदेवताः समाम्नाताः (१भा०
४४८—४०४२०); परस्ताच्च “अथातोऽनुक्रमिष्यामः”—इत्यारभ्य “यजेति सप्तै-
व”—इत्यन्तानि सद्वाच्यानानि (०७० ४पा० १४०—८७०) । तद्वच्च यानि षट्चै-
कानि पदानि, तद्वाच्या एव प्राथमिकदेवगणा उच्यन्ते इति टीकाकृतम् । परे तु
‘ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने’—इत्युक्त्वा प्रथमादिषष्ठ्यध्यायपठितानां
समाम्नादीनां सर्वेषां सेव पदः; अग्रायौत्यादिलिङ्गां पुनरुक्तेषु ‘तत्रकोष्ठिन्य’-
भ्यामेतेत्याहुः ।

वक्तव्ये* क्रमभेदोऽग्रायी तत्समानाख्यानात् सन्निकृष्टतरा, न तथा
 पृथिवीति; तस्मात् प्रथममुच्यते; ततः पृथिव्याश्रयमन्वधादग्नें
 तथेला, परोक्षादभिधेयस्य । ‘आग्नी’—मध्ये ‘तिस्रोदेवौः’—इत्यत्र
 इला, भारत्याः द्युम्यानाया अनन्तरं श्रूयमाणाः—“आ नो यज्ञं
 भारती त्वय मेलिळा मनुष्यत् (ऋ० सं० ८, ६, ९)”—इति† कथं
 पृथिवीस्याना? इति । उच्यते;—अनुयाजेषु सामर्थ्यात्; “द्यां
 भारत्यादित्यैरस्पृक्षत् सरस्वतीमं रुद्रैर्यज्ञं मावीदिहैवेत्यया वरुमत्या”—
 इत्यतः सामर्थ्यं मुक्तोय वसुसाहचर्यात् इहैवेत्ययेति चाग्निभक्तिरि-
 लेत्याह, रुद्रैः साहचर्यात् सरस्वती मध्यस्याग्ना, आदित्यैः साहच-
 र्यात् भारती द्युम्यानेति ॥

“अथास्य कर्म” अथास्याग्नेः कर्म सदभावि, अनन्यदेवतागामि,
 यत्संयोगादसत्यप्यग्निशब्दे आग्नेय एव मन्त्रो भवति । “वहनं च
 हविषाम्”—इत्येवमादि । “दार्ष्टिर्विषयिकम्” दृष्टानुगृहे यस्य
 विषयः, तद्दार्ष्टिर्विषयिकम्; प्रकाशादि कर्मेत्यर्थः । “अग्निर्कर्मैव तत्”—
 इति पुनर्वचनमादरार्थम्; आध्यात्म्येऽपि यावान् कश्चित् प्रकाश इति ॥

“अथास्य संस्तविका देवाः” यैः सह अग्निः स्तुयते । तद्यथा,

* निघण्टो पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयखण्डे ‘तिस्रोदेवौ’—इति दशमम् । तत्र तिसृषु
 भारतीलासरस्वतीषु देवीषु इलाया एव स्त्रिय इह षट्पथ मभीष्टम्; ‘पृथिवी’—
 इति तु तदुत्तरस्मिन् खण्डे षट्दक्षिणं पदम्; तत्रैव च खण्डेऽष्टाविंशं पदम् ‘आग्नी’—
 इति क्रमः समाख्यापपाठस्य (१ भा० ४९१, ४९४ प्र०) ।

† ‘भारती, इला, सरस्वती’—एवं क्रमपठिता श्रुतिमन्त्रेऽस्मिन् तिस्रो देव्यो बुद्धा-
 न्तो । तिस्रोदेवौरिति तु आग्नीमध्ये पठितं दृश्यते (१ भा० ४९१ प्र० ५ च० १ ख० १०.),
 व्याख्यास्यति चेत्तोपरिष्ठात् (८ च० १ पा० ८ ख०), उदाहरिष्यति च तत्रैवेमं मन्त्र
 मानो यज्ञमिति । तदेतत्त्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

—“इन्द्रः, सोमः”—इत्येवमादयः । मन्त्रस्वभावप्रदर्शनाय संस्त-
वोदाहरणम् । अग्नेः पूर्वनिपादाद् देवतादन्ते सुख्यता * ।—

“अग्निरिन्द्रश्च दाशुषो”—इति । विश्वामित्रस्येय मार्षम् । विराट् ।
अनुष्टुप् । आग्रयणे विनियोगः । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ त्वम् ‘इन्द्रः च’
‘देवा’ देवौ, अस्म ‘दाशुषः’ दत्तवतः हवींषि, यजमानस्य ‘दुरोणे’
यज्ञगृहे ‘सुतावतः’ अभिपुतवतः ‘यज्ञम्’ सोमम् । (‘अमर्धन्ता’) गृध्रं
सङ्ग्रामं कुर्वाणौ अन्तरा केन चित् सह । ‘सोमपेयाय’ सोमं
पानार्थम् ‘उपयातम्’ इत्येतदाशङ्क्यहे ॥

“अग्नीषोमाविमम्”—इति † । सोमेन सह संस्तवः । गोत-
मस्यार्थम् । अनुष्टुप् । पौर्णमासे अग्नीषोमस्यानुवाक्या । हे ‘अग्नी-
षोमौ !’ युवा सुच्येथे । ‘इमं’ ‘हवम्’ आह्वानं ‘मे’ मम ‘सु’ सुष्टु
‘शृणुतम्’ ‘वृषणौ’ वर्धितारौ । श्रुत्वा चागच्छतम् । आगत्य च
‘प्रतिहृतं’ प्रतिप्रेष्यतं, मया पूर्वं प्रेषितौ प्रति कामयेथाम्
इमानि सूक्तानि श्रोतुम् । श्रुत्वा चेमानि ‘भवतं’ ‘दाशुषे’ युवां
हविर्दात्रे ‘मयः’ सुखावित्यर्थः ॥

“त्वं नो अग्ने वरुणस्य”—इति § । वरुणेन संस्तवः । वामदेव-

* “अभ्यर्हितस्य (पा० १, १, १४ सू० वा०)” —इति वचनात् अग्नीन्द्रो, अग्नी-
षोमौ—इत्यादाविति भावः ।

† अग्निरिन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतार्थतो यज्ञ मिहोर्प यातम् । अमर्धन्ता सोम-
पेयाय देवा ॥” —इति ऋ० सं० १, १, १५, ४ ।

‡ “अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हवम् । प्रति सूक्तानि हृतं भवतं दा-
शुषे मयः ॥” —इति ऋ० सं० १, १, १८, १ ।

§ “त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य ज्योतिष्यं चाभिषीढाः । यजिष्यो यजि-
तमः सोमश्चानो विश्वा देवांसि प्र मुमग्धुमम् ॥” —इति ऋ० सं० १, ४, १९, ४ ।

स्वार्थम् । विष्टुप् । अवभृथे विनियोगः । हे भगवन् । 'अग्ने !' 'तम्'
 ('नः') अस्मान् यथावत् 'विद्वान्' जानानः भक्ता मम एते इति ।
 'वरुणस्य देवस्य' यः अस्मान् प्रति 'हेलः' क्रोधः, तम् अनेनाव-
 भृथकर्मणा 'अव यासिमीष्टाः' अपगमय । किञ्च ; यः त्वं 'यजिष्ठः'
 यष्टुतमः, देवानां होतृत्वे वर्त्तमानः 'वन्धितमः' बद्धतमश्च हविषाम्,
 स त्वं पुनः 'शोशुचानः' देदीप्यमानः तेषु तेषु कर्मसु ('विश्वान्')
 विश्वानि सर्वाणि 'द्वेषामि' हेत्याणि ('प्र') प्रकर्षेण 'अस्मत्' अस्मत्तः
 'सुसुग्धि' सुञ्च अवयोजयेत्यर्थः ॥

"अग्नीपर्जन्या० —० धत्त म॒ग्ने" * । पर्जन्येन संस्तवः । भरद्वाज-
 स्वार्थम् । विष्टुप् । हे 'अग्नीपर्जन्यौ !' युवाम् उच्येथे । 'अव-
 तम्' अवगच्छतम् इमां 'धियं' इदं कर्म प्रति, 'मे' मम 'अस्मिन्'
 'हवे' आकाने 'सुहवौ' स्वाकानौ 'सुष्टुतिं' शोभना मिमां स्तुतिं
 श्रोतुम् । आगत्य च श्रुत्वा इमाम् 'इडाम्' अन्नम् 'अन्यः' एकः
 'जनयत्' जनयतु ; 'गर्भम्' अन्यः गर्भं मेको जनयतु । तौ युवा
 जेवं प्रतिसंवत्सरं 'प्रजावतीः' प्रजामंयुक्ताः 'इषः' अन्नानि ('आ')
 आभिसुख्येन स्थित्वा 'धत्तं' दत्तम्, 'अग्ने' अस्मभ्य मित्यर्थः ॥

"अग्ने देवा० —० ऋतुना" † । ऋतुभिः संस्तवः । मेधा-
 तिथेस्वार्थम् । गायत्री । ऋतुयाजेषु विनियोगः । हे भगवन् !
 'अग्ने !' 'देवान्' 'इह' अस्माकं कर्मणि 'आ वह' । आह्वय

* "अग्नीपर्जन्यावतं धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा सुष्टुतिं नः । इडां मन्यो
 जनयद् गर्भं मन्यः प्रजावतीरिष आ धत्त म॒ग्ने ॥"—इति अ० सं० ४, ८, १९, १ ।

† "अग्ने देवा इहा वह सुदद्या योनिषु विष्टु । परिभूष पिव ऋतुना ॥"—
 इति अ० सं० १, १, १८, ४ ।

देवान् 'सादय' 'योनिषु त्रिषु' सवनेषु त्रिषु । एतान् यथाकालं
यज । अमुना प्रकारेण 'परि भूष' सर्वतो देवयागेनालङ्कुरुष्व
एतं यज्ञम्, आत्मना 'पिब' चैतं योमम् 'चतुना' सह ॥

“आग्नावैष्णवं हविः” । हविर्यज्ञेनात् हविष एव सम्प्रदानार्थत्वम् ।
या च चः ताः संस्तवेनाग्नाविष्णोः सन्ति ।—

“आग्नाविष्णू मजोषसेमा वर्द्धन्तु वां गिरः । द्युन्मैर्वाजेभिरागतम् ॥”—
इति । वामदेवस्त्रेय मार्षम् । गायत्री । आग्नावैष्णवे हविषि विनियोगः ।
हे 'आग्नाविष्णू' ('मजोषसा') मजोषसौ नित्यं सह जोषणौ नित्यं समान-
प्रीतौ 'वां' युवा मुच्येते । ('इमाः') एताः युसद्-'गिरः' अस्मत्स्तुतयः
'वर्द्धन्तु' वर्द्धयन्तु युवाम् । दृष्टौ च सत्या मस्मात्सम्प्रदेयैः 'द्युन्मैः' द्यो-
तनवद्भिः ('वाजेभिः') अन्नैरभ्युद्यतैः ('आगतम्') अस्मान् प्रत्यायातम् ॥

“न त्वृक् संस्तविकी दशतयीषु विद्यते” । 'न'—इति प्रतिषेधः ।
'तु'—शब्दोऽवधारणार्थः । 'चक्' 'संस्तविकी' संस्तवयुक्ता, 'दशतयीषु'
दशमण्डलावयवप्रविभागेन तायत इति दशतयः चत्वेदः, तस्य
शाखाः दशतय्यः, तासु सर्वासु एकापि हविय्यविनियुक्ता शस्त्रमध्य-
पातिनौ चक् आग्नाविष्णोः संस्तविकी नास्ति । स्यादप्यन्यत्र संस्त-
विकी, न तु दशतयीषु । असंस्तवेन वा दशतयीष्वपि इत्युत्सर्गं
दर्शयति, एव मेतन्मया निपुण मन्विष्यत इति ॥

अथाप्यय मपर उत्सर्गः,—“अथाप्याग्नापौष्णं” “हविः” एव,
“न तु संस्तवः” । तस्मिन् हविषि किन्तु पृथक् पृथगेव अग्निः
स्त्रयते पूषा च “तत्र” तस्मिन् संस्तवे अग्निपूष्णोः “एतां विभक्त-
स्तुतिम् ऋचम्” “उदाहरन्ति” नैरुक्ताः—॥ १ (८) ॥

पूषा त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य
गोपाः । स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुवि-
द्वित्र्येभ्यः । पूषा त्वेतः प्रचावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुव-
नस्य गोपा इत्येव हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः
स त्वैतेभ्यः* परि ददत् पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः
पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येक मग्निरुपरिष्ठा-
त्तस्य प्रकीर्त्तनेत्युपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविद्वित्र्येभ्यः ।
सुविद्वं धनं भवति विन्दतेवैकोपसर्गादक्षतेर्वा स्याद्
द्युपसर्गात् ॥ २ (६) ॥

“पूषा त्वेतः”—इति । देवश्रवसो यामायनम्यार्षम् । विष्टुप् ।
पुनः (श्रवस्यः) कर्णे प्रमीतानुमन्त्रणे विनियोगः । सः प्रमीत उच्यते ।
‘पूषा’ भगवान् “आदित्यः” पथा मधिपतिः, सः (‘त्वा’) त्वाम्
‘इतः’ मनुष्यलोकाद् विशिष्टेन पथा ‘प्रचावयतु’ ‘विद्वान्’ अत्य-
वहितज्ञानः । सर्वत्र ज्ञानाव्यवधानादेव च ‘अनष्टपशुः’ † ।
‘भुवनस्य गोपाः’ । ‘भुवनस्य’ भूतजातस्य ‘गोपाः’ रक्षिता ।
उपर्यवस्थितः ‘सः’ पूषा, एवंक्षणे, (‘त्वा’) त्वां प्रगमय्य ‘एतेभ्यः’

* ‘गोपायिता स त्वैतेभ्यः’ क, ख, ग ।

† अ० सं० ७, १, १९, २ ।—इत्येवमादीनां चतसृणां गृह्यां दीक्षितमरणे
विनियोग माहायज्ञायनः । १, १० सू० द्रष्टव्यम् ।

‡ नाख्येतत् ग-घ-पुस्तकयोः ।

§ “अनष्टपशुश्च विनष्टरपशुश्च” ; यस्मिन् सर्वे परवस्तिष्ठन्ति न तु नश्यन्ती-
त्यर्थः ।—इति सा० भा० ।

चन्द्रमण्डलोपान्तवामिभ्यः 'पितृभ्यः' 'परिददत्' परिददातु । तदु-
क्तम्,—“दक्षिणायनात् पितृलोकम्”—इति । 'अग्निः' अपि
चैतेभ्यः उक्तव्य 'देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः' ये विद्युतो मध्ये निवसन्ति,
तेभ्यः परिददातु । तदप्युक्तम्,—“चन्द्रमसो वैद्युतम्”—इति* । स
तमेव सुभावपि देवलोकपितृलोकावभ्यश्रुद्धीत्याशीः प्रसीतस्य ।
उक्तञ्च,—“ये देवयानाः पितृयानाश्च लोकाः सर्वास्ताननृणाः सञ्च-
रेम”—इति† ॥

“स तैतेभ्यः०—०इति सांशयिकः तृतीयः पादः” मंशयोऽस्मि-
न्नस्तीति सांशयिकः, तृतीयः पादोऽस्या षष्ठः । कथं कृत्वा ?
यथा,—“पूषा पुरस्तात्” ‘पूषा त्वेतस्यावयतु’—इति ; “तस्य अन्वा-
देशः,—इति एकम्” सामर्थ्याद्दर्शनम् । तथा व्याख्यातमेव । त्रयः
पौष्णाः पादाः, एक एवाग्नेयः एव मियं विभक्तस्तुतिः । अथ वा
द्वावुत्तरावाग्नेयौ । तत्र अर्थयोजना,—पूष्णा प्रच्यावितं सन्तं सो-
ऽग्निर्वक्ष्यमाणस्त्वा मेतेभ्यः पितृभ्यो देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः परिददातु ;
मा पितृभ्यः प्रेतेभ्य इत्यभिप्रायः । तं प्रेतं दिष्ट मितोऽग्नय एव
हरन्तीत्यपेक्ष्य सर्वनामस्योत्तरेणाप्यग्निशब्देन सम्बन्धमविरुध्यमानं
व्यपेक्ष्य अकल्पयत् । “अग्निः उपरिष्ठात्, तस्य प्रकीर्तना—इति
अपरम्”—इति ॥

* “विद्युद् दृष्टिचन्द्रमा आदित्योऽग्निः”—इति परिमरः रे० ब्रा० ८, ५, ५ ।

† “देवयानान्—देवाः यैर्मार्गैर्यन्ति गच्छन्ति तान् (ऋ० सं० १, ५, १८, १.)”—
इति, “पितृयानम्—पितरो यैर्गमिष्य गच्छन्ति तान् (ऋ० सं० ७, ५, १०, ७)”—
इति च सा० भा० ।

“सुविदत्रं धनं भवति” *,—“विन्दतेः वा” (“एकोपसर्गात्”) सु-इति एतेन पूकेन उपसर्गेण उपसृष्टात् । “ददातेः वा” (“द्व्युप-सर्गात्”) सु-विभ्यां द्वाभ्याम् उपसर्गाभ्यां युक्तात् । तद् येषां मस्ति, ते सुविदविद्याः † ॥ २ (८) ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम-ये च देव-गणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽद्यास्य कर्म रसानुप्रदानं वृचवधो या च का च ‡ बलकृति-रिन्द्रकर्मैव तदद्यास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णु-र्वायुरथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमो ऽग्निना च § पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥ ३ (१०) ॥

“अथ एतानि इन्द्रभक्तौनि”—इति । पूर्ववत् सर्वम् “अन्त-

* १भा० २२८ प्र० ४अ० २४० (५५) । उक्तं च पुरस्तात् “सुविदत्रः = कृत्याय-विय” —इति १८१४० १, २, ५ । १८५४० ११५० तट्टीकायाश्च द्रष्टव्यम् ।

† “सुविदत्रं ज्ञानं धनं वा, तदर्थंः सुविदविद्याः, शान्दसो घ-प्रत्यय ।”—इति सा० भा० ।

‡ “या च काचिद्” क, ख, ग ।

§ “सोमो वायुना च” क, ख, ग ।

रिचलोकः”—इत्येवमादि* । “ये च देवगणाः समावृताः” मरुदा-
दयः† । “याश्च स्त्रियः” अदित्याद्याः‡ ॥

“अथ अस्य कर्म” ।—“रसानुप्रदानम्” अवग्यायनम्, वर्षादि,
“एवमवधः” मेघवधः, “या च का च वलकृतिः” अन्यापि । “इन्द्र-
कर्म एव तत्”—इति आदरार्थं पुनर्वचनम् ; अपि कौटपिपौलिका-
दिषु, यद्वलेन क्रियते सर्वम्, इन्द्र-कर्मैव तदिति ॥

“अथ अस्य संस्तविकाः देवाः” । “अग्निः, सोमः”—इत्येव-
मादयः । तद्यथा,—

“इन्द्राग्नी रोचना दिवः”—इति § । विश्वामित्रस्वार्पम् । गा-
यत्री । ऐन्द्राग्ने हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्राग्नी’ ‘रोचना’
‘रोचनौ दीपनौ हविषा च उदकेन च ‘दिवः’ ‘परिभूषयः वाजेषु’
अस्मान् सर्वतः ; येनानेषु स्वामित्वेन भवेमहि, तथा कुरुतम् ।

* वृक्षत्यामेत्यन्तं षट्क मिहैव सूत्रे द्रष्टव्यम् । तेषां व्याख्यानानि कथं न दत्तानि ?

† निघण्टुपञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपञ्चमयोः खण्डयोरेव मध्यमस्थानदेवताः समा-
वृताः (१भा० ४०५ - ४८० पृ० । तेषाञ्च व्याख्यानं मिहैवोपरिष्ठाद् नयम-दर्शन-
योः “अथातो मध्यस्थाना देवताः”—इत्यारभ्य “मरुद्भिः सह रोदसी”—इत्यन्तेन
वर्ण्यति । तच्च यानि वक्रशैकानि, तान्येव साध्यमिक-‘देवगण’-वाचकानीति यावत् ।
तथा च “मरुतः (८)”, “रुद्राः (९)”—इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । “परं तु ये च
देवगणा धमावृताः”—इत्युक्त्या चतुर्थपञ्चमखण्डपठितानां सर्वथा मेव ग्रहः ; स्त्रियं
शशगुपादानम् विशेषप्रख्यापनायेति ।

‡ विंशतिसङ्ख्याकाश्च ताः निघण्टुपञ्चमपञ्चमे (१६) (२८, पठिताः ; व्याख्या-
समानायेवोपरिष्ठादेकादमे “अथातो मध्यस्थाना स्त्रियः”—इत्यारभ्य चा. अध्याय-
परिसमाप्तेः ।

§ “इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषयः । तद् वां चेति प्र वीर्यं मे” —
इति ऋ० सं० २, १, १९, ४ ।

‘तद्’ वीर्यम् (‘वाम्’) भवतोः (‘प्र’) प्रकृष्टम् अहम् ‘चेति’ जाने ;
 येन परिभावयथो यागेषु स्तोत्रेण पुरः । अत एव माशास्महे ॥

सोमेन संस्तवः,—“इन्द्रासोमा समधंशमम्”—इत्यत्र व्याख्यातः* ॥

वरुणेन संस्तवः,—“इन्द्रावरुणा युव मध्वराय नः”—इति व्या-
 ख्यातः शेषः † ॥

“इन्द्रा पूषणा”—इति ‡ पूषणा संस्तवः । भरद्वाजस्तेय मार्गम् ।
 गायत्री । ऐन्द्रापौष्णे हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्रापूषणौ!’
 ‘सख्याय’ समानख्यानाय, ‘स्वस्तये’ स्वस्त्ययनाय च, ‘वाजसातये च’
 अन्नमननाय च ‘ऊवेम’ आकृत्यामहे युवां वयं नित्यं यज्ञेषु इदं
 माशास्महे ॥

“इदं वामास्ते हविः”—इति § वृहस्पतिना संस्तवः । वाम-
 देवमार्गम् । गायत्री । ऐन्द्रावार्हस्पत्ये हविषि विनियोगः ।
 हे ‘इन्द्रावृहस्पतौ!’ ‘इदं’ ‘हविः’ यद् वयं ददा, तत्
 ‘प्रियम्’ इष्टम् ‘आम्हे’ ‘वाम्’ अस्तु । यत् च इदम् ‘उक्थं’
 ‘शस्यते’, ‘मदः च’ प्रतिगरेण सह, तच्च वां प्रिय मस्तु । इत्येतदा-
 शास्महे ॥

* पु० १८१४० १७० १५० १४० ।

† पु० ८, ११४० १७० १५० १४० । मूले शेषार्थं एव व्याख्यातः ।

‡ “इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । ऊवेम वाजसातय ॥”—इति ऋ० सं०
 ४, ८, ११, १ ।

§ “इदं वामास्ते हविः प्रिय मिन्द्रावृहस्पतौ । उक्थं मदय शस्यते ॥”—इति
 ऋ० सं० १ ७, १५ १ ।

“विश्वं सत्यं०—० जिगातम्” * ब्रह्मणस्पतिता^१ संस्तवः ।
 गृह्यसमदख्येय मार्घम् । त्रिष्टुप् । ‘विश्वं’ सर्वं जगत् ‘सत्यं’ यात्रदिदं
 भस्ति । किञ्च ; हे ‘मघवाना’ मघवानौ धनवन्तौ ‘इन्द्राब्रह्मण-
 स्पतौ !’ युवा मुच्येथे । ‘युवोः’ युवयोः सर्वम् एतत् स्वभूतम् ।
 किञ्च ; यतः सर्वस्वेषानौ स्यः, अतः (‘आपञ्च’) आपोऽपि ‘न
 प्रमिनन्ति’ न हिंसन्ति, ‘व्रतम्’ कर्म ‘वां’ युवयोः ययासङ्कल्पं
 वर्त्तते । यौ युवाम् एव मतिमद्वातुभावौ, तौ (‘नः’) अस्माकम्
 (‘अच्छ’) आभिमुख्येन इदं ‘हविः’ ‘जिगातम्’ आगच्छतं भोक्तुम् ।
 (‘युजा’) युजौ ‘इव’ सहचारिणौ (‘वाजिना’) वाजिनौ रथाद्
 विमुक्तौ बुभुक्षु स्वम् ‘अन्नम्’ । इत्येतदाश्रमे ॥

“इन्द्रापर्वता०—० मदन्ता” † पर्वतेन संस्तवः । विश्वा-
 मित्रस्येय मार्घम् । त्रिष्टुप् । हे ‘इन्द्रापर्वता’ इन्द्रापर्वतौ । (‘देवा’)
 देवौ युवा मुच्येथे । ‘वृहता’ महता रथेन, महतोदकरं हणेन उदक-
 दानेन ‘वामीः’ वननीयाः ‘दधः’ अन्नानि ‘आवहन्तम्’ ईरयन्तं,
 प्रीह्यादीनि प्रेरयन्तम् । ‘सुवीराः’ शोभनवीराः । ततः स्वे काले
 ईजानाना मस्माकं ‘वीतं’ भक्षयतम् ‘हव्यानि’ पुरोडाशादीनि
 ‘अध्वरेषु’ । ‘वर्द्धयाम्’ च ‘गौभिः’ स्तुतिभिः पुनःपुनः प्रतिकर्म
 ‘इत्या’ अन्नेन (‘मदन्ता’) मदन्तौ हृष्यन्तौ । इत्येतदाश्रमे ॥

* “विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापयन् प्रमिमन्ति व्रतं वां । अर्च्येन्द्राब्रह्म-
 स्पतौ हविर्नोऽन्नं युज्येव वाजिना जिगातम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, १, १ ।

† “इन्द्रापर्वता वृहता रथेन वामीरिषु आ वृहता सुवीराः । वीतं हव्यान्ध्व-
 रेषु दद्या वर्येषां गौभिर्लिष्टा मदन्ता ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १८, १ ।

“इन्द्राकुत्सा ०—० स्तर्मांसि” * कुत्सेन संस्तवः । अवस्यो-
रार्घम् । त्रिष्टुप् । (‘इन्द्राकुत्सा’) हे इन्द्राकुत्सौ ! (‘वहमाना’)
वहमानौ उह्यमानौ रथेन । युवां जुवे । ‘आ वहन्तु वाम्’ ‘अत्याः’
अत्याः ‘अपि’ ‘कर्णे’ नित्यं कर्मणे । ततश्च कर्मणा परितोषितः,
अस्माभिः ‘निःपौमद्भ्यः’ ‘निर्धमथः’ सर्वतः श्रीन् ‘पधम्यात्’
समानस्यानादन्तारिच्छादद्भ्यः अपः । ततः ओषध्याद्युत्पत्त्या कालं
कुर्वाणौ । ‘मघोनः’ महानयेतानि ‘तर्मांसि’ ‘हृदः’ हृदयस्य हृद-
कानि अनाकालभयकृतानि ‘वरयः’ वारयथ । इत्येतदाशङ्कहे ॥

“इन्द्राविष्णू ०—० वीरान्” † विष्णुना संस्तवः । वसिष्ठ-
स्तार्घम् । त्रिष्टुप् । त्रैधातव्यां विनियोगः । हे ‘इन्द्राविष्णू!’ युवां
‘हृदिताः’ स्थिरीकृताः ‘शम्बरस्य नवतिं नव च पुरः’ मेघस्य असु-
रस्य वा स्वभूताः पुरः ‘अघिष्टम्’ हतवन्तौ स्यः । ताश्च त्वा मेघान्त-
र्गताः ‘शतं’ ‘वर्चिनः’ दौष्टिमितः अन्नवतो वा ‘सहस्रं च साकम्’ अव-
स्थितान् सहभावेन एकनिश्चयान् ‘हयः’ हतवन्तौ स्यः । ‘अप्रति’ अप्र-
तीकारान् ‘वीरान्’ ‘असुरस्य’ शम्बरस्य स्वभूतान् । यौ युवा सेत-
दतिदुष्कर मकार्घम्, तावस्माकं अपि शत्रून् हयः । इत्येतदाशङ्कहे ॥

“इन्द्रवायू इमे सुता” — इति ‡ वायुना संस्तवः । ‘मधुच्छन्दस

* “इन्द्राकुत्सा वहमानौ रथेना वा सत्या अपि कर्णे वहन्तु । निः पौमदुभौ
धर्मणो निः पधस्यान्मघोर्नो हृदो वरयस्तर्मांसि ॥” — इति ऋ० सं० ४, १, २०, ४ ।

† “इन्द्राविष्णू हृदिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च अघिष्टम् । शतं वर्चिनः
सहस्रं च साकं हयो अप्रत्यक्षसुरस्य वीरान् ॥” — इति ऋ० सं० ५, १, २४, ५ ।

‡ “इन्द्रवायू इमे सुता अपि प्रयोभिरागतम् । इन्द्रो वा मुशन्ति हि ॥” — इति
ऋ० सं० १, १, २, ४ ।

आर्षम् । गायत्री । उपान्तदिकर्मात्मनोऽपि हि मध्यमस्य एकस्यापि वाय्विन्द्रभावेन विकरणधर्मित्वात् द्वित्वं विभ्रतः नैरुक्तपक्षेऽपि द्विवचनसंस्तुतिरविरुद्धा ; यथा एकस्योदकस्य द्विपात्रस्यस्य द्विवचनोक्तिः । ऐन्द्रवायवस्य गृहस्य पुरोऽनुवाक्येयम् । हे 'इन्द्रवायू !' युवा मुच्येये । 'इमे' 'सुताः' अभिपुताः 'इन्द्रवः' सोमाः इत्यर्थः । सुसंज्ञताः सोमा यस्माद् 'उगन्ति' कामयन्ते युवा मात्मपानाय, तस्मात् उपागच्छतम् पातु सेतान् । कथं पुनरुपागच्छतम् ? 'प्रयोभिः' अन्नैः अस्मात्सम्प्रदेयैरभ्युद्यतैः । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“अथापि मित्रो वरुणेन संस्तुयते” । ‘अथ’-शब्दः प्रकृतात् इन्द्राद् विमेषतो मित्रादीन् प्रकरोति । ‘अपि’-इति सम्भावेन । प्रकृताभ्यस्तिसृभ्यो देवताभ्यः पराण्यपरेणाभिधानेन संस्तवयुक्तानीति । भेदपक्षे अविरोध एव ; नैरुक्तपक्षे यद्विरुद्धाभास मिव किञ्चिदत्र, तदिन्द्रवायुसंस्तवे प्रतिममाहितम्* । ‘मित्रो वरुणेन’—इत्येव मादिपु या प्रथमया निर्दिश्यते, सा मुख्या स्तुतिः ; या तृतीयया निर्दिष्टा, सा अमुख्या † ॥

“आ नो मित्रा ०—० सुक्रतु” ‡ । विद्यामित्रस्त्यार्पम् । गायत्री । मैत्रावरुणाः पयस्यायाः पुरोऽनुवाक्या । (‘मित्रावरुणा’) हे मित्रावरुणौ ! ‘सुक्रतु’ शोभनकर्माणौ ! युवा मुच्येये । ‘गयूतिम्’ गीयूतिम्,

* एतत्प्राशस्त्येन एव ‘उपान्तदिकर्मात्मनोऽपि हि’—इत्यादिना ।

† उत्तरत्रापि “पूषा वद्रेण च सोम” —इत्यादौ सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

‡ “आ नो मित्रावरुणा घृतेर्गयूति मुच्यतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतु ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ११, ९ ।

यवसोदकोत्पत्तये 'रजांसि' च गोयूतेरान्यन्यानि स्थानानि व्रीक्षा-
दिधान्योत्पत्तिचेचाणि, तानि च व्रीक्षाद्युत्पत्तये 'मध्वा' मधुरेण
सख्यमम्यत्करणेन ('घृतैः') घृतेन उदकेन 'नः' अस्माकम् 'उन्नतम्'
मिश्रितम् । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

। "पूष्णा रुद्रेण च सोमः" । सोमापूष्णा ०—० नाभिम्" ०
पूष्णा सोमस्य संस्तवः । गृत्स्मदस्यार्घम् । त्रिष्टुप् । सोमापौष्णस्य
चरोः पुरोऽनुवाक्या । सोमापूष्णौ चन्द्रसूर्यौ, तावुच्येते । ('सोमा-
पूष्णा') हे सोमापूष्णौ ! युवां ('जनना') जननौ जनयितारौ
'रयीणां' धनानाम्, ('जनना') जनयितारौ च 'प्रथिव्याः' । 'जातौ'
जातमाचौ एव युवां 'विश्वस्य' सर्वस्य 'भुवनस्य' भूतजातस्य 'गोपौ'
गोप्तारौ बभूवयुः । 'देवाः' च रक्षयः युवा मेव 'अमृतस्य' उदकस्य
'नाभिं' नह्नं बन्धनम्, आधारं सर्वलोकस्य 'अकण्वन्' सदा
कुर्वन्ति । युवा मिदं नाम अस्माकं कुरुत मित्याशिषा निरा-
काङ्क्षम् ॥

"सोमारुद्रा ०—० अमृत" † रुद्रेण संस्तवः । भगद्वाजस्येय
मार्घम् । त्रिष्टुप् । सोमारौद्रस्य चरोः पुरोऽनुवाक्या । ('सोमारुद्रा')
हे सोमारुद्रौ ! युवा मुच्येथे । एतानि सर्वाणि 'भेषजानि' 'अस्मै'
अस्माकं 'तनूषु' शरीरेषु 'धत्तम्' । किञ्च ; 'अवस्यतम्' नित्य

* "सोमापूष्णा जनना रयीणां जनना द्विषो जनना प्रथिव्याः । जातो विश्व-
स्य भुवनस्य गोपौ देवा अकण्वन्मृतस्य नाभिम् ॥"—इति ऋ० सं० १, ८, ६, १ ।

† "सोमारुद्रा युव मेतान्यस्ते विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् । अयं स्यतं मुञ्चतु
यद्यो अस्मि तनूषु ब्रह्म कृत मेनो अमृतम् ॥"—इति ऋ० सं० ४, १, १८, १ ।

‘मस्मानवितुं रक्षितु मिच्छतम् । किञ्च; ‘यत्’ (‘नः’) अस्माकम्
मनोवाक्कायैः ‘कृतम्’ ‘एनः’ किञ्चित् अस्ति, ‘तनूपु’ तत् ‘सुज्ञतम्’
‘अस्मत्तः’ ॥

“अग्निना च पूषा” मध्यमप्यानेन * च द्युम्यानेन च † संस्तव
इति; पार्थिवेन प्रतिषेधात् ‡ । ऋचं नोदाहरति; मृग्य मुदाहरणं
येन संस्तवः ॥

“वातेन च पर्जन्यः” । “धृत्तारो दिवः ०—० मे हवम्” § ।
वसुकर्णस्वार्पम् । त्रिष्टुप् । ‘धृत्तारः दिवः ऋभवः’ ‘सुहस्ता’ शोभन-
हस्तौ (‘वातापर्जन्या’) वातापर्जन्यौ च, ‘आपः’ च, (‘ओषधीः’)
ओषधयश्च, ‘भगः’ च, ‘रातिः’ दाता, ‘वाजिनः’ ॥ च, (‘धृत्तारः’)
धारयितारः, (‘दिवः’) द्योतनवन्तः ये उक्ताः उदकस्य । ‘महिषस्य’
महतः ‘तन्यतोः’ सर्वार्थतनितुः । (‘हवम्’) हवन माङ्गानम् ‘नः’
अस्माकम् ‘आयन्तु’ आगच्छन्तु । आगत्य च ‘प्रतिरन्तु’ प्रतीर्णाः
कुर्वन्वेता अस्माद्-‘गिरः’ वर्द्धयन्वित्यर्थः । वातापर्जन्याविति अत्र
संस्तवः ॥ ३ (१०) ॥

* १ भा० ४०४४० ५ अ० ४ ख० (१२) । इह च प० १०, १, १० ।

† इहैवोपरिष्ठाद् वक्ष्यति,—‘अग्निरप्यदितिरथते’—इत्यादि ११, २, १ ।

‡ पु० “अथाप्याप्रापोऽर्थं ऋचिर्न तु संस्तवः”—इति १४४४० ८ पं० ।

§ “धृत्तारो दिवः ऋभवः सुहस्तौ वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः । आपो ओष-
धीः प्रतिरन्तु नो गिरौ भर्गो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥”—इति अ० सं० ८,
१, १२, ५ ।

॥ ‘अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः’—इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा
जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः
समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसा-
दानं रश्मिभिश्च रसधारणं* यच्च† किञ्चित् प्रवर्लित
मादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सररेणेति संस्तवः
॥ ४ ‡ ॥

“अथैतान्यादित्यभक्तीनि”—इति । पूर्ववद् “असौ लोकः”—
इत्येवमादि । “सूर्यो द्युम्यानः”—इति ४ पूर्व मधिकृत्य “अथ एतानि
आदित्यभक्तीनि”—इति द्वादशव्रीत् स्वपचोद्योतनानुसृतये ॥ ॥

“ये च देवगणाः समाम्नाताः उत्तमे स्थाने” आदित्यादयः ॥
“याश्च स्त्रियः”—उपाः **, सूर्या ††, रपाकपायी ‡, सरणूः ४४,
देवपत्यः ॥॥ इति ॥

• “रसाधारणं” क, च ।

† “यत्” क, च, ग ।

‡ नाच खण्डसमाप्ति क-च-पुलकयोः ।

§ पु० २१० ४० ११५० ।

॥ एवञ्च असीलोक इत्यस्य द्युलोक इत्यस्य बोध्य इति भावः ।

॥ १भा० ४८०४० ५५० ६५० (१४)—(२०) । पदखण्डपठिता सर्वा एव वा ।

** १भा० ४८०४० ५५० ६५० (१) । परस्ताचेदेव ११, ४, ११ ।

†† १भा० ४८०४० ५५० ६५० (२) । परस्ताचेदेव ११, १, ० ।

‡ १भा० ४८०४० ५५० ६५० (४) । परस्ताचेदेव ११, १, ८ ।

§ १भा० ४८०४० ५५० ६५० (५) । परस्ताचेदेव ११, १, ८ ।

॥॥ १भा० ४८०४० ५५० ६५० (२१) । परस्ताचेदेव ११, ४, १० ।

“अथास्य कर्म”—“रसादानम्”—इत्येवमादि; “यच्च किञ्चित् प्रवर्द्धितम् आदित्यकर्म एव तत्” * ।

“चन्द्रमसा, वायुना, संवत्सरेण इति संस्तवः” । अल्पत्वात् स्वशब्देरेव ब्रवीति, नाधिकारवचनं करोति अथास्येति † ॥

“पूर्वापरं०—० जायते पुनः” ‡ । चन्द्रमसा संस्तवः । सूर्याया-
श्चार्घ्यम् । जगती । राजयक्षेष्ठां वैश्वदेवस्य चरोः पुरोनुवाक्येया ।
‘पूर्वापरं चरतः’ सूर्याचन्द्रमसौ पूर्वपक्षे पूर्वः सूर्यः अपरश्चन्द्रमाः,
अपरपक्षे पुनरपरः सूर्यः पूर्वश्चन्द्रमाः । एवम् ‘एतौ’ चरण मनु-
परन्तौ चरन्तौ सर्वदा चरतः । तौ पुनः ‘मायया’ योगैश्वर्यकृतया
कयापि प्रज्ञयेति कस्तत्वं वेद; न ह्ययोगिनौ एवं शक्तौ चरितुं
मिति । अपि चैतदपि चित्रम्,—यदपरिखिद्यमानौ आभूतसंस्त-
वात् ‘शिखू’ इव ‘क्लीलन्तौ’ । ‘अध्वरं’ यज्ञ मभिनिष्पादयन्तौ
सर्वं मिदं ‘परि यातः’ परि गच्छतः । तत्कथमिति,—“विश्वान्यन्यो
भुवनाभिचष्टे” । ‘विश्वानि’ (‘भुवना’) भुवनानि भूतानि ‘अभिचष्टे’
अभिपश्यति ‘अन्यः’ आदित्यः; अथैतान्यभिद्रष्टव्यानि उपकारकत्वेन

* अथोक्तामां रसादानादीनां सकृपनिर्घेयो विज्ञेयतः प्रवर्द्धितपदस्यार्थः
टीकाकारस्य कर्मण एव; परं मतेन मूक एवात्र दुर्गाचार्यः । किञ्च, अयं श्लोक इत्या-
दीना मद्रिभक्तिव्यक्तः ? अन्तरिक्षलोक इत्यादीना मिन्द्रभक्तिव्यक्तं पुनः ? कुतो वा
असौलोक इत्यादीना मादित्यभक्तिव्यक्तम् ? इत्यपि श्लोक मत्र तेन ।

† यथा च पूर्वपूर्वोक्तम् “अस्य संस्तविकादेवा” —इति (१४ प्र० ७४०, १४१
प्र० ८४०) नात्र तथेति भावः ।

‡ “पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिखू क्लीलन्तौ परि यातो अध्वरम् । विश्वान्य-
न्यो भुवनाभिचष्टे ह्यन्यो विदधन्जायते पुनः ॥” —इति अ० चं० ८, १, ११, २ ।

तथैव सत्तानि पश्यति । ‘चतुर्न्’ ‘अन्यः’ चन्द्रमाः ‘विदधत्’ अभि-
निष्पादयत् स्वगत्या । (‘पुनः’) पुनःपुनः प्रतिमामं (‘जायते’)
जायमानः उदेति अस्त मेति च * । असंस्तवेनोत्तरोर्द्धर्चः । यावेत-
देव मत्पुत्रं किं मपि चरणं चरतः, तावेतौ अगद मस्तद्यज-
मानं कुरुत मित्याशिषा निराकाङ्क्षः ॥

वायुना संस्तवः “सप्त चतुष्टयः प्रतिहिताः (य० वा० सं० ३४,
५५)” — इत्यत्र । तत्र ‘जायतो अस्त्रप्रजौ’ — इत्येतस्मिन् पादे “वा-
य्वादित्यौ” — इति वक्ष्यति † ॥

संवत्सरेण च संस्तवः “पञ्चपादं पितरम् (ऋ० सं० २, ३, १६,
९.)” — इति व्याख्यातः ‡ ॥ ४ ॥

एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वतुच्छन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष
मनुकल्पयीत शरदनुष्टुवेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति
पृथिव्यायतनानि हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शा-
क्करं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रय
स्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ५ (११) ॥

“एतेषु एव स्थानव्यूहेषु चतुच्छन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष मनु-
कल्पयीत” । ऋतवश्च छन्दांसि च स्तोमाश्च पृष्ठानि च चतुच्छन्दः—

* “यद्यभयोरपि पुनर्जातिरस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेः उदयो नाभिप्रेतः,
चन्द्रस्य तु श्रासद्विषङ्गात् पुन पुन जायत इत्युक्तिर्युक्ता । ‘चन्द्रमा वै जायते
पुनः’ — इत्यादिषुते” — इति सा० भा० ।

† उपरिष्ठादिदैव ‘वाय्वादित्यौ’, ‘प्राज्ञात्मा तैजसश्च’ — इति चाधिदैवत
मध्यात्म चीमयविध व्याख्यान द्रष्टव्यम् (१९, ४, ९) ।

‡ १भा० ४८० पृ० १० प०, ४८५ पृ० ४ प० ।

सोमपृष्ठम्, तस्य षतुच्छन्दःसोमपृष्ठस्य । षतुभक्तिशेषम्*, छन्दो-
भक्तिशेषम्†, सोमभक्तिशेषम्‡, पृष्ठभक्तिशेषश्च॥

तद्यथा;—“शरत्, अनुष्टुप्, एकविंशसोमः, वैराजं साम—
इति पृथिव्यायतनानि” । अनग्निलिङ्गेऽपि चेन्नन्ते एतेषा मन्यतमं
स्यात्, स आग्नेय इति प्रतिपत्तव्यम् । एव सेवोत्तरयोरपि स्थान-
व्युद्घयोः । व्यूहो नाम विस्तारः । “हेमन्तः, षड्भक्तिः, त्रिणवसोमः,
शाकरं साम—इति” (“अन्तरिक्षायतनानि”) अन्तरिक्षलोकायत-
नानि । “शिशिरः, अतिच्छन्दाः, त्रयस्त्रिंशसोमः, रैवतं साम—
इति” “द्युभक्तीनि” द्यां भजन्त इति द्युभक्तीनि; अपिवा आदित्यं
भजन्त इति द्युभक्तीनि । विभक्तिग्रहणं प्रनाडिकोपदर्शनार्थम्;
एतेषां स्तुतिः सा स्तुतिसङ्क्रमणन्यायेन स्थानाधिपतेः सूर्यस्य स्तुति-
रिति । सर्वत्रैवम् ॥ ५ (११) ॥

* “पञ्चर्षयो हेमन्तशिशिरयोः समासेन, तावान् संवत्सरः”—इति रे०
ब्रा० १, १, १ । “षड् वा ऋतवः, षतुश एव तत् संवत्सरं माप्नुवन्ति”—इति रे०
ब्रा० ४, २, १ । “तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जत * * * तां प्रौष्ठाभ्यां
तां वार्षिकाभ्यां तां शरदाभ्यां तां हेमन्तिकाभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जत * * *
तां शैशिराभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जत तां शैशिराभ्यां मासाभ्या माप्नुवन्नाप्नोति”—
इति च रे० ब्रा० ४, ४, ५ ।

† छन्दांसि वा अन्योन्यस्यायतन मभ्यध्यायन् । गायत्री चिदुभय जगत्त्रै चायतन
मभ्यध्यायन्, त्रिष्टुप् गायत्रौ च जगत्त्रै च, जगत्त्रौ गायत्रौ च त्रिष्टुभय—इति, “सा
गायत्री गर्भे मधत सानुष्टुभ मष्टजत, त्रिष्टुप् गर्भे मधत सा षड्भक्ति मष्टजत, जगत्त्रौ
गर्भे मधत चातिच्छन्दस मष्टजत”—इति च रे० ब्रा० ४, ४, ५; ६ ।

‡ चिष्टदादयः षट् सोमाः सामवेदीयाः सन्ति । तत्प्रपद्यनप्रकारादयस्य साम-
वेदीये तावन्ने मन्त्राश्चक्षणे द्वितीयाद्यध्यायवये सूयन्ते स्फुटम् ।

§ “बृहच्च वा इदं मग्ने रथन्तरं चासौ * * * तद् वैरूपं मष्टजत * * * तद् वै
राजं मष्टजत * * * तच्छाकरं मष्टजत * * * तदैवतं मष्टजत * * * षट् पृष्ठा-
न्यासन्”—इति रे० ब्रा० ४, ४, ६ । “पृष्ठं पठतो भवति”—इत्यादिकथं तावन्मन्त्रम् ।

॥ तिसृणां देवाणां भक्तयो भक्तिशेषाश्च ॥

॥ तत्र "३"—एतच्चिह्नयुक्ताः सर्वे एव भक्तिशेषा ज्ञेयाः ॥

	अग्ने	इन्द्रस्य	आदित्यस्य
श्लोका ...	प्रथिवी	अन्नारिचम	द्यौ (१)
सधनानि ...	प्रातः	मध्यन्दिनम्	क्षतीयम् (१)
अतव (१)...	{ वसन्त शरत् }	घोष हेमन्त *	वर्ष शिशिर *
अम्बाधि(१०) {	गायत्री(४) अनुष्टुप*(५)	त्रिष्टुप(६) पङ्क्ति *(०)	जगती(८) अतिअम्बा*(८)
श्लोमा ११) {	त्रिष्टु(४) एकविंश *(५)	पञ्चदश(६) त्रिणव *(०)	सप्तदश(८) अष्टविंश *(८)
सामानि ... {	एकान्वरम(४) वैराजम्*(५)	बृहत्(६) शाकलम्*(०)	वैकुण्ठम्(८) दैवतम्*(८)
द्वैपयणा ...	निघ०५।१—१।	५।४,५।	५।१।
क्षिप्य ...	तत्रैव	तत्रैव	तत्रैव
कर्माणि ... {	हविर्वैद्यम देवावाहनम् दार्ष्टिर्विषयिकम्	रसानुप्रदानम् हववध बलकृति	रसादानम् रसधारणम् प्रवञ्चितम्

॥ तिसृणां देवानां संस्तविका देवाः ॥

अग्ने ... {	अद्, सोम, वरुण, पर्जन्य अतव । आग्नावैष्णवम्, आग्नापोष्ण च हवि न तु सतव (११) ।
इन्द्रस्य ... {	अग्निं सोम, वरुणः पूषा बृहस्पति, अश्विनश्च, पर्वत, कुत, विष्णु, वायु, मित्रा वरुणम्, सोम पूषा, सोमो इन्द्रेण, पूषा अग्निना, पर्जन्यो वातेन ।
आदित्यस्य ...	चन्द्रमा, वायु संवत्सर ।

(१) “स तपसस्तेमांस्तानसृजत शशिवी मन्तरिचं दिवम् । * * * । औषि
ज्योतीष्यमायन्ताग्निरेव शशिया अजायत वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवः (ऐ० ब्रा०
५, ५, ०)”—इति द्युतेः शशियादिलोकानां मग्नादिभक्तित्वम् ।

(२) “अग्नये वसुभ्यः प्रातः सवने । * * * । इन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने । * *
* । विद्येभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने (ऐ० ब्रा० ९, ९, ९)”—इत्यादिद्युतेः
प्रातरादिसवनानां मग्नादिभक्तित्वम् ।

(३) अतूनां विभक्तित्वं च गमयन्नादैतरेयके “देवास्तुरा”—इत्युपक्रम्य “त रमा-
ल्लिवः सतीषपपदेा द्विर्द्विरेकैका मुपायंस्ताः षट् सम्ययन्त, षट् वा अतवः”—इत्या-
दिना (१, ४, ९) । “वसन्तेन अतूनां”—इत्यादयश्च षट् अक्षो द्रष्टव्याः । य० वा० सं०
११, १२—१८ । वसन्तादीनां मग्नादिभक्तिनिदानम् आयुर्वेदविदो विदन्ति च ।

(४) “अग्निर्वै देवता प्रथमं महर्वदति विष्टमस्रोमो रथन्तरं साम गायत्री-
अन्दः”—इति, “अभित्वाश्रर नानुमः (सा० सं० ङ० आ० ९, १, ५, १ । अ० गा०
१, १, ११) * * *—इति रथन्तरं शृङ्गं भवति”—इति च ऐ० ब्रा० ४, ५, १ ।

(५) “वाग् वै देवता चतुर्थमहर्वदत्येकविंशस्रोमो वैराजं सामानुष्टुप् अन्दः”—
इति, “पिवा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वा (सा० सं० ङ० आ० ५, १, १, ८ । गे० गा०
१०, १, ११) * * *—इति वैराजशृङ्गं भवति”—इति च ऐ० ब्रा० ५, १, ४ ।

(६) “इन्द्रो वै देवता द्वितीयं महर्वदति पञ्चदशस्रोमो वृक्षत्वात् त्रिष्टुप् अन्दः”—
इति, “त्वा मिदि चयामहे (सा० सं० ङ० आ० ९, १, ५, १ । अ० गा० १, १,
१०) * * *—इति वृक्षशृङ्गं भवति”—इति च ऐ० ब्रा० ४, ५, १ ।

(७) “गौर्यो देवता पञ्चमं महर्वदति चिष्य स्रोमः शक्ररं साम पङ्क्तिर्यन्दः”—
इति ऐ० ब्रा० ५, १, १ । “महानाग्नौष्व सुवते शक्ररेण सामा”—इत्यादि । ऐ०
ब्रा० ५, १, १ । महानाग्न्यस्तु सनामप्रसिद्धे सामवेदीयाधिकप्रत्यविशेषे, तस्याम च
सामवेदीयं महानाग्नौष्वेति प्रसिद्धम् गानप्रत्यचतुष्टयेभ्यः प्रथमे ।

(८) “विद्ये वै देवा देवतास्तृतीयं महर्वदति सप्तदशस्रोमो वैरुपं साम जगती-
अन्दः”—इति, “यदु द्याव इन्द्र त्री शतम् (सा० सं० ङ० आ० २, १, ४, ९ । अ०
गा० १, १, १—८) * * *—इति वैरुपं शृङ्गं भवति”—इति च । ऐ० ब्रा० ५, १, १ ।

(९) “द्यौर्वै देवता षष्ठं महर्वदति चयर्षिंशः स्रोमो रैवर्तं सामातिर्यन्दायन्दः”—
इति, “रैवतीनेः सधमादे (सा० सं० ङ० आ० १, १, १, ८ । अ० गा० १, १,

१०—१८) * * *—इति रैवतं दृष्टं भवति”—इति च । रे० प्रा० ५, १, ० ।

(१०) इन्द्राशस्ते तु सप्त इन्द्रांसि दृश्यन्ते । तथा हि पैङ्गलवतीयेऽध्याये—“इन्द्रः (१), गायत्री (१), तान्युष्णिगनुयुवधृत्तीपङ्क्तिस्तुवजगत्यः (१४)”—इति सूचा-
णि; ऐतरेय ब्राह्मणेऽपि च “अग्निर्गायत्र्या, सविताष्णिद्या, सोमाऽनुयुभा, वृद्धस्यति-
वृद्धत्या, मित्रावरुणौ पङ्क्त्या, इन्द्रस्तुवभा, विश्वेदेवा जगत्या”—इति ८, १, १ ।
यास्कीऽप्यथ मुपरिष्ठाद् (११, १, ०) वक्ष्यति च “सप्तहस्तासः सप्त इन्द्रांसि”—इति ।
इह तु तेषां पञ्चानां मेव देवतानिर्णयो ध्वनित इति विचार्यम् । वृद्धत्यास्त्रिदेवभक्ति-
त्वादिह प्रवेशो न सम्भवतीत्यपि सम्भाव्यतेऽस्माभिः । तथाह्यैतरेयकम्,—“वयस्य वा
एते”—इत्यादि । ४, ४, १ । अतिजगत्यादीनां मतिच्छन्दसानु सप्तानां मेवादित्य-
भक्तित्वं मुपदिश्यते । तल्लक्षणं च सोदाहरणं श्रूयते ऐतरेयके । तथाहि,—“विक-
द्रुकेषु सचिषो यथाशिरम् (सा० सं० ७० आ० ५, १, १, १, अष्टि), प्रोष्वष्टौ पुरो-
रथम् (सा० सं० ७० आ० ८, १, १४, १, अतिजगती)—इत्यतिच्छन्दसः शंसनि ।
इन्द्रमा वै यो रसोऽत्यचरन् सोऽतिच्छन्दस मभ्यत्यचरन् तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्द-
स्त्वम्”—इति ४, १, १ । छत्यादीनां विच्छन्दसानु सप्तानां क निवेशः स्त्रीकार्यं
इति च चिन्तनीयं मेव स्थितम् ।

(११) देवा वा अष्टरैर्विजिग्यमाना ऊर्द्धाः स्वर्गं लोकं मायन्तीऽग्निर्दिविस्फुग्द्धं
उदययत सः स्वर्गाय लोकस्य द्वारं मष्टयोदग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिस्तं वसवः
प्रथमा आगच्छन् * * * तं ते विष्टता सोमेनास्तुवन् । * * * तं वरा आगच्छन्
* * * तं ते षष्ठदग्नेन सोमेनास्तुवन् । * * * त मादित्या आगच्छन् * * * तं
ते सप्तदग्नेन सोमेनास्तुवन् । * * * तं विश्वेदेवा आगच्छन् * * * तं त एकविंशेन
सोमेनास्तुवन् (रे० प्रा० १, ४, ४)”—इत्यादौ, “विश्वेत्वा देवा आनुयुभेनच्छन्दसै-
कविंशेन सोमेन वैराजेन साध्या रोहन्तु (रे० प्रा० ८, ४, १)”—इत्येव चैकविंश-
सोमस्य वैश्वदेवत्वं श्रूयते, विश्वेदेवाश्च द्रुष्टान् भागिन इति कथं मेकविंशस्याग्निभक्ति-
शेषत्वं मित्यपि चिन्तनीयम् ।

(१२) “आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति”—इत्याद्याग्नावैष्णवहविषो विधायकं
प्राच्यम् । रे० १, १, १ । “अग्निं च विष्णो तप उन्नमं मरु इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो
याश्चानुवाक्ये भवतः”—इति च रे० प्रा० १, १, ४ । आग्नापैष्णवविष उदाहरणम्,
भूमी एव द्रष्टव्यम् ।

सर्वं मेतन्मन्त्राग्रय मित्युक्तम्, त एव तावत् मन्त्राः कस्मात्? इति वक्तव्यं मतं आह;—

मन्त्रा मननाच्छन्दांसि ह्यादनाद्यजुर्यजतेः* साम
सम्मितं मृचा स्यतेर्वर्चा समस्मेन इति नैदाना गायत्री
गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरीता गायतो
मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणम् ॥ ६† ॥

“मन्त्राः मननात्” ; तेभ्यो ह्यध्यात्माधिदेवाधियज्ञादि ‡ मन्तारो
मन्यन्ते, तदेषां मन्त्रत्वम् ? ॥

ते पुनश्छन्दोमयाः, नाच्छन्दसि वागुचरतीति ॥ अथ “छन्दांसि”
कस्मात् ? “ह्यादनात्” । “यदेभिरात्मानं माच्छादयत् देवा
मृत्योर्विभ्यत, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्”—इति विज्ञायते ॥

अथ “यजुः” कस्मात् ? “यजतेः” धातोः ; तेन हि विशेषत
इज्यते, सर्वत्र याज्यान्ते वषट्कारविधानात् ॥ ॥

* “छन्दांसि ह्यादनात् सोमं स्रवनात् यजुर्यजते.” इ, च ।

† नाच षष्ठ्यसमाप्तिः इ च पुलकयोः ।

‡ न आनेषादिपदात् पुनः कस्य प्रक्षेपः समीपं टीकाकृतः ?

§ “मनो वै दीदाय मनसो हि न किञ्चन पूर्वं मसि, मन एव तत् सभ्रावयति
मनः संकुशते”—इति ऐ० ब्रा० १, ४, ८ ।

॥ ‘छन्दांसि छन्दयतीति वा’—इति सां दै० ब्रा० १, १८ ।

॥ छन्दःप्रभृत्यन्तरा न वागुचरतीत्येव मित्रं प्रभृतिप्रक्षेपं कर्तव्यम्, यजुषो
सावय प्रक्षेपाय । यजुरपि छन्दोविशेषमेव, सामापि छन्दोमूलकं मेवेति सङ्कीर्ण-
मनस्य मित्रं नादरणीयम् ; मूले तु तयोरपि स्रवणे लक्ष्णे तत्राप्यवतरणौ वक्तव्येव
टीकाकृताम् ।

अथ “साम” कस्मात्? तद्धि “समितम् च्चचा” यावती च्चक्
तावदेव परिमाणतः । “अस्यतेः वा” छेपणार्थस्य (दि० प०);
प्रक्षिप्तमिव हि तत् च्चचि भवति । विज्ञायते च “तस्मादृच्यधूळं
साम गीयते”† । अथ वा “स्यतेः वा” इति । “षो अन्तकर्मणि
(दि० प०)” ; अन्त्ये तत् कर्म भवति, सहिता—पदम्—साम इति ।
“च्चचा समं मेने—इति नैदानाः” । ‘च्चचा’ एतत् ‘समम्’ इत्येवं
प्रजापतिः ‘मेने’ ज्ञातवान् । अथ वा आत्मानमेव ‘च्चचा समं’
‘मेने’ ज्ञातवत्, तत् साम्नः सामत्वम् । इत्येवं ‘नैदानाः’ मन्यन्ते ।
निदानमिति ग्रन्थः, तद्विदो नैदानाः‡ ॥

“कृन्दांसि क्वादनात्”—इत्युक्तम्, तानि च पुनरमूनि गायत्री-
प्रमुखानि । अतो गायत्रीं निराह, —“गायत्री, - गायतेः स्तुति-
कर्मणः” तथा हि गीयन्ते स्तुयन्ते देवताः ॥ ६ ॥

उष्णिगुक्ताता भवति सिद्ध्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मण
उष्णीपिणी वेत्यौपमिकमुष्णीपं स्थायतेः ककुप् ककु-
भिनी भवति ककुप् च कुजश्च कुजतेर्वीजतेर्वानुष्टुबन्-

* अस्मभ्यते तु अध्वरक्षियस्यैव यज्ञदेहिनिर्माणत्वं यजने यशुष एव प्राधान्यम् ।

† आन्दीग्यप्राप्त्यस्य द्वितीयप्रपाठके पञ्चमादिषष्ठ्यस्यैव वक्तव्यं द्रष्टव्यम् ।

‡ एतच्चानिपादित्यमूलकं व्याख्यानम्; यास्ककाले हि निदानग्रन्थस्य तु प्राप्त-
भाव एव; एवञ्चात्र नैदानशब्देन शब्दमूलान्तरविषयो नैवज्ञात एवेत्युक्ताम् । अस्तुनः
“साम समितम्”—इत्यादेयोऽध्वानं सर्वे मेव न रोचते सामगोभ्यः ।

§ सा० दै० प्रा० १ १ तथाप्येवमेव । तथाच तत्र एवाहुतमिदं मिति, गम्यते ।

॥ “अष्टाचरा वै गायत्री (ऐ० प्रा० १, १, ११)” —इति, “अष्टाचरा गायकभवत्

* * * साष्टाचरा गायत्री प्रातः सवनमुदयच्छत् (ऐ० प्रा० १, १, ४)” —इति च,

“चतुर्विंशत्यचरा गायत्री (ऐ० प्रा० १, ४, १)” —इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ष्टोभनाज्ञायत्री मेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानु-
ष्टोभतीति च ब्राह्मणम् ॥ ७ * ॥

अतः पर मुष्णिगादीनि कृन्दांसि चतुरक्षराणि तानि ; तत्र-
सङ्गेनैव निराह ।—

तत्र तावत्, “उष्णिक्” “उत्प्लाता” गायत्रीतश्चतुर्भिर्चरै-
रधिकैरुद्देष्टिता इव “भवति” । उष्णिग्गायत्र्यौ जागत्येति ।
“स्तिष्ठतेः वा स्यात् कान्तिकर्मणः” स्तिग्ध मिष्टं देवतानां कान्त
मेतच्छन्दः । “उष्णीषिणी इव वा,—इति औपमिकम्” । चत्वार्य-
क्षराण्यस्याः उष्णीष मिव लक्ष्यन्ते, तेनोष्णिक्† । अथोष्णीषं
कस्मात् ? “उष्णीषम्”, “स्त्रायतेः” श्रौचार्थस्य ; शुद्धं हि तद्
भवति शक्यम् ‡ ॥

“ककुप्”, “ककुभिनी” इव “भवति” । सैवोष्णिक् जागतेन
पादेनोपहितेन मध्यतः ककुबित्युच्यते ; स तस्याः ककुबिव मध्यतो
भवति, तेन ककुभिनीव ककुप् § । अथ “ककुप्” कस्मात् ?
“कुजतेः” “वा” कौटिल्यार्थस्य, “उजतेः” “वा” न्यग्भावावार्थस्य ;
नतं हि तद् भवति ॥

“कुजश्च” कुजोऽप्यनयोरेवान्यतरस्मात् ॥ ॥

* भाषाणि चण्डसमाप्तिं ल-च-पुस्तकयोः ।

† “चतुरक्षरा प्राजापत्याया” —इति पि० सू० १, ११ ।

‡ सर्वेष्टेयदेवस्य सा० दे० प्रा० १, ४ ।

§ “ककुप् ककुद्रपित्रीत्योपमिकम्” —इति सा० दे० प्रा० १, ५ ।

॥ सर्वेष्टेयदेव मेव सा० दे० प्रा० १, १ ।

“अनुष्टुप्”, “अनुष्टोभनात्” । किमिय मनुष्टोभन मिति ?
 “गायत्री मेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेन अनुष्टोभति,—इति च
 ब्राह्मणम्” । स्वमतं ‘च’-शब्देन समुच्चिनोति । गायत्री, त्रिभिर-
 षाचरैः पादैः समाप्यते. तस्याश्च पुनरपरः चतुर्थः पादो भवति,
 येन ता मेव अनुष्टुप् अनुष्टोभति, तस्मादनुष्टुप्* ॥ ७ ॥

वृहती परिवर्हणात् पङ्क्तिः पञ्चपदा त्रिष्टुप् स्तोभत्यु-
 त्तरपदा का तु चिता स्यात्तीर्णतमञ्चन्दस्त्रिवृद्वजस्तस्य
 स्तोभतीति वा यच्चिरस्तोभत्तत्रिष्टुभस्त्रिष्टुप् मिति
 विज्ञायते ॥ ८ (१२) ॥

“वृहती”, “परिवर्हणात्” परिवृद्धामौ भवति, अनुष्टुभय-
 तुभिरचरैः ; उक्तं हि—“वृहती जागतस्तथय गायत्राः”—
 इति † ॥

“पङ्क्तिः”, “पञ्चपदा” पञ्चभिः पादैः पङ्क्तिरित्युच्यते ‡ ॥

* “अनुष्टुप् अनुष्टोभनात् । अन्वसोदिति हि ब्राह्मणम्”—इति च भा० दै० प्रा०
 १, ७—८ । “अथातः अन्वसोऽयं यतिपञ्चति” इत्यादि चैतरेयक द्रष्टव्यम् ४, १, १ ।

† “वृहती वृहतेष्टिकमेषाः”—इति भा० दै० प्रा० १, ११ । “पटञ्चिंशदक्षरा
 ये वृहती । * * * । ते वे दशभिरेवाचरैरिति लोक मायुवत दशभिरक्करिचं
 दशभिरेव चतुर्भिश्चतस्रो दिशा द्वाभ्या मेवाग्निन् लोकं प्रत्यतिष्ठन्”—इत्यादि च
 रे० प्रा० ४, ४, १ ।

‡ “पङ्क्तिः पञ्चिनी पञ्चपदा”—इति भा० दै० प्रा० १, ११ । पङ्क्त्यप्य
 विविधाः सन्ति । तत्तत्तथापि तु इन्द्र शास्त्रीयव्याख्यायै द्रष्टव्यानि । “पञ्चपदा पङ्-
 क्ति, पाङ्क्तो घञ, पाङ्क्ताः पञ्च पञ्चव्यञ्जना पञ्चना मयव्यै”—इति रे०
 प्रा० १, १, ५ ।

अथ “त्रिष्टुप्” कस्मात् ? ततो विगृह्योत्तरं पदं निराह,—
 “सोभत्युत्तरपदा” सोभतिर्धातुस्त्तरं पदं यस्याः, सेयं सोभ-
 त्युत्तरपदा । “का तु त्रिता स्यात् ?” अथ पुनः पूर्वपदे येयं त्रिता
 चित्वं श्रूयते ‘त्रि’—इति, एतत् किमर्थं मिति ? “तीर्णतमं”
 सुततमं मिदं “छन्दः”, गायत्र्यादिभ्यो वज्रत्वात्, सेयं तीर्णतमा
 च सोभति च त्रिष्टुप् । “त्रिष्टुद् वज्रः, तस्य सोभति इति वा”
 वज्रं मायुधम्, तच्च पुनः प्रायः विसन्धि—शरो वेणुः गृह्णं शला
 मिति विज्ञायते, तस्य सोभति स्तुतिः । अथवा ऐन्द्र मेतच्छन्दः,
 वज्रं चेन्द्रभक्ति, तस्मादुपपद्यते । “यत् त्रिः असोभत्, तत् त्रिष्टुभः
 त्रिष्टुप्त्वम्—इति विज्ञायते” * ॥ ८ (१२ ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा† जलगल्यमा-
 नोऽस्तजदिति चब्राह्मणं विराड्विराजनाद्वा विराधना-
 द्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्सम्पूर्णाक्षरा विराधना-
 दूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरा पिपीलिकमध्येत्यौ-
 पमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ॥ ९ ‡ ॥

“जगती”, “गततमं छन्दः” अन्य मित्यर्थः । अतःपर मति-
 च्छन्दांमि । “जलचरगतिर्वा” जलोर्मिप्रकारो हि तस्याः प्रसारः ।

* सा० दे० प्रा० १, १४-१५-१६. द्रष्टव्यम् । ‘एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्’—इत्यादि
 रे० प्रा० १, १, १ । “अक्षरा त्रिष्टुप्, सैकादशाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं सवनं मुद-
 यच्छत्”—इति च रे० प्रा० १, १, ४ । “त्रिष्टुप्विन्द्रस्य वज्रः”—इत्यादि च रे०
 प्रा० १, १, १ ।

† “जलचलगतिर्वा” क, ख, ग ।

‡ नेच खण्डसमाप्ति द-च-पुस्तकयोः ।

“जलगत्यमानोऽसृजत्—इति च ब्राह्मणम्” । ‘ज्ले हर्षचये (भा० प०)’ । क्षीणहर्ष इव क्लिप्तां प्रजापतिः ससृजे, ददर्शेत्यर्थः ; न हि क्कन्दांसि क्रियन्ते नित्यत्वादेव क्कन्दसाम् * ॥

विराजः पुरस्तात् त्रिष्टुप् निरुक्ता, बाहुल्यादधियज्ञे च प्रयोग-भूयस्त्वात् । अथ पुनर्विराजं निराह,—“विराट्”, विराजनाद् वा, विराधनाद् वा, विप्रापणाद् वा” । “विराजनात्, सम्पूर्णचरा” साकल्याद् विराजत इव । “विराधनात्, ऊनाचरा” ; वैकल्याद् विराध्यन्तीव हि सा । “विप्रापणाद्, अधिकाचरा” ; विप्रतेव हि सा स्वरूपात् † ।

“पिपीलिकमध्या इति औपमिकम्” मध्यान्पाचरपादा या, सा पिपीलिकमध्येव भवति, पिपीलिकस्वरूपा । “पिपीलिका” कस्मात् ? “पेलतेः” (“गतिकर्मणः”) गत्यर्थस्य ‡ ॥ ८ ॥

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः स्वर्गभाजो हविर्भाज
ऋग्भाजश्चभूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजोऽथोताभिधानैः
संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृत्रघ्न (इन्द्राय वृत्रतुर?)

* सा० दे० प्रा० १, १०. प्राय एव मेव पाठोऽपि । “द्वादशाचरा वै जगती”—इत्यादि रे० प्रा० १, १, १ । “एकाचरा जगती सा द्वादशाचरा भूजा क्षीणचवन मुदयच्छत्”—इति च रे० प्रा० १, १, ४ ।

† सा० दे० प्रा० १, ११. तथाप्येव मेव । “दशाचरा विराट्”—इत्यादि रे० प्रा० १, ५, १० । “त्रिंशदचरा वै विराट्”—इत्यादि च रे० प्रा० ८, १, ४ । “पञ्चपदा पङ्क्ति * * * तानि द्वेधा पद्यान्यानि पद्यान्यानि द्म सम्यक्मे सा दशिमी विराट्”—इत्यादि च रे० प्रा० ५, १, ४ ।

‡ सा० दे० प्रा० १, ८ ; १०. तथाप्येव मेव ।

§ नास्मिन्मोऽग्रे क-च-न पुरुषेषु ऋक्विषद्वय ।

इन्द्रायां होमुच इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि
 तु 'समाम्नानाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति
 तत्समामनेऽयोत कर्मभिर्कृषिर्देवता स्तौति वृचहा
 पुरन्दर इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समा-
 म्नानाद् व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा
 ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं
 पिपासते पानीय मिति ॥ १० (१३) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७. ३.

“इति इमाः देवताः अनुक्रान्ताः” । इतिकरणः प्रकरणसमा-
 स्यर्थः । अथ वा इतिकरणेनाभिनयेन दर्शयन्निव ब्रवीति । एव
 मनेन प्रकारेण यथापरिभाषितेन “यत्काम ऋषिः”—इत्येवमादि-
 ना* । इमा देवता अनुक्रान्ताः— अग्निः, जातवेदाः, वैश्वानरः—
 इत्येवमाद्याः † समासतो निर्णीता इत्यर्थः । ताः पुनः “सूक्तभाजो
 हविर्भाजः” । काश्चित् हविर्भजन्ते न सूक्तम्, काश्चित् सूक्तं भजन्ते
 न हविः, काश्चित् उभयं भजन्ते । वक्ष्यति हि—“इतीमानि सप्त-
 विंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि सूक्तभाजि हविर्भाजि, तेषां
 सेतान्यहविर्भाजि”—इति ‡ । “ऋग्भाजश्च भृयिष्ठाः” प्रायेणे-
 त्यर्थः । तद्यथा,—आग्नीसुक्ते एकैका मृचं भजन्ते लक्षणभेदा-

* सप्तमाध्यायारम्भेति यावत् । पु० १८१ प्र० द्रष्टव्यम् ।

† निघण्टु-देवताकाण्डपठिता इत्यर्थः । १भा० ४१८—४८० प्र० द्रष्टव्यम् ।

‡ इहैवोपरिष्ठात् १०, ४, ५ द्रष्टव्यम् । तानि च वेन आदीनि ।

मिन्द्रादिभंविज्ञानाद् दृढ मिन्द्रादौ देवतार्थे आम्नायविधौ प्रयोगे च द्विविशोदयति ॥

तद्यथा,—“इन्द्राय वृत्रघ्ने एकादशकपालं निर्वपेत्” इति, तथा “इन्द्रायां होमुचे इति”—“इन्द्रायां होमुचे एकादशकपालं निर्वपेत्”—इति* ॥

ततः किम्? “तान्यप्येके समामनन्ति” । ‘एके’ नैरुक्ताः ‘तान्यपि’ गुणपदानि वृचहां होमुक्प्रभृतीनि, अग्न्यादौ देवतापदसमाम्नाये पृथक् पृथक् ‘समामनन्ति’ अहं तु न समामने । कस्मात्? “भूयांसि तु समाम्नानात्” यानि तेषु गुणपदानि वृचहां होमुक्प्रभृतीनि समामनन्ति, ततोऽन्यान्यपि ‘भूयांसि’ वज्रतराणि सन्ति एव, माहाभागात् देवतायाः गुणानां मियत्ता नास्ति; तेषां तु सर्वेषां समाम्नाने समाम्नायस्यापरिनिष्ठैव स्यात्, तथा च सति तेषां शास्त्रे असमाप्तिः; तन्ममापि मा भूदित्यतः “यत् तु संविज्ञान-भूतं स्यात् प्राधान्यस्तुतिः, तत् समामने” इति । यदेतत् संविज्ञान-भूतं दृढं भगौणं केवलं मपि निर्विशेषणं लब्धप्रधानस्तुतिदेवतापद-मग्न्यादि, तत् समामने; न गौणं व्रतभृत्-व्रतपत्यादि† ॥

* ‘पुरोवा एतान् देवा अक्रत यत्पुरोवासास्तुपुरोवाशानां पुरोवाशत्वं तदा-
करनुसवनं पुरोवाशान् निर्वपेत् अष्टाकपालं प्रातःसवनं एकादशकपालं माध्यन्दिने
सवने द्वादशकपालं हस्तीसवने”—इत्यादि रे० प्रा० १, १, ५ ।

† अक्चंदितायास्तु न ह्यग्रे व्रतभृत्पदं, नापि व्रतपतिरिति; अन्यच्च तस्यैव
“सोऽग्रे व्रतभृतेऽष्टाकपालं पुरोवाशं निर्वपेत्”—इति, “सोऽग्रे व्रतपतेऽष्टाक-
पालं पुरोवाशं निर्वपेत्”—इति च रे० प्रा० ०, १, ८ । “अग्रे व्रतपते व्रतं चरि-
ष्यामि”—इत्यादि च सा० म० प्रा० १, १, ८—१२ ।

अथवा तान्यप्येके समामनन्तीत्यत उत्तरस्य “भूयांसि तु समाम्ना-
नात्”—इत्यस्यापरोऽर्थः । भूयांसि एव तेषां समाम्नानात् (गुणानि*)
समाम्नातानि स्युः, न किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोजनम् ; वचनात् केवलं
गुरु शास्त्रं सम्पद्यते, तन्मा भूत् इत्यर्थः ॥

“अथ उत कर्मभिः ऋषिः देवता स्तौति— वृत्रहा, पुरन्दरः”
—इति । स वृत्रहा, शतक्रतुः, पुरन्दरः, गोत्रभिद्, वज्रवाजः इति ।
“तानि अपि एके समामनन्ति” तानि अपि एके कर्मनामधेयानि
समामनन्ति । को विशेषः पूर्वभ्यः समाम्नातभ्यः ? विधिदर्शनात् पूर्वेण
हविषोदयति(इति)वचनात् स्तुतिदर्शनादिकर्मभिर्हविर्देवताः स्तौ-
तीति वचनात् “भूयांसि तु समाम्नानात्” इति स एव दोषः ॥

“व्यञ्जनमात्रं तु तत्, तस्याभिधानस्य भवति” । वृत्रहा पुरन्दर
इति यदेवमादि गुणपदम्, ‘तत्’ तस्यैवेन्द्रादेः संविज्ञातपदस्य ‘व्यञ्जन-
मात्रं’ विशेषणमात्रं भवति ; न पृथक् प्रधानम्, केवलस्य सम्बन्धात्
स्तुत्या । यथालोके—“ब्राह्मणाय बुभुक्षिताय श्रोतनं देहि, स्नाताय
अनुलेपनम्, पिपामते पानीयम्—इति” । यो बुभुक्षितः, तस्मै
इति यथा तु बुभुक्षितशब्दो विशेषणम्, केवलस्य बुभुक्षितशब्दस्य
विशेषतः क्वचिदनवस्थानात् । एवं वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां
विशेष्य संप्राप्यानवस्थानाद् व्यञ्जनमात्रता ; न स्वप्रधानता । तस्मा-
न्नैतान्यहं समामने ॥ १० (१३) ॥

इति निरुक्तभाष्यार्थोपनिबद्धौ द्वादशस्य (सप्तमस्य)

तृतीय. पादः समाप्तः ॥ ७. ३.

* नैषोऽशा न-ध पुस्तकवैरन्यत्र पर तत्र तत्राप्यस्यष्टासु एव ।

† नैषोऽश मलि क-पुस्तके ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं
व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीय-
तेऽङ्गन्नयति सन्नममानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्टी-
विर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति शाकपूणिरितादक्ताद्गधाद्वा नीतात्स खल्वेते-
रकार मादत्ते गकार मनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्त-
स्यैषा भवति ॥ १ (१४) ॥

“अथातोऽनुक्रमिष्यामः” । सामान्यतः परिख्यातोऽग्न्यादिर्देव-
पत्न्यन्तो देवतापदसमाम्नायः*, विशेषत इदानीं प्रतिपद मनु
व्याख्यास्यते, तदर्थं मधिकारवचनम्,—‘अथ’ इति ।

‘अतः’—इति आनन्तर्ये । सामान्यात् पारिभाषिकाद् व्याख्या-
नादनन्तरात् (‘अनु’) आनुपूर्वेण यथासमाम्नातं ‘क्रमिष्यामः’ कथ-
यिष्यामो वर्णयिष्यामो व्याख्यायेत वाक्यशेषः । सा च पुनर्याख्या
(१) (१) (१) (४) (१) (१)
अभिधानाभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्युदाहरणतन्निर्वचनविचा-
(७) (८)
रोपपत्त्यवधारणक्रमलक्षणा । तद्यथा,—(१)“अग्निः”—इत्यभिधानम्,
(१)अग्रं पार्थिवः इत्यभिधेयम्, (१)“अग्रणीर्भवति”—इत्यभिधान-

* पु० १८१३० ‘अथातो दैततम्’—इति, १८१ ३०“५” दीप्यन्तो च इदृश्या ।

व्युत्पत्तिः, (४) “अग्निं मौले” — इति प्राधान्यस्त्युदाहरणम्, (५) अग्निं मौले = “अग्निं याचामि” इति तन्निर्वचनम्, (६) “स न मन्येताय मेव अग्निः” — इति विचारः, (७) “यस्तु सुक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते” — इत्युपपत्तिः, (८) “अय मेव सोऽग्निः” — इत्यवधारणम् * । एवम्प्रकारया व्याख्याया प्रतिपद मनुक्रमियामः ॥

तत्रैतद् भवति कोऽयं मग्निः? इति । आत्मा — इत्यात्मविदः ; “एकं सद् विप्रो ब्रह्मधा वेदन्ति (ष्ट० स० १, ३, १२, ६)” — इति मन्त्रदर्शनात् । अविवक्षितस्यानविशेषो निर्ज्ञातैतदभिधानो देवता-विशेषो लोकवेदप्रसिद्धः कर्माङ्ग मिति याज्ञिकाः † । विवक्षित-स्यानविशिष्टकर्मा मध्यमोत्तमाभ्यां ज्योतिर्भ्यां मन्यः पार्थिवोऽयं मग्निरिति नैरुक्तमयः ‡ । चित्वाभ्युपगमात्तत्त्वमिपादयिष्येद् भारभ्यते ।

“अग्निः पृथिवीस्थानः तं प्रथमं व्याख्यास्यामः” — इति । पृथिव्येवास्य विशेषतः स्थानम् ; न अन्तरिक्षम्, न द्यौः इति पृथिवी-स्थानः ; तत्र कर्माधिकारात् तस्य । तिष्ठत्यस्मिन् इति स्थानम् । यस्मात् पृथिवी अस्य स्थानम्, तस्मात् सन्निकर्षालोकानुक्रमत्वाच्च न ह्यस्ति कारणे प्रथमातिक्रमो न्याय्य इति त मेव प्रथमं व्याख्यास्यामः ॥

* सर्वस्यैतदनुपद मेव वक्तुं भारभते पञ्चमण्डलानां यावद् ।

† पुरस्तात् ३१२ प्र० “एक आत्मा” — इत्यादिकं तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ३१० प्र० “अपि वा प्रथमेव स्युः” — इत्यादिकं तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् ३१० प्र० “तित एव देवताः” — इत्यादिकं तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् ।

“अग्निः कस्मात्” । देवताभिधाने देवता आत्मनः परोक्षीकृत्य परोक्षीकृतं तत्त्वमर्पितम्, परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षविषय इति हि विज्ञायते । तन्निर्वचनादागमप्रामाणिकं देवताताङ्गाय मनु-
भवतीति श्रुत्य तन्निर्वचयत् “अग्निः कस्मात्?” इत्युपोद्धृत्य “अगणी-
भवति”—इत्येवमादिना अग्निशब्दं निराह । सर्वत्रैवं देवतापदे
उपोद्धातोपन्यासौ द्रष्टव्यौ । आत्मवित्पक्षे तु सर्वं भभिधानमात्मार्थं
मेवेति सर्वावस्थमात्मानं सर्वाभिधानव्युत्पन्नितो निरुच्य याथा-
त्म्यतः परिज्ञाय सर्वात्मन आत्मनः सर्वावस्थं विभूतिताङ्गाय मनु-
भवतीति सर्वपदव्युत्पत्तिप्रयोजनम् । स्मर्यते हि,—“शब्दग्रन्थाणि
निष्णातः परब्रह्माधिगच्छति”—इति * ॥

“अगणीः भवति”—इति । अग्निशब्दं विगृह्य वाक्यीकृत्य कृत-
वाक्यपदवर्णनिष्कर्षणसमुदायोपजनितस्य अग्निशब्दस्य अगशब्दात्
गकारमुपलभ्य अगशब्दं कर्माभिधायिनं पूर्वपदत्वेन व्यवस्थाप्य नय-
ति च परमुत्तरपदस्य कर्तव्यार्थात्मने† व्यवस्थाप्य अग्निशब्दं
निराह,—अयं कोऽर्थः ? इति । सर्वेष्वर्थेष्वमावात्मानं मयं नयति,
सर्वत्र तथोपकरोति यथा अयं सम्पद्यत इत्यर्थः । अगशब्दः प्रधान-
वाची, स एव वा अयं नयति । सैनौ वा अये नयति सैन्यापत्ये-

* अत्रार्थे नृतिमानद्याह पत्यग्रायां पतञ्जलिः,—“सुदुर्बो अग्निं यद्वत्तु यस्य ते
सुप्तमिच्छति । अमुचरन्ति काकुदं सुम्यं सुविता मित्र (अ० सं० १, ५, ०, १) ।
सुदेवो अग्निं यद्वत्तु । अत्यदेवोऽग्निं, यस्य ते सप्तविभक्तयः सप्तविभक्तयः, अमुचरन्ति
काकुदं ताङ्ग । काकुजिह्वा सा अतिमुद्यमे इति काकुदम् । सुम्यं सुविता मित्र ।
तद्यथा शोभना सुमिं सुविता सप्तविभक्तयः प्रविष्टा इति, एवं सप्तविभक्तयः सप्तविभ-
क्तयः तास्यमुचरन्ति, तेनाग्निं अत्यदेवः । अत्यदेवः आमेत्यर्थं वाकरदम्”—इति ।

† “कर्तव्योऽग्निं च” ग, म ।

ऽवस्थित इत्येके; विज्ञायते हि,—“अग्निर्वै देवानां सेनानीः” इति * ॥

अथ वा “अयं यज्ञेषु प्रणीयते” प्रथमं यज्ञेषु प्रणीयते; न तावत् किञ्चिदप्यन्यत् क्रियते यावदयं न प्रणीयत इति, ततोऽस्मिन् व्रतमुपेत्यान्यानि कर्माणि क्रियन्त इति † ॥

अथ वा “अङ्गं नयति सन्नममानः” यत्रायं सन्नमयति साधनत्वेन वैदिके वा लौकिके वार्ये, तत्र सन्नममान एवात्मानं प्रधानीकृत्य सर्वं मन्यदात्मनोऽङ्गतां नयति गुणीकरोतीत्यर्थः । अथ वा “अङ्गं नयति सन्नमानः” दण्डे वा काष्ठे वा यत्र सन्नमति आश्रयति, तत् आत्मनोऽङ्गतां नयति, आत्मसात् करोतीत्यर्थः ॥

“अक्रोपनो भवति इति स्यौलाष्ठौविः” । स्यौलाष्ठौवतः पुत्रः स्यौलाष्ठौविः आचार्यः स एवं मन्यते,—अयं मक्रोपनो यस्माद् भवतीति तस्मादग्निरिति । किं मिदं मक्रोपनः इति ? अत आह,—“न क्रोपयति” । एवमपि न गृह्यते क्रोपयतेरप्रसिद्धार्यत्वात् । अतः पुनर्ब्रवीति प्रसिद्धेनार्येण,—“न स्नेहयति विरुचीकरोतीत्यर्थः; स हि तस्य स्वभावः ॥

“चिभ्यः आख्यातेभ्यः जायते इति शाकपूणिः” । चयाणा माख्यातानां मभिधेयाः क्रिया अत्र लक्ष्यन्ते, ता उपादाय हेतुत्वेनाग्निशब्द आत्मानं लभते । तद्यथा,—“इतात्”, “इण गतो

* अत एव ऋक्संहितायाम्,—“सेनानीर्न सङ्गरे हत एधि” इति ८, १, १८, १।

† “ते ऽपि ऽग्निनाग्निं मयजन्त” —इति ऐ० मा० १, १, ५ । “अग्नये प्रणीयमाना यानुमूचि” —इत्यादि च द्रष्टव्यम् । ऐ० मा० १, ५, १ ।

(अदा० प०)'—इत्यस्मादित्यर्थः । “अक्तात्, दग्धाद् वा” अनक्तेर्वा दहतेर्वा विकल्प एतयोः । ततो “नीतात्” इति, ‘णीञ् प्रापणे (भा० प०)’—इत्येतस्मात् । धातवः केवलं निर्दिष्टाः । किं कुत आदत्ते ? इत्यत आह,—“सः खलु” शाकपूणिः “एतेः” धातोः “अकारम् आदत्ते” । नन्वेतेरकार एव नास्ति, अतः किं आदत्ते ? सत्यं नास्ति ; वर्णसामान्येन तद्विकार मादाय इणोऽर्थदर्शनात् अग्नौ शब्दार्थ-सम्बन्धनित्यत्वाद्, अर्थे च गुणभूतत्वाच्छब्दस्य, ततः तं व्यापादय-त्यकारत्वेन । अथ वा रूपानेकत्वादिणो यथावस्थितस्याकारो भवति, तथा रूपं भवस्याप्य ततोऽकार आदत्ते ; दर्शितं चैतत्—“एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणम्”—इत्यत्र * ; भवति चास्य ण्यन्ते रूपम् ‘आययति’—इति †, अत्र अकारः, ततः आदत्ते । “गकारम्, अनक्तेः वा दहतेः वा” कृतकुत्वजश्वयोर्विकल्पेन । “नीः परः” एषः ब्रह्मः । एति च व्यनक्ति च रूपाणि, अथ वा एति च दहति च नयति च हवींषि देवेभ्यः इति अग्निः साधीयस्तरः । एता एतद्भातु-वाच्याः क्रियाः एष करोति इति “अग्निः” ॥

“तस्य” एतल्लक्षितलक्ष्यप्रधानस्तुतिसम्बन्ध मभिधानं सुपलक्ष्य : देवतापदसमाप्ताये समाप्तात मग्निरिति ‡, तस्य “अग्नि मीळि”—इत्येतत्प्रमुखा अग्निकर्मलिङ्गलिङ्गिताः सर्वा आग्नेय ऋचः उदा-हरणम् ; न पुनरस्ति कारणे मुख्यातिक्रमो न्याय्य इति ऋग्वेदप्रथमा मिमा ऋच मुदाजहार “तस्य एषा भवति”—इति,—॥ १ (१४) ॥

* १भा० ८८३० १ख० ४पा० १ख०, तद्भाष्यान्तर्गत ८१३० इत्यन्तम् ।

† “यौ गमिरवोधने”—इति पा० । इह तु बोधनार्थ एव ।

‡ १भा० ४१८४० ५ख० १ख० (१) ।

अग्निं मीळे* पुरोहितं यज्ञस्य देव मृत्विकम् ।
 होतारं रत्नधातमम् । अग्निं मीले ऽग्निं याचामीलिर-
 ध्येयणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो
 यज्ञश्च† देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो
 भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्यातारं
 जुहोतेर्होतैत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धना-
 नान्दादृतमन्तस्यैषापरा भवति ॥ २ (१५) ॥

“अग्निं मीळे (च० सं० १, १, १, १)”-इति । मधुच्छन्दस आर्षम् ।
 गायत्री । आश्विने विनियोगः । यः अग्निः देवपुरोहितः पाकयज्ञे,
 अस्माकं यज्ञे यश्च ऋत्विक्, होता यज्ञस्य, रत्नधातमश्च दातृतमो
 रत्नानाम्, त मयं रत्नानि याचे इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“इङिः” धातुः “अध्येयणाकर्मा” याच्ना-
 कर्मेह ; अन्यत्र “पूजाकर्मा वा” अपि † । “पुरोहितः व्याख्यातः”,
 “पुर एनं दधति”—इति ‡ । “यज्ञः च” व्याख्यातः, “प्रख्यातं यजति-
 कर्मा”—इति ॥ । “देवः”, “दानाद् वा” ददाति ह्यसौ ऐश्वर्याणि ।

* “अग्निं मीळे”—इति क, ख, ग ।

† “यज्ञस्य” क, ख, ग ।

‡ “पूजाकर्मा वा”—इति वा-पदश्रवणात् अत्रापि पसे पूजार्थं यास्कसम्मत
 एवेत्यध्याकम्, सायणभाष्येऽप्येव मेव ।

§ १भा० १०१४० १ख० १पा० १ख० ।

॥ १भा० ११७४० १ख० ४पा० १ख० ।

“दीपनाद् वा” दीपयति ह्यसौ तेजोमयत्वात् । “द्योतनाद् वा”
धात्वन्त्यत्वं मर्थैकत्वम् । “द्युस्थानो भवति—इति वा” पक्षे अर्थवत्त्वं
निर्वचनस्य । अथ वा अग्नीन्द्रावपि द्युस्थानौ ; सामान्यं हि द्यौः स्थानं
देवतानाम्*, तयोस्तु कर्माधिकारस्थाने विशिष्टे पृथिव्यन्तरिक्षे ।
“होतारं=होतारम्” देवानाम्† । “ऋणवाभः” तु “जुहोतेः”
‘ऊ दानादानयोः (जु० प०)’—इत्यस्य मन्यते “होता इति” । “रत्न-
धातमम्=रमणीयानां धनानां दातृतमम्” ॥

ततः “तस्य” एव अग्नेः “एषा अपरा” ऋक् “भवति” ।
समानमंहितत्वादपरेति वा द्वितीयेत्यर्थः । सा पुनः किमर्थम् ?
इति । अमुना प्रकारेण सर्वा एतस्या मुदाहरण सेतत्कर्मयुक्ता ऋच
उपेक्ष्या इत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ २ (१५) ॥

अग्निः पूर्वैर्भिर्ऋषिभिरीक्ष्यो नूतनैरुत । स देवाँ
एह वक्षति । अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीलितव्यो (वन्दित-
व्यो †) ऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति स न
मन्येताय मेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी
उच्येते ततो नु मध्यमः ॥ ३ (१६) ॥

* “देवा वा ऋषयैर्विजिग्यन्ता ऊर्द्धाः स्वर्गं लोकं मायन्” —इत्यादि (रे० प्रा०
९, ४, ४), “परो वा ऋषा लोकाद् स्वर्गं लोकः” —इत्यादि (रे० प्रा० ९, ४, ४)
च द्रष्टव्यम् ।

† “अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतद्वोदपदनं यदुभारवेदी भाभिः” —इति ००
प्रा० १, ५, ९ । “अग्नेयं होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यम्” —इति सा० भा० ।

‡ मैत्रयद् ङग्रवे क-च-ग-पुस्तकेषु ।

“अग्निः पूर्वेभिः (ष्ट० सं० १, १, १, १)” — इति । पूर्वयैव समानार्थ-
विनियोगच्छन्दस्का । तद्वृत्त मुत्तरत्रापेक्ष्य यद्वृत्त मध्याजहार
भाष्यकारो यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति दर्शयन् । “अग्निः यः” “पूर्वेभिः”
“पूर्वेः” चिरन्तनैः “ष्टपिभिः” “ईडितव्यः” ईडनं पूजनं मर्हति,
“अस्माभिश्च” “नवतरैः” ईडितव्य इति वर्त्तते । स किं करोति ?
इत्याकाङ्क्षिते निराकाङ्क्षं क्रियते,—“सः देवान्” “इह” एतस्मिन्
कर्मणि अस्माकम् “आ वद्धतु” इति लोटा निराह भाष्यकारः
अग्निष माकाङ्क्षिता मपेक्ष्य । षड्वेकपदनिवृत्तम् ॥

सङ्कीर्णत्वाद्गन्धमभिधानस्य अतः परं विचारः ;—“स न मन्येन”
—इत्येवमादिना आशिष्य विचारः । ननु नित्ये स्वार्थाभिधेयसम्बन्धे
अभिधानानां मर्थान्तरवृत्तितैव नास्ति, कुतः सङ्करः ? इति । अथा-
स्वार्थान्तरवृत्तिता । जहत्स्वार्थं मर्थान्तरं मुपसङ्ग्रामन्ननित्यतां सम्ब-
न्धस्य द्योतयति । नैव जहत्स्वार्थं मभिधानं मभिधेयान्तरे वर्त्तते ।
किन्तु हिं ? द्वे छमभिधानस्य शक्ती ; गौणी मुख्या च । तयोर्गौणी
गुणसाम्यात् ; यस्मात् कस्माच्चित् गुणात् सर्वत्र वर्त्तते, तस्यास्तथाविध
एव सम्बन्धः, सर्वार्थो नित्यः समर्थप्रकरणोपपदपरतन्त्रः । मुख्यत्वे
विनियोगेन लोकवेदप्रसिद्धा स्व एवार्थं वर्त्तते । तदेव मसङ्करेऽपि
शब्दानां मुख्यगौणार्थवर्त्तिनां सङ्कर इवामेधसां प्रतिभाति * ॥

क कस्य शब्दस्य गौणी शक्तिः ? क कस्य मुख्या ? इति तत्रवि-

* इतिर्दिधा । जहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था च । अवयवार्थनिरपेक्षत्वे सति समु-
दायार्थबोधिकात् जहत्स्वार्थालम् । अवयवार्थसंवलितसमुदायार्थबोधिकात् मज-
हत्स्वार्थालम् । रथम्भरं साम, शूरा मेवा—इति पूर्वस्योदाहरणम् । राजपुत्र-
इत्यादि परस्मैति । विस्तरस्तु मन्त्रादौ द्रष्टव्यम् ।

वेकार्थं मिदं सुपोद्धन्ति चोदकरूपेण “स न मन्येत” इति । ‘सः’ शिष्यः, ‘न मन्येत’ न जानीयात् सम्यगेतदभिहितम् “अयं मेवाग्निः” पृथिवीम्यानः “इति” । कस्मात् पुनर्न मन्येत? इतः,— यस्मात् “अपि एते उत्तरे ज्योतिषी” मध्यमञ्च उत्तमञ्च “अग्नी उच्यते” * । कथम्? इत्यत आह,— एतत् तावत् पार्थिवं ज्योतिः, आवाहनक्रियायोगात् “अग्नि मीडे”—इत्येतस्यां च यथा भवतोक्तं तथैवोच्यते, “ततः तु” वयं मपि यथा “मध्यमः” अग्निशब्देनोच्यते तत्कर्मयोगाच्च स एवाग्निः, तथेमा नृच मुदाहरिष्यामः,—॥२(१६)॥

अग्निं प्रवन्तु समनेव योषाः कल्याण्यः^१ स्मयमानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधौ नसन्त ता जुषा-
णो हर्यति जातवेदाः॥ अभिनमन्त समनस इव योषाः
समनं समननाद्वा सम्माननाद्वा कल्याण्यः स्मयमानासो
अग्निं मित्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः

* एवमादिषु स्थानेषु मध्यमशब्देन वायुरिन्द्रो वा पृथ्वीय इति साधयध । तथा हि,—“मध्यमस्थानस्थो वायुरिन्द्रो वा * * * वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशा-
ज्जायते”—इति ऋ० सं० १, ४ १५, १ सा० भा० । अस्मन्मते लिङ् वैद्युतोऽग्निरेव मध्यम इति बोध्यः । तथा च “उत्तरे ज्योतिषी” वैद्युताग्निं सूर्यं च + अतश्च निघण्टो-
मध्यमस्थानदेवतानामस्य (५, ४, १९) “अग्निः”—इति, उत्तमस्थानदेवतास्य (५, १, ८) “सूर्यः”—इति च दृश्यते अग्निः सूर्ययोश्चाभेदः । तथाहि,—अग्निर्वैश्वानरं प्राच्या-
वधत्, तस्य यद्वेतसं प्रथमं मुदीप्यत, तदभावादित्योऽभवत्”—इति ऐ० ब्रा० २, २, १० । “मिःऽग्निर्दिविस्सुगन्धं उदधयत । स स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमष्टजोत्, अग्निर्वै-
श्वर्यस्य लोकस्याधिपतिः”—इति च ऐ० ब्रा० २, ४, ४ । अग्नीश्वरस्योपांतिवृक्षा मेव देवतानां ज्योतिस्वरूपत्वं च दृश्यते “अग्निर्ज्योतिः”, “इन्द्रा ज्योतिः”, “सूर्या ज्योतिः”—इति च ऐ० ब्रा० १, ४, ० । “अग्निमयौ पुरं, त्रिपुरं पयोऽस्रक”—इति, “अग्निमय पुरं दीपमाना धाजमाना अतिष्ठत् (ऐ० ब्रा० २, १, १)”—इति चाग्नेल्लोकादस्य न बोध्यते ।

समिधो नसन्त नसतिराम्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा
 वा । ता जुषाणो हर्षति जातवेदाः । हर्षतिः प्रेक्षाकर्मा
 विहर्षतीति * । समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्यादित्य
 मुक्तं मन्यन्ते समुद्राद्भेषोऽङ्गा उदेतीति च ब्राह्मण
 मथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तरा-
 भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ (१७) ॥

“अभि प्रवन्तु” इति । वामदेवधार्यम् । सप्तमेऽहनि दशरा-
 त्रस्य आव्यग्रस्ते विनियोगः । ‘अभिप्रवन्तु’ (‘अभि नमन्तु’)
 अभिमुख्येन नमन्ति प्रक्रीभवन्ति । ‘घृतस्य’ “उदकस्य” ‘धाराः’ ।
 क अभि प्रक्रीभवन्ति ? मध्यमम् ‘अग्निम्’ । कथम् ? इति,—
 ‘समना इव योषाः’ (‘समनसः’) समानमनसः । एकस्मिन्
 भर्त्तरि यामां मदांसि वर्त्तन्ते, ताः समनसः । ता यथा ‘कल्याण्यः’
 रूपयौवनादिगुणमयनाः, ‘स्रयमानासः’ स्रयमानाः ईषद्भुवन्यः
 हर्षमुपजनयन्त्यो भर्त्तुस्तं प्रति परिष्वजनाय अभिनमेयुः, तथा
 मध्यमस्थान मग्निं घृतस्योदकस्य धाराः ‘समिधः’ समित्वयन्त्यः
 ‘नसन्तु’ प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ताश्च ताश्च पुनः सः ‘जातवेदाः’ मध्य-
 मस्थानो वैद्युतोऽग्निः, ‘जुषाणः’ प्रीयमाणः ‘हर्षति’ पुनःपुनः प्रेक्षति,
 अभिक्रामयते ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे युगपदविधानात्, पार्थिवे घृताङ्गतिहवन-

* “प्रेक्षाकर्माभिहर्षति” क, ख, ग ।

† अ० घ० १, ८, ११, १ । “अग्निस्त्वयाग्नेर्घृताना मन्यतमे देवता”—इति ।

स्तुत्यत्वेनेत्यर्थः ; यस्मै च हविर्निरूप्यते, चोदनासामर्थ्यात्—“आग्नेय-
मष्टाकपालं निर्वपेत्” इति । ‘अय मेव सोऽग्निः’ पार्थिवः ; अग्निश-
ब्दस्य विशेषतोऽत्र लोके वेदे च प्रसिद्धेः ;—‘अग्नि मानय—अग्निं
प्रणय’ इति, एत मेव हि लोकः प्रतिपद्यते ; न मध्यमं नाप्युत्तमम् ।
न च प्रमिद्धिबाधो न्यायः, शास्त्रचोदिता अपि खदिर-पलाशादयो
लोकप्रमिद्धित एव प्रतीयन्ते* । तस्मादग्निशब्देन पार्थिवस्य ज्योतिषो
मुख्यः सम्बन्धः ; गोण इतरयोर्मध्यमोत्तयोः । यथा अग्निशब्देन मध्य-
मोत्तमयोः, न तथा मध्यमोत्तमाभ्यां विद्युत्सूर्यशब्दाभ्यां लोकप्रसिद्ध्या
मुख्यः सम्बन्धः । एवञ्चेत् सुष्ठूक्तम्,—“यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हवि-
र्निरूप्यते, अय मेव सोऽग्निः” इति । एतदेव चात्र विचारे प्रयोजनम्,
—आग्नेयेषु सूक्तेषु हविःसम्प्रदानेषु स्तुत्यत्वेन भोक्तृत्वेन चैत सेवो-
पासीतेति ॥

अथ पुनर्योऽय मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोरग्निप्रवादः, स कथम् ?
इति,—“निपातम् एव एते उत्तरे ज्योतिषौ, एतेन नामधेयेन
भजेते” । निपातो नाम अप्राधान्यम्, भक्तिरित्यर्थः ॥ ५ (१८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

॥ पञ्चमः पादः ॥

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते
जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातवि-
द्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जात-
वेदसो * जातवेदस्त्व मिति ब्राह्मणं तस्मात् सर्वान्वतून्
पशवोऽग्निं मभिसर्पन्तीति च तस्यैषा भवति ॥ १(१६) ॥

“जातवेदाः”—इति वक्तव्यम् । स पुनरेष माहाभागात् कर्मस्थ-
त्वादिभिरेव ? अथ वा पृथग्भिधानस्तुत्यन्तरसम्बन्धाद् देवतान्त-
रम् । “जातवेदाः कस्मात्” ? स हि “जातानि वेद” ; न हि तद-
स्ति जात मस्मिंल्लोके यदसौ न वेद सर्वज्ञ इत्यर्थः । “जातानि वा
एनं विदुः” स एव धातुः, कारकान्यत्वं केवलम् । “जाते जाते विद्यत
इति वा” विदेः सत्तार्थस्थाधिकरणे कारके ; न तदस्ति जातं यच्चा-
सौ नास्ति । “जातवित्तो वा जातधनः” जातशब्दः पूर्वपदम्,
वित्तशब्द उत्तरपदम् ; जात मस्य वित्त मिति जातवेदाः । “जात-
विद्यो वा जातप्रज्ञानः” जातशब्द एव पूर्वपदम्, विदेर्ज्ञानार्थस्योत्तर-
पदत्वम् ; निसर्गत एवास्य जातं प्रज्ञान मित्यर्थः । “ब्राह्मणम्”
अपि च भवति, जनेर्विदेश्च जातवेदा इति,— “यत्तज्जातः पशून-
विन्दत-इति” । ‘यत्’ असौ ‘तत्’ तदा ‘जातः’ जातमात्र एव
निसर्गतः ‘पशून्’ ‘अविन्दत’ अलभत्, “तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्
—इति” विज्ञायते । यतश्चैतदेवम्, “तस्मात्” अद्यत्वेऽपि स्वाम्यय

* ‘पशूनविन्दत तज्जातवेदसो’—इति क, ख, ग ।

† १ भा० ५ अ० १ ख० (१), ४६०४० (१) ।

वियुक्त्युपजायेतेत्येव मर्थं मपि एतत् कथं नाम देवतात्प्रिसमर्थं
 कुर्यादिति 'धर्मणे' "धारणाय" अविच्छेदनाय । कथं नामैतत् देवताभ्यो,
 नित्यं प्रापयेदिति । "एतेभ्यः" "कर्मभ्यः" अर्थाय "दमम्" एव
 "अग्निं" पृथिवीस्थानं साधयते । 'स्वधया' "अग्नेन" हविषा, आग्नेन
 पुरोडाशेन च । यदुक्तं निगमे घृतं चापां पुरुषं चौपधीना
 मिति । तदेतत् 'अपप्रयन्त' देवाः अवर्द्धयन्तेत्यर्थः ॥

एव मेतस्मिन् सुक्ते प्रथमे मन्त्रे यदेतदग्निलिङ्गं मसृष्टं वैश्वानर-
 शब्देन, तदग्रंमय मग्निवाचि । तत्पुनरेतत्सूक्तं 'हविष्यान्तीयम्' प्रागे-
 वाग्नेयं करोति, प्रायस्यात् ; प्रथमं लोके यो हि श्रूयते, स खेनाभि-
 धानेनाव्यभिचारिणोपक्रम्यते स्तोतुम्, • ततोऽन्यैर्भक्तैः स्तूयते,
 त्वं राजा त्व मिन्द्र इत्येवमादिभिः । तथैवं कृत्वा अस्मिन् सुक्ते यो
 वैश्वानरशब्दः उत्तरत्र स तस्यैवाग्नेः पृथिवीस्थानस्य व्यञ्जनमात्रं
 भवति । तथा चाय मेव पृथिवीस्थानोऽग्निर्वैश्वानरः ; न मध्यमः* ॥

तथेम मपरं मन्त्रं स्वपक्षोद्भिभावयिषया अन्यस्मात् सुक्तात्
 भिन्नज्योतिर्लवणं भानीय मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोरन्यत्वव्यपदेशवतो
 वैश्वानरस्य निर्णयनिष्पन्नं प्रकरोति "अथाप्याह"—इति ॥ ३ (१५) ॥

अपा मुपस्थे महिषा अगृभ्णतु विशो राजान् मुप
 तस्युर्द्ध्वमित्यम् । आ दूतो अग्निं मभरद्विवस्वतो वैश्वा-
 नरं मातरिश्वा परावतः ॥ अपा मुपस्थ उपस्थाने

* एवञ्च 'अमो आदित्य'—इत्यादि (४०१४० १५०—४००२०) वर्णितं याज्ञे-
 कमत मध्यपाक्षम् ।

महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वायुहृत
माध्यमिका* देवगणा विश इव राजान मुपतस्युर्ज-
ग्मिय मृगमन्त मिति वार्चनीय मिति वा-(पूजनीय
मिति वा †)-हरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्या-
दिवस्वान्विवासनवान् प्रेरितवतः परागताद्वास्याग्नेवै-
श्वानरस्य मातरिश्वा न माहर्त्तार माह मातरिश्वा
वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वायैन
मेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति ॥ ४ (२६) ॥

“अपा मुपस्ये”—इति† । भरद्वाजस्यार्घम् । प्रांतरनुवाकाश्चिनयोः
शस्यन्ते । ‘अपाम्’ ‘उपस्ये’ ‘उपस्याने’ यत्रोपगम्य तिष्ठन्त्यापः
सोऽपा मुपस्यः, अन्तरिक्षलोकः‡, तस्मिन्नपामुपस्ये । “महति”
विस्तीर्णे । सन्नाः ‘महिषाः’ “माध्यमिका देवगणाः” । अथवा
‘महिषाः’ तएव “महान्तः” । किं मकुर्वन्? ‘अगृभणन्’ “अगृहन्” ।
गृह्येत्वा च (‘विशः’) “विश इव” मतुष्या इव ‘राजानम्’ परिवार्य
‘उपतस्युः’ । ‘अग्मियम्’ अग्निः स्तुतिभिः तदन्तम्, “अर्चनीयम्”
अर्चनाहं वा । कतमम्? इति । “यम्” ‘आ अभरत्’ “आहरत्” ।
‘दूतः’ देवानां ‘मातरिश्वा’ “वायुः”, ‘अग्नि’ वैश्वानरम्, कुतः ?

* “माध्यमिका” क, ख, ग ।

† न विद्यत एतत् क-ख ग पुस्तकेषु ।

‡ अ० सं० ४, ५, १०, ४ ।

§ अतएवाह मनु —“मध्ये धाम दिग्धाष्टावपा स्थानस्य शाश्वतम्”—इति
(१, १२) । इह कुतूकलत “समुद्रास्त्र मपा स्थानम्”—इति व्याख्यानम् नास्ति-
नारमम्, “सरितः सागरान्”—इति (१४४१०) समुद्रोत्पत्तेर्वैद्यमायलादिति ।

‘परावतः’ (“प्रेरितवतः”) प्रकर्षेण ईरितवतः, प्रेरिततरात्; “परा-
गताद्वा” दूरतराद् ‘विवस्वतः’ आदित्यात्, विवासनक्रियया तमसां
तद्वतस्तं पर्यगृह्णन् अन्तरिक्षे लोके गृहीत्वा चोपतस्थुः विश्व इव
राजानं मातरिषा वायुः । स हि “मातरि अन्तरिक्षे” अप्रति-
बध्यमानशक्तिः “श्वसिति” गच्छति । अथ वा “मातरि” “आश्व-
निति” गच्छति ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे यत आह्वियते, येन चाह्वियते, यस्याह्वियते,
सर्वे ते पृथग् व्यपदिष्टाः । अत्र विवस्वत आह्वियते मातरिष्यना
वैश्वानर इति । तस्मादेतयोर्विवस्वन्मातरिष्यनोः सन्निधानव्यपदेशे
सति माताद् वैश्वानरशब्देन पार्थिव उक्त इति व्यतिष्ठते पार्थिवो
वैश्वानर इति ॥

अथ पुनर्यदङ्गीकृत्य सूर्यादिमन्त्रिणं विशेषलिङ्गं हविष्यान्ती-
यस्य सौर्यवैश्वानरत्वं मुक्तम्—“विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा
वैश्वानरं केतु मङ्गा मरुणवन्”—इति, नान्यः सूर्यादङ्गां कर्त्ता, तस्मात्
सूर्याऽत्र वैश्वानर इति* । अत्र ब्रूमः—पार्थिव एवाग्निः सृक्ते
प्रथमायां मृचि प्रकृत्योत्तरासूचु एतस्मिन् सृक्ते प्रकृतिभूम्ना स्तव्यते,
महत्त आत्मनो माहाभाग्यात् । अपि तर्हि सत्त्वान्यत्प्रभृतीनि प्रकृति-
भूमभिः स्तव्यन्ते†,—किं मङ्ग पुनर्देवताः; तासां मपि च विशेषतोऽग्निः;

* प्रदर्शितं पुरस्ताच्चैतत् हविष्यान्तीयं सृक्तं मिति याज्ञिकपञ्चमर्थेनाय । पु०
६ पा० ५ ख० ४० ५२० १० पं० ।

† यथा हि उक्तं पुरस्तात्,—“अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तव्यम्”—इत्येवमादि
१००२० ४ पं० । वक्ष्यति च भवमारभे—“अथ यानि शयिष्यायतनानि सत्त्वानि
सृति सृमन्ते”—इत्यादि ।

यस्य सर्वदेवतात्माभिवादः साक्षाद् “अग्निः सर्वा देवताः (ऐ० ब्रा० २, १, २)”, “इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ६.)” —इति* । तदेतदेतस्मिन्नेव सूक्ते स्फुटतरं सुपदिश्यते । यथा पार्थिव एवायं मग्निः तेन तेन देवता विशेषेण देवतात्मना तत्स्थानं मापन्नं स्तूयत इति तदर्थं मिदं साह ॥

“अथैनं मेताभ्यां† सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति” एताभ्यां ये एते वक्ष्यमाणे, सर्वाणि स्थानानि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलक्षणानि अभ्यापाद्य अभ्यापाद्य इत्यभ्यापादं स्तौति मन्त्रदृक्—॥ ४ (२६) ॥

मूर्द्धा भुवो भवति नक्तं मग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् । माया मू तु यज्ञियाणां मेता मपो यत्तू-
र्णिश्वरति प्रजानन् ॥ मूर्द्धा मूर्त्तं मस्मिन्धीयते मूर्द्धा
यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तं मग्निस्ततः सूर्यो
जायते प्रातरुद्यन्त्स एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञि-
यानान्देवानां यज्ञसम्पादिना मपो यत्कर्म चरति
प्रजानन्त्सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरते ‡ त्वरमाणंस्तस्यो-
त्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ५ (२७) ॥

“मूर्द्धा भुवो भवति”—इति § । “मूर्द्धा”, मूर्त्तं मस्मिन्” सर्व

* पु० ७, ४, ४—५ खण्डयोः । २८० २६१ ५० ।

† इत उत्तरयोः खण्डयोः यद्यमायाभ्यां निमित्तं यावत् ।

‡ “स्थानान्यनुसञ्चरति” क, ख, च ।

§ ऋ० सं० ८, ४, ११, १ । इयन्तु तस्मिन्नेव द्रविष्यान्तोये (४०५४०१०पं०) पठ्यते ।

सत्त्वजातमुपनिवृद्धं “धीयते” ; यथा हि शिरसो वियोगे तद्वतो-
 ऽवशं भावि मरणम्, एव मग्निवियोगेऽप्यवशं म्रियन्ते भूतानि
 इत्यतः* प्रधानम् ‘अग्निः’, ‘मूर्द्धा’ ‘भुवः’ भूलोकस्य भवति । विघ्ने-
 पतस्तु ‘नक्तम्’ रात्रौ तत्कृतत्वादालोकस्य, भूतानां चान्नपक्तेस्तत्-
 कृतत्वात् । तत् किं मय मन्योऽग्निरन्यः सूर्य इति ? न इत्युच्यते ;—
 “ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्” रात्रावग्नित्वेन लोकस्थोपकारं कृत्वा
 ‘ततः’ अनन्तरमेव प्रभातायां रात्र्या मान्निकैरूपकारैरुपकरित्यन्
 लोकस्य ‘सूर्यो’ भूत्वा ‘जायते’ ‘प्रातरुद्यन्’ “स एव” अयं मग्निः ।
 तस्य इयं ‘माया’ । क एनां जानाति ? मायां “लेतां” ‘यज्ञियानां’
 “देवानाम्, यज्ञसम्पादिनाम्” स तत्त्वविदो मन्यन्ते । तत् किम् ?
 इति । ‘अपः’ ‘यत्’ “कर्म” स्वाधिकारप्रयुक्तम्, आत्माधिकारप्रयु-
 क्तम्, आदित्यात्मना अन्यात्मना च कर्तव्यम् ‘प्रजानन्’ प्रकर्षेण जानन्
 “सर्वाणि स्थानानि अनुसचरते”, ‘तूष्णिः’ “त्वरमाणः” कर्मकालं
 मपरिहापयन्नित्यभिप्रायः ॥

“तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय” । यथा चैतदेवं तथेयं मपरा-
 ष्टक् भूयस्तरमेतमेवार्थवक्ति । किं पूर्वया नोक्तं यदनया भूयस्तरं
 निरुच्यते ? इति । स्थानद्वयमभिसम्पन्नः पूर्वया स्तुतः,—मूर्द्धा भुवो
 भवत्यग्निर्नक्तं ततः सूर्यात्मना प्रातरसावुदेति ; अयं पुनरुत्तरया
 स्थानद्वयमभिसम्पन्नः स्फुटतरं स्तुयते,—इत्येतद् भूयस्त्वम् ॥५ (२७)॥

* “एव मग्निवियोगेऽप्यवशभावी विनाश इत्यतः” श० ।

† उत्तरयेत्यस्य इदमेतत् उत्तरं यदर्थमानयेत्यर्थं, सूक्ते त्वयि “मूर्द्धा भुवो”—
 इत्यतो नाप्यहितपरा, अपि तु शृङ्गारिवेति शेषम्, वस्तुतस्तन्निरिताया मष्ट्युत्तरत्वं
 व्यपहारो न दीपावत् ।

स्तोमेन हि दिवि देवासां अग्नि मजीजनञ्छक्तिभि
 रोदसिप्रां । त मू अक्षण्वन् चेधा भुवे कं स ओपधीः
 पचति विश्वरूपाः ॥ स्तोमेन हि यं* दिवि देवा †
 अग्नि मजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः‡ पूरणं§
 त मकुर्वस्वेधाभावाय पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवीति
 शाकपूणिर्यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि
 ब्राह्मणं ॥ तदमीकृत्य स्तौत्यथैन मेतयादित्यीकृत्य
 स्तौति ॥ ६(२८) ॥

“स्तोमेन हि”—इति॥ । ‘स्तोमेन’ स्तुतिभिः, ‘शक्तिभिः’ “कर्मभिः”
 अग्निहोत्रादिभिः । ‘दिवि’ द्युलोके । एतम् ‘अग्निम्’ आदित्यात्मना ।
 ‘रोदस्योः’ “द्यावापृथिव्योः” (‘प्रां’) “पूरणं” (‘देवासः’) “देवाः”
 ‘अजीजनत्’ अजनयत् यजमानाः; ते हि हविषां दातारः शश्वत्
 अद्भुता । “एष नोदियाद् यद्येता मग्ना वाञ्छति न जुञ्जयादिति
 आञ्जतिभिरेवैनं जनयन्ति”—इति । ‘तम् अक्षण्वन्’ त मेवाग्निं
 कृतवन्तः । ‘चेधा भुवे कम्’ । क मित्यनर्थको निपातः । “चेधा-
 भावाय”, “पृथिव्याम्, अन्तरिक्षे, दिवि” च । ‘सः’ एव मवस्थितो

* “स्तोमेन यं हि” ड, च ।

† “दिवि देवासो” ड, च ।

‡ “मजनयन कर्मभिर्द्यावापृथिव्यो” क, ख, ग ।

§ “पृथिव्या रोपूरण” ड, च ।

॥ “इति ब्राह्मणम्” क, ख, ग ।

¶ अ० सं० ८, ४, ११, ५ । इयं खण्ड तमिर्गव हविष्यान्तीये सूक्ते दशमी ।

जगद्यात्रामिद्वये सर्वावस्यः 'श्रोषधीः पचति' ('विश्वरूपाः')
सर्वरूपा इति ॥

प्रकृतस्यैव शाकपूणेः पुनर्यद्वहणं स्वपत्नानुसृतये* । मङ्करो ह्यस्मिन्
सुक्ते आत्मविनैरुक्तयाज्ञिकानां मिति ।

ब्राह्मणं मपि चैत मेवायं ब्रवीत्यय मेवाग्निरादित्यो भवतीति,—
“यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति ब्राह्मणम्”† । ‘अस्य’—इति
अवदेशात् पार्थिवस्याग्नेः प्राधान्यं दर्शयति । उभाभ्यां पक्षाभ्यां
व्यावृत्त्य स्वपक्षसाधनं सुक्ता देवतामतलं मालम्ब्य निरुच्यते । एक
मेवेदं ज्योतिः, ज्योतिष्ठाविशेषात् । तत्पुनरेतज्जगद्यात्रामिद्वये त्रिधा
विभक्तं पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवि च विभक्ताभिधानं सम्पद्यते;
अग्निर्विशुदादित्य इति ।

तत्रैवं सति ज्योतिषो दिवि तृतीय मादित्याख्य मस्मिन् सुक्ते
पूर्वाख्ये “हविष्यान्तम्”—इत्येवमाद्यासुः अग्नीकृत्य मन्त्रदृक्
सौतिः ; “अथैन मेतया पुनरादित्यीकृत्य सौतिः”—॥ ६ (२८) ॥

यदेदेन मधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्य मादि-
तेयम् । यदा चरिष्णू मिथुना वभूता मादित्याप-

* “अय मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणि (१पा० १४०)” —इत्यतः प्रकृतम् ।
यस्तुतोऽपि “वेधामावाय” —इत्यस्यैव व्याख्यानार्थं शाकपूणिमतेपादान् समीष्टं न
तु सर्वेचेति शाकपूणेष्वेव ।

† “अग्निर्वैश्वानर प्राचामयत्” * * * अथ यत् तृतीय मदीर्घदिव त आदित्या
अभवत्” —इति रे० प्रा० १, १, १० ।

‡ “सोमं न हि” —इत्यन्ताह दससूक्त इति शेषः ।

श्यन्भुवनानि विश्वा ॥ यदैन* मदधुर्यज्ञियाः सर्वे
दिवि देवाः सूर्य (मादितेय†) मदितेः पुत्रं यदा
चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुपा-
श्चादित्यश्च मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः अयतिकर्मा‡ शु-
इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो॥ वनिवा
समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा मनुष्यमिथुना-
वप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वायैन मेत-
याम्नीकृत्य स्तौति ॥ ७ (२६) ॥

“यदैदेन मदधुर्यज्ञियाः”—इति ॥ । “यदैनम्” ‘सूर्यम्’
‘आदितेयम्’ ‘अदितेः पुत्रम्’ ‘दिवि अदधुः’ द्युलोके स्थापितवन्तः,
‘देवाः’ ‘यज्ञियाः’ यज्ञसम्पादिनः; यजमानाः याज्ञेन कर्मणा
सर्वस्यास्यापूर्वकृतत्वाज्जगद्विरचनाप्रपञ्चस्य । रक्षायो वा देवाः सौर्या
यदैन मुन्नीतवन्तः । ‘यदा’ चैतौ ‘चरिष्णू’ ‘सर्वदा सहचरणशीलौ’
‘मिथुनौ’ ‘प्रादुः’ ‘अभूताम्’ ‘उपाश्चादित्यश्च’ । ‘आत्’ अय
तदा ‘प्रापयत्’ प्रकर्षेणापयत् ‘भुवनानि’ भूतानि, ‘विश्वा’
विश्वानि सर्वाणि ॥

“मिथुनौ कस्मात्?” “मिनोतिः” तावदच, “अयतिकर्मा”

* “यदैन” क, क-नामहती च ।

† म दश्यत एतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ “मिनोति अयतिकर्मा” क, ख, ग ।

§ “अयतिपरो” क, ख ।

॥ अ० घ० ८, ४, १९, १ । एषा च दिव्यामीये मन्त्रिणेन वृद्धे रक्षादशौ ।

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु^१
 देव मीळते ॥ द्रविणोदा यस्त्वं^२ द्रविणस इति द्रविणसा-
 दिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मा-
 त्पिबत्विति वा । यज्ञेषु^१ देव मीलते । याचन्ति स्तुवन्ति
 वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा तत्को द्रविणोदा इन्द्र इति
 क्रौष्टिकः स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा बलकृति-
 रोजसो जात सुत मन्य एन मिति चाहाथाप्यग्निं
 द्राविणोदस माहैप पुनरेतस्माज्जायते । यो अश्मनैर-
 न्तरग्निञ्जुजानेत्यपि निगमो भवत्यथाप्यृतुयाजेषु द्रावि-
 णोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पाचस्येन्द्रपान
 मिति भवत्यथाप्येनं सोमपानेन स्तौत्यथाप्याह द्रवि-
 णोदाः पिबतु द्राविणोदस इति ॥ २[†] ॥

“द्रविणोदा द्रविणम्.”—इति[‡] । मेधातिथेरार्षम् । ‘द्रवि-
 णोदा’—इत्येतस्य प्रथमैकवचनान्तस्य कर्तृत्वेन श्रुतस्य क्रियापदेन
 वज्रवचनान्तेन ‘ईलते’—इत्यनेन वचनभेदादसामर्थ्यं मपेक्ष्य स्तोत्रत्वे
 चासम्भव द्रविणोदसो देवतात्वात् स्तुत्यत्वेन सामर्थ्यं मुन्नीय द्रविणो-
 दसो यद्वृत्त मध्याह्न्य द्रविणोदमि अर्थपतावभिसम्बन्धात् स्तुतेरेक-

* ‘यस्य’ क ख, ग ।

† नाथ द्वितीयखण्डसमाप्ति ङ च पुस्तकयो ।

‡ अ० सं० १, ७, ४, २ ।

वाक्यतायां सामर्थ्यं सुविनीषन् स्तुत्ये द्रविणोदसि द्रविणोदः-शब्दं कर्मत्वेन नमयाञ्चकार—“द्रविणोदा य.” देवा, “तं द्रविणोदसम्” इति ॥

इदानीं ‘द्रविणसः’—इत्यस्य ‘ग्रावहस्तासः’—इत्यनेन अल्विजि-
षयेणामन्दिग्धेन प्रथमावज्जवचेन श्रुतिकर्तृत्वेन विशेषणविशेष्यभावेन
सामानाधिकरण्ये सामर्थ्यं सुवीय तथार्थापत्तिसामर्थ्यादेकवाक्य-
तयाभिसम्बन्धाति ।

य द्रविणोदसं ‘देवम्’ ‘अध्वरे’ यज्ञे, अग्निष्टोमादौ ‘यज्ञेषु’
यजतिषु हविःसम्प्रदानेषु सवनेषु वा यागम्यानेषु ‘द्रविणसः’
अल्विजः ; ते हि द्रविणं लभ्यामह इति सीदन्ति कर्मणि, अथ वा
“द्रविणसानिनः” धनस्य गवादेर्हविषो वा देवतार्थस्य सम्प्रकारः,
‘ग्रावहस्तासः’—इत्यभिपवनाभिप्रायम् । य सेते द्रविणसो ग्रावहस्तास
अल्विजः अध्वरेषु यज्ञेषु द्रविणोदसं देवम् ‘ईडते’ “याचन्ति श्रुवन्ति
वर्द्धयन्ति पूजयन्तीति वा”, स द्रविणोदा देवोऽस्माभ्यं* द्रविणानि
ददात्विति । एतदाशामाहे । आशिष मथाह्वय ममाप्यते, य
भीडते स इति, यत्तदोः परस्परापेक्षितत्वात् । अथवेव मन्यथा निग-
काङ्क्षतया परिममाप्यते—“द्रविणसः तस्माद् पिवत्विति” । द्रविणोदा
इत्यतः प्रथमैकवचनादविपरिणतादेव द्रविणस इत्यस्य पञ्चम्येक-
वचनत्वेन सोमाभिधानत्वे सामर्थ्यं सुवीय पिवत्वित्याख्यात मध्या-
ह्न्यान्वेव समापयाञ्चकार भाष्यकारः । एव मप्यस्ति सामर्थ्यं नि-

* “देवोऽस्माक” च ।

प्रदर्शनार्थम् । तत् कथम्? इति । यं देवं द्रविणोदस मध्वरेषु यज्ञेषु यावहस्ता च्छ्विज ईडते, स देवः द्रविणोदाः, द्रविणो-
ऽस्मात् सोमात् द्रविणमं भक्तुरादाय स्व मंशं पिबत्वित्येतदाशा-
स्त्राहे ॥

“तत्को द्रविणोदाः?”—इत्येवमादिविचारः । तत्र तावत् “इन्द्र इति क्रौष्टुकिः” एव माचार्यो मन्यते । केन हेतुना? “सः बल-
धनयोर्दातृत्वतमः” अतिशयेन दाता इति । “तस्य च सर्वा बलकृतिः”
अभिधानविग्रहे हि बलं द्रविण मित्युक्तम्, बलकृतिश्चेन्द्रस्य सर्वा*,
तस्मादिन्द्रः । “ओजसो जात सुत मन्य एनम्—इति चाह”
मन्त्रदृक् । अधिपतित्वकृत एवास्य बलेनाभिसम्बन्धः । तस्माद्युक्तं
यत्तस्य दाता स्यात् । कथम्? इति । यतो मन्त्र एव निर्वर्ण्यते ॥—

“अथादिद्याय”—इति† । ‘यद् वदन्ति’ यदा वदन्ति (‘अथात्’)
अग्नवतो मेघात् अयम् ‘इन्द्रः’ (‘इद्याय’) आगच्छति ‘इति’ । तत्र
सन्निधान मस्य प्रतीत्य तत्तावदहं न तथा ‘मन्ये’ । कथन्तर्हि?
‘ओजसः जातम्’ बलराशेः कुतश्चिदतिमहतो जातम् । अहम् ‘एनम्’
मन्ये यथाय मतिबलवान् लक्ष्यते । अपि वा ‘मन्यो’ क्रोधात्
दोषेर्वा अयम् ‘इद्याय’, ततो ‘हर्म्येषु’ उदकाहरणाधिकारयुक्तेषु
मेघबधकर्मसु ‘तस्यौ’ तिष्ठति । अथ वा किं जानीमः, कुतो-
ऽप्यय मैत्र्याज्जातः? इत्यतो ब्रुमः—‘यतः’ अयम् ‘इन्द्रः’ ‘प्रजज्ञे’
५

* “या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्”—इत्युक्ते । पु० १५१ २० पं० ।

† “अथादिद्यायेति यद्ब्रुम्योजसो जातं सुतं मन्य एनम् । मन्योरिद्याय हर्म्येषु
तस्यौ यतः प्रजज्ञे इन्द्रो असा वेद ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ४, ५ ।

इति । 'इन्द्रः' एव 'अस्य' स्वस्य जन्मनः तत्त्वं 'वेद', न कोऽप्यन्यो
ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः ॥

अथाप्यय मपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे—“अग्निं द्राविणो-
दस माह” मन्त्रदृक् । स 'मन्त्रो मृग्यः' । के चित्तु “द्रविणोदाः
पिवतु द्राविणोदसः”—इत्येव मन्यन्ते[†] । यस्यापतां द्राविणोदसो-
ऽग्निः, स एव द्रविणोदा इति ॥

कस्य च पुनरय मग्निरपत्यम्? इत्यत आह—“एष पुनः”
अग्निः, “एतस्मात् जायते” इन्द्रात् । कुत एतत्? ऐन्द्रे हि निगमे
श्रूयते—“यो अग्नौ नो रन्तरुग्निं जुजान” इति ।

“यो इत्वाहि०”—इति[‡] । तृतीयेऽहनि दशरात्रस्य निष्केवल्ये
विजियोगः । गृह्यसमदो ब्रवीति । ऐन्द्रं रूप मास्यितोऽसुरैर्हन्यमानः
किं मा हय, नाह मिन्द्र इति । कस्तर्हि इन्द्रः? 'यः' 'इत्वा'
'अहिम्' मेघम् 'अरिणात्' 'सप्त सिन्धून्' खन्दना आकाशगदीः
“एला च इला च”—इत्येवमाद्याः५, 'यः' च 'गाः' अपः 'उदा-

* अक्षमते तु न अत्र द्राविणोदसपदव्युत्पत्तिमन्त्रोऽप्येष; अपि तु द्रविणोदा
इन्द्र इति चेत् इन्द्राज्जातोऽग्निरिति यत्र श्रूयते एव मेघ निगमो दर्शनीयः; दर्शयि-
ष्यत्यनुपदद्यात् तथैव “यो अग्नौ नो रन्तरुग्निं जुजान”—इति भाष्यकारा स्वयं मेघ ।

† अ० स० १, ८, १, ४ । परं तत्र तु द्रविणोदस इति पाठः, “य द्रविणोदसो
यदीरूपद्रविणस्य प्रदायभ्यः स्वविभ्यो दितः”—इति च तत्र पाद्यव्याख्या ।
यास्तोऽप्यचैवामुं दि स्मरिष्यति ।

‡ “यो इत्वाहि मरिष्यात् सप्त सिन्धून् यो मा उदाजदपथा वृषस्य । यो अग्नौ
नो रन्तरुग्निं जुजान सृष्टृकृत्सुमातु स जनासु इन्द्रः ॥”—इति अ० स० १, १, ०, १ ।

५ “आद्या वृष्ट्या च—इत्येवमाद्या” अ० । “सप्त गङ्गायमुमाया मुष्णा नदीः”—
इति सा० भा० । ताद्य “दस मे गङ्गे (अ० स० ८, १, १, १)”—इति तत्र
व्याख्याता ।

जत्' लदगमयत् 'अपधा' अपधानेन उद्घाटनेन 'बलस्य' मेघस्य
शिराणां छिद्राणाम्, 'यः' च 'अग्नानोः' अग्नानवत्योः* द्यावापृथिव्योः
'अन्तः' मध्ये 'अग्निं' 'जजान' जनयति, 'यः' च 'ममत्सु' सङ्ग्रामेषु
शत्रूणां 'संयक्' सञ्केत्ता । ('जनासः') हे असुरजनाः । 'सः' 'इन्द्रः' ;
नाहमिन्द्र इति ॥

“अद्यापि” अयं मपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्रे । कतमः ?
इति । “अतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति” । अतवो
यैर्मन्त्रैरिज्यन्ते, ते भवन्त्यतुयाजाः, तेषु अतुयाजेषु 'द्राविणोदसाः'
द्रविणोदः-शब्दयुक्ताः प्रवादा भवन्ति । ततः किम् ? तेषां अतुया-
जानां यत् पात्रं येन ते ह्वयन्ते तस्येन्द्रपानमिति मन्त्रे समाख्या
भवन्ति । तद्यथा—“अपाद्भोत्रादुत”—इति† । तथा—“होता,
यच्च देवं द्रविणोदसं मपाद्भोत्रादपात्पोत्रादपानेष्ट्रात्तुरीयं पात्रं ममृक्त
ममर्त्यं मिन्द्रपानं देवो द्रविणोदा द्रविणसः स्वयं मायूयात् स्वयं
मभिगूर्यात् स्वयं मभिगूर्त्तया होत्रयर्त्तुभिः सोमस्य पिबत्वच्छावाकं
यज”—इति । होता यच्च देवं द्रविणोदा मित्यच्छावाकस्य सम्प्रैषो
मैत्रावरुणो ब्रवीति । अध्वर्युणा अतुभिः प्रेक्ष्येति प्रेषितः 'होता'
'यच्चत्' यजतु । कम् ? इति । 'देवं' 'द्रविणोदसम्' । स च

* “यद्य 'अग्नानो' अग्नौ व्याप्नोत्यन्तरिक्षं मित्यग्नौ मेघः, अत्यन्तमदुष्पर्योमं
घयो, 'अन्तः' मध्ये वैद्युतमग्निं 'जजान' उत्पादयामास”—इति सा० भा० ।

† “अपाद्भोत्रादुत पोत्रादममृक्तं नैष्ट्रादकुपत् प्रेषो द्रुतम् । तुरीयं पात्रं
ममृक्तं ममर्त्यं द्रविणोदा पिबन्तु द्रविणोदसः ॥”—इति स० स० १, ८, १, ४ । अस्य
च व्याख्यानं परस्मान् दर्शयिष्यति (४४६ पृ० ६ प०) ।

पुनर्द्रविणोदा देवः पूर्वम् 'अपात्' पीतवान् सोमं 'होत्रात्' सम्प्रदानात् । 'अपात्' च 'पोत्रात्' सम्प्रदानात् । 'अपात्' च 'नेष्ट्रात्' सम्प्रदानात् । अथ पुनरिदं 'तुरीयं' चतुर्थं सम्प्रदानम्, 'अमृतम्' अशुद्धम्, अपूर्णं मित्यर्थः* । 'अमर्त्यं' यत् पीत्वा न म्रियते ; अथवा अमनुष्ययोग्यम्, अमृतकञ्च अनुपमृदित मन्यया देवतया अपरिभुक्तम्, 'इन्द्रपानम्' इन्द्रस्य पातुं योग्यम् । तदेतत् 'द्रविणोदाः' ('देवः') इन्द्रः अस्माभिः, प्रत्त मादरेण 'स्वय मायूयात्' स्वय मामिथ्रीयात्, 'स्वय मभिगूर्यात्' स्वयं मभ्युद्यच्छेत् । ततः 'स्वयं' 'पिवतु' ('ऋतुभिः') ऋतुना कालेन सह 'सोमस्य' 'अभिगूर्तया' अभिमतया 'होत्रया' सुत्या प्रदीयमानं स्व मंशम् । हे 'अच्छावाक !' त्व मयेतदेवं ज्ञात्वा 'यज' ॥

एव मेतस्मिन् इन्द्रस्य द्रविणोदः-प्रवादवति प्रैषे पात्रस्य 'इन्द्रपानम्'—इति समाख्या†, तस्मादिन्द्रस्तेन पिवतीति गम्यते । एवञ्चेत् प्राप्त मिन्द्रो द्रविणोदा इति ॥

"अथाप्ययम्" अपरो ऋतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्ते, यस्मादेनं "सोमपानेन स्तौति" । ऋतुयानेज्वेव । "होत्रात् सोमं द्रविणोदः पिव ऋतुभिः"—इति‡ । न ह्यन्य इन्द्रात् सोमपानेन स्तुयते, तदर्थं चात् सोमसंस्कारस्य ; भवति हि सोमाण्यायने च तत्संस्कारप्रधानो मन्त्रः । तद्यथा—"अंशुर्ऋते देव सोमाण्यायना मिन्द्रा-

* "अमृतम् अशुद्धम् देवेभ्यः अदत्तम् पूर्णं मित्यर्थः"—इति ।

† "इन्द्रपानस्य इन्द्रेण पातयः"—इति भा० भा० (अ० सं० १, ५४, ८, ९, ४४, १९; ०, ४०, १; ८, ८९, १; ११; १०, ९०, ८) ।

‡ "मर्त्यं होत्रा—पिव ऋतुभिः"—इति अ० सं० १, ०, १९, १ ।

यैकधनविदे^१—इति* । तस्माद् यत्र यत्र सोमपानस्तुतिः, तत्र तत्रेन्द्र इति स्पष्टो न्यायः । प्रसिद्धतरं ह्येतत् । यदर्थं मेव हविः संस्क्रियते, तस्मा एव प्रदीयते ॥

“अथाप्याह—‘द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः’—इति” यस्य ‘द्रविणोदसः’ अग्निः अपत्यम्, स ‘द्रविणोदाः’ इन्द्रः ‘पिबतु’ (४४३५०) इति । “अपाद्भोचात्”—इति† । तस्यैवाच्छावाक-प्रेषस्यैषा याज्या । ‘अमत्त’ हृष्टवान् । ‘उत’ अपि ! ‘अजुषत’ अप्रीयत । ‘प्रयः’ अन्नम्, आत्मने हितं पथ्यम्‡ । शेषस्तेनैव१ व्याख्यातः ॥

समाप्ताः पूर्वपञ्चेतवः क्रोष्टुक्यभिमताः ॥ २ ॥

अयं मेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिराग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । देवा अग्निं धारयन् द्राविणोदा मित्यपि निर्गमो भवति यथो एतत्स बलधनयोर्द्वादतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते यथो एतदोजसो जातं मुतं मन्य एन मिति चाहेत्ययं मय्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते तस्मादेन माह सहसस्पुत्रं सहसः स्रुनुं सहसो यहुं

* य० वा० अ० ५, ० । सोमवज्रा अवयवोऽग्निरप्येव । योषा सर्वसङ्ख्यायां । चे सोम । ‘देव’ । ‘ते’ तत्र चोऽग्निरग्नः सर्वोऽप्यवयवः ‘इन्द्राय’ इन्द्रप्रीत्यर्थम् ‘आप्यायतां’ वर्द्धताम् । इति चैतदर्थः ।

† पु० ४४४४० “†” टीपन्यां मन्त्रसङ्कपो द्रष्टव्यः ।

‡ अमत्तत्यादि व्याख्यानान्तु ख-पुस्तके ‘नेष्ट्रात् सम्पदानात्’—इत्यतः परं दृश्यते पुरसादेव (४४५४० २५०) ।

१ योतायचदितिमन्त्रव्याख्यानैवेत्यर्थः (४४४४० ११५०) ।

यथो एतद्भिं द्राविणोदस माहेत्यृत्वजोऽत्र द्रविणो-
दस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । ऋषी-
णां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति यथो
एतत् तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपान मिति भवतीति भक्ति-
मात्रं तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्रा-
णां यथो एतत् सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नुपेतदुपप-
द्यते । सोमं पिव मन्दसानो गणश्चिभिरित्यपि निगमो
भवति यथो एतद्* द्राविणोदाः पिवतु द्राविणोदस
इत्यस्यैव तद्भवति ॥ ३ (२) ॥

* किं मस्तु एतैर्हेतुभिरिन्द्रो द्राविणोदा इति ? नेत्युच्यते—
“अय मेवाग्निर्द्राविणोदा.” इति । “शाकपूणिः” मन्यते । ‘अय मेव’
यस्य पृथिवीम्याने समाग्रानम्† । अपि च यदि मध्यमोऽभविष्यन्,
ततो यान्येतानि माध्यमिकानि ऐन्द्राणि वा पार्जन्यानि वा वाह-
स्पत्यानि वा, तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा अभविष्यन्, मध्यमस्य कर्मणा
चैनं रमानुप्रदानादिना असोष्यन्; न च तदुभय मस्ति । किं तर्हि ?
आग्नेयेष्वेव हि सुक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति” । ‘हि’-शब्दो
हेतुर्थः ; यस्मादाग्नेयेष्वेव सुक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः विगेषणत्वे-
नाग्नेरेव भवन्ति, अग्निकर्मणा चैनं सुक्तेषु स्तौति नेन्द्रकर्मणा
तस्मादय मेवाग्निर्द्राविणोदाः ॥

* “अयमिभिरिति यथो एतद्”—इति ऋ, य, ग ।

† १ भा० ३४८ ३० १४० १, (१) ।

कथं मित्यत उपप्रदर्शयति—“देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम्”
 —“इत्यपि निगमो भवति” । अथय मथ्यन्ते बहव इत्यपि शब्दः ।
 “स प्रदद्या” —इति* । कुत्सस्येय मार्षम् । पितृयज्ञे स्तिष्ठतपुरो-
 ऽनुवाफ्या । यः अग्निः अपां ‘मित्रं’ तदुत्पत्तियोगात् । ‘धिपणा’
 धिपणाः, याश्च वाचः ‘साधन्’ साधयिता तदधिदेवता योगात् ।
 यश्च ‘देवाः’ ‘अग्निं’ ‘धारयन्’ धृतवन्तः पूर्वे, ‘द्रविणोदां’ द्रवि-
 णानां हविषा देवेभ्यो दातारं बोद्धारम् । ‘सः’ अग्निः ‘प्रदद्या’ ।
 ‘था’—इत्युपमाने† । पुराण इव । ‘सहसा’ बलेन जायमानः, ‘सद्यः’
 जातमात्रः सन् ‘काव्यानि’ पितृदेवतानि हवींषि ‘बडधत्त’ । ‘वट्’
 —इति सत्यनाम‡ । यथा अवितथेन न्यायेन धारयितव्यानि,
 दापयितव्यानि॥ वा पितृभ्यः । तथैव सद्यो जातोऽपि धारयति वा
 ददाति वा ‘विश्वानि’ विश्वानि सर्वाणि । एव मेतस्मिन्नधिकारे यं
 धृतवन्तो देवाः, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्विति आग्निपैकवा-
 क्यता । एव मय मेवाग्निः द्रविणोदा इति स्थितः पक्षः ॥

स पुनरयं परपक्षहेतुष्वनिराकृतेषु अनवस्थित एव; अतस्तन्नि-
 राकरणाय “यथो एतत्”—इत्येवमाद्युच्यते । यत् पुनरेतदुक्तम्—

* “स प्रदद्या सहसा जायमान सद्यः काव्यानि बडधत्त विश्वानि । धारयन् मित्रं
 धिपणां च साधन् देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥”—इति अ० सं १, ७,
 २, १ ।

† “प्रमपूर्वविद्येमाख्यालु बन्दसि”—इति पा० ५, २, १११ सू० । “तथेत्युपमा”
 —इति निघ० २, १२, (१२) १भा० २२० प्र० । “था इति च”—इत्यादि च पुर-
 णात् १भा० २२१ प्र० ७ पं० ।

‡ १भा० २२१ प्र० २ पं० ११ सू० (१) ।

§ “दातव्यानि” ख ।

“स बलधनयोर्दायितमः” इति* । अकारण मेतत् इन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । कस्मात्? यस्मात् “सर्वासु देवतास्त्रैश्वर्यं विद्यते”; अत ऐश्वर्यात् सर्वा एव बलधनयोर्दाया भवन्ति । तस्माद्वैशेषिक मेतदिन्द्रस्य कारणं द्रविणोदस्त्वे ॥

“यथो एतत्” यदप्युक्तम्, बलकृति मधिकृत्य,—“ओजसो जात सुत मन्य एनम्”—इति† । तदप्यवैशेषिक मिन्द्रस्य । कस्मात्? यस्माद् “अय मण्यग्निरोजसा बलेन मय्यमानो जायते, तस्मादेनम् (अग्निम्) आह” मन्त्रदृक् । किं माह? “सहस्रसुत्रम्”, “सहस्रः सुनुम्”, “सहस्रो यज्जम्” । द्रव्यं मुर्पिरासुतिरित्येवमादयः शेषाः ॥

• “द्रव्यः मुर्पिरासुतिः”—इति‡ । गृह्यसमदस्यार्पम् । गायत्री । आग्नेयी । अग्नौ विनियोगः समिदाधाने । द्रु-अन्नः ‘द्रव्यः’ द्रुमान्नः, ‘मुर्पिरासुतिः’ च मुर्पिरामबो यस्य, मुर्पिर्वेदिक मासुते य आहुति-द्वारेण । ‘प्रन्नः’ च पुराणः, ‘होता’ ‘वरेण्यः’ वरणीयः ‘सहस्रः’ बलस्य यः ‘पुत्रः’ यः ‘अद्भुतः’ महान् विचित्रो वा । स इदं नाम अस्माकं करोत्वित्याग्नीर्गत माख्यात मथाहृत्य समाप्यते ॥

“त्वं ह्य यद्यविष्ट्य”—इति§ । विरूपस्यार्पम् । आग्नेयी ।

* पुरस्तात् ४४०४० १५० ।

† पुरस्तात् ४४०४० ०५० ।

‡ “द्रव्यं मुर्पिरासुति प्रन्नो होता वरेण्यः । सहस्रसुत्रो अद्भुतः ॥”—इति च० सं० १, ५, १८, १ ।

§ “त्वं ह्य यद्यविष्ट्य सहस्रं पूजमाकृत । अन्तापो मुग्निषो भूयः ॥”—इति च० सं० १, ५, १४, १ ।

गायत्री । सामिधेनीध्वान्नेयेऽन्नाद्यकामकर्मणि याव्या । हे 'यविष्ठ' युवतम् । 'महम्' बलस्य 'सुनो' पुत्र ! 'यत्' यस्मात् 'आजत' अभिजत, 'सुतावा' सत्यवान्, उदकवान् वा, 'यज्ञियः' यज्ञम-
प्यादौ 'भुवः' भवामि । तस्मात् तां वय मपि जुजुमः, स त्व मस्माक मप्येवं भवेत्येतदाशास्त्रहे ॥

“अग्ने वाजस्य गोमत्” — इति * । उष्णिक् । गोतमस्यार्पणम् । आग्नेयी । इष्टकोपधाने अग्नी विनियोगः । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘महसो यज्ञो’ बलस्य पुत्र ! ‘जातवेदः’ यदेतद् वाजः अन्नम्, गोमत् गोभिः तद्वत्, त्वं तस्य ‘ईशानः’ ईश्वरः । अतो ब्रूमः— ‘अग्ने’ अस्मासु ‘धेहि’ स्थापय । अनयापि कुरुष्वेतत् ‘महिष्यवः’ महदेतत् श्रयो गवादि । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“यथो एतत्” यत्पुनरेतदुक्तम्,—“अग्निं द्रविणोदस माह” इति† । नेद मनेनाभिप्रायेण इन्द्रादयं द्रविणोदसो जायते, किन्तुर्हि? “ऋत्विजः” “अव” एतस्मिन् “द्रविणोदसः” अग्नेः “उच्यन्ते” । ते पुनः कस्मात्? “हविषः दातारः”; देवानां हि हविर्द्रविणम्, तदेते ददत इति द्रविणोदस एते । ततः किम्? “ते च एनं जनयन्ति” । “निगमोऽपि” हि “भवति” ऋत्विजा मय मग्निः पुत्र इति । तद्यथा—“ऋषीणां पुत्रो अधिराज एव”

* “अग्ने वाजस्य गोमत्” ईशान महसो यज्ञो । अग्ने धेहि जातवेदो महि-
ष्यवः ॥” — इति ऋ० सं० १, ५, १०, ४ ।

† पुरस्तात् ४४०४० ०५००

—इति । “अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः”—इति * । अनेन निर्मथ्योऽग्निरभिह्रयते । यः ‘एषः’ ‘अधिराजः’ अधिकदीप्तिः, ‘अग्नौ’ आहवनीये ‘अग्निः’ निर्मथ्यः ‘प्रविष्टः’ ‘चरति’ ज्वलन्, ‘अपौणाम्’ अलिजां ‘पुत्रः’ तैर्मथितः, ‘तस्मै विधेम’ तं परिचरामहे वयम्, अनेन आज्येन ‘हविषा’ । किम्? इति—‘मा देवानां यूययाम भागधेयम्’ इति । प्राप्तं सेतदभिहोमाख्यं ‘भागधेयं’ सुवेणाभिजुहोतीति । शास्त्रतोऽस्य अग्न्याख्यस्य देवस्य ‘मा यूययाम’ मा लोलुपामेत्यतो विधेम । अथ वा अस्मै अग्नये हविर्ददः । विधति दानकर्मापि भवति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“अतुथाजेषु द्राविणोदखाः प्रवादा भवन्ति, तेषां पुनः पात्रखेन्द्रपान मिति (समाख्या) भवति”—इति † । एतदप्यकारणम् । कस्माद्? यस्माद् “भक्तिमात्रं भवति तत्” गुणतः संवादः; दुर्वला हि समाख्या, यतः अस्मार्थ्यात् कुतश्चिद् गुणानुवादः,—“यथा वायव्यानीति”, “सर्वेषां सोमपात्राणाम्” नानादेवताना मपि सताम् ॥

“यथो एतत्”,—“सोमपानेन” एवं “सौतीति” ‡ । इदं मय्यकारणम् । कस्मात्? यस्मात् “अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते” सोमपानम् ।

* “अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः अपौणा पुत्रो अधिराजः एषः । तस्मै विधेम हविषा हृतेन मा देवाना यूययाम भागधेयम् ॥”—इति तै० ४० । अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते । य० या० ४० ५, ४ ।

† पुरस्तात् ४४०४० ८५० ।

‡ पुरस्तात् ४४०४० ११५० ।

भ्योऽपि विप्रक्षयन्ते । तेषां नपि च उदितप्रमाणवृत्तयो* ज्यशकुनि-
मण्डुका इति † प्रथमम् ; अनुदितप्रमाणवृत्तयस्तु ‡ अक्षादयः § ते
पश्चादादन्देभ्यः ॥ । इत्येवं सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुपेत्यम् ।

शाकपूणिस्तु पृथिवीनामभ्य एवोपक्रम्य स्वयमेव सर्वत्र क्रमप्रयो-
जनमाह । तदुक्तं वार्तिककारेण—“क्रमप्रयोजनं नाम्नां शाक-
पूण्युपलक्षितम् । प्रकल्पयेदन्यदपि न प्रज्ञा मवसादयेत् ।”—इति ॥ .

प्रकृतमिदानीमुपवर्ण्यते ।—इभादीनां गुणाभिधानसामान्यं
किञ्चिदस्ति, यतस्तेनाधिकारवचनम् “अथात आप्रियः”—इति ।
‘अथ’—इति विशेषाधिकारे । ‘अतः’—इत्यानन्तर्ये । ‘आप्रियः’
वक्ष्यन्त इति ¶ वाक्यशेषः ॥

इहकारणादभिधेये अभिधाननियमो नैस्तूतानाम्, तदर्थं सुयो-
द्धृत्य “आप्रियः” कस्मात्? “आप्नोतेः प्रीणातेर्वा”—इति निराह ।
आप्रियश्च, तत्सम्बन्धात् देवता अपि । तथाहि दर्शयति—
“आप्रीभिराप्रीणाति”, “इतीमा आप्रीदेवताः”—इति ** च । च-
स्तावत् आप्रुवन्ति प्रीणन्ति वा देवता इत्याप्रियः ; अथ पुनर्देवता
आप्यन्ते आप्रीयन्ते वा इत्याप्रियः ॥

∴

* ‘उदितप्रमाणवृत्तयो’ ख ।

† १भा० ४६४ पृ० ५ अ० २ ख० (१), (२), (३) ।

‡ “अनुदितप्रमाणवृत्तयस्तु” ख ।

§ १भा० ४६४ पृ० ५ अ० २ ख० (४)—(१८) ।

॥ १भा० ४६४ पृ० ५ अ० २ ख० (१९)—(२६) ।

¶ इत आरभ्याध्यायसमाप्तिं यावत् ।

** अविषाधाय उपरिष्ठात् (१ पा० ६ ख०) ।

“तासाम् इध्मः प्रथमागामी भवति” प्रथमं मागन्तु मस्य
आग्नीदेवनापदसमाप्ताये ग्रील मिति प्रथमागामी । कस्मात् ?
एतत्पूर्वकत्वादिज्यायाः, अनित्यत्वाच्च तनूनपान्नराशंसयोरन्यतरस्य ॥

“तस्य” इध्मस्य, समित्कलापस्य*, “एषा” प्राधान्यमुक्तिः
“भवति”—॥ १ (४) ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि
जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकित्वां त्वं दूतः कवि-
रसि प्रचेताः ॥ समिद्धो अद्य मनुष्यस्यमनुष्यस्य गृहे
देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चि-
कित्वांश्चेतनावास्त्वं दूतः कविरसि (प्रचेताः †) प्रवृद्धचेता
यज्ञेध्म इति कात्यक्योऽग्निरिति शाकपूणिस्तनून-
पादाज्यं भवति नपादित्यननन्तरायाः ‡ प्रजाया
नामधेयं निर्णततमा भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता-
अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते
अग्निरिति शाकपूणिरापोऽच तन्व उच्यन्ते तता अन्त-
रिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवन-
स्पतिभ्य एष जायते तस्यैषा भवति ॥ २ (५) ॥

* “काठं दावित्र्यमं त्वेध इध्म मेध समित् कलापम् ।”—इति अम० को० व० ।

† जायतान् पद क-स-न-पक्षकेषु ।

‡ “शाकपूणिस्तनूनपादादित्यननन्तरायाः”—इत्येव क, ख, ग ।

“समिद्धो अद्य”—इति * । जमदग्नेरार्षम् । चैष्टुभम् । सक्त
मेवाहाग्नेयं यास्कः † । हे इध्म ! यस्त्वं ‘समिद्धः’ सन्दीप्तः, ‘अद्य’
एतस्मिन् विशिष्टे यजनौयेऽहनि, ‘मनुषः’ “मनुष्यस्यमनुष्यस्य”
समानेऽहनि प्रयत्तयागानां चैवर्णिकानाम् ‘दुरोणे’ यज्ञगृहे ‘देवः’
दाता हविषां हेतुकर्तृत्वेन, ‘देवः’ दीप्तो वा, द्योतनो वा, ‘देवान्’
दानादिगुणयुक्तान् एतान् हेतुकर्तृत्वेन यागेऽङ्गभाव मुपगच्छन्
‘यजसि’ हे ‘जातवेदः !’ जातवेदस्य आधार इति तदभिधानेन
सम्बोध्यते ; दृष्ट्वा हि मन्त्रस्येषु क्रोशत्सु तदभिधानप्राप्तिः ; अथ वा
जातवेदा अपि त्वद्वृत्तेऽनभिव्यक्तस्वशक्तिस्त्वदाधारत्वादशक्त एवायं यष्टुम्,
तस्मात् जातवेदास्त्वदाधारो यजति यत्, तत् त्व मेव यजसौत्युच्यते ।
अस्माक मध्येतस्मिन्नहनि हे ‘मित्रमहः’ मित्राणां पूजयितः ! तित्य
मभ्युपेक्षमाणः उपकारवृत्तो ‡ यंजमानानां ‘चिकिचान्’ जानानः
“आ च वह” आह्वय च, देवान् आह्वय चैतान् यज ; तथास्मिन्
कर्मणि ज्वलन्नङ्गभाव मुपेहि, यथैतस्मिन् कर्मणि हविः प्रतिजिघृ-
क्षन्तोऽङ्गभाव मौयुर्देवाः, अपि च नैतदतिचित्रम् ; यदेव मस्माक
मस्मिन् कर्मणि वर्त्तयाः । किं कारणम् ? यतो ब्रूमः—“त्वं दूतः
कविरसि प्रचेताः” । अन्यावेशादग्निर्यदपेक्ष्योच्यसे,—‘त्वम्’ एव ‘दूतः’
सर्वयजमानानां तत्पूर्वकत्वाद् देवतायागस्य, ‘कविः’ क्रान्तदर्शनः—

* अ० धं० ८, ९, ८, ९ । अग्निचयमाङ्गभूते प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां नित्यं निद
माप्रोक्ष्यतम् । आ० ९, ९. इत्यम् ।

† यतो वक्ष्यत्यर्थं इति कृतम्—“यास्कस्यापि चैतदेवाभिमतम्”—इत्यादि (४९९
५० ८ पं०) ।

‡ ‘मभ्युपेक्षमाणोपकारप्रवृत्तो’ च ।

क्रान्तप्रकाशः सर्वत्र, 'प्रचेता' प्रकृतप्रज्ञानः । यस्मात् त्वम् चत्विग्य-
जमानानां सायुज्ये हेतुः*, तस्य तत्र युक्तं मस्माकं माह्वय देवान्
यष्टु मित्यतो ब्रूमहे—आह्वय चास्माकं देवान् यज च ॥

“यज्ञेभ्य इति कात्यक्यः” । कात्यकस्य पुत्रः कात्यक्य आचार्यः,
स मन्यते,—योऽयं मिथं आधीयते प्रतिप्रणवं यज्ञे स एवायं मिति ।
तत्त्वतस्मिन् मन्त्रे न तस्य लिङ्गं मस्ति ? सत्यम् । नास्ति साक्षात्;
प्रेषे तु “समिद्धः प्रेष्या”—इति श्रूयते, युक्तं च यदर्थं मेव प्रेष्यते
स एवेज्यते † । तस्मात् समिधा मेवेभ्यभाव सुपगतानां मग्निना
सन्दीप्तानां समुदायापेक्षं मिदम्, व्यवहितं मभिधानं माप्रीगतं
समिद्धो अद्येति समिध एव चेमा इज्यन्त इति स्फुटं मैष्टिके होत्रे
समिधो यजेति प्रेषितो होता “समिधः समिधो अग्न आज्यस्य
व्यन्तु”—इति वषट्करोति ‡ । तस्माद् युक्तं यत् कात्यक्यो मन्यते
यज्ञेभ्य इति § ॥

अथ पुनरन्यः कथं मन्यतेऽत आह,—“अग्निरिति शाकपूणि.” ।
स पुनः कया उपपत्त्या अग्निं मन्यते ? आरादुपकारित्वात्, प्रेषस्य
सन्निपत्योपकारित्वाच्च ॥ । यजतावाप्रियां यदाप्रीरूपं तद्

* “साफल्ये हेतुः” च ।

† “यज्ञो यै देवेभ्य उदक्रामत्, तं प्रेषे प्रेष मैष्टिकु, यत् प्रेषे प्रेष मैष्टिन् तत्
प्रेषाणां प्रेषत्वम्”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ८ ।

‡ “यज्ञे देवतायै हविर्गृहीतं स्थाप्ता ध्यायेद् वषट्करिष्यन्त्याचादेव तद्देवतां
प्रीणाति, प्रत्यचादेवता यजति”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ८ ।

§ “समिदं हि”—इति व्याख्याने “हे इध्मकाष्ठ । त्वं ‘समिदसि’ अग्ने समिध्वन
होषन् मसि”—इति महीधरः । य० वा० सं० १, ५ ।

॥ “तान्यहानि दिविधानि । सन्निपत्योपकारकाणि, आरादुपकारकाणीति च”
—इत्यादि भौ० प० ।

बलवत्* । किञ्च पुनराप्रियो रूपम् ? अन्यर्थता कथम् ? इति शृणु ।
—“समिद्धो० —० देवान् यजसि जातवेदः । आ च वह मित्र
सहश्चिकित्वान् दूत कविरसि प्रचेताः ॥”—इति सर्वाण्येतानि अभि-
धानानि कर्माणि च अगौणान्यग्निपक्षे, गौणानीधपक्षे; “गौणमुख्ययोश्च
मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः”—इति न्यायः†; तस्मादप्रच्युतस्वरूपाया अप्रियो
यजतावुपकारवाङ्मत्यादाग्नेयत्वाच्च प्रयाजाना मग्निरेवाय मनया
अप्रिया इज्यत इति शाकपूणिर्मन्यते ‡ ॥

यास्कस्यापि चैतदेवाभिमतम्; “आग्नेया इति तु स्थितिः”—
इति अधिकरणान्ते हि वक्ष्यति § । एवं तर्हि अग्निरित्येतदेव
समाम्नातव्य मासीत्, न इध्मः ? इति । नैवम् । कस्मात् ? समिद्धो
अद्येत्येतदस्या माप्रिया मग्नेर्लिङ्ग मस्ति, न त्वग्निशब्दः ; अतोऽस्या-
समाम्नातम्, पौनरुक्त्यदोषाच्च । तदिध्मशब्देऽपि समानम् ? इति चेत्,
तदपि ह्याप्रियां नास्तीति न, प्रैषिके समाम्नातात्, क्रियाविशेषत्वाच्च ।
आह्वय चास्माकं देवान् यज चेति स एषोऽग्निः समित्कलाप मिध्म
मात्मत्वेनाभिसम्पन्नस्तदाख्यता मुपगतः तेनेध्माभिधानेनेज्यत इति

* “प्रैषमि प्रैषानामोत्प्राप्तीभिराप्रौथेज्यम् । प्रयाजैभिरनुयाजान् वषट्कारेभि-
राहुतौ”—इति य० वा० स० १६ १८ ।

† “बोत (पा० १, १, १५)”—सूत्रभाष्ये, परिभाषेन्दुशेषरे (१४) चैतदुपाख्या-
नादिक द्रष्टव्यम् ।

‡ कथञ्च प्रयाजाना माग्नेरल तद्वक्ष्यतीहैवाध्यायान्तिमे खण्डे ।

§ उपरिष्ठादिहैवाध्यायेऽन्तिमे खण्डे । अधिकरण च पञ्चाङ्गविचारः । तदाहा-
धिकरणमाख्या माधव—“एकैकस्याधिकरणस्य विषय, घट्टेत्, सङ्गति, पूर्वपक्षः,
विज्ञानक्षेपि पञ्चावयवाः ।”—इति ।

इधमशब्दः समासतो नाग्निशब्द इति । सर्वत्र शाकपूषेरेव माग्नी-
ष्वग्न्यर्थान्यभिधानानि * ॥

शाकपूणिपक्षे मन्त्रयोजना— हे भगवन् । अग्ने । 'समिद्धः' यः
त्वं सन्दीप्तः, 'अद्य' अस्मिन्नहनि, 'मनुषः' मनुष्यस्य 'दुरोणे' यज्ञगृहे
'देवः' दाता, दीपनः, द्योतनो वा, 'देवान्' दातृन्, दीप्तान् वा
'यजसि' 'जातवेदः ।' हविषा यजमानानां जातप्रज्ञान । स त्व
मस्माकमपि हे 'मित्रमहः' मित्राणां सुपकारप्रवृत्तः । 'चिकित्वान्'
जानानः स्व अधिकारम्, आह्वय देवान् यज चेति । किम् ? ब्रूमहे
—यस्मात् त्व मेव 'दूतः' सर्वयजमानानां भवसि । 'कविः' क्रान्त-
दर्शनः, 'प्रचेताः' प्रवृद्धप्रज्ञान इति ॥

• "तनूनपात्"—इति † । निर्वक्तव्यम् । तत्पुनरेतत् "आज्यम्"
इति कात्यक्य, "अग्निरिति शाकपूणिः" । यथा तावदाज्यं तथा
निरुच्यते—"नपात्—इति अननन्तरायाः प्रजाया नामधेयम्" या
पितुरनन्तरा, पुत्राख्या मा भवति ; अननन्तरा, पौत्राख्येत्यर्थः । किं
कारणम् ? सा हि "निर्णततमा भवति" कथम् ? पुत्रस्तावत् पितु-
र्नीचैर्नतो भवति, ततोऽपि नीचैर्नततमः पौत्रः । तत्रैतस्मिन् पक्षे यः
'तनू'-शब्दः पूर्वपदं तनूनपाच्छब्दस्य, तेन "गौः" "उच्यते" । सा
कस्मात् ? "नताः अस्यां भोगाः" चौरदध्यादयः । ततः किम् ?

* ऐहिके "लुप्ता अस्या भूमिर्धो"—इत्यादेशोऽप्यानारणे "द्वादशाग्नीदेवत्या उच्यते-
तो विषमपादा आग्रयाऽग्निना दृष्टा । अग्निं प्रजापतिर्जनं कुर्यात् तेन प्राजापत्या
अपि । 'ता आग्रय प्राजापत्या यदग्निरपश्यत तेनाग्रया यत् प्रजापति मग्नीबात्
तेन प्राजापत्या' इति जुषे"—इति मन्त्रोपरः ।

† १भा० ४११ २० पू० १० १० (१) ।

“तस्याः पयो जायते” तस्या पुत्रः पयः ; “पयसः आर्ज्यं जायते” तस्मात् तस्याः पौत्रः । एवं गोः तत्त्वाख्यायाः नपात् आज्यम् । तस्मात् तनूनपात्* ॥

अग्निपत्ने “आपः” “अन्न” अस्मिन् अग्नेः तनूनपात्नेन “तत्त्वः” उच्यन्ते । ताः कस्मात् ? “तताः अन्तरिक्षे” । ततः किम् ? “ताभ्यः ओषधिवनस्पतयो जायन्ते”, “ओषधिवनस्पतिभ्यः” “एषः” अग्निः “जायते” । तस्मादयं मपां पौत्रः † ॥

“तस्य” तनूनपातः—आज्यस्य अग्नेर्वा प्राधान्यस्युक्तिः “एषा” “भवति”—॥ २ (५) ॥

तनूनपात् पृथक् चतस्र्य यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सु-
जिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञं मृन्धन् देवैश्च च कृणु-
ह्यध्वरन्नः ॥ तनूनपात् पृथक् चतस्र्य यानान् यज्ञस्य
यानान्मधुना समञ्जन्त्स्वदय कल्याणजिह्वमननानि च
नो धीभिर्यज्ञं च समर्हय देवान् नो यज्ञं गमय नरा-
शंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंस-

* “तनूनपातं यजति, प्राची वै तनूनपातः; स हि तत्त्वं पाति, प्राच केव नत् प्रीयति, प्राचं यजमाने दधाति ।”—इति रे० ब्रा० १, १, ४ ।

† अतः ऐहिके “तनूनपादस्युतो”—इत्यस्य व्याख्याया माह महीधरः—“तनू-
नाम्=अपाम्, नपात्=पौत्रः”—इत्यादि । एवञ्च मध्यमस्थानसमाख्यादिभिः “अपा-
त्रपात् (१भा० ४०५२० १४० ४४० ११)”—इत्यनेनाप्य न किं मपि पायेक्य मम
इवायं दृष्टमे व्यपति—“अपात्रपातनूनपात्रा व्याख्यातः”—इति । उ० १० च०
१पा० १४० ।

न्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति तस्यैषा
भवति ॥ ३ (६) ॥

“तनूनपात् पयश्चतस्रः”—इति* । हे ‘तनूनपात्’ आज्य । त्व
मुच्यसे । एतान् ‘पयः’ मार्गान् सर्वान् ‘चतस्रः’ यज्ञस्य ‘यानान्’
हवींषि, यज्ञे यान्युत्सर्पन्ति, तानि ‘मध्वा’ मधुरेण स्वादेन ‘समञ्जन्’
समन्वयन् ‘स्वदय’ स्वादुता मापादय । हे सुजिह्व । ; जिह्वया हि
ते एतदेवं कुर्वन् ‘मन्त्रानि’ “मननानि” यानि च वयं मन्यामहे-
ऽर्थवस्तूनि ध्रुवाण्येतानि नः स्युरिति, तानि स्वाभिः ‘धौभिः’ स्वैः
कर्मभिः, अभिघारणालङ्करणोपस्तरणादिभिः † ‘चत्स्रन्’ संसाधयन्
स्वगुणैरुपकुर्वन् ‘समर्द्धय’ सन्पादय । अपि चैवं कुर्वन्नेतं यज्ञ ‘समर्द्धय’
सम्पादय । या का चिदापदुत्पद्यते यज्ञस्य तं प्रायश्चित्तेनाङ्गभाव
मुपगच्छन् “गमय” ‘देवत्रा’ “देवान्” प्रति, स्विष्ट नध्वर मस्माकं
च कुरुष्वेत्यर्थः ।—एतदाशास्त्रहे त्वत्तः ॥

“अग्निरिति शाकपूणिः” । हे भगवन् । ‘अग्ने ।’ ‘तनूनपात्’ त्वम्
एतान् ‘पयः’ ‘चतस्रः’ यज्ञस्य ‘यानान्’ हवींषि, ‘मध्वा’ मधुरेण
पाककृतेन रसेन ‘समञ्जन्’ समभिव्यञ्जयन् ‘स्वदय’ मृष्टीकुरु । हे
‘सुजिह्वः’ स्वर्धिः । अथ वा हे सुवाक् ! एतान्येवं कुर्वन्नादभि-

* “द्विराश्वस्त्रीपस्त्रीर्यं वषा नवदाय द्विरुपरिष्ठादभिघारयति”—इति रे०
प्रा० १, १, ४ । एवमादिकं द्रष्टव्यम् ।

† ऋ० सु० ८, ६, ८, १ । य० वा० ४० आद्यमेधिके द्वादशाग्रीषु द्वितीया
(१८. १९) ।

मतान्यर्थस्तु नि न. संसाधयन् 'यज्ञम्' 'अन्धन्' समर्द्धयन् स्वाम-
र्याश्च 'देवता' देवप्रविष्टं कुरु ।—इत्येतदाग्राह्ये वयं त्वत् इति ॥

“नराशंसः^{*}, यज्ञ. इति कात्त्वक्यः” । कस्मात्? “नराः अस्मिन्
आसीनाः शंसन्ति” । नरशब्दः पूर्वपदम्, आसेर्निष्ठान्तस्य मध्यम्,
शंसतेरुत्तरपदम् । अथ कोऽर्थः? ‘नरा.’ मनुष्या. ‘अस्मिन्’ ‘आसीनाः’
उपविष्टाः ‘शंसन्ति’ इति नराशंसः । “अग्निरिति शाकपूणिः” । स
कस्मात्? “नरैः” “प्रशंस्यः” सुत्य. “भवति”[†] ॥

“तस्य” नराशंसस्य “एषां भवति” प्राधान्यवृत्तिः—॥ ३(६) ॥

नराशंसस्य महिमानं मेघा मुप स्तोषाम यज्ञतस्य
यज्ञैः । ये सुकृतवः शुचयो धियन्धाः स्वदन्ति देवा उभ-
यानि हव्या ॥ नराशंसस्य महिमानं मेघा मुपस्तुमो
यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः
स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चेति
वा तान्त्राणि चावापिकानि चेति वेल ईदृङ् स्तुतिकर्मण
इन्धतेवा तस्यैषा भवति ॥ ४ (७) ॥

“नराशंसस्य महिमानं मेघाम्”—इति[‡] । वर्तमान एव कर्मणि

* १ भा० ४११ प्र० ५ अ० १ ख० (४) ।

† “नराशंस यज्ञति । प्रजा चैव नरो वाक् शंस, प्रजा चैव तदु वाच च प्रीणाति,
प्रजा च वाचश्च यज्ञमाने दधाति ।”—इति रे० प्रा० १, १, ४ । अस्ति च नराशंस-
नाराशंसयोर्भिद नाराशंस-पदव्याख्यानानु नवमे (६) वक्ष्यति । १ भा० ४६४, ४६६
प्र० (६) द्रष्टव्यम् ।

‡ अ० घं० ५, १, १, १ । य० वा० स० आश्वमेधिके द्वादशाध्याये द्वितीया (१६, १०)

ब्रवीति । योऽय मेधा मभिमतफलदाता नराणां नराशंसो यज्ञः,
 द्रव्यदेवतात्यागात्मकः प्रयोगः, तस्य अधिष्ठाता ; तद्वाग्नौ देवता-
 विशेषे जगदुत्पत्त्यनुग्रहबीजम् । ‘नराशंसस्य’ वयम् (‘उपस्तोषाम’)
 “उपस्तुम.” उपगम्य चेतसा ‘महिमानं’ माहाभाग्यम् विभृतिं
 ‘स्तुमः’ अभिकीर्त्तयामः । ‘यजतस्य’ “यज्ञियस्य” यजनसम्पा-
 दयितुः, प्रयोनुरभिमतफलसम्पादयितुः ‘यज्ञैः’ कर्मभिः युक्ताः उप-
 स्तुमः । तदेव मेतस्मिन्नुपस्थितमहिम्नि नराशंसे यज्ञे किं मप्यस्तु ।
 —इत्याशास्महे । ‘ये’ ‘सुक्रतवः’ “सुकर्माणः” जगदनुग्रहप्रवृत्ताः
 ‘शुचयः’ निर्णिकतरपापाः ‘धियं धाः’ स्वाधिकारयुक्तानां कर्मणाम्
 अनु-वि-“धारयितारः”, प्रज्ञानां वा । एवमादिगुणयुक्ताः ‘देवाः’ ते
 ‘सूदन्ति’ “सूदयन्तु” एतानि (‘हव्या’) “हवींषि” ‘उभयानि’ ।
 यदि सौमिकः पशुः, ततः “सोमं च” “इतराणि” पशुपुरोडाश-
 धानाप्रभृतीनि ; अथ पृथक् सोमात्, ततः “तान्त्वाणि” प्रयाजाज्य-
 भागस्त्रिष्टुप्प्रभृतीनि, “आवापिकानि च” प्रधानहवोपि * ।—इत्ये-
 तदाशास्महे ॥

“अग्निरिति शाकपूणिः” । योऽय मेधा मभिमतोपकारकारौ,
 नराणां प्रशस्यः, नराशंसोऽग्निः, तस्य वयम् ‘उपस्तोषामः’ “उप-
 स्तुमः” ‘महिमानं’ ‘यजतस्य’ यज्ञसम्पादयितुः ‘यज्ञैः’ कर्मभिः

* ‘यो वै यज्ञं नराशंसपदङ्क्ति वेद, नराशंसपदङ्क्तिना यज्ञेन राधोति । दिनाराशंसं ग्रामं सवम दिनाराशंसं माध्यन्दिनं सवम सक्त्याराशंसं द्यौयस्यस्य भव वै यज्ञा नराशंसपदङ्क्तिर्नराशंसपदङ्क्तिना यज्ञेन राधोति य एव वेद ।’—इति रे० मा० १, २, १ । अथैव पुरोडाशधानादीनां चविष्यङ्क्तिश्च यं वक्ष्येतम् ।

दानैर्वा संयुक्ताः, तस्मिन्नुपस्तुतमहिम्नि नराशंसेऽग्नौ ऊतानि 'ये'
'सुक्रतवः, देवाः, शुचयः, धियं धाः', ते एतानि 'उभयानि' हवींषि
आस्वादयन्तु ।—इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“ईलः” अग्निः * । स पुनरयम् “ईद्वेः स्तुतिकर्मणः” ; स्तुयते
ह्यसौ । “इन्धतेर्वा” दीपनार्थस्य ; तत्क्रियायुक्तो ह्यसौ † । “तस्य”
“एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—॥ ४ (७) ॥

आजुह्वान ईद्व्यो वन्द्यश्चा याह्यमे वसुभिः सजो-
पाः । त्वं देवानां मसि यद्ध होता स एनान्यक्षीपितो
यजीयान् ॥ आह्वयमान ईलितव्यो वन्दितव्यश्चाया-
ह्यमे वसुभिः सहजोपणस्त्वं देवानां मसि यद्ध होता
यद्ध इति सहतो नामधेयं यातश्च हृतश्च भवति । स
एनान् यक्षीपितो यजीयान् । इपितः प्रेषित इति
वाधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टतरो वर्हिः परिवर्हणात्
तस्यैषा भवति ॥ ५ (८) ॥

“आजुह्वान ईद्व्यो वन्द्यश्च”—इति ‡ । हे भगवन् ! यः त्वम्
‘ईद्व्यो’ वन्द्यः च सर्वलोकस्य । ‘ईद्व्यो’ दीपनार्हः हविर्भिराज्या-
दिभिः । ‘वन्द्यः’ स्तुत्यः । स त्वम् ‘आजुह्वानः’ “आह्वयमानः” एत-

* १ भा० ४११२० ५ अ० १ ख० (५) ; ४११२० (५) ।

† “ईद्व्यो”—अदा० आ० ८ । ‘अि ईद्व्यो दीप्तौ’—द० आ० ११ ।

‡ अ० भं० ८, ९, १० । य० वा० म० आत्यमधिके दादमाग्रीषु पशुषीं (१८, १९) ।

स्मिन् कर्मणि अस्माभिः, 'वसुभिः' ('सजोषाः') "सहजोषणः" समान-
प्रीतिर्भूत्वा 'आयाहि' । कस्मात् पुनरेवं ब्रूमहे ? इतः,— यस्मात् हे
'यज्ञ' "मदत् !" 'त्वम्' "असि" 'होता' "देवानाम्" आह्वाता ।
"स." त्व मस्माभिः 'इषितः' "प्रेषितः", "अधीष्टो वा" अध्येषितो
होदत्वे स्म्यत्वा अस्माकम्, "एनान्" देवान् 'यच्चि' यज इत्येवं ब्रूमहे ।
किं मित्येवं ब्रूमहे ? यस्मात् 'यजौयान्' असि "यष्टृतरः" मनुष्य-
होतुरिति ॥

इह 'ईदृ'—इति एकवचन मग्नेरव्यवधानेन तथैतस्मिन् मन्त्रे
एकस्य श्रुतत्वात्, ऐष्टिके पुनर्होत्रे 'इलो अग्न आज्यस्य यन्तु'—इति
बहुवचनयुक्तादाख्याताद् व्यन्वित्येतस्मात् 'इलः'—इत्येतस्यापि बहु-
वचनत्वे मेव 'इडो यन्तु'—इति । तच्च पुनरन्नाभिधानम्*,
अन्नं च पुनरोषधय एव, तास्य पृथिवीस्थानाः इत्यग्निं भजन्ते, तदा-
त्मनाय मग्निरिज्यत इति । तच्च बहुवचन प्रतिममाधान मोषधा-
त्मनाग्नेर्व्यवधारणात् । उक्तञ्च—“योऽय मृषीषे पृथिव्या मग्निरन्तरौ-
षधिवनस्पतिष्वप्सु त मुन्नियथु. सर्वगण सर्वनामानम्”—इति† ।
तस्मादुपपद्यत इति ॥

“वर्हिः”—इति‡ निर्गक्यम् । तत् पुनरेतत् प्रसिद्ध मेव
कुशमयं यज्ञाङ्गम् । तत् कस्मात् वर्हिः ? इति । उच्यते,—

* “इलो यजति । अन्नं वा इलोऽग्न मेव तत् प्रीणाति, अग्न यजमाने दधा-
ति”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ४ ।

† पुरस्तात् ९८० ४० १५ प० ६ अ० ८ ख० ।

‡ १ भा० ४६१ ४० ५ अ० ९ ख० (६), ४६९ ४० (६) ।

“परिवर्द्धणात्” परिच्छेदनात् ; लूनं हि तद् भवति, परिवर्द्धं
वा * । “तस्य एषा” वर्द्धिष. प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—
॥ ५(८) ॥

प्राचीनं वर्द्धिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते
अग्रे अह्नाम् । व्यु प्रयते वितुरं वरीयो देवेभ्यो अदितये
स्योनम् ॥ प्राचीनं वर्द्धिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः
प्रवृज्यते अग्रे अह्नां† वर्द्धिः पूर्वाह्णे तद्विप्रयते (वितुरं‡)
विकीर्णतर मिति वा विस्तीर्णतर मिति वा वरीयो
वरतर मुस्तुरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं स्योन
मिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा
दारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासां मुपा
भवंति ॥ ६ (९) ॥

“प्राचीनं वर्द्धिः”—इति ३ । प्राच्यां दिशि यदक्षितं गतं जातं
प्रागय वा यत् स्तौर्यते, तद् भवति ‘प्राचीनम्’ । किम्पुनस्तत् ?
‘वर्द्धिः’ “प्रवृज्यते” प्रच्छिद्यते लूयते, अथ वा “प्रवृज्यते” प्रस्ती-

* ‘वर्द्धिर्धजति । पश्या ये वर्द्धिः, पश्यमेव तत् प्रीयति, पश्यन् यजमाने
दधाति”—इति २० प्रा० १, १, ४ ।

† “प्रवृज्यते।पञ्चा” इ च ।

‡ जस्तुतत् पदम् इ च २-पुनकेषु ।

§ २४० अं० ८, १, ४ । य० वा० ४० आश्वमेधे द्वे द्वादशाग्रेषु पशवो (१८, १८) ।

यते । किम्पुनरेव मेव स्व-मनीषिकया ? नेत्युच्यते,—“प्रदिशा” विधि-
वाक्येन प्रागुदगा वह्निंश्चिन्तयतीति सामर्थ्यात्, अथ वा “प्रदिशा”
प्रस्तरणमन्त्रेण “देवस्य त्वा”—इत्यनेन * । स्तरणपक्षेऽपि “प्राचीनं वह्निः
सृणोति”—इति विधिवाक्यम्, “ऊर्णमुद्रा पिप्रयस्व”—इति † मन्त्रः ।
किं मर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते ? ‘पृथिव्याः वस्तोः अस्याः’ । पृथिवी
वेदी, तस्याः ‘वस्तोः’ “वसनाथ” आच्छादनाय । कदा च पुनस्तत्
प्रवृज्यते ? ‘अये अङ्गाम्’ “पूर्वाह्णे” ; तदा हि प्रशस्यते दर्भस्तरणं
क्षवनं वा । तत्प्रवृत्तं वा यथाकालं विविधं ‘प्रयते’ । विस्तीर्यते
वेद्यां ह्याद्यमानायाम् । प्रवृज्यमाणं वा प्रस्तीर्यमाणं वा विप्रयते ।
‘वितरम्’ विस्तोर्णादपि “विस्तीर्णतरम्”, ‘वरीयः’ “वरतरम्”
अन्येभ्यो यज्ञाङ्गेभ्यः श्रेष्ठतरम्, तदाधारत्वाद्भविष्याम् ; “उत्तरं
वा” वज्रतरं वा । किं मर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते, विप्रयते वा ?
‘देवेभ्यः’ “च”, अदितये’ “च” कथं नाम ‘स्योनं’ “सुखं”
स्यादिति ; वह्निषा हि सगुणीकृतकर्मणो देवानां हविर्दानुष्णं यज-
मानानाम् अभीप्सितेन फलेन योगो भवति, तत्सुखम् । ‘अदितये’
पृथिव्यै ; वह्निषा हि सगुणीकृतात् कर्मणस्याज्जतिद्वारेण वृष्टिर्भवति,
तत ओषधिप्ररोहः । तत्सुखम् ॥

नात्र त्रवीत्यग्निरिति । तेन यज्ञाङ्गं सेवामिमत् सेतदिदं मध्यस्था-
चार्यस्य च तद्वारेणैव व्यवधानेनाग्निः स्थयते, पृथिव्यायतनत्वात्

* य० वा० स० १, १०, ११, १४ । ८, १०, १८ । ११, ८, १८ । १८, १० ।
१०, १ । १०, ८ । १८, १ ।

† अ० स० १, ८, ११ ४ । अचीषा मेकादशर्धे चाग्नीष्टुते द्यं चतुर्थी ।

तस्य । अपरे पुनरग्निवदपि योजयन्ति मन्वार्थदृशः । तत्पक्षे बर्हि-
रित्यग्न्यभिधानम्* । प्रागच्यते प्रणीयत इति 'प्राचीनं बर्हिः' प्रवृद्ध
माहवनीयाख्यं ज्योतिः । "प्रव्रज्यते" प्रणीयते तत्पुनः 'प्रदिशा'
वचनेन प्राञ्च सुद्धरन्तीति । 'पृथिव्याः' वस्तोः "वसनाय" ; अग्निनैव
हि वेदिरनग्निका भवति । 'अग्ने अक्राम्' "पूर्वाह्ने" तद् विविधं 'प्रथते'
सामिधेनीप्रक्षेपात् । आज्यभागाधारादिषु च विस्तीर्णतरं विक्षिप्ततरं
प्रथते । 'वरीयः' "वरतरम्" अन्येभ्यो ज्योतिर्भ्यः ; "उत्तरं" मह-
त्तरं "वा" 'देवेभ्यः' यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा, 'अदितये' "व"
पृथिव्यै कथं नाम 'स्योनं' स्यादिति ॥

"स्योनम्-इति सुखनाम"† । "स्यतेः" धातोः अवपूर्वात्,
तदेव हि "अवस्यन्ति" व्यवस्यन्ति, निवसन्ति प्राणिनः । "सेवितायं
भवतीति वा" तद्धि सर्वस्य सेवनाहं भवति ॥

"द्वारः"-इति‡ । निर्वक्यम् । "यज्ञे गृहद्वार इति कात्यक्यः" ।
ताः पुनरेताः "जवतेर्वा" जवन्ति हि ताभिः । "द्रवतेर्वा" ।
धात्वन्त्य मर्थेकत्वम् । "वारयतेर्वा" वारणीया हि द्वारादेव निवा-
र्यन्ते । "तामाम्" "एषा" प्राधान्यमुक्तिः "भवति"- ॥ ६ (८) ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि अयन्तां पतिभ्यो न जनयुः शुभ-
मानाः । देवीर्द्वारो वृहतीर्विश्व मिन्वा देवेभ्यो भवत

* य० व० सं० १८, १९. "देवगृहिः"-इत्यादि मन्त्राध्यायं द्रष्टव्यम् ।

† मैत्रयज्ञपरिषादे मिदम् । १ भा० २१४, २१०२० २ अ० ६ अ० (१२) ।

‡ १ भा० ३९१, ३९२ २० ४ अ० १८० (०) ।

सुप्रायणाः ॥ व्यञ्चनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य
इव जाया ऊरु मैथुने धर्मे शुशोभिषमाणाः* वरतमा
मङ्ग मूरु देव्यो द्वारो वृहत्यो महत्यो विश्व मिन्वा विश्व
माभिरेति यज्ञे गृहद्वार इति कात्यक्योऽग्निरिति शाक-
पूणिह्यासानक्तोपाश्च नक्ता चोपा व्याख्याता नक्तेति
राचिनामानक्ति भुतान्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्त-
वर्णा तयोरेषा भवति ॥ ७ (१०) ॥

“व्यचस्वतीः”—इति † । ‘याः’ एताः विविधेनाञ्चनेन गमनेन
युज्यन्ते ‘व्यचस्वतीः’, ताः । किं कुर्वन्तु ? ‘उर्विया’ उरुत्वेन महत्वेन
‘विश्रयन्ताम्’ विश्रयन्ताम् । कथम् ? ‘पतिभ्य. न जनयः’ “पतिभ्य
इव जायाः” यथा पतिभ्यो जाया “ऊरु मैथुने धर्मे” विवृण्वन्ति
(“शुशोभिषमाणाः”) शोभयितु मिच्छमानाः प्रदर्षातु, एवं विश्र-
यन्ताम् । इदानीं मुत्तरोऽर्द्धर्चः प्रत्यक्षतः ।— याः यूयं व्यञ्चनवत्यः
एवं विश्रयन्ते, ततो ब्रवीति,— हे “देव्यः” दानक्रियाहेतुभूताः !
‘द्वारः !’ “वृहत्यः” “महत्यः” “विश्वम् इन्वाः” “विश्वम्” सर्वम्
“आभि.” “एति” यज्ञोपकरण मिति विश्व मिन्वाः, यूयं मुच्यध्वे ।
‘देवेभ्यः’ एतेभ्यो हविर्दाह्यः अग्निभ्यः यजमानेभ्य दतरेभ्यो वा ।
‘सुप्रायणाः’ सुप्रगमनाः ‘भवत’ ।— इत्येतदाशास्त्रहे ॥

* “शुशोभिषमाणा” न ।

† “वरतर” क ख ग ।

‡ अ० सं० ८, ९, ८, ५ । य० वा० स० आश्वमेधिके द्वादशांशो पृथगो (१८, १०) ।

“अग्निः इति शाकपूणिः” । तत्पक्षे योजना ।— अग्नरर्चिषो द्वारः ।
जवनात् द्रवणाद्वा । हविर्वा, ताभिर्जवति द्रवति वा, वारयति वा
रक्षः प्रमृतीनीति द्वारः । ‘व्यचस्वतौः’ याः एताः विविधेनाश्वनेन तद्वत्यः
अग्नरर्चिषः । ताः ऊरुत्वेन ‘विश्रयन्ताम्’ । कथम् ? “पतिभ्य इव
जायाः” ऊरु मैथुने धर्मे शोभयितु मिच्छमानाः । या यूयं विविधे-
नाश्वनेन तद्वत्यः, यास्तैवं विश्रयध्वे, ततो ब्रवीमि* । हे “देव्यः”
“वृहत्यः” ‘विश्व मिन्वाः’ सर्वं हविर्याभिर्जवति, ता यूय मस्य हविषः
‘सुप्रायणाः’ सुगमनाः ‘भवत’ इति † ॥

“उपासानक्ता”—इति ‡ एकपदम् । अथ विग्रहः—“उपाश्व नक्ता
च” । अथ “उषा व्याख्याता”—“उच्छतौति सत्या” इति § । “नक्तेति
राचिनाम” ॥ । तत् कस्मात् ? “अनक्ति”, क्तेदयति “भूतानि” “श्रु-
व-
प्यायेन”—इति । अवश्य सेतदायनीत्यवस्थायाः प्रुष्वा । अनक्ते-
रकारलोपे नक्ता । “अपि वा नक्ता अव्यक्तवर्णा । नकारः प्रतिषेधे ; न
अक्ता, न व्यक्ता, अनक्ता । यथा अहः सर्वं मभिव्यक्तरूपं भवति, न
तथा राविः । “तयोः” “एषा” प्राधान्यस्युतिः “भवति”—॥७(१०)॥

आ सुध्वयन्ती यजते उपाके उपासानक्ता सद-
तां नि योनौ । दिव्ये योपणे वृहती सुर्वक्ते अधि श्रियं

* “ता वो ब्रवीमि” च ।

† “दुरो यजति । दृष्टिर्व दुरो दृष्टि मेव तत् प्रीयति, दृष्टि मन्त्रार्थं यजमाने
दधाति”—इति रे० १, १, ४ ।

‡ १ भा० ४११, ४१२ २० ५ च० १ च० (८) ।

§ १ भा० ११४ ४० १ च० १ पा० १ च० ।

॥ एतच्च निगद्यो राचिनामस्य पठितम् । १ भा० ४१४ २० १ च० ० च० (१०) ।

शुक्रपिशुन्दधाने ॥ सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापन्त्या-
विति वा सीदता मिति वा न्यासीदता मिति वा यज्ञिये
उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्त्यू महत्त्यू सुरुक्मे सुरो-
चने अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियं शुक्रं शोचतेर्ज्वल-
तिकर्मणः पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विपिशितं* भवति ।
दैव्या हेतारा दैव्या हेतारावयं चाग्निरसौ च मध्यम्
स्तयोरुपा भवन्ति ॥ ८ (११) ॥

“आ सुष्वयन्ती”—इति† । ‘आसुष्वयन्ती’ ‘सेष्मीयमाणे’ परस्परं
स्रयमाने, अथ वा “सुष्वापयन्त्यौ” सुष्टु जनान् स्वापयन्त्यौ । ‘यजते’
हेतुकर्तृत्वेन यजते “यज्ञिये” यज्ञसम्पादयित्वा । ‘उपाके’ “उपक्रान्ते”
उपगम्य इतरेतरं क्रान्ते । ‘दिव्ये’ दिविने द्योतने । ‘योषणे’ सन्निधौ
परस्परतः । ‘बृहती’ “बृहत्त्यू महत्त्यू” । ‘सुरुक्मे’ “सुरोचने”
सुदीप्ते । ये एते एवमादिगुणयुक्ते उपासान्ते ‘अधिश्रियम्’ श्रियम्
“अधिदधाने” उपरि स्थापयन्त्यौ, (‘शुक्रपिशम्’) “शुक्रपेशसम्”
शुक्ररूपां श्रियम्, (‘आसीदताम्’) आसीदताम् एतस्मिन् स्वे “योनौ” ।
आकार उक्तृव्यते उपसर्गस्य हि क्रियापदेन सामर्थ्यम्,— “न्यासीदताम्
इति” नियमेनासीदता मिति ; निरुत्तरपदस्योऽप्यपहृष्य तेनैव
क्रियापदेन ‡ । नि-शब्दस्योत्तरपदो वा पादपूरणः ॥

* “पिशतेर्विपिशितं” क, ख, ग ।

† अ० सं० ८, ९, ८, ९ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादमाश्रौषु सप्तमी (१८, १९) ।

‡ “असि परेऽपि । अवहिताय”—इति पा० सू० १, ४, ८१-८२ ।

न प्रवीत्यग्निरिति, येन^१ द्वित्वानुपपत्तिरिति केचित् । अपरे पुनर्वर्णयन्ति—उपा अग्नेर्दीप्तिः, नक्ता आऊतिदीप्तिः ; विवामयति तमः, आऊतिरनक्त्याज्येन । ते एते दीष्ट्याऊतौ सुष्ठु स्मयमाने इव 'यजते' । 'यज्ञिये' यज्ञसम्पादयिष्यौ । 'उपाके' "उपक्रान्ते" परस्परतः । 'दिव्ये' द्योतने परस्पराश्रयणात् । 'द्योषणे' मिश्रीभृते । ('वृहती') "वृहत्यौ, महत्यौ" । 'सुस्फो' "सुरोचने" । 'अधि' दधाने 'शुक्रपिशम्' "शुक्रपेशसम्" । एतस्मिन् यजमाने 'श्रियम्' ('आ सद्ताम्') "आभीदताम्" । एतस्मिन्नग्नौ "न्यसीदताम्" नियमेनाधिकं वा ।— इत्येतदाशाम्महे * ॥

"पेश इति रूपनाम[†]", "पिशतेः" धातोः ; तद्धि "विपिशितं भवति" विकसितं भवति, यावदाश्रयभावित्वात् । विनिहित मिति केचिदन्याश्रितत्वात् ॥

"दैव्या होतारा"—इति † वक्तव्यम् । "दैव्यौ होतारौ"—इति शब्दसमाधिः । "अयज्ञाग्निरसौ च मध्यमः"—इत्यभिधेयवचनम् । "तयोः" "एषा" प्राधान्यमुक्तिः "भवति"— ॥ ८ (११) ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाणा यज्ञं मनुष्यो यजध्वै । प्रचोदयन्ता विदयेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः

* "उपाधानक्ता यजत्यहोरात्रे वा उपामानक्ताहोरात्रे एव तत्प्रीत्याहोरात्रयो यजमानं दधानि"—इति रे० भा० १, १, ४ ।

† अरुषाद्यं भेतत् । अस्मैव रूपनामस्य निषण्णो । १ भा० ३१८ २० १ च० ७० (१०) ।

‡ १ भा० ३११, ३१३ २० १ च० १ च० (८) ।

प्रदिशा दिशन्ता ॥ दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ
निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य (मनुष्यस्य*) यजनाय प्रचा-
दयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्यान्दिशि यष्टव्यमिति
प्रदिशन्तौ तिस्रो देवोस्तिस्रो देव्यस्तासां मुपा भवन्ति
॥ ६ (१२) ॥

“दैव्यौ होतारौ”—इति† । यावेतौ “दैव्यौ होतारौ” । देवेषु भवौ
दैव्यौ, देवावेव वा दैव्यौ; स्वार्थ एव तद्धितः । मनुष्यहोतारौ
होतृ-मैत्रावरुणौ अपेक्ष्य ‡ । दैव्यौ होतारौ इति विशेषणम् । कौ
पुनस्तौ ? (‘होतारौ’) “होतारौ” आहोतारौ देवानाम्, वाय्वग्निक-
लक्षणे १ । (‘प्रथमौ’) “प्रथमौ” मुख्यौ, मनुष्यहोतारावपेक्ष्य
(‘सुवाचौ’) “सुवाचौ” प्रशस्तवाचौ, सुसुती । ‘मिमानौ यज्ञम्’
यज्ञनिर्मातारौ, नित्यं ‘मनुष्यः’ “मनुष्यस्य” ‘यजध्वे’ “यजनाय” ।

* नास्त्येतत् पदं क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† अ० सं० ८, ९, ८, १ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रोषष्टमौ (१८, १९) ।

‡ होता नाम ऋग्वेदी प्रधानर्त्तिक, मैत्रावरुणस्तु तस्य प्रधानसाहायकारी
अर्त्तिक । सप्तसु धियोषु मैत्रावरुणस्यापि धियोऽस्ति । “होता यजति * * *
मैत्रावरुणो यजति”—इत्यादि सप्तहोतृविवरणं द्रष्टव्यम् । ऐ० ब्रा० ९, १, १ ।
“दक्षिणा ओषिर्होतुः * * * दक्षिणं सन्धि मैत्रावरुणस्य”—इत्यादि च पञ्चभा-
गो द्रष्टव्यः । ऐ० ब्रा० ७, १, १ । “मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग यज्ञस्य होता,
मनसा वा दयिता वाग् वदति; यां ह्यन्यमना वदत्यस्यै वा वै सा वागदेव जुष्टा”—
इति च होतृ-मैत्रावरुणयो मन्मथ उक्तः पर्यग्विविधो । ऐ० ब्रा० ९, १, ५ ।

§ “तौ याज्ञिकानां प्रथिदौ द्वावग्री (१, १, १५, १)”—इति, “अथ स मध्यम-
स्थानहेत्युभौ (१, १, ११, १)”—इति, “अग्री पार्थिवान्तरिक्ष्यौ (१, ५, ११, १)”—
इति, “अग्री (१, ८, १५, १)”—इति, “अग्रादित्यौ (८, ९, ८, १)”—इति
च अ० सं० सा० भा० “दैव्यहोतारा यजति प्राणापानौ वै दैव्यौ होतारा प्राणा-
पानावेव तत् प्रीणाति प्राणापानौ यजमाने दधाति”—इति ऐ० ब्रा० ९, १, ४ ।

‘प्रचोदयन्ता’ प्रचोदयमानौ ‘विदधेयु’ ‘यज्ञेषु’ ‘कारू’ ‘कर्त्तारौ’
 ष्वत्विजौ ; नानग्निको यज्ञोऽस्तीत्यग्निर्निर्मिमौते, न सामावनुपभातो
 वायुना ज्वलतीति वायुर्निर्मिमौते । विज्ञायते हि—“तस्मादेष
 नानुपभातो ज्वलति”—इति । स एष मैत्रावरुणो वायुरग्नेर्होतृ-
 वदधियज्ञे वर्त्तमानस्य नित्यं चोदयिता, तन्मूलत्वाच्च यज्ञकर्मणः ।
 तावेव देवाना माह्वातारौ उच्येते । यावेतावेवं ‘प्रचोदयन्तौ’
 ‘विदधेयु’ यज्ञेषु, ‘कारू’ कर्त्तारौ मनुष्यहोतुः अनुग्रहस्य, नित्यं
 स्वाधिकारकर्मानुग्रहमन्निधानात् । यदेतत् (‘प्राचीनं’) प्राच्यां दिशि
 ‘ज्योतिः’ आहवनीयाख्यं प्रणीयते । प्रदिशा मन्त्रेण प्राची मनु
 प्रदिशं प्रेक्षीति अनेन विधिवाक्यप्रदेशेन, अनेन वा “प्राज्ञ सुदूर-
 न्ति”—इति । एतत् प्रणीय नित्यं यष्टव्य मित्येव मर्थे ‘प्रदिशनौ’
 आज्ञापयन्ताविव यौ नित्य मवियोगेन स्वभावतो यज्ञोपकारे
 वर्त्तमानौ समाप्येव वर्त्तन्ता मिति । एव साख्यात मध्याह्न्य समाप्यते,
 निराख्यातत्वान्मन्त्रस्य ॥

“तिस्रो देवीः”—इति* पदम् । ताः पुनरेताः “तिस्रो देव्यः”,
 प्रथमया ता निराह ; तिस्र इति देवीशब्दस्य विशेषणम् । “तासाम्
 एषा भवति” प्राधान्यमुक्तिः— ॥ ८ (१२) ॥

आ नौ यज्ञं भारती तूयं मेत्विष्ठा† मनुष्यदिह चेत-
 यन्ती । तिस्रो देवीर्वर्हिरेदं स्थोनं सरस्वती स्वपंसः

* १भा० ४११, ४१२ ४० ४४० १४० (१०) ।

† “मेत्विष्ठा” क, ख, ग ।

सदन्तु ॥ ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रं भरत आदित्यस्तस्य
भा इला च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो
वर्हिःरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माणा आसीदन्तु त्वष्टा
तूष्णं मञ्जुत इति नैरुक्तास्त्रिषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्ष-
त्रेर्वा* स्यात्कर्त्तव्यकर्मणस्तस्यैषा भवति ॥ १० (१३) ॥

“आ नो यज्ञं भारती”—इति† । अभिमुख्येन आत्माकं यज्ञं
मागच्छतु । का पुनरसौ ? इति । ‘भारती’ “भरत आदित्यः”
संभूतान्युदकेन विभर्त्ति, “तस्य” स्वभूता “भाः” दीप्तिः । कथं
मेतु ? ‘तृयम्’ “क्षिप्रम्”‡ । इला? “व” पृथिवीम्याना । “इहैवेत्या ॥
वसुमत्या”—इत्यनुयायेषु उन्नतसामर्थ्यात् पार्थिवत्वात् । (‘मनु-
ष्यत्’) “मनुष्यवत्” ‘इह’ कर्मणि ‘चेतयन्ती’ “चेतयमाना” यथा
मनुष्येन मनुष्य आहूतो भोक्तु मविलम्बमान आगच्छेत्, क्षिप्रं मेव
मागच्छतु ; सा ममेह कर्मणि हविर्भोक्तव्य मित्येव मयं जानाना ।
‘सरस्वती’ “व” मध्यम्यानेव मेव ‘चेतयन्ती’ आगच्छतु । ता
एताः॥ ‘तिस्रः’ अपि “देव्यः” ‘स्वपसः’ “सुकर्माणाः” अस्मिन्
कर्मणि ‘इदं वर्हिः’ ‘स्योनं’ “सुखं” प्राप्य एतस्मिन् (‘आसदन्तु’)
“आसीदन्तु” ।— इत्येतदाशङ्कहे * ॥

* “सुखतेर्वा” क, घ, य ।

† अ० घं० ५, ६, ७, ८ । घ० वा० घं० आसमेधिके दादशाप्रोदु नवमी (१८.११) ।

‡ ‘तृयं’ शोधप्रम—इति, क ।

§ १४—इति, ॥ “इहैवेत्या—इति, ॥ एव मेताः—इति च घ० पाठा ।

* * “तिस्रो देवोपमति प्राप्ते वा अपाने वा कलिषो ह्यसृष्टा एव तन् प्रीयति
ता दजमाने दधाति”—इति रे० प्रा० १, १, ४ ।

कृत्योपोद्बुन्ति—“अथ किन्देवताः प्रयाजाः”—इति * । का प्रयाजेषु देवताः ? इति । प्रयाज इति आश्रुतादिर्यजमानो-
पस्थानान्तक्रियाकलाप उच्यते । प्रयाजेषु ह्ययमानेष्विति प्रसिद्धत्वात् ।
कुतः संशयः ? नानादेवता एव प्रयाजप्रवादाः । आप्रीणां वषट्कारेण
सम्बन्धात् सर्वस्य चान्यस्य समञ्जसो विशेषभावः । एवं सति
विप्रतिपत्तिराचार्ययोः कात्यक्य-शाकपूण्योः । तस्माद् व्यवस्थाप्यते
इति ॥

कथं नानादेवताः प्रयाजप्रवादाः ? इति । तत्र तावत् “आग्नेयाः
इति एके” । कुतः ? “आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः”—
इति च ब्राह्मणम् । तत्र ये एतस्मिन्नर्थे मौचीकेनाग्निना विश्वेश
देवैः परस्परसंवादे दृष्टे ऋचौ । स हि किल मौचीकोऽग्निर्विश्वेशदेवैः
सह संवदते । त मूचुः—‘एहि नो हवोँपि वह’ इति । स तानु-
वाच—‘यज्ञे भागोऽस्तु’ इति । ते तं प्रत्यचुः—‘वृणीष्व’ इति ।
सोऽनयाच्चावृ वमे—॥ ६ (२१) ॥ .

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूजैस्वन्तं हविषो दत्त-
भागम् । घृतञ्चापां पुरुषञ्चौषधीना मग्नेश्च दीर्घं मायु-
रस्तु देवाः ॥ तवं प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलं ऊजैस्वन्तो
हविषः सन्तु भागाः । तवाम्रे यज्ञो ह य मस्तु सर्वस्तुभ्यं
नमन्तां प्रदिश्यतस्तः ॥ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया
अनुयाजा इति च ब्राह्मणं छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दा-
वै प्रयाजाऽछन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणं मृतु-
देवता इत्यपरं मृतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति
च ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजा अ-
पाना अनुयाजा इति च ब्राह्मणं मात्मदेवता इत्यपरं
मात्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा इति च ब्राह्मणं
मामेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रं मितरत्किमर्थं पुनरिदं
मुच्यते यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्याये-
द्वपट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते तान्येतान्येकादशाग्नी-
होतृकानि तेषां वासिष्ठं माचेयं वाध्यं गार्त्समदं मिति
नाराणसवन्ति मैधातिथं दीर्घतमसं प्रैषिकं मित्युभयव-
न्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्तितनूनपात्वन्ति ॥ ७ (२२) ॥

॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८. ३.

* “मृतवो वै प्रयाजा पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणं पशुदेवता इत्यपरं पशवो
वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति”—इति ८, च ।

† “प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति”—इति ८, च ।

‡ “मात्मा वै प्रयाजा मात्मा वा अनुयाजा इति”—इति ८, च । “—प्रजा-
नुयाजा”—इति च ।

कृत्योपोद्भूति—“अथ किन्देवताः प्रयाजाः”—इति* । का प्रयाजेषु देवताः? इति । प्रयाज इति आश्रुतादिर्यजमानो-
पस्थानान्तक्रियाकलाप उच्यते । प्रयाजेषु ह्ययमानेष्विति प्रसिद्धत्वात् ।
कुतः संशयः? नानादेवता एव प्रयाजप्रवादाः । आग्नीणां वषट्कारेण
सम्बन्धात् सर्वस्य चान्यस्य समञ्जसो विशेषभावः । एवं सति
विप्रतिपत्तिराचार्ययोः कात्यक्य-शाकपूण्योः । तस्माद् व्यवस्थाप्य
इति ॥

कथं नानादेवताः प्रयाजप्रवादाः? इति । तत्र तावत् “आग्नेयाः
इति एके” । कुतः? “आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः”—
इति च ब्राह्मणम्† । तत्र ये एतस्मिन्नर्थे मौचीकेनाग्निना विश्वेद्य
देवैः परस्परसंवादे दृष्टे कञ्चौ । स हि किल मौचीकोऽग्निर्विश्वेदेवैः
सह संवदते । त मूचुः—‘एहि नो हवींषि वह’ इति । स तानु-
वाच—‘यज्ञे भागोऽसु’ इति । ते तं प्रत्युचुः—‘वृणौष्व’ इति‡ ।
सोऽनयार्घावृ वमे—॥ ६ (२१) ॥

* “प्रयाजवदनुयाजं कर्तव्यम्”—इत्यादि रे० प्रा० १, १, ४ । “प्रयाजानेषां
यजन्ति”—इत्यादि च रे० प्रा० १, १, १ ।

† “तस्मादाहुः आग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेय माष्य माग्नेयः पुरो-
हामः”—इति कौ० प्रा० ।

‡ वक्ष्यते न वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हस्तेषु धातुषु कनिष्ठः मौची-
को नामाग्निर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्यापः प्राविशत् । स च
माष्योः प्रदग्मितः पद्मवेष्टु मागतेर्देवैः सह “मृदुतदुह्वम् (अ० सं० १०, ४, ८-१०-११)
—इत्यादि यज्ञवेषेण संवादं कृतवान् । विमेषतो नैतिरीयके द्रष्टव्यम् । तै० सं०
१, १, १ ।

§ इत उत्तर मेव प्रदग्मितोऽनयावपेति यावत् ।

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त-
भागम् । घृतघ्रापां पुरुषेष्वीपधीना मग्नेश्च दीर्घं मायु-
रस्तु देवाः ॥ तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलं ऊर्जस्वन्तो
हविषः सन्तु भागाः । तत्राग्ने यज्ञो ह य मस्तु सर्वस्तुभ्यं
नमन्तां प्रदिश्यतस्सः ॥ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया
अनुयाजा इति च ब्राह्मणं छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दा-
वे प्रयाजान्छन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणं मृतु-
देवता इत्यपरं मृतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति*
च ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजा अ-
पाना अनुयाजा इति† च ब्राह्मणं मातृदेवता इत्यपरं
मातृमा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा इति‡ च ब्राह्मणं
माग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रेण मितरत्किमर्थं पुनरिदं
मुच्यते यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्याये-
दपट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते तान्येतान्येकादशाग्नी-
सूक्तानि तेषां वासिष्ठ मात्रेयं वाध्यश्वं गार्त्समदमिति
नाराणसवन्ति मैधातिथं दीर्घतमसं प्रैपिक मित्युभयव-
न्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्तितनूनपात्वन्ति ॥ ७ (२२) ॥

॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८. ३.

* “मृतवो वै प्रयाजा पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणं पशुदेवता इत्यपरं पशवो
वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति”—८, ५ ।

† “प्राणा वै प्रयाजा प्राणा वा अनुयाजा इति”—८, ५ ।

‡ “प्राणा वै प्रयाजा प्राणा वा अनुयाजा इति”—इति ८, ५ । “—प्रजा
नुयाजा”—इति ४ ।

“प्रयाजान् मे अनुयाजांश्च”—इति* । हे विश्वेदेवाः । ‘प्रया-
जान्’† (‘मे’) मम ‘केवलान्’ अनन्यदेवताभिमृक्तान्, अथ वा
निरवशेषान् । ‘ऊर्जस्वन्तं’ रसवन्तं सर्वस्य ‘हविषः’ अवधार्य ‘दत्त-
भागं’ ‘यज्ञे’ ‘घृतञ्च’ ‘अपां’ सारभूतम्, ताभ्य उत्पन्नम् पिबेय
महं प्रथमं माज्यभागम् । ‘पुरुषं च ओषधीनाम्’ ओषधिमयानाञ्च
हविषो मम पुरुष-पुरोडाशम् एवं नित्यं मम भागः स्यात् । मय-
‘अग्नेः’ हे ‘देवाः !’ ‘दीर्घं मायुः अस्तु’ ; यथा सत्पूर्वं भू-
हविर्वहन्तः वषट्कारप्रवृत्त्या, नाहं तथा मृषीष्टेत्यभिप्रायः । अग्रेयाः
पूर्वेऽग्नयः प्राग्घृत्यं वहन्ते देवेभ्यः, तान् वषट्कारः प्रावृत्त्यतेति॥
—॥ एव सुक्तास्ते अनयोत्तरर्क्षातुजज्ञिरे तस्य तं भागम् ।—
तत्र ‘प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः’
यथा त्वयोक्तम् । अपि च किं वज्रना, ‘तवाग्ने । यज्ञोऽयं मस्तु सर्वः’
त्वदधीन एवायं यज्ञः सर्वोऽस्तु, किञ्च ‘तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः’
प्रदिशोऽन्तर्भूता दिक्ष्वेव दिङ्निवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन कल्पन्ता
मित्यर्थः ॥ एवं तावदाग्नेयाः ॥

अथ नानादेवताः प्रवादा इति यदुक्तम्†, तदनुप्रदर्शयते—
“छन्दोदेवता इति” एवमादि । तत् कोऽत्र निश्चयः ? “आग्नेयाः

* अ० सू० ८, १, ११, १४ । सोचीक देवध्यादख्येपु प्रथम एव सूक्ते ऽष्टमी
नवम्यादिमे ऋचो । तत्र प्रथमा सोचीकस्य, उत्तरा विश्वेर्षा देवानां मिति ।

† “प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्ट्यानेतद्भागकान् हविर्भागान्, तथा अनुयाजान्
अनु प्रधानाद्यु पयाद्यु यष्ट्यानेतद्भागकान्, केवलान् असाधारणान्”—इति
अथैव सा० भा० । आ० गृ० १, ४, च द्रष्टव्यम् ।

‡ पूर्वखण्डाख्यानाम् ४८१ पृ० ४ प० ।

